

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1987, let. XXIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

10-11

IZ VSEBINE

Janez Šinkovec: Za sodobnejšo zasnovo zakona o združenem delu

Branko Caratan: Perestrojka v ZSSR in možnosti obnove socializma

Stane Južnič: O »gospodarskem tradicionalizmu«

O razmerju med politiko in ekonomijo pišejo: V. Franičević, V. Gligorov, L. Madžar, D. Bilandžić, F. Muhić, Z. Tomac, B. Kovač

Ivan Ribnikar: Finance, denar in banke v Jugoslaviji ter Agrokomerc

O preobrazbi in prihodnosti dela razmišljajo: T. Hribar, M. Kos in V. Merhar

Istvan Mészáros: Marxova »družbena revolucija« in delitev dela

Ivan Svetlik: Neformalno delo v Sloveniji

Berni Strmčnik: Nekatero dileme ponovnega uvajanja osebnega dela v naše zdravstvo

TEORIJA IN PRAKSA 10-11

1987

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 10-11, str. 1233-1488,
oktober-november 1987, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani: revija izhaja ob podpori
Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Žlebnič (delegati ustanoviteljev in družbene
skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan,
Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar,
Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana
Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA ODBORA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igljčar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft,
Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 5000 din, za druge individualne naročnike 6000 din, za delovne organizacije 12000
din, za tujino 20000 din

Cena tega dvojnega zvezka v prosti prodaji je 4000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni
račun Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za
članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. **Nenaročenih
rokopisov ne vračamo.**

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

vsebina

UVODNIK

JANEZ ŠINKOVEC: Za sodobnejšo zasnovno zakona o združenem delu 1235

ČLANKI, RAZPRAVE

BRANKO CARATAN: Perestrojka v ZSSR in možnosti obnove socializma 1240

MARKO VRHUNEC: Podružbljanje zunanje politike in mednarodnih odnosov 1253

STANE JUŽNIČ: O »gospodarskem tradicionalizmu« 1266

RAZMERJE MED POLITIKO IN EKONOMIJO

Uvodni zapis 1278

VOJMR FRANIČEVIČ: O povezanosti ekonomije in politike v kontekstu krize jugoslovanske družbe in njenega socialističnega projekta 1279

VLADIMIR GLIGOROV: Politično gospodarstvo in gospodarska politika 1285

LJUBOMIR MADŽAR: Politični pogoji za uveljavitev trga 1291

DUŠAN BILANDŽIČ: Redefinirati koncept samoupravljanja 1297

FUAD MUHIČ: O razmerju med ekonomijo in politiko v jugoslovanski družbi 1310

ZDRAVKO TOMAC: Samoupravljanje kot učinkovit vse obsegajoč sistem funkcioniranja družbe 1318

BOGOMIR KOVAČ: Vzpostavljanje ravnovesja med ekonomijo in politiko 1325

OBLIKOVANJE EKONOMSKEGA SISTEMA

IVAN RIBNIKAR: Finance, denar in banke v Jugoslaviji ter Agrokomerc 1332

MITJA GASPARI: Menično poslovanje ni glavni razlog neučinkovitosti denarne politike v Jugoslaviji 1337

PREOBRAZBA IN PRIHODNOST DELA

O namenu razprave 1348

TINE HRIBAR: Človek kot postava dela 1349

MARKO KOS: Intelektualizacija delovne sile 1356

VILJEM MERHAR: Delo kot osrednja in ključna družbena kategorija 1363

NAŠ PREVOD

ISTVAN MÉSZÁROS: Marxova »družbena revolucija« in delitev dela 1366

SOCIOLOŠKO SREČANJE '87

IVAN BERNIK: Neformalne dejavnosti v slovenski družbi 1382

IVAN SVETLIK: Neformalno delo v Sloveniji 1386

RAZPRAVE OB NOVIH KNJIGAH

Uvodni zapis 1398

STANE SAKSIDA: Utiranje avtonomne vrednosti znanstvenega dela 1399

ANDREJ KIRN: Produktivnost dialektičnega mišljenja 1401

DUŠKO SEKULIČ: Dialektika individualizacije in podružbljanja 1403

PETER KLINAR: Dileme, ki zbujajo razmišljanja 1405

BOŠTJAN MARKIČ: Družbeni razvoj in interesi 1408

ZINKA KOLARIČ: Opombe k sociologiji družbenega razvoja 1410

IVAN BERNIK: Zakonitosti in »odkloni« v teoriji razvoja 1412

VLADIMIR-BRACO MUŠIČ: Zapiski k novi knjigi Zdravka Mlinarja 1413

ZDRAVKO MLINAR: Od naključnosti k zakonitosti 1415

JAVNA TRIBUNA

ZORAN POLIČ: Razvoj samoupravljanja – odločilna pot v osvobajanje človeka 1449

POGLEDI, KOMENTARJI

FRANE ADAM: Strokovna polemika ali »reševanje obraza« za vsako ceno in na tuj račun 1430

IZ PRAKSE ZA PRAKSO

BERNI STRMČNIK: Nekater dileme ponovnega uvajanja osebnega dela v naše zdravstvo 1436

ANDREJA ČIBRON: Samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne 1445

IZ SOCIOLOŠKIH RAZISKAV

MIROSLAV RADOVAHOVIČ: Terminologija – terminografija – tvorba terminov 1453

PRIKAZI, RECENZJE

GRAMSCI: Civilna družba in država (A. L.) 1463

Jugoslovanska družba in luči moderne družboslovne literature (Zdravko Mlinar) 1464

MIRJANA MILHARČIČ-HLADNIK, JANEZ ŠUŠTERŠIČ: Šolska reforma je papirnati tiger (Bogomir Novak) 1469

MOMČILO ZEČEVIČ: Na zgodovinski prelomnici (Milan Zver) 1471

SLOBODAN INIČ: Težave socializma (Nikola Poplašen) 1472

BOJANA TADIČ: Pokret nesvrstanih in sukobi med nesvrstanimi zemljama (Iztok Simoniti) 1474

LIDIJA R. BASTA: Politika in granicama prava. Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu (Marijan Pavčnik) 1477

KLAUS HURRELMANN: Einführung in die Sozialisationstheorie (Vesna Godina-Vuk) 1478

Diplomacija posebnih odposlanstev (Iztok Simoniti) 1480

IZ DOMAČIH REVIJ

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1485

AVTORSKI SINOPSIS 1487

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. XXIV, št. 10–11, str. 1233–1488, Ljubljana, oktober–november 1987

CONTENTS

INTRODUCTION
JANEZ SINKOVEC: For a Modern Concept of the Associates Labour Law 1235

ARTICLES, DISCUSSIONS
BRANKO CARATAN: Perestroika in the Soviet Union and Possibilities of the Reconstruction of Socialism 1240
MARKO VRHUNEC: Socialisation of Foreign Policy and International Relations 1253
STANE JUZNIC: On "Economic Traditionalism" 1266

RELATIONS BETWEEN POLITICS AND ECONOMICS
 Introductory Note
VOJIMIR FRANICEVIC: On Interrelation between Economy and Politics with the Context of Yugoslav Social Crisis and its Socialist Project 1279
VLADIMIR GLIGOROV: Political Economy and Economic Policy 1285
LJUBOMIR MADŽAR: Political Conditions for the Establishment of Free-Market 1291
DUSAN BILANDŽIĆ: To Redefine the Concept of Selfmanagement 1297
FUAD MUHIĆ: On the Relation between Economy and Politics in the Yugoslav Society 1310
ZDRAVKO TOMAC: Selfmanagement as an Efficient and All-embracing System of the Functioning of Society 1318
BOGOMIR KOVAČ: The Reinstallation of Balance between Economy and Politics 1325

THE SHAPING OF THE ECONOMIC SYSTEM
IVAN RIBNIKAR: Finance, Money and Banks in Yugoslavia and Agrokomer 1332
MITJA GASPARI: Bill of Exchange Policy is not the Main Reason for the Inefficiency of the Monetary Policy in Yugoslavia 1337

TRANSFORMATION AND THE FUTURE OF LABOUR
 On the purpose of the discussion 1348
TINE HRIBAR: Man as a Image of Labour 1349
MARKO KOŠ: Intellectualization of the Working Force 1356
VILJEM MERHAR: Labour as a Central and Key Social Category 1363

TRANSLATION
ISTVAN MESZAROS: Marx's "Social Revolution" and Division of Labour 1366

SOCIOLOGIST'S ENCOUNTER '87
IVAN BERNIK: Informal Activities in Slovene Society 1386
IVAN SVETLIK: Informal Labour in Slovenia 1386

DISCUSSIONS ON NEW BOOKS
 Introductory 1398
STANE SAKSIDA: Paving the Way to Autonomous Value of Scientific Work 1399
ANDREJ KIRN: Productivity of the Dialectic Thinking 1401
DUSKO SEKULIĆ: Dialectics of Individualization and Socialization 1403
PETER KLINAR: Dilemmas Incenting Contemplation 1405
BOSTJAN MARKIČ: Social Development and Interests 1408
ZINKA KOLARIČ: Notes to the Sociology of Social Development 1410
IVAN BERNIK: Laws and "Deviations" in the Theory of Development 1412
VLADIMIR – BRACO MUŠIĆ: Notes on the New Book by Zdravko Mlinar 1413
ZDRAVKO MLINAR: From Coincidence to Lawfulness 1415

PUBLIC TRIBUNE
ZORAN POLIČ: Development of Selfmanagement – the Decisive Way to the Emancipation of Man 1419

IEWS, COMMENTS
FRANE ADAM: Polemic on Professional Level or "face saving" for Every Cost and on Other's Account 1430

FROM PRACTICE FOR PRACTICE
BERNI STRMČNIK: Some Dilemmas on the Reintroduction of Private Practice into Medical Care 1436
ANDREJA ČIBRON: Working Groups Based on Selfmanagement in Ravne Steelworks 1445

FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH
MIROSLAV RADOVANOVIĆ: Terminology – Terminography – Formation of Terms 1453

REVIEWS, COMMENTS
GRAMSCI: Civil Society and the State (A. L.) 1463
 Yugoslav Society in the Light of International Social Science Literature (Zdravko Mlinar) 1464
MIRJANA MILHARČIĆ-HLADNIK, JANEZ SUŠTARŠIČ: The School Reform – A Paper Tiger (Bogomir Novak) 1469
MOMČILO ZEČEVIĆ: The Historical Turning-Point (Milan Zver) 1471
SLOBODAN INIČ: The Difficulties of Socialism (Nikola Poplašen) 1472
BOJANA TADIČ: The Nonaligned Movement and Conflicts among Nonaligned Countries (Iztok Simoniti) 1474
LIDIJA R. BASTA: Politics within the Limits of Law. A Study on Anglo-Saxon Constitutionalism (Marijan Pavčnik) 1477
KLAUS HURRELMANN: Introduction to the Theory of Socialization (Vesna Godina-Vuk) 1478
 Diplomacy of Special Envoys (Iztok Simoniti) 1480
FROM DOMESTIC REVIEWS 1483
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1485
AUTHORS' SYNOPSSES 1487

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ
ЯНЕЗ ШИНКОВЕЦ: За более современный концепт Закона объединенного труда 1235

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ
БРАНКО ЦАРАТАН: Перестройка в СССР и возможности возобновления социализма 1240
МАРКО ВРХУНЕЦ: Обобществление внешней политики и международных отношений 1253
СТАНЕ ЮЖНИЧ: О "Хозяйственном традиционализме" 1266

ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ ПОЛИТИКОЙ И ЗАКОНОМЕРИИ
 Передовая запись 1278
ВОЙМИР ФРАНИЧЕВИЧ: О связи экономики и политики в контексте кризиса югославского общества и его социалистического проекта 1279
ВЛАДИМИР ГЛИГОРОВ: Политическая экономика и экономическая политика 1285
ЛЮБОМИР МАДЖАР: Политические условия за выживание рынка 1291
ДУШАН БИЛАНДЖИЧ: Вновь определить концепт самоуправления 1297
ФУАД МУХИЧ: По отношению между экономией и политикой в югославском обществе 1310
ЗДРАВКО ТОМАЦ: Самоуправление как действенная и всеобъемлющая система действия общества 1318
БОГОМИР КОВАЧ: Восстановление равновесия между экономией и политикой 1325

ОБРАЗОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
ИВАН РИБНИКАР: Финансы, деньги и банки в Югославии и „Агрокומר“ 1332
МИТЯ ГАСПАРИ: Вексельное ведение дел не представляет собой главной причины недействительной денежной политики в Югославии 1337

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ И БУДУЩЕЕ ТРУДА
 О цели обсуждения 1348
ТИНЕ ХРИБАР: Человек как фигура труда 1349
МАРКО КОС: Интеллектуализация рабочей силы 1356
ВИЛЕМ МЕРХАР: Труд как центральная и ключевая категория общества 1363

НАШ ПЕРЕВОД
ИСТВАН МЕСЗАРОС: „Общественная революция“ Маркса и разделение труда 1366

ВСТРЕЧА СОЦИОЛОГОВ '87
ИВАН БЕРНИК: Неформальные деятельности в словенском обществе 1382
ИВАН СВЕТЛИК: Неформальный труд в Словении 1386

ДИСКУССИИ ПО НОВЫМ КНИГАМ
 Передовая запись 1398
СТАНЕ СAKСИДА: Положение пути к автономной ценности научного труда 1399
АНДРЕЙ КИРН: Плодотворность диалектического мышления 1401
ДУШКО СЕКУЛИЧ: Диалектика индивидуализации и обобществления 1403
ПЕТЕР КЛИНАР: Дилеммы возмущающие к размышлению 1405
БОШТЯН МАРКИЧ: Общественное развитие и интересы 1408
ЗИНКА КОЛАРИЧ: Заметки к социологии общественного развития 1410
ИВАН БЕРНИК: Закононости и „отклонения“ в теории развития 1412
ВЛАДИМИР БРАЦО МУШИЧ: Заметки о новой книге Здравко Млишара 1413
ЗДРАВКО МЛИНАР: От случайности к закономерности 1415

ЯВНАЯ ТРИБУНА
ЗОРАН ПОЛИЧ: Развитие самоуправления – решающий путь к освобождению человека 1419

ВЗГЛЯДЫ КОММЕНТАРИИ
ФРАНЕ АДАМ: Профессиональная полемика или „шпассе нечести“ во что бы то не стало и на чужой счет 1430

ИЗ ПРАКТИКИ ЗА ПРАКТИКУ
БЕРНИ СТРМЧНИК: Некоторые дилеммы вторичного введения личного труда в здравоохранение 1436
АНДРЕЈА ЧИБРОН: Трудовые группы основаны на самоуправлении и железозаводе РАВНЕ 1445

ИЗ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
МИРОСЛАВ РАДОВАНОВИЧ: Терминология-терминография и новообразование терминов 1453

ОБОЗРЫ, РЕЦЕНЗИИ
ГРАМШИН: Цивильное общество и государство (А. Л.) 1463
 Югославское общество в свете международной общественной литературы (Здравко Млишар) 1464
МИРЈАНА МИЛHAPЧИЧ-ХЛАДНИК, ЯНЕЗ ШУШТАРШИЧ: Реформа школы-бумажный тигр (Богомир Новак) 1469
МОМЧИЛО ЗЕЧЕВИЧ: На переломе истории (Милан Звер) 1471
СЛОБОДАН ИНИЧ: Затруднения социализма (Никола Поплашен) 1472
БОЈАНА ТАДИЧ: Движение неприсоединенных и конфликты между неприсоединенными странами (Итток Симонити) 1474
ЛИДИЈА Р. БАСТА: Политика в границах права. Судья о англосаксонском конституционализме (Маријан Павчник) 1477
КЛАУС ГУРРЕЛМАНН: Введение в теорию социализации (Весна Година Вук) 1478
 Дипломатия особых эмиссаров (Итток Симонити) 1480
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ 1483
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ 1485
СИНОПСИСЫ АВТОРОВ 1487

JANEZ ŠINKOVEC

Za sodobnejšo zasnovano zakona o združenem delu

Javna razprava v Sloveniji o predlaganih spremembah in dopolnitvah zakona o združenem delu se je večinoma nagibala k temu, naj bi sprejeli novele po uveljavitvi ustave. Zato je bilo poudarjenih več vzrokov: obsežno spreminjanje samoupravnih splošnih aktov v organizacijah združenega dela in vrsta stvari, ki so problematično zastavljene že v ustavi SFRJ. Žal je večinsko mnenje v Jugoslaviji drugačno, razen v strokovnih krogih (Zveza društev pravnikov v gospodarstvu Jugoslavije).

V javni razpravi je bila večkrat poudarjena prenормiranost že veljavnega zakona, kar bi se po prvem predlogu sprememb utegnilo še povečati. V zadnjih pripravah za spremembe je bilo črtanih precej določb. Prenormiranost, velik formalizem in vključevanje ideologije v veljavno zakonodajo povzročajo gospodarskim osebkom vrsto težav. Sodoben čas, ki je značilen po hitrih spremembah, zahteva večjo samostojnost organizacij, njihovo fleksibilnost, dinamičnost in odprtost. Pravo ne bi smelo biti ovira za hitre in utemeljene kombinacije ekonomistov. Predimenzionirano normiranje povzročajo tudi upravičeno mnenje, da si država lasti pravico do skrbništva nad delavskim razredom. V ospredju sodobnih pravnih sistemov je samostojnost osebkov, ki ne sme biti le deklarirana ter potem s praktičnimi ekonomskimi ukrepi dnevno razvrednotena, kakor se dogaja pri nas. Prepogoste državne intervencije v združenem delu povzročajo politično arbitriranje, pravo postaja nestabilno, pravna varnost kot eden temeljnih postulatov pravne civilizacije in demokratične družbe pa izgublja veljavo. Ta vprašanja so povezana tudi z ustavo, ki je tudi predimenzionirana in jemlje samostojnost subjektom, zato je bila zahteva, naj se zakon novelira po ustavi, še toliko bolj utemeljena.

Pri družbenolastninskih razmerjih smo se zavzemali za uvajanje realnih kategorij, ki naj privedejo do ekonomske odgovornosti subjektov. Te zahteve ne bo mogoče speljati, če bo še naprej veljala takšna državna intervencija (cene, prerazporejanje dohodka, poseganje v sistem delitve, ipd.), saj vse to povzroča številne fiktivne elemente v gospodarjenju. Na tem področju so bile v Sloveniji poudarjene zahteve po realnem vrednotenju sredstev (osnovnih in finančnih), posebej še po vrednotenju znanja in uvajanju motivacije in spodbude k boljšemu delu, kar povezujemo s spodbujanjem na področju industrijske lastnine in sploh intelektualne dejavnosti. Brez realnega vrednotenja sredstev in njihove revalorizacije ni mogoče računati, da bomo dosegli spremembe pri skupnih vlaganjih, družbena sredstva bodo ostajala nemobilna, ne bomo dosegli koncentracije in smotrne alokacije. Vlagateljem je treba zagotoviti vpliv na gospodarjenje z družbenimi sredstvi ter odpraviti idejne zablode, da bi to predstavljalo eksploatacijo. Le realni dohodek je lahko temelj za delitev. Pri tem bi morali denarna in posojilna politika, obračun stroškov poslovanja, ekonomski odnosi s tujino, fiskalna politika vsak zase in vsi skupaj onemogočati doseganje fiktivnih dohodkov, delitev, ki bi temeljila na izgubah in njihovi socializaciji. Razpravljalci so odločno kritizirali nekatere pred-

loge za spremembe zakona o cenah, saj se je ponovilo kartelno sporazumevanje. S temi vprašanji so povezana tudi sporna pojmovanja izjemnega dohodka, dosežena na trgu, kar je prav gotovo ustavno gradivo.

V predlaganih spremembah so razumno slabo razrešena vprašanja o združevanju dela in sredstev, ta v največji meri ohranjajo elemente dogovorne ekonomije, namesto da bi vpeljala sodobne zasnove integracij in koncentracij. Tu mislimo posebej na združevanje le in edino na temelju ekonomskih interesov osebkov, svobodo, enakopravnost, razmejitve od obligacijskega prava, skupni riziko in skupno gospodarjenje. Brez jasnih opredelitev na teh področjih bo institut združevanja dela in sredstev ostal fiktivna in voluntaristična tvorba.

Pri povezovanju osebnega dela z družbenim je nekaj napredka tako glede zadrugištva kakor tudi glede pogodbenih organizacij združenega dela. Očitno je sporna težnja, da se vsa pravna problematika s tega področja rešuje na zvezni ravni, saj so razlike v razvoju proizvodnih sil in tradicij očitne. Ne glede na povedano je sodobnejša zasnova povezana s spremembo ustave, posebej še vzpostavitev koeksistence različnih oblik lastnine (družbena, osebna, skupna, zadrugišna, ipd.). Odpraviti bo treba tudi nekatere dogmatske poglede na angažiranje osebnih sredstev v družbeno reprodukcijo, posebej še z možnostjo revalorizacije združenih sredstev, vpliva na gospodarjenje in sploh iskanja realnih motivacij (davčna politika, oblike udeležbe v skupno ustvarjenem dohodku, pravna varnost, ipd.).

Praksa je v delu temeljnih organizacij pripeljala do precejšnje avtarkije, nespoštovanja skupnih interesov v delovni (sestavljene) organizaciji. Reakcija na to je bila krepitev delovne organizacije, kjer pa so bila sprva zagrešene nekatere napake. Tako je bil oblikovan le en tip delovne organizacije, kakor da so vse monoproduktna, saj sta bili uvedeni obvezna solidarna odgovornost in vrsta hierarhičnih elementov. Zavzemamo se za potrebno stopnjo samostojnosti temeljnih organizacij, če pa se povežejo, se morajo podrediti skupnemu interesu. Skupni interes je lahko zelo različen, od njegove intenzivnosti so odvisni rešitve oblik odgovornosti, sistem organizacije, ipd. Zato smo poudarjali, da je treba določiti predvsem tista pravila, ki bi organizacije opredeljevala kot blagovne producente, zagotavljale njihovo sposobnost prilagoditve, torej fleksibilnost, dinamičnost in odprtost. V združenih asociacijah je treba zagotoviti samoupravni položaj delavcev, medsebojne oblike odgovornosti in varnosti v pravnem prometu. Vse druge podrobnosti naj bi reševali združeni subjekti sami. Žal nam to ni povsem uspelo, ker je razširjena napačna vera v hierarhično organizacijo, monotipsko in podrobno normiranje.

Velike razprave so potekale o tem, kdo naj bo poslovni subjekt – temeljna ali delovna organizacija, pa vendar ne gre za pravo vprašanje, ker omogoča odgovor: ali – ali, gre za nedialektičen pristop in nespoštovanje stopnje medsebojne odvisnosti delovnih celot, vsebine in oblike. Na vseh stopnjah integracije ni mogoče spregledati realnih interesov, ponuditi je treba različne rešitve, subjekti pa naj izberejo tiste, ki jim najbolj ustrezajo. Naše organizacijske rešitve temelje pretežno na pravih tehnikah in tehnologijah, manj na poslovno-programski zasnovi. Način proizvodnje je v svetu močno spremenjen, ker postaja glavni element proizvoda mnogo znanja, spretnosti in sposobnosti, a vse manj energije in surovine, vse več varnosti in informacij, vse manj negotovosti in entropije. Zato so morali poiskati nove oblike organiziranosti, ki ustrezajo spremenjenim okoliščinam.

Poseben problem pri nas je vera v moč velikih sistemov, čeprav analize kažejo, da velik del slovenskih SOZD-ov ne dosega niti povprečja v panogi. V svetu opuščajo vero v moč velikih gospodarskih subjektov. Podjetje kot enoten subjekt ne more rasti v nedogled. Ko doseže določeno velikost, ki je različna po panogah, stroški dejavnosti rastejo hitreje od produktivnosti. Rast splošnih stroškov, ki so predvsem posledica povečanja stroškov komunikacije, izniči prednosti večje delitve fiksnih stroškov. Veliko podjetje se petrificira v določeni strukturi in se zmanjšuje njegova sposobnost prilagoditve številnim spremembam, ki so značilnost sedanjega obdobja. Integracije niso le tiste, ki predvidevajo statusne povezave, gre za različne

oblike usklajenega delovanja, torej za spremenljivko, katere intenzivnost se spreminja od minimalnih do maksimalnih vrednosti (Županov). Napačna vera v velike organizacije je povzročila, da so naše organizacije toge, da se ne pojavljajo nove in da nikakor ne moremo prestrukturirati gospodarstva.

V javni razpravi je bila grajana koncepcija delovnih skupnosti, za kar bi bila potrebna ustavna sprememba. Strokovne službe so nosilke vseh faz, razen neposredne, to je produkcije. Konceptualni del reprodukcijskega procesa obsega pobudo, zamisel, zasnovano ciljnega objekta in zasnovano izvedbenega postopka. Zato z vidika sistemskega reprodukcijskega procesa ni mogoče razlikovati manj ali bolj pomembnih aktivnosti in ustvarjati konflikte med deli enotnega procesa. Zaradi vse bolj pomembnih nalog, ki jih opravljajo strokovne službe, pospešenega razvoja znanosti in tehnike, večje različnosti proizvodnje, uvajanja in izdelovanja vse bolj sestavljenih izdelkov, močnejše konkurence na trgu, decentralizacije in demokratizacije je nelogično ločevati delavce v dve skupini z neenakimi pravicami. V takih razmerah nastajajo spopadi, pasivizacija, zmanjšuje se zanimanje za ustvarjalno delo, poudarja se obstoječa namesto razvojna zasnova ipd. (Š. Ivanjko).

Z ustavo bo tudi treba razrešiti položaj velikih sistemov (PTT, železnica, energetika, ipd.), saj so močne težnje po centralizaciji, po tehnološki enotnosti (namesto kompatibilnosti) in enotnih dohodkovnih odnosih, enotnih standardih in cenah ipd. Vse to so sporna vprašanja, saj zanikajo velike razlike v razvojni stopnji posameznih federalnih enot in hkrati vse to pomeni občutnejši odmik od smotrnejšega uveljavljanja tržnih elementov tudi v ta del gospodarstva. Zato bodo rešitve v zakonu o združenem delu na tem področju močno nedorečene.

Le delno nam je uspelo s sodobnejšo zasnovano. Če bodo prevladali elementi togih organizacijskih struktur, monotipski modeli in hierarhične oblike ter ostra medsebojna odgovornost ne glede na intenzivnost medsebojne odvisnosti, utegne priti do nepotrebnih velikih reorganizacij, kar prav gotovo ne bi bilo primerno v času, ko bi se morali zlasti ukvarjati s programskimi preusmeritvami.

V več dokumentih je bilo poudarjeno, da ni mogoče pravice do dela z družbenimi sredstvi razlagati kot absolutni monopol na delovno mesto. Ta pravica ni absolutna, zgubi jo vsak delavec, ki ne izpolnjuje sprejetih (dogovorjenih) obveznosti. Doseganje tega cilja je odvisno od organiziranosti, programske sposobnosti in smotrih medsebojnih odnosov. Žal so rešitve iskane pretežno v krepitvi represije, kar je zelo sporno. Sodobno pravo pozna poleg negativnih tudi pozitivne sankcije (motivacija, spodbuda). Precej rešitev v zakonu temelji na veliki stopnji nezaposlenosti v nekaterih federalnih enotah. Zato se iščejo rešitve v obveznem izreku sankcije o prenehanju delovnega razmerja, s skrajševanjem delovne dobe in z nekaterimi rešitvami o odgovornosti, ki se upirajo sodobni pravni kulturi, saj ne upoštevajo temeljev odgovornosti (protipravnost ali nedopustnost, krivda, vzročna zveza in nastanek prepovedane posledice) in načelo o individualizaciji sankcij.

Nismo našli novih idej o motivaciji za inovativno dejavnost. Spregledali smo nujnost permanentnega izobraževanja, saj znanje izredno hitro zastareva, vztrajamo pri fikciji, da znanje ni pomembno, pomemben naj bi bil le rezultat dela. Nedvomno so delovna razmerja izraz doseženega razvoja proizvajalnih sil in različnih razmer v federalnih enotah. Enoten model ne ustreza zahtevam sodobnega časa. V Sloveniji npr. ni sprejemljivo skrajševanje delovne dobe zaradi kadrovske strukture zaposlenih in razmerja med aktivnim in upokojenim prebivalstvom. Ekstenzivnemu zaposlovanju, ki je izredno drago (odpiranje delovnega mesta, zahteve po stanovanju in druge na področju infrastrukture), bi se morali odpovedati v korist večjih vlaganj v sodobno tehniko in tehnologijo. Visoko strokovne kadre bi morali spodbujati, jim omogočati najrazličnejše oblike dela in ne sprejemati neprimernih pravil o možnosti dela le v eni organizaciji ali pa jih siliti v predčasne upokojitve.

Podrobni opisi del in nalog vodijo v togost organizacije, nepripravljenost za sprejemanje del. Še vedno straši v naših organizacijah duh Webra, ki je težil s hierarhično organiziranostjo in podrobnim normiranjem. Ne priznavamo vrednosti

pravnim standardom, kot so vestnost in poštenje, morala, dobro gospodarjenje, prepoved zlorabe pravic, vse želimo predpisati.

Vsi razpravljavci so se strinjali, da je treba doseči racionalizacijo v odločanju. Odločanje z osebnim izjavljanjem in po delegatih je v bistvu enakovredno. Osebnostno izjavljanje naj bi obdržali le za najpomembnejše odločitve, sicer pa naj bi odločal delavski svet ob upoštevanju pravil delegatskega odločanja. Težave nam je povzročalo pojmovanje »neodtujljivih pravic«, o njih naj bi delavci odločali z osebnim izjavljanjem. Zastavlja se vprašanje, ali je sploh katera od samoupravnih pravic odtujljiva. Prenos pristojnosti na poslovodne organe ali državo ni dopusten. Zato lahko razpravljamo le o bolj in manj pomembnih vprašanjih. Referendum bi obdržali le za temeljne akte. Sporno je, da ni srednjeročno planiranje dokončno opredeljeno kot odločanje z osebnim izjavljanjem. Srednjeročni plan opredeljuje politiko, iz njega izhajajo organiziranost, delitvena razmerja, razširjena reprodukcija, poslovne zveze, itd. S tem bi se tudi uveljavilo pravilo, da o isti stvari ne odločamo večkrat. Končno bi že morali spoznati, da je pomembna dolgoročna, strateška odločitev, ne pa delne, periodične in obrobne. Temeljnim organizacijam je treba zagotoviti samostojnost ob spoštovanju skupnega interesa. Zato je bil veskozi sporen vezan mandat delegatov v delavskem svetu delovne (sestavljene) organizacije in kjer je bil sprejet sklep le ob soglasju vseh delegacij. Posamezna organizacija je lahko blokirala delovanje celotne asociacije. V bistvu sta možni dve rešitvi: uveljaviti večinsko odločanje in, če je pravica posamezne temeljne organizacije prizadeta, uveljaviti možnost, da se večinska odločitev izpodbija pred arbitražo ali sodiščem združenega dela, in možnost, da ohranimo za najpomembnejše zadeve soglasje, vendar se mora posamezen subjekt podrediti odločitvi arbitraže ali sodišča združenega dela, če bi sicer nastala škoda za preostale udeležence (skupni interes), trenutno blokado pa bi morali razrešiti z začasnim sklepom, ki bi bil sprejet z večino glasov v organu.

Težko je ločiti samoupravljanje od poslovođenja. Jasna je težnja, da je poslovodni organ predlagatelj poslovne politike in odgovoren za predlog ter da potem, ko je poslovna politika sprejeta, dobi vsa pooblastila, da jo izvaja. Pri opredeljevanju dolgoročne, strateške politike bi bilo treba bolj poudariti potrebo po sodelovanju s strokovnimi, znanstvenimi, sploh raziskovalnimi organizacijami. Očitno se vse preveč ukvarjamo s formalnimi postopki in premalo z vsebino. Kljub sprejetim zakonom še ni stekel ustrezen računalniško podprt informacijski sistem, ki bi omogočal resnično odločanje in preprečeval različne oblike voluntarizma, napačne odločitve itd. Naš informacijski sistem (pravila o knjigovodstvu) je zastarel, na njem se redi birokracija od temeljne organizacije do federacije, zbiramo podatke, ki niso podlaga za odločitve, kar je družbeno nekoristno delo. Preobčutno zbiranje, obdelava in slaba distribucija podatkov povzročajo velike družbene stroške, posebej so zahtevni periodični in zaključni računi, obračun skupnega prihodka in skupnega dohodka, to tudi povzroča ukinjanje temeljnih organizacij, vendar se ne zganemo in ne sledimo sodobnim tokovom. Po drugi strani je sistem družbenega nadzorstva neustrezen, to še posebej dokazujejo nekateri dogodki v zadnjem času. Družbeni nadzor je pretežno formalen, ni sposoben analitičnih revizij, posebej ne programov in predlogov za njihove spremembe. Sodoben svet posveča reviziji posebno pozornost, zaupa jo visoko strokovno usposobljenim in neodvisnim institucijam.

Pri samoupravnih splošnih aktih so bili doseženi nekateri pozitivni premiki. Uveljavlja se možnost za skupne samoupravne splošne akte na ravni delovne (sestavljene) organizacije združenega dela. Spremeniti pa bi morali tudi zakonsko normiranje – nepotrebno je predpisovanje kogentnih norm, zakon naj se neposredno uporablja, v drugih primerih pa je treba zavarovati le temelje sistema in prepustiti čim večjo svobodo delavcem v organizacijah.

Pogledi na prekinitev dela so v Jugoslaviji različni. V Sloveniji so se v družbenopolitičnih organizacijah izoblikovala realna stališča. Ni mogoče zanikati teže konfliktov in temu primerno je treba spremeniti zakonodajo.

Pojavljala so se še različna sporna vprašanja o družbeni lastnini, vlogi narodov in narodnosti v gospodarjenju in s tem opredeljevanje subjektov, sistem delitve osebnih dohodkov, napačna pojmovanja solidarnosti v smislu socializacije izgub, namesto solidarnosti glede zagotavljanja socialne in materialne varnosti delavcev ipd.

Obravnavana vprašanja so pokazala, da je bilo pretežno stališče do smotrnosti sprememb zakona o združenem delu šele po sprejemu ustave pravilno. Posebej se to še pokaže glede na položaj organizacij združenega dela v celotnem sistemu. Utemeljen je sklep, da ni možna uveljavitev samoupravnega položaja delavcev, če ni v gospodarskem sistemu dan pravičen poudarek blagovno-tržni zasnovi, kar je pretežno vsebina ustave. Prepričanje, da se z zakoni da izboljšati gospodarski položaj, je napačno, učinkovite spremembe lahko dosežemo le z delom.

Učinkovitost pričakovanih sprememb je odvisna od tega, koliko nam bo uspelo, da bo pravni red usmerjal subjekte k racionalnemu družbenemu vedenju. Zato bi moral pravni red ostajati v mejah realnosti in ne more biti njegov bistveni znak represija namesto motivacija k željenemu obnašanju. Nujna je opredelitev organizacij združenega dela kot blagovnih producentov, zato jim je treba zagotoviti maksimalno samostojnost. Treba je jasno opredeliti razmerje med gospodarskimi subjekti in družbenim planiranjem; omejiti možnost države v intervencionizmu; uveljaviti odgovornost vlade za izvajanje skupščinsko sprejete ekonomske politike, stabilno ekonomsko politiko in z njo povezano pravno varnost. Uveljavljanje ekonomske odgovornosti subjektov predpostavlja realno vrednotenje sredstev, odpravo vseh fiktivnih elementov v družbeni reprodukciji; mobilnost, koncentracijo in smotrno alokacijo sredstev. K vsemu temu morajo biti naravnane cenovna, davčna, denarna, posojilna, devizna in emisijska politika. Ni ekonomske odgovornosti, če se izgube socializirajo. Realno vrednotenje sredstev in uveljavljanje blagovne koncepcije morata preprečiti kartelno sporazumevanje o cenah, privilegiranje posameznih gospodarskih subjektov s strani države ter oblikovanje monopolov. Subjektom je treba omogočiti povezovanje zgolj na njihovih ekonomskih interesih in tako preprečiti integracije, ki so umetno ustvarjene in privilegirane (skupni zvezni programi) in ki se izmikajo temeljnemu tržnemu pravilu o enakopravnosti vseh subjektov. Bolj pogumno je treba tudi razmišljati o koeksistenci različnih lastninskih oblik in se približati že zdavnaj poudarjenemu teoretičnemu izhodišču, da je socializem stopnja družbenega razvoja, ki ohranja nekatere stare elemente in hkrati uveljavlja nove.

Perestrojka v ZSSR in možnosti obnove socializma

Vse od Marxa dalje je imela v vrstah socialistov – tako v teoriji kot tudi v političnem gibanju – teza, da se bo o usodi socializma prvenstveno odločalo na Zahodu, veljavo aksioma. V duhu socialistične, posebej pa še marksistične tradicije je bila vsekakor to teza, v katero se – vsaj v njeni izvorni obliki – praviloma ni podvomilo.¹ Do odklonov od tega načela je prihajalo le v primerih stalinistične in maoistične pretencioznosti, ko se je zatrjevalo, da je možno socialistični projekt celovito izpeljati tudi na Vzhodu. Voluntarizem je s tezami o socializmu v eni sami deželi (Stalin) oz. o periferiji (vasi) sveta kot novem središču svetovne revolucije, poskušal premostiti manjko predpostavk za revolucijo. V praksi se je to voluntaristično prizadevanje izražalo v politiki »velikih skokov« in v kulturni revoluciji (Mao) ter v forsirani industrializaciji in kolektivizaciji (Stalin).

Kljub temu pa se zdi, da se dandanes velika vprašanja socializma v mnogočem usodno odločajo tam, kjer so socialistične sile na oblasti. V tem pogledu sta dve možnosti, da se socializem ali kompromitira ali pa dokaže, da ima realne možnosti in da odpira množicam atraktivne perspektive.

Dejstvo, da obstajajo na Zahodu objektivne in subjektivne predpostavke za socializem – ob manjku revolucionarnih preobrazb, na Vzhodu pa socializem nima zadostne lastne socialne podstat, vsaj doslej ne zbuja optimizma. To protislovje se zdi v svetovnih razsežjih kot nerešljiva uganka. Toda med tema dvema možnostima je tudi tretja solucija, na katero je treba opozoriti.

Celoten problem je bil načet že mnogo poprej, v letih 1924–1926, in sicer v polemikah s Trockim, ki je potekala v vrhu boljševiške partije – namreč v polemikah o permanentni revoluciji in socializmu v eni deželi. Že takrat je bila skoraj neopazno sprožena neka teza, ki ji vsaj do nedavnega niso posvečali večje pozornosti. Vsi se spominjajo, da je Stalin v tej razpravi reagiral na tezo Trockega o permanentni revoluciji s tezo o možnosti socializmu v eni deželi; kasneje, okoli tridesetih let, je prišel Stalin na dan že z ugotovitvijo, da je socializem v Sovjetski zvezi zgrajen. Medtem ko je Trocki videl rešitev ruske revolucije in možnost graditve socialistične družbe v širjenju revolucije na Zahod, je Stalin, v nasprotju z njim, zagovarjal tezo o možnosti graditve socializma na izoliranih sovjetskih tleh – zunaj konteksta svetovne revolucije.²

¹ Utemeljevanje teze o razvitem kapitalističnem sistemu kot predpostavki socialistične transformacije je vmeščeno v samo marksistično tradicijo. Tudi domala vsi odkoni, ki izhajajo iz te obče marksistične teorije revolucije, domnevajo, da je razvita industrijska družba logičen pogoj – če že ne same socialistične revolucije, pa vsekakor družbe, v kateri je možno vzpostaviti zrelejše oblike socialističnih odnosov. Odtod npr. prizadevanje v Sovjetski zvezi, da dohitijo in prehitijo Ameriko, v Maovi Kitajski pa poskušajo zaostanek nadoknaditi z »velikimi skoki« naprej. Sicer pa so tudi druge nemarksistične socialistične struje evropske proveniencije praviloma novo družbo vmeščale na področje razvitih držav Zahoda.

² Razprava o permanentni revoluciji in socializmu v eni deželi je strnjena v zborniku: Buharin, Stalin, Trocki, Zinovjev, *»Permanentna revolucija« i socializam u jednoj zemlji*, Zagreb, Globus, 1979. Izvirne razprave so obogatene z izvrstnimi komentarji italijanskega marksističnega zgodovinarja Guliana Proccacia.

Ko je poskušal Stalin prvokrat zavriniti Trockega, mu je po vsej verjetnosti z utemeljevanjem njegove teze pomagal Buharin.³ Po neki Buharinovi intervenciji je namreč Stalin opustil klasično načelo, da je socializem možen samo kot univerzalni projekt. Buharin ga je, po vsem sodeč, opozoril na nekaj, kar so vsebovali že znani Leninovi spisi iz let 1921–1923 in kar je bilo zapopadeno tudi v politiki, ki se je začela leta 1921 z NEP-om.⁴ Buharin je bil mnenja, kot seveda tudi Lenin, da obstajajo kljub velikemu razkoraku med manjkom objektivnih in subjektivnih predpostavk socializma v Rusiji in voljo subjektivnih sil, da ta manjko premostijo, nekatere kategorije posredovanja, katerih se je mogoče oprijeti in ki bi bile lahko mostišče za graditev socializma v eni sami deželi. V takratni razpravi, kot smo že dejali, je bila verjetno Buharinova zasluga, da je opozoril na Leninov NEP kot tisto kategorijo, ki more nadomestiti manjko predpostavk socialistične revolucije; to dejstvo se je izmaknilo pozornosti dosedanjega zgodovinskega Buharin je tudi sicer vse do konca svojega življenja tako ali drugače zastopal to usmeritev: in prav ta vztrajnost je po vsej verjetnosti Stalina primorala, da ga je likvidiral. Buharin je NEP zagovarjal ne le zaradi tega, ker je bil prehod na tržno ekonomijo edini način, da Sovjetska zveza premaga civilizacijski zaostanek in post festum ustvari predpostavke socializma v Rusiji, pač pa tudi zaradi tega, ker ustvarja avtonomija gospodarskih subjektov v blagovno-denarnem gospodarstvu pogoje za politično liberalizacijo; se pravi, da izbija iz rok birokracije vzvod njene ekonomske moči. To pa pomeni objektivno slabitev njene politične vladavine. V tem pogledu je pomenila Buharinova linija opozicijo Stalinu, saj je, četudi samo tendenčno, ogrožala stalinizem kot sistem.⁵ Kritika Trockega na rovaš stalinizma je bila zaradi svoje izrazito leve pozicije jalova prav na tem področju – saj je bila naravnana predvsem k posledicam, ne pa k spreminjanju temeljev funkcioniranja sistema.⁶ Sicer pa so tudi kasnejše izkušnje pokazale, čeprav v manj izostrenih oblikah, da se tako imenovane ekonomske reforme v socialističnih deželah tendenčno navezujejo na procese demokratizacije in da se ta procesa medsebojno pogojujeta oz. dopolnjujeta.⁷ Zato so se vse kritike stalinizma, ki tega dejstva niso upoštevale, izčrpavale v moraliziranju, obtoževanju birokratskih deformacij in same birokracije. Poudarjena leva pozicija, ki praviloma ne priznava vloge trga in blagovno-denarnih odnosov v socializmu – ali pa ima do teh kategorij zadržan odnos – je v dometih svoje kritike stalinizma precej nebogljen.⁸

³ Prim. Buharinov tekst *O teoriji permanentne revolucije* v knjigi *«Permanentna revolucija» i socializem u jednoj zemlji*, in tudi njegov referat na XIV. kongresu VKP(b) – pri nas objavljen že v Krljevem časopisu *Književna republika*, št. 4/1926.

⁴ O tem piše Roy Medvedev v svoji knjigi *Leninizem i zapadni socializam* (Zagreb, Globus, 1986, str. 177) Medvedev je v tej knjigi posebno poglavje namenil prav tej temi (Socializam u jednoj zemlji). V njem poudarja, da je imela Stalinova varianta teze o socializmu v eni deželi – za razloček od Lenina in Buharina – instrumentalni, taktično-politični značaj.

⁵ Buharinovo stališče je izredno dobro predstavil ameriški sovjetolog Stephen F. Cofen v svoji monografiji *Buharin i boljševička revolucija* (Rijeka, »Otokar Keršovani«, 1980) in v knjigi *Rethinking the Soviet Experience*, N. Y., Oxford University Press, 1986. Roy Medvedev se strinja s Cohenom, da je Buharin z doslednim zagovarjanjem NEP-a – danes bi temu rekli tržna usmeritev v socializmu – zagovarjal ne le edino možno opozicijo Stalinu, marveč tudi stalinizmu (primerčaj op. 4). K temu bi lahko dodali, da se kaže prav zaradi tega v sodobnih razpravah o obnovi socializma izreden interes za ponovno proučevanje Buharinove teoretske misli in politične platforme.

⁶ Trocki je npr., kot prikazuje njegove boje v okviru tako imenovane leve opozicije R. Medvedev, v bistvu zastopal politiko nasprotovanja NEP-u s pozicije levosredinske opreznosti in vročice boja s kapitalističnimi elementi. Stalin je kasneje prav to politično linijo razvil do skrajnosti in jo povzdignil v nov ekonomski sistem, ki je bil povsem nasproten tistemu, ki ga je Lenin vzpostavil z NEP-om (prim. R. Medvedev, *ibid.* str. 182–185). Zdi se, da se sodobni dogmatiki iz razprav o tržišču v socializmu v dosednji zgodovini socializma niso prav nič naučili. Ali bolje povedano: učili so se pri nepravni strani in prevzemali v bistvu usmeritev Trocki-Stalin.

⁷ Zgodovina ekonomskih reform v socialističnih deželah je pokazala, da reforme v daljših prihodnjih obdobjih niso uspešne, če jih hkrati ne spremlja tudi demokratična preobrazba nadstavbe. In obratno, da takšna preobrazba ni možna na podlagi etatistične ekonomije, pa najsi jo navdihuje prosvetljenko ali tehnokratsko naravnano politično vodstvo.

⁸ O tem najzgovorneje priča pozicija Trockega, ki so jo njegovi privrženci radikalizirali do skrajnosti. Ena od trockističnih partij je npr. pozdravila intervencijo Varšavskega pakta leta 1968 na Čehoslovaškem s trditvijo, da je pomenila

Lahko bi rekli, da se prav okrog teh problemov tudi danes sučejo razprave o odprtih dilemah socialističnih družb: kako ustvariti nove družbene odnose v deželah, ki ne posedujejo objektivnih predpostavk socializma, na katere je računala klasična socialistična in še posebej marksistična teorija?

Prav to vprašanje se danes z vso ostrino postavlja pred socialistične sile dežel tako imenovanega realnega socializma. To je tudi vprašanje, ki ga je aktualizirala Berlinguerjeva izjava o izpraznitvi propulzivnih sil Oktobrske revolucije, ki jo je podal ob razglasitvi vojnega stanja na Poljskem. Tu bi seveda lahko pripomnili, da ne gre v bistvu za vprašanje sil Oktobra, marveč za izpraznitev tistega modela, ki je bil vzpostavljen pod Stalinom v tridesetih letih; in drugič, lahko bi še dodali, da ta model pravzaprav ni imel nikoli velike propulzivne moči. Če pogledamo njegove realne dosežke, bi lahko dejali, da je na gospodarskem področju temeljna šibkost modela predvsem neučinkovitost, na političnem področju pa najbrž ni treba posebej poudarjati defektov v demokraciji, ki so se stekli v krvav teror; najbolj previdni zgodovinarji so cenili število njegovih žrtev na 7 milijonov, verjetno pa glede tega števila močno pretirava Solženjcin, ki govori o več kot 50 milijonih žrtev.⁹ Ko gre za usodo kulture v tem stalinističnem modelu, je opazna predvsem groba politična instrumentalizacija celotnega kulturnega sektorja. Na teoretskem področju je bila posledica tega modela dogmatska sterilnost, ki je zaznavna še danes – tako na teoretskem kot tudi na političnem sektorju. Če je kdo takrat kaj prispeval k nadaljnjemu razvoju marksizma, so bili to predvsem ali izključno tisti, ki so se politično distancirali od vplivov stalinistične dogmatske ortodoksije.

Potemtakem model praviloma ni nikoli posedoval propulzivne moči. Izjeme ob tako zastavljeni tezi sicer lahko najdemo, vendar le na posamičnih sektorjih. Tako na primer ima model na ekonomskem področju sposobnost, da mehanično koncentriira sredstva za strogo namenske potrebe. To lahko, vzemimo, odlično funkcionira v sektorju vojne industrije in do določene stopnje razvoja vojaške tehnologije. Model lahko nadalje zagotavlja koncentracijo sredstev za izgradnjo velikih gospodarskih objektov, vendar se pri tem takoj zastavlja vprašanje o ceni in stopnji učinkovitosti takih investicij.¹⁰ Model je torej po vsem tem sodeč socializmu več škodoval kot koristil; k temu je treba dodati, da še vedno obremenjuje socialistično prakso – in lahko bi rekli tudi teorijo – s svojimi hudimi napakami in zelo nizkimi mejnimi vrednostmi, ki se jih mnogi v celoti niti ne zavedajo.

Vedeti pa moramo še nekaj: model ima možnost dolgotrajne reprodukcije.

usmeritev Dubčkovskega režima nastavek za restavracijo kapitalizma. Tudi del leve, protistalinistične filozofske kritike je bil vse do nedavnega zelo rezerviran do tržnih reform socialistične ekonomije. Danes je povsem očitno, da je bilo protitržno in administrativno uravnavanje gospodarstva temeljni steber politične oblasti stalinističnih in neostalinističnih režimov – in vseh drugih, ki niso bili naklonjeni odpravljanju etatiistične variante socializma.

⁹ Solženjcin govori o 66 milijonih žrtev, R. Medvedev temu ugovarja. Po njegovi presoji je prišlo pod udar Stalinovih represij 25–26 milijonov ljudi (R. Medvedev, *Što nas očekuje? O pismu A. I. Solženjcinu*, v R. Dutschke, M. Wilke, *Sovjetski Savez, Solženjcin i zapadna ljevica*, Zagreb, Globus, 1983, str. 306).

Sovjetski zgodovinar A. Antonov-Ovsejkeno v svoji knjigi *Stalin, portret tiranina* (Zagreb, Naprijed, 1986, str. 219) navaja, da je šlo zaradi Stalinovih pogromov na podeželju in zaradi lakote v letih 1930–1932 (nasilna kolektivizacija) v pogubo 22 milijonov ljudi, zaradi strahovlade v letih 1935–1941 pa še 19 milijonov ljudi.

¹⁰ Ne bi se moglo trditi, da socializem v Sovjetski zvezi ni prinesel industrializacije, da ni razvil široke mreže prosvetnih ustanov, zagotovil zaposlenosti, brezplačnega zdravstvenega varstva – vendar bi zaradi tega tudi ne mogli zatrdjati, kar lahko tudi sicer preberemo pri kritično nastrojenih avtorjih, da je to dokaz, da je bil model administrativnega socializma sicer izredno dobra rešitev za zgodnejšo fazo, za obdobje industrializacije, da pa je kasneje njegova propulzivna moč usahnila (v tem smislu lahko razumemo tudi znano Berlinguerjevo izjavo). Prav nasprotno: ekonomski podatki o vzponu gospodarstva v času NEP-a in pa o pomankljivostih kmetijske proizvodnje od Stalinove kolektivizacije neprej pričajo, da bi bilo povsem realno pričakovati hitrejši gospodarski razvoj, če Stalin ne bi odpravil NEP-a. Gospodarski razvoj je bil v okviru etatiističnega modela – tudi tedaj, ko je pokazal nekatere ugodnejše rezultate – pod dejanskimi možnostmi sovjetskega gospodarstva, ob predpostavki seveda, če ne bi odpravil NEP-ovske tržne usmeritve. Ocena o relativni uspešnosti modela v zgodnji fazi (ali celo do srede sedemdesetih let – kot se pogosto zatrdjuje) je zgolj blagorečna in neosveščena kritika etatizma.

Skromne tekmovalne uspehe, slabe rezultate in njegovo neprivačnost je namreč možno nadomestiti z visoko stopnjo administrativne intervencije, vseobsegajočo kontrolo, z redukcijo demokracije, z odkrito ali prikrito represijo. In prav zato bi lahko rekli, da poseduje etatiistični model socializma izredno visoko stopnjo odbojnosti do sprememb. V tem se morda skriva uganka o dolgotrajnosti modela.¹¹

Če bi skušali ugotoviti, katere so najnovejše tendence v teoriji in praksi realnega socializma, bi lahko dejali, da za teoretično področje vse do nedavnega ne bi imeli kaj dosti povedati. Izjeme so nekatere manjše korekcije, ki jih je izpeljal Hruščov za časa svojega predsednikovanja, ko je bila v obdobju pripravljana programa KPSZ – nekako med 20. in 22. kongrsom – npr. vpeljana teorija občenarodne države; ta naj bi bila nekakšen nadomestek za koncepcijo diktature proletariata, ki se je kot avtoritarna diktatura iz časov Stalina docela kompromitirala.¹² Čeprav nekih dodatnih teoretskih novosti ni, bi našo pozornost vendarle kazalo usmeriti k nekaterim bistvenim vprašanjem.

Prvič, kakšni so razporedi političnih in socialnih sil, ki bi lahko pripeljali do spremembe modela, in drugič, v procesu destalinizacije, ki se je v Sovjetski zvezi in taboru očitno začel s Hruščovom, se precej kasneje (v okrnjeni obliki) nadaljeval z napovedmi in kritikami za časa Andropova – in zdaj z Gorbačovom – je izredno pomembno ugotoviti, v katero smer gredo razmišljanja protagonistov politike sprememb?

Roy Medvedev, ugledni sovjetski zgodovinar iz vrst disidentov, je v svoji knjigi o socialistični demokraciji pred petnajstimi leti izvrstno predstavil razpored socialnih sil v času upočasnjevanja destalinizacije za časa Brežnjeva.¹³

Prvo strujo označi Medvedev z *neostalinisti*; njihova bistvena določnica pa ni odnos do Stalina, marveč njihovo zavzemanje za politiko trde roke – seveda brez skrajnosti stalinističnega režima. Medvedev zatrjuje, da se neostalinisti zavzemajo za krepitev birokratske centralizacije na vseh področjih; za likvidacijo gospodarske reforme in vloge trga v gospodarstvu; upirajo se širjenju pravic zveznih republik v sovjetski federaciji; zagovarjajo ostrejši kurz do evropskih socialističnih držav in njihovih komunističnih partij; odkrito podpirajo intervencijo sil Varšavskega pakta v Čehoslovaški; najbolj ekstremni neostalinisti se zavzemajo tudi za neposredno vmešavanje v notranje zadeve Romunije in Jugoslavije; terjajo opuščanje stikov z Zahodom – v praksi torej za obnavljanje politike hladne vojne; inovacije v politikah komunističnih partij na Zahodu (evrokomunizem itn.) ocenjujejo kot opurtunizem, revizionizem in odklon v desno. Trn v peti jim je zlasti Komunistična partija Italije.

Medvedev zelo decidirano ugotavlja, da neostalinisti vztrajajo pri zaostrovanju ideološkega boja – in po njegovem mnenju je to le različica Stalinove koncepcije permanentnega stopnjevanja razrednega boja v socializmu.

Zanimiva je njegova ugotovitev, da so teze neostalinistov povsod enake ali pa so si zelo podobne; ponuja dokaze, po katerih bi lahko sklepali, da so ostali modus operandi neostalinistov, njihovo poreklo oz. oporne točke od Stalinovih časov domala nespremenjeni. Prevladujejo v političnem aparatu, posebej v njegovih osrednjih členih; svoja stališča zaostrojujejo praviloma na ideoloških posvetih in na

¹¹ O glavnih značilnostih in dosežkih sovjetskega gospodarstva govorijo knjige uglednega britanskega ekonomista Aleca Nove-a: *An Economic History of the U.S.S.R.*, Penguin Books, *The Soviet Economy*, N. Y., Washington, F. A. Praeger, 1966, *The Soviet Economic System*, London, George Allen and Unwin, 1984. V tem pogledu je zelo informativna tudi knjiga D. Buvača, *Sovjetska alternativa. Ogled o znanstveno-tehniškoj revoluciji i privrednom sistemu SSSR (1950–1975)*, Zagreb, Starnost, 1977.

¹² O teoriji vsenarodne države, o njeni teoretski zasnovi in pragmatičnem značaju glej: B. Caratan, *Tradicije Oktobra i savremenost*, Zagreb, Globus, 1977, str. 157–174.

¹³ Roy Medvedev, *On Socialist Democracy*, N. Y., London, W. W. Norton and Comp., 1977, poglavje *Tendence v partiji in vprašanje partijske enotnosti*.

straneh časopisov, kjer zagovarjajo, kot piše Roy Medvedev, izrazito frakcionaške in sektaške pozicije.

Drugo strujo opredeljuje Medvedev z oznako *zmerni konservativci*. Zanje so značilna neprestana omahovanja, eklektičnost in pa to, da nimajo izoblikovane neke jasne platforme. To je struja, ki je tudi sicer v politični eliti prevladujoča. Predvsem si prizadeva zadržati status quo ali pa si vsaj nekoliko izboljšati položaj; nasprotuje kakršnimkoli ostrejšim preobratom; upira se rehabilitaciji Stalina in stalinizma nasploh; zavzema se za blage ukrepe gospodarske reforme; odstranjuje po eni strani ekstremne staliniste iz uradov in uredništev, po drugi strani pa izloča tudi ekstremne zagovornike gospodarske reforme in radikalnih sprememb; dela težave uredništvom, ki imajo liberalnejšo usmeritev (kot npr. da razpusti uredništvo časopisa »Novij mir«).

Tretjo strujo, v katero se tudi sam uvršča, sestavljajo *partijski demokrati*. Roy Medvedev sodi, da je vprašanje demokracije ključno vprašanje sovjetskega sistema. V njej vidi ključ za obnovo socializma v Sovjetski zvezi. V program tako imenovanih partijskih demokratov vmešča boj proti birokraciji in centralizmu, boj za širjenje pravic zveznih republik v federaciji, boj za demokratizacijo partijskega in družbenega življenja sploh, boj za uveljavljanje ekonomske reforme, boj za konkurenčnost kandidatov na volitvah. Na žalost ima ta struja v partijskem aparatu najmanj privržencev; vendar pa so po takratni oceni Medvedeva v tem aparatu tudi posamezniki, ki zelo dobro razumejo probleme časa in ki bodo lahko v ugodnejših razmerah pokazali svoj pravi obraz in politiko partije preokrenili v povsem drugačno smer.¹⁴ Iz konteksta današnjih razmer v socialističnih deželah in konfrontacij okoli kitajske modernizacije, Gorbačovljeve perestrojke ter najnovejših polarizacij v jugoslovanskih razpravah bi lahko sklepali, da so sodbe in ocene Roya Medvedeva dokaj dobro zarisane in da njegova prognoza zadeva samo bistvo aktualnih procesov.

Če se zdaj vrnemo k samemu začetku destalinizacije, bi lahko temeljne teze o protislovnih odnosih v družbah realnega socializma plastično razgrnili v kronološkem zaporedju.

Nobenega dvoma ni, da je bila vloga Hruščova svoječasno odločilna, da je bil začetek destalinizacije velik premik, politično zelo težaven preobrat. Nekateri domnevajo, da je bilo npr. leta 1953 likvidiranih po kratkem postopku kar 15.000 pripadnikov NKVD, da bi se ta proces sploh lahko začel. Hruščov je napovedal vrsto reform; mnogokaj od napovedanega je poskušal uresničiti, še več njegovih načrtov pa je zamrlo v fazi eksperimentiranja. Po običih ocenah je bil odstranjen zaradi tega, ker mu ni uspelo izoblikovati jasnejšega programa, in pa zato, ker si ni uspel zagotoviti podpore politično-birokratskega aparata.¹⁵ Aparat ga zaradi varovanja lastnih interesov seveda ni mogel podpreti – in končno je aparatu uspelo, da ga je zrinil s političnega prizorišča. Danes je razvidno tudi to, da je napravil napako s tem, ker ni sprožil širšega procesa demokratizacije, kajti edino ta bi lahko obrzdala restavratorska prizadevanja aparata.

Kljub temu pa nekaterih inovacij, ki jih je Hruščov skušal vpeljati, ne kaže spregledati. Predvsem je Hruščov odpravil grobe deformacije na področju demokracije. Nadalje je razglasil nekatera načela, po katerih se niti sam niti njegovi nasledniki niso ravnali – vendar gre kljub temu za velike spremembe: npr. za priznanje pravice vsaki deželi do lastne poti v socializem. V tem pogledu mu niso bile naklonjene niti razmere v deželah Vzhodne Evrope niti nezatrti odpor zagovornikov politike trdne roke v domovini. Tako je prišlo npr. leta 1953 do

¹⁴ Prim. R. Medvedev, *On Socialist Democracy*, str. 51–58.

¹⁵ Uradno je bil odstavljen zaradi voluntarizma. R. Medvedev v svoji knjigi o Hruščovu citira iz referata Suslova petnajst točk, v katerih so strnjene politične napake Hruščova (R. Medvedev, *Khrushchev*, Oxford, Basil Blackwell, 1983, str. 237–244). Subjektivno sliko Hruščevljeve politike lahko najdemo v knjigi memoarov, ki so izšli na Zahodu v dveh delih (*Khrushchev Remembers*, N. Y., Bantam Books, 1971, *Khrushchev Remembers, The Last Testament*, N. Y., Bantam Books, 1976).

intervencije v Vzhodni Nemčiji in leta 1956 v Madžarski, še pred tem pa istega leta (1956) do poljske krize.¹⁶

Hruščov je prižgal tudi zeleno luč za razprave o gospodarski reformi. V ta kontekst sodita tudi diskusija, ki jo je začel harkovski profesor ekonomije Liberman in kasnejši pledoaje Genadija Lisičkina¹⁷ za NEP. Zato ni naključje, da je po padcu Hruščova začel tudi Kosigin izvajati nekakšno limitirano gospodarsko reformo, ki je prinesla nekatere skromnejše, parcialne rezultate. Glavni poudarek reforme je bil na osamosvajanju gospodarskih organizacij. Toda, ker je celotna reforma potekala znotraj obstoječega ekonomskega mehanizma, so bili tako reforma kot njeni gospodarski učinki kaj kmalu spet postavljeni na tirnice starega ekonomskega modela.

Vladavina Brežnjeva je obdobje konsolidacije in stabilizacije. Res je, da ni prišlo do vračanja k politiki iz časov Stalina, zato pa so bile vse možne reforme in spremembe za dolgo časa blokirane.¹⁸ Celo sam pojem reforme je bil pregan iz političnega besednjaka. Namesto o reformi se je govorilo o »izpopolnjevanju«
obstoječega sistema. Seveda je imel Brežnev tudi na zunanjepolitičnem področju načrte za intervencije, ki so s svojimi dogmatskimi motivi bistveno oteževale položaj socializma. V sklopu intervencije enot Varšavskega sporazuma v Čehoslovaški leta 1968 se je porajala tudi teorija omejene suverenosti (imenovana doktrina Brežnjeva), ki so jo kasneje vsaj formalno preklicali; trdili so, da ni nikoli nihče zagovarjal teorije, po kateri bi bila nacionalna suverenost podrejena mednarodnim oz. internacionalnim interesom socializma.

V tem času se je pojavila tudi nova, svojevrstna interpretacija teze o različnih poteh in oblikah socializma. Seveda se tudi od te teze avtorji niso neposredno in formalno distancirali. Stara teza je bila dopolnjena z določilom o občin zakonitostih socializma, ki gredo vstrib z nacionalnimi formami graditve socializma. Toda te obče zakonitosti so bile predstavljene kot principi, katerih temeljne značilnosti so bile neverjetno podobne sovjetskemu modelu. Praktično je izpadlo tako, kot da je poleg deklarativno sprejetih različnih poti v socializem mogoča le ena, »prava«
pot v socializem.

Seveda je prišel ta model ponovno pod kritično lupo ob dogodkih na Poljskem leta 1980; v tej krizi se je dejansko na ožjem nacionalnem sektorju v bistvu reflektirala vedno znova ponavljajoča se kriza celotnega modela. Na notranjem sektorju, v SZ, postane model akuten problem – stagnacija v stopnji gospodarske rasti se pokaže v drugi polovici sedemdesetih let kot kritična točka sistema. V prvi polovici sedemdesetih let je moč zaznavati še zmerno zvečevanje stopnje rasti, ki je omogočala sanacijo socialnih napetosti. Toda sredi 70-tih let je začela stopnja rasti upadati, tako da je vse bolj očitno pešanje že tako skromnih potencialov starega modela.¹⁹

Zato ni slučajno, da se je takoj po odhodu Brežnjeva začelo govoriti o nujnih spremembah v ekonomiji. Prve take napovedi so povezane s prihodom Andropova na čelo partije. Andropov je bil očitno kontroverzna osebnost: sovjetski

¹⁶ O razmerah v Vzhodni Evropi po Stalinovi smrti je napisal izvrsten pregled François Fejtő v knjigi *A History of the People's Democracies*, Penguin Books, 1977; Issak Deutscher pa v svoji kroniki dogajanj v letih 1953–1966 (*Rusija, Kina i Zapad*, CDD, 1979) razkriva tedanjo konstelacijo mednarodnih odnosov. Sovjetsko politiko tega obdobja obravnava tudi knjiga A. Nove-a *Stalinism and After*, London, George Allen and Unwin, 1981.

¹⁷ Prim. Myron G. Sharpe, *The Liberman Discussion: A New Phase in Soviet Economic Thought*, N. Y., White Plains, International Arts and Science Press, 1966; tudi Genadij Lisičkin, *Plan i rynek*, Moskva, 1966.

¹⁸ Razen drugih tekstov izpod peres bratov Medvedev je izšel pregleden prikaz Zhoresa Medvedeva o politični usmeritvi Brežnjeva; njegovo oceno bi lahko označili kot zmerno pozitivno (Russia under Brezhnev, *New Left Review*, št. 117/1979). Kasnejše ocene so precej bolj kritične. Tako je na primer Roy Medvedev v intervjuju za »Newsweek«
februarja 1984 govoril celo o mafiji Brežnjeva, Zhores pa je v knjigi o življenju Andropova posebej poudaril neuspešnost zadnjih let vladavine Brežnjeva (Z. Medvedev, *Andropov. His Life and Death*, Oxford, Basil Blackwell, 1984).

¹⁹ Prim. podatke, ki jih na podlagi sovjetskih virov navaja Đ. Pribičević v članku »Duboke promjene u privrednom sistemu SSSR«, *Socijalizam*, št. 12/1986, str. 101.

ambasador leta 1956 na Madžarskem (pred tem svetnik ambasade v Budimpešti), za tem sekretar CK KPSZ, zadolžen za stike s komunističnimi partijami na oblasti. V tej vlogi spremlja zlasti razvoj v vzhodnoevropskih deželah; zato tamkajšnje razmere dobro pozna in kaže tudi dokajšnje razumevanje za madžarsko reformo, ki se je začela leta 1968 (nov ekonomski mehanizem). Lahko bi celo trdili, da je ostal Andropov kot sekretar CK KPSZ po nekaterih svojih pogledih in usmeritvah (npr. priznavanje obstoja pluralizma skupinskih interesov, vztrajanje pri delovnih brigadah v kmetijstvu in odgovornosti pri delu, utemeljevanja delovnega kolektiva kot temeljne politične celice družbe itn.)²⁰ v zgodovini zapisan kot lik potencialnega reformatorja. Čeprav med svojim kratkotrajnim vodstvom ni uspel izoblikovati celovitejšega in jasnejšega programa, ne bi smeli spregledati njegovih zaslug za čistko političnega aparata, ki jo je sprožil, pa tudi ne dejstva, da je na vidna mesta pripeljal ljudi, za katere je menil, da se bodo kasneje lahko lotili radikalnejših sprememb. Tako je npr. dosegel, da je prišel Gorbačov na vodilno mesto številka tri, da je po odhodu Andropova postal Gorbačov drugi človek v politbiroju in voditelj pomembnega ideološkega sektorja, kar mu je kasneje pomagalo, da je prišel po Černjenku na položaj sekretarja CK KPSZ.²¹

Čeprav Andropov v svojih namenih ni bil docela opredeljen, je postajalo vse bolj očitno, da z obstoječimi odnosi – zlasti v gospodarstvu – ni zadovoljen niti partijski vrh. Zato bi lahko rekli, da je to isto usmeritev nadaljeval tudi Gorbačov, seveda v mnogo bolj temeljiti in zrelejši formi.

Ker je Sovjetska zveza še vedno vzorec oz. zgled za vse druge vzhodnoevropske dežele, bi bilo danes posebej zanimivo ugotoviti, v katero smer so naravnane spremembe, ki jih zagovarja Gorbačov. Predvsem na gospodarskem področju, kamor se usmerja tudi politična pozornost, je opazna kritika vseh že poprej dobro poznanih pomanjkljivosti sovjetskega ekonomskega mehanizma. Lahko bi rekli, da se v tej točki ujemajo ocene, ki jih izrekajo ekonomisti, sociologi in politologi na Zahodu o sovjetski ekonomiji – z ocenami teoretikov socialistične provenience, hkrati pa tudi z najnovejšimi analizami sovjetskih ekonomistov in sovjetske politike. Ali natančneje povedano: ocene sovjetskih ekonomistov in ocene političnega vrha KPSZ so postale zelo kritične in realistične v presoji rezultatov in dosežkov sovjetskega gospodarstva. V tem pogledu so tudi ocene Gorbačova pravilno odmerjene, zlasti pa glavni poudarek njegove kritike: nemoč sovjetskega gospodarskega mehanizma, da se transformira v skladu s tokovi svetovne znanstveno-tehnološke revolucije.

V govorih na posvetovanjih in plenumih Ck je Gorbačov pokazal odkrito nezadovoljstvo in nestrpnost. Večkrat je izjavljal, da je bil čas za razpravljanje porabljen že v preteklem času, zdaj pa gre za to, da se spremembe dejansko uveljavijo. Seveda je zelo pomembna ocena, v kakšni smeri gredo pričakovane spremembe.²²

²⁰ Za časa Andropova je bil 17. junija 1982 sprejet *Zakon o delovnih kolektivih in poglobljanju njihove vloge v upravljanju s podjetji, ustanovami in organizacijami*. Čeprav daje zakon delovnim kolektivom in njihovim organom le svetovalne pravice, je možno iz zakona razbrati prizadevanje, da se delovni kolektiv organizira kot temeljni okvir za participacijo v upravljanju.

²¹ O Andropovu kot potencialno liberalnem reformatorju piše Zhores Medvedev v svoji biografski knjigi *Andropov. His Life and Death*, Oxford, Basil Blackwell, 1984. Michael Voslensky v svoji na Zahodu dokaj popularizirani knjigi *Nomenklatura* (N. Y., Doubleday and Comp., 1984) podaja mnogo bolj kontroverzno oceno Andropova. S precej bolj izostreno kritično distanco pišeta o njem V. Solovjev in E. Klepikova v *Behind the High Kremlin Walls* (N. Y., Dadd, Mead and Comp., 1986); knjiga je napisana v tipičnem stilu emigrantske literature.

²² Gorbačov je že zelo zgodaj, skoraj neposredno po prihodu na čelo KPSZ, napovedal spremembe – predvsem na gospodarskem področju. V tem pogledu so značilni njegovi govori na aprilem plenumu CK KPSZ leta 1985 in na posvetovanju, organiziranem v CK o znanstveno-tehničnem napredku 11. junija 1985, in pa govor na XXVII. kongresu KPSZ leta 1986. O reformatorskih prizadevanjih Gorbačova govori tudi besedilo nove redakcije partijskega programa, ki je bil sprejet na tem kongresu. Čeprav so v njem še dokaj oprezne formulacije o potrebnosti »pospeševanja socialno-ekonomskega razvoja dežele«, je poudarek nedvomno postavljen na avtonomijo podjetij, poslovanje na podlagi gospodarskega računa, blagovno-denarne odnose, materialno stimulacijo, tržišče itn.

Na Zahodu se pojavljajo sodbe, da je Gorbačov v bistvu eden tistih reformatorjev sovjetskega sistema, ki se gibajo v mejah tako imenovane koncepcije »izpopolnjevanja«, se pravi kozmetike sistema, ki v preteklosti ni nikoli prinesla večjih rezultatov. Ta teza temelji na ugotovitvi, da je Gorbačov na začetku, tako kot vsi drugi sovjetski liderji, izrečno poudarjal, da ne more biti govora o nekakšnem približevanju tržni ekonomiji. Vendar je treba vedeti, da takrat, ko v Sovjetski zvezi govorijo o tržnem gospodarstvu, mislijo na nekaj povsem drugega, kot pa je bistvo tega pojma: pod vplivom stare ortodoksne terminologije marksizma-leninizma še vedno deluje inercija, da se ta pojem izenačuje v bistvu z zahodnim, kapitalističnim modelom.

Prav tako večkrat na Zahodu opozarjajo, da ni govora o tem, da bi se v SZ odločili na nekakšno adaptacijo ali uporabo madžarskega ali jugoslovanskega modela. Tudi madžarska gospodarska reforma se je namreč zapletla v nekatere lastne probleme, v naših razmerah splošne ekonomske krize pa tudi jugoslovanski model ne more biti več navdihujoč v smislu brezpogojnega dokaza. To seveda ne pomeni, da izkustvo drugih socialističnih dežel za sovjetske reformatorje ni več zanimivo in da nekatere obče kategorije jugoslovanskega ali madžarskega modela – kot so trg, samoupravljanje in nekateri demokratični mehanizmi – niso v središču pozornosti v sovjetskih razpravah in dilemah.²³

Druga skupina analitikov na Zahodu pa opozarja, da Gorbačov vendarle ni storil nič takega, kar bi moglo radikalnim reformatorjem vzeti pogum. Skupina ekonomistov v Sibirski akademiji znanosti – pa tudi ekonomisti v drugih inštitucijah – dokaj odkrito zagovarjajo tezo o nujnosti rekonstrukcije sovjetskega gospodarstva, pri čemer iščejo navdih tudi v Leninovi novi gospodarski politiki (NEP). Zato je poudarek na tržni transformaciji kot temeljnem spodbujevalcu sovjetskega gospodarstva.

Seveda se samo po sebi zastavlja vprašanje, zakaj partijsko vodstvo na čelu z Gorbačovim ni že od vsega začetka odkrito stopilo na stran reformatorjev. Nekateri so mnenja, da je Gorbačov zelo resno upošteval izkušnjo Hruščova, namreč to, da se lahko vsako eksperimentiranje z reformami, ki jih aparat noče ali ne more sprejeti, konča za pobudnike reform zelo katastrofalno. Gorbačov se je zato odločil najprej za temeljito kadrovske prenovo – ne le partijskega, temveč celotnega političnega aparata. Ta obnova je bila sprva osredotočena le na spremembe v vrhu državne in partijske strukture, kmalu pa je zajela celoten upravljalški aparat – vse do rajonskih komitejev in sovetov; vanjo je bila kasneje vključena tudi armada in vse druge politične strukture.²⁴ Vendar trezni opazovalci sistema trdijo, da v aparatu še vedno prevladujejo ljudje, ki so prišli na vodilne položaje že zelo zgodaj, če že ne za časa Stalina, pa vsekakor za časa Brežnjeva; ti ljudje seveda ne morejo biti niti malo naklonjeni političnim spremembam, ki bolj ali manj ogrožajo njihove pozicije in privilegije – in več kot očitno je, da pomenijo ti kadri (blago rečeno) pasivno rezistenco reformacijam. V tej luči se kaže začetna previdnost Gorbačova razumna, saj še niso dozorele vse politične predpostavke za radikalnejši preobrat.

Postopnost in racionalnost Gorbačova v snovanju nove politične strategije se kaže tudi na mednarodnem področju. O tem priča npr. odnos do vzhodnoevrop-

²³ Na okrogli mizi, ki je bila prirejena v okviru sodelovanja ZKJ in KPSZ konec junija letos v Moskvi na temo »Socializem in demokracija« se je pokazalo, da obstaja v času perestrojke na sovjetski strani velik interes za proučevanje jugoslovanskega izkustva. To ni naključje, saj se je prav v Jugoslaviji začelo iskati nove proti socializmu v smislu njegove obnove. Ta interes je nedvomen, četudi ekonomska kriza in primer Kosova, kot so poudarili sovjetski znanstveniki, navajata k previdnosti.

²⁴ Od tridesetih let naprej ni prišlo do tako širokih kadrovske sprememb v tako kratkem času. V prvem letu od prihoda Gorbačova na položaj generalnega sekretarja se je zamenjalo 39 od 101 člana vlade, 14 od 23 vodij oddelkov CK KPSZ, 8 od 11 članov predizidja ministrskega sveta, 59% sestava polnopravnih članov CK KPSZ. V politbiro CK je prišlo osem novih članov – ob osmerici tistih, ki so zaradi različnih vzrokov odšli iz najožjega partijskega vodstva. Za tolikšne spremembe v politbiroju je Hruščov potreboval polnih osem let.

skih držav. Ni nobenih znakov, da bi poskušal lastno (sovjetsko) strategijo s pritiski od zunaj prenašati tudi v deželo Vzhodne Evrope. Seveda bi lahko tudi rekli, da ima Gorbačov premalo političnih potencialov, da bi se lotil reformiranja odnosov v Vzhodni Evropi hkrati z reformacijo domačih, notranjepolitičnih razmer; prav tako pa je lahko utemeljena tudi teza, da si prizadeva Sovjetska zveza tokrat svoj primat v Vzhodni Evropi uveljaviti predvsem s kvalitetnimi spremembami znotraj njenih meja – in zato morda zdajšnje razglašanje teze o pravici vseh dežel do lastne poti v socializem zveni mnogo bolj prepričljivo kot nekdanj.

Končno je treba povedati tudi to, da je precej znamenj, da gre za zelo resne spremembe v sovjetski družbi. Stephen Cohen, pisec najboljše monografije o Buharinu, je kaj kmalu po prihodu Gorbačova na čelo sovjetske partije zapisal, da je to človek sprememb in da je njegova začetna previdnost in pa to, da ni prišel na dan s celovito razvojno zamisljivo, prej znamenje taktične zrelosti kot pa omahovanja v namerah, da se loti radikalnih sprememb.²⁵ Spremembe niso utemeljene le v zavesti protagonistov sovjetske politike. Vse bolj postaja očitno, da sovjetski sistem po starem ne more več funkcionirati. Tokrat je to teza, ki ji ne pritrjuje kot nekdanj samo politična opozicija ali krogi intelektualcev, marveč sam sovjetski politični vrh. Ta teza se v prvi vrsti nanaša na sedanji ekonomski model, podedovan iz tridesetih let, v bistvu pa gre pravzaprav za to, da je postal celotni model socializma iz tridesetih let močno vprašljiv. V Sovjetski zvezi danes že povsem odkrito govorijo o času Brežnjeva kot o obdobju stagnacije. Grožnja, da bi se stagnacija sprevrgla v dramatično zaostajanje, ni samo sovjetski problem, kot tudi model socializma iz tridesetih let ni le vprašanje, ki bi zadevalo le Sovjetsko zvezo. Ne glede na različne faze prevladovanja tega modela, v katerih so zdaj posamične socialistične dežele, bi lahko rekli, da se vse te dežele bolj ali manj soočajo s problemom dokončne likvidacije modela socializma, ki je nastal pod neposrednim Stalinovim vplivom. Nekatere so na začetku tega procesa, druge so pred zaključno fazo, v kateri se je treba dokončno in dosledno v praksi posloviti od vseh ostankov dogmatskega pojmovanja socializma.²⁶ Ta proces obnove socializma dobiva dramatične razsežnosti. Stagnacija socializma ne preti le z gospodarskim zastojem, marveč tudi z usihanjem zaupanja ljudi v samo idejo socializma. Afirmacija novega družbenega odnosa skupaj s politično sfero je na najbolj zahtevnem izpitu predvsem na področju gospodarstva, ker so tu primerjave najlažje. Medtem ko so nekdanj prihajale takšne komparacije skoraj izključno v obliki vprašanj, ki sta jih

²⁵ V članku, objavljenem 2. aprila 1986 v »International Herald Tribune«, v katerem je komentiral XXVII. kongres KPSZ in govor Gorbačova, se je Stephen F. Cohen postavil po robu mnenju večine ameriških komentatorjev, ki so, kot kaže, precenili personalno moč Gorbačova in podcenili njegovo privrženost reformam. Po analizi govora na kongresu je Cohen našel mnogo podobnosti z nosilci tržne naravnosti iz zgodnjih šestdesetih let, hkrati pa opozarja na veliko podobnost v intonaciji referata z znanim Leninovim govorom, po katerem je bil v začetku dvajsetih let uveden NEP. Za Cohena je bil to najbolj reformatorski nastop nekega sovjetskega voditelja v zadnjih dvajsetih letih (prim. tekst v zbirki S. Cohen, *Sovieticus, American Perceptions and Soviet Realities*, N. Y., London, W. W. Norton and Comp., 1986, str. 91–95).

²⁶ Ne glede na specifičnosti v posameznih socialističnih deželah, različna obdobja in vrstni red, v katerem so se vključevale v poskuse reform, ne glede na širino, globino in radikalnost teh reform, gre v bistvu povsod za enak temeljni problem, s katerim je soočen socializem v celoti – to pa je premagovanje etatizma. natančneje povedano, etatistične variante socializma, pa najsi je etatizem še nedotaknjen, neokrnjen družbeni sistem, ali pa je že načel in omajan z mnogoterimi ekonomskimi, političnimi in drugimi preobrazbami.

Tatjana Zaslavskaja je v svojem znanem referatu, ki je zbudil na Zahodu izreden interes (*referat o nujnosti poglobljenega raziskovanja socialnega mehanizma razvoja ekonomije v ZSSR*), zapisala že leta 1983, da je temeljni problem sovjetske ekonomije »v zaostajanju sistema proizvodnih odnosov in v mehanizmi državnega upravljanja gospodarstva, ki ta sistem zadržujejo pod ravnijo razvoja proizvodjalnih sil; konkretnije: kaže se v nesposobnosti tega sistema, da bi omogočil popolno in dovolj učinkovito uporabo delovnega in intelektualnega potenciala družbe« (prim. besedilo referata, objavljene v »*Marksizam u svetu*« št. 4–5/1985, str. 222). Iz tega ni težko sklepati, da je v središču pozornosti pri vseh poskusih deetatizacije socialističnega sistema problem spreminjanja obstoječega proizvodnega odnosa. Ta problem se pojavlja tudi v Jugoslaviji kot osrednje vprašanje uresničevanja programa gospodarske stabilizacije. Tudi vseh drugih vprašanj ekonomsko-politične reforme ni mogoče razrešiti brez jasne usmeritve v pogledu rešitve te temeljne naloge.

zastavljala meščanska teorija in politika, so danes to vprašanja, ki zaskrblijujejo predvsem socialistične sile. Pragmatični Kitajci na vprašanje, zakaj jih ne zaskrblijujejo ideološke teme, lakonično odgovarjajo, da jih bolj zanima to, zakaj se Južna Koreja hitreje razvija kot Severna, in Zahodna Nemčija hitreje od Vzhodne. Sovjeti na čelu z Gorbačovim si zastavljajo nalogo: izločiti iz gospodarskega mehanizma vse tisto, kar mrtviči njegovo učinkovitost in se priključiti na val znanstveno-tehnološke revolucije. V Jugoslaviji gre za nujen in dosleden prehod k modelu, ki se bo do konca otresel etatističnih, ali pravilneje povedano, neoetatističnih pritiskov in odnosov in ki bo prilagojen temeljni ideji samoupravljanja; to pa pomeni tudi uvajanje mehanizma tržne ekonomije v širših razsežjih, kot so si to prvotno zamišljali sami zagovorniki take usmeritve.²⁷

Skratka, ne gre samo za to, da Kitajci s svojo modernizacijo odpravijo deformacije iz časov kulturne revolucije, da Sovjeti skoz perestrojko vzpostavijo mehanizem za vzpon iz stagnacije (kar je olepševalni izraz za politiko Brežnjeva) ali iz predkriznega stanja, kot je razmere ocenjeval Gorbačov,²⁸ ali da si jugoslovansko gospodarstvo z Dolgoročnim programom ekonomske stabilizacije odpre vrata iz gospodarske krize. Reševanje teh kriznih stanj ni možno brez prestrukturiranja, sprememb temeljnega produkcijskega odnosa. Ni dvoma, da se v procesu premagovanja etatističnega produkcijskega odnosa nahajajo socialistične dežele na različnih ravneh reševanja tega problema in da se te naloge v sleherni od teh dežel zastavljajo ob upoštevanju oz. premisleku vseh mogočih zgodovinskih specifičnosti. Vendar je očitno, da rešitev problema ni možna brez posega v temeljne sistemske rešitve, katerih posledice morajo pripeljati predvsem do spremembe produkcijskega odnosa, v celoti pa mora tudi vse družbene odnose postaviti na drugačne temelje. Izkazalo se je, da ekonomske reforme v socialističnih deželah nimajo trajnejše perspektive, če ne potekajo hkrati z radikalnim demokratičnim presnavljanjem in opiranjem na samoupravljanje.²⁹ Zgodovina gospodarskih reform v socialističnih deželah nas tudi uči, da jih ni mogoče izvajati polovičarsko. Nedokončane reforme nosijo v sebi nevarnost za delno ali popolno obnovo oz. restavracijo etatističnega produkcijskega odnosa.

Nadalje se je pokazalo, da socializem ne more v celoti preskočiti predhodnih faz družbenega razvoja in da mora iz njih prevzeti vse tiste dosežke, ki pomenijo v bistvu dediščino civilizacije. Pokazalo se je, da je zanemarjanje teh dosežkov sektaško-dogmatska zabloda v bistvu primitivnega socializma, za kar najdejo opravičilo v tem, da so to pač elementi razredne kapitalistične družbe. Tako razsojanje je povsem v nasprotju z izvirnim koceptom klasikov znanstvenega

²⁷ Tu je treba opozoriti na vtis, da se odvija na Kitajskem – in od nedavnega v ZSSR – mnogo bolj radikalna reforma, ki presega raven tvornstvenih procesov v Jugoslaviji. Vendar je treba pri tem upoštevati dejstvo, da se je v teh dveh velikih deželah dolgo vrsto let akumulirani pritisk sprostil v domala eruptivne reformatorske zahteve. V celoti vzeto se Jugoslavija danes sooča s problemi reformiranja socializma na neki že zrelejši etapi, medtem ko se Kitajska in Sovjetska zveza soočata šele s čelno linijo problemov komaj začetih reform in političnega odpiranja. Le v nekaterih posebnih prvinah sta ti deželi pretekli jugoslovansko izkustvo. Tako npr. Kitajska eksperimentira z različnimi oblikami lastnine, Sovjetska zveza pa z individualno in skupinsko obdelavo zemlje v pogodbenem odnosu in na površinah, ki nekajkrat presegajo zemljiški maksimum, ki je zdaj veljaven v SFRJ.

²⁸ To je ocena iz referata Gorbačova na plenarni seji CK KPSZ 25. junija 1987, na katerem je bil operacionaliziran ekonomski projekt perestrojke in sprejet Zakon o državnem podjetju (prim. *Pravdo* z dne 25. 6. 1987, str. 1). Na plenumu so sprejeli tudi sklep o skliканju seje KPSZ dne 28. 6. 1988. Seja naj bi ocenila rezultate prve polovice petletnega plana, naloge za krepitev procesov perestrojke kot tudi za nadaljnjo demokratizacijo partije in družbe.

²⁹ Iz tega bi bilo mogoče potegniti tudi izkustvo oz. nauk iz časov Hruščova. Reforme je hotel izvajati z močjo aparata, vendar pa je prav ta zbirokratizirani politični aparat pokazal, da je glavna prepreka sprememb. Gorbačov je zato na januarjski plenarni seji CK KPSZ leta 1987 perestrojko povezoval z demokratično preobrazbo partije in družbe. Plenum je bil formalno posvečen kadrovski politiki – vendar je Gorbačov v svojem referatu načel tudi probleme razmerja med socializmom in demokracijo, razvojem samoupravljanja, neposredne demokracije, predlagal je uvedbo volitev direktorjev in drugih voditeljev v podjetjih, konkurenco več kandidatov pri izbiri kadrov v podjetjih, pri kadrovanju ljudi v KPSZ – do ravnih prvih sekretarjev CK zveznih republik, pa tudi v drugih družbenopolitičnih organizacijah (prim. *Pravdo* z dne 28. januarja 1987).

socializma, ki so izrečno poudarjali, da se socializem v svojem razvoju opira na pozitivne dosežke meščanske civilizacije. To bi bil, vzemimo, zadosten argument za polemiko z ortodoksnimi sledniki socialistične klasike iz tridesetih let, ali pa s tistimi, ki se ne znajo ali nočejo otresti modela socializma iz tega časa. Izkazalo se je tudi, da so imela praktična prizadevanja za odpravljanje civilizacijskih predpostavk socializma hude posledice. In kolikor bolj radikalna je bila redukcija dediščine civilizacije, toliko bolj so bile posledice ne le boleče, marveč tudi katastrofalne. Zgodovina priča, da je neupoštevanje temeljnih demokratičnih načel odprlo pot vsesplošnemu političnemu nasilju (npr. stalinistične čistke, množična taborišča, likvidacije in preganjanja), uničevanju kulturne dediščine (polom izobraževalnega sistema v kitajski »kulturni revoluciji«, sestopanje tudi pod raven politike socialističnega realizma na področju kulture, kulturni provincializem itn.), neprenehno slabim rezultatom v kmetijstvu, ko se je npr. oblast rigorozno zavzemala za absolutno vključevanje kmetijstva v eno samo socialistično obliko lastništva (kolektivizacija v ZSSR, narodne komune na Kitajskem).³⁰ Konec koncev se je izkazalo, da so demokratični ali tržni mehanizmi tudi civilizacijski dosežki, ki jih lahko socialistična družba s pridom uporabi v svojo korist in lahko od tu dalje gradi svojo pot (npr. razvoj samoupravljanja); da volitve z možnostjo konkurence več kandidatov ne krepijo meščanske demokracije, pač pa socialistično demokracijo; da so volitve z enim samim kandidatom prinašale neugodne posledice, ki so škodovala prav socialistični demokraciji; ali, da uvajanje tržnih mehanizmov in materialnih spodbud stimulira s svojo ekonomsko učinkovitostjo prav socialistične ekonomije – in da je poprejšnje nezaupanje v tržni mehanizem škodovalo predvsem socialističnemu gospodarstvu. Izkazalo se je torej, da ni potrebno odkrivati starih resnic, če je že dolgoletni zgodovinski proces v razvitih deželah pokazal, kako lahko delujejo inštrumenti finančne politike (mimogrede povedano: učinkovito – brez gosplana ali službe državnega ali družbenega knjigovodstva).

Od prihoda Gorbačova na čelo partije sta minili že več kot dve leti. Že nekaj časa nazaj se zastavljajo vprašanja, kakšni so rezultati njegove perestrojke. Pogosto se omenja, da za običajnega sovjetskega državljana še ni nobenih otipljivih ekonomskih rezultatov, ali pa da celovitejša koncepcija perestrojke sploh še ni bila izoblikovana.³¹ Kljub temu pa bi lahko glede na doslej ugotovljena dejstva trdili, da so na vrsti področij dosežene spremembe, ki dovoljujejo oceno, da gre v primeru perestrojke za revolucionaren proces, za radikalno spremembo ali revolucionarno reformo – ne glede na to, ali bo mogoče celotno zamisel speljati do konca.

Prvič, politična kampanja za krepitev odgovornosti pri delu (ki, mimogrede, vključuje tudi boj proti alkoholizmu) prinaša nekatere uspehe. Četudi ne občutneje, se je stopnja gospodarske rasti zvečala. *Drugič*, izvedena je bila zamenjava kadrov v partijskem, državnem in celo v vojaškem aparatu – od vrha navzdol – vse do temeljnih organizacijskih enot. Ta zamenjava je bila nujen pogoj za kakršnekoli spremembe. *Tretjič*, presenetljivo se je spremenilo politično ozračje – tako v pogledu širine kot tudi kvalitete. Namesto birokratske tajanstvenosti, utesnjenosti, politične abstinence, izogibanja pogovorom o načetih problemih ter strahu, da ne bi kdo rekel kaj napačnega, tečejo zdaj javne in strokovne razprave in tudi zasebni pogovori na povsem drugačen način, kot se je to dogajalo še pred nedavnim. Ni več tabu tem, vse argumente presojaajo glede na njihovo stvarno, ne

³⁰ Zanimiv je odgovor Tatjane Zaslavskaje na vprašanje novinarja Newsweeka o možnostih reprivatizacije sovjetskega kmetijstva (po zgledu LR Kitajske). Zaslavskaja sodi, da do tega v ZSSR ne bo prišlo, ker je kolektivna oblika »globoko zakoreninjena v naši zavesti« in ker si večina prebivalstva tega ne želi («Growing Pains of Reform», Newsweek, 7. 9. 1987).

³¹ Izraz »perestrojka« bi lahko prevajali kot ponovno graditev, rekonstrukcijo. V sodobnem političnem sovjetskem besednjaku je njena dejanska vsebina v *obnovi*. Danes se vse bolj omenja, da je perestrojka sprememba, ki ima revolucionaren značaj.

pa politično težo, vse teme so legalne, javnost («glasnost») pa je razglašena za temeljno načelo funkcioniranja sovjetske družbe na vseh ravneh in področjih. Četrta, odpravljena je formalna in neformalna cenzura na področju kulture. Objavljajo nekdanje prepovedane knjige, prikazujejo filme, ki so jih potegnili iz »bunkerjev«, umetniki sami so politično rehabilitirali nekdanje sporne in preganjane pisce. Objavljajo knjižna dela, ki povsem odkrito in kritično osvetljujejo sovjetsko preteklost. Petič, opazen je porast intelektualne ustvarjalnosti. Inteligenca skoraj v celoti ustvarja javno mnenje, ki daje močno podporo iniciativam Gorbačova. Inteligenca ni več potencialno sumljiv družbeni sloj (kot nekdanje – z izjemo »poštene inteligence«). Šestič, znanosti so naložene velike naloge; zlasti družbenim znanostim so razvezali roke pri raziskovanju – posebej odprtih problemov. Tako npr. v sovjetski zgodovini oporečne osebnosti ne bo več rehabilitirala politika, pač pa samo zgodovinske raziskave.³² Sedmič, razglašeno je načelo, da brez demokracije perestrojka ne more uspeti; Gorbačov je izjavil, da je demokracija tako nujno potrebna kot zrak. Institucionalno je določeno, da direktorje podjetij izbirajo delovni kolektivi (iz vrst več kandidatov, ki predložijo svoje programe); tudi volitve v partiji – do ravni republike – potekajo ob konkurenci več kandidatov; v nekaterih rajonih preskušajo tudi volitve v lokalne organe sovjetov z uvajanjem tako imenovanih mnogomandatnih volilnih okrožij.³³ Osmič, novi zakon o podjetjih očitno opredeljuje podjetje kot samostojen, avtonomen subjekt tržno naravnane gospodarstva. Podjetje je postavljeno v popolno finančno samostojnost – živeti mora od svojega dohodka, v primeru neuspeha ga čaka postopek likvidacije. Pooblastila za samostojno zunanjetrgovinsko poslovanje, ki vključuje tudi samostojni devizni fond, dobivajo podjetja neposredno – za razliko od prej, ko so bila za to pooblaščenca samo ministrstva (podjetja v SZ so dobila torej tisto, kar je bilo našim podjetjem odvzeto in prenešeno na administrativno proceduro delitve deviz). Devetič, v gospodarstvo je bilo vpeljano samoupravljanje kot institucija z zakonsko določenimi pravicami in dolžnostmi.³⁴ In desetič, gre tudi za spremembe v zunanji politiki, za vztrajanje pri atomsko-raketni razorožitvi, za prizadevanja, da se odpravijo in presežejo nekatere hipoteke iz preteklosti (normalizacija odnosov s Kitajsko, iskanje izhoda iz afganistanske krize), za odstopanje od politike, da se z odkritimi pritiski vsiljujejo deželam Vzhodne Evrope rešitve iz prve dežele socializma, itn.

Lahko bi rekli, da je možno vsak element nove politike zase ocenjevati v njegovem relativno neradikalnem dometu. Toda v celoti gledano, daje mozaik vseh elementov podobo spremenjene strategije, ki ponuja pričakovanja, da bo perestrojka res tisto, za kar je bila že razglašena: za revolucionarno spremembo. Če pa bi se izkazalo, da je taka ocena prenačljiva in nesprejemljiva, potem ne ostane drugega kot zaključek, da obstajajo družbe, ki jim je usojeno, da socializem preživijo le skoz tegobe njegove etatiistične variante. Pozabiti ne smemo tudi tega,

³² Vendar kljub temu časopis, ki je namenjen aktivistom, *Političeskoe samoobrazovanie*, septembra 1987 v nekem prispevku omenja Trockega kot enega od voditeljev oktobrske revolucije. Prihodnji zgodovinski znanosti se ponuja priložnost, da razkrije sovjetski javnosti zamegljene in potvorjene etape sovjetskega zgodovinskega.

³³ V delu rajonskih, mestnih in vaških sovjetov (v 162 sovjetih na ravni rajonov) so bile volitve, na katerih je nastopilo več kandidatov (30 % več, kot je bilo deputatskih mest). Dokaj skopo poročilo o tem eksperimentu na relativno majhnem vzorcu je objavila moskovska *Pravda* 27. junija 1987.

³⁴ *Zakon o državnih podjetjih (združenjih)* je bil objavljen v *Pravdi* 1. julija 1987. Temeljne cilje gospodarske reforme je na junjskem plenumu CK KPSZ pojasnjeval Gorbačov. Posebej je poudaril, da je ključ do dejanskih spodbud za učinkovitost proizvodnje v tem, da se delovnega človeka postavi v položaj dejanskega gospodarja, da je potrebno zagotoviti udeležbo širokih delovnih množic v upravljanju na vseh ravneh, da mora biti dohodek sorazmeren rezultatom dela, da je treba razen državne lastnine uvajati različne oblike kooperacije in »zasebne delovne aktivnosti«. Te oblike ne pomenijo nekakšne nevarnosti, pač pa bodo omogočile, po mnenju Gorbačova, zadovoljevanje potreb, odpravile bodo živo ekonomijo in prispevale k ozdravitvi družbeno-ekonomskih odnosov. V pojem socializma in v njegov ekonomski sistem se »organsko vključujejo blagovno-denarni odnosi«. Njihova smotrna uporaba »dejansko krepi socializem« (glej *Pravdo* z dne 26. 6. 1987, str. 3).

da so se že poprej v sovjetski družbi dogajale spremembe, ki so omogočile splet subjektivnih in objektivnih predpostavk za perestrojko; ta bi lahko bila potencialno sovjetski prispevek k obnovi socializma, k ustvarjanju socializma s človeškim obrazom.³⁵

³⁵ Zaradi vseh teh razlogov ni čudno, da so glavnega protagonista perestrojke v Sovjetski zvezi pričakali z velikimi upi. Roy Medvedev prav v tem duhu in s takim naslovom komentira izvolitev M. Gorbačova za generalnega sekretarja v znanem britanskem dnevniku – »Velika pričakovanja v Moskvi« (Great Expectation in Moscow), *The Guardian* z dne 24. 3. 1985. V svetu, zlasti v vrstah levice, sproža pojav Gorbačova velik interes in številne komentarje. Tu opozarjamo na eno od najbolj dokumentiranih njegovih biografij (Zhores Medvedev, *Gorbachev*, Oxford, Basil Blackwell, 1987); razen tega še na eno najbolj zanimivih razprav, ki je bila objavljena na straneh *Rinascite*, kasneje pa objavljena v knjigi v založbi *L'Unita*. (*Il progetto Gorbaciov*, Roma, Editore »L'Unita«, 1987). Po uvodnem tekstu Zdeneka Mlinafa so se v razpravo vključili G. Boffa, W. Bruss, S. Cohen, R. Daniels, A. Hegedüs, M. Lewin, L. Marcou. Tekst Z. Mlinafa je iz *Rinascite* prevedla in objavila tudi revija *Teorija in praksa* v številkah 1–2/1987 in 3–4/1987.

Podružbljanje zunanje politike in mednarodnih odnosov

Podružbljanje zunanje politike in mednarodnih odnosov spada med ključna vprašanja družbenopolitičnega in ekonomskega sistema. Ob številnih priložnostih in v raznih dokumentih smo se zanj sicer politično opredelili, nismo pa ga kot družbeno kategorijo do kraja teoretično razjasnili, strokovno uredili kot del političnega sistema in dosledno praktično izpeljali kot družbeni proces.

Ne glede na te pomanjkljivosti pa se je proces podružbljanja sicer dokaj stihijsko vendar široko in uspešno razvijal, s tem da smo mednarodne odnose uveljavljali na vseh področjih družbenih dejavnosti ob udeležbi in iniciativi številnih nosilcev, kar najbolje dokazuje vso upravičenost in potrebnost vloge, ki jo mora opraviti. Ta je toliko bolj pomembna, kolikor bolj se odpiramo proti svetu in se želimo vsestransko vpeti v globalne materialne in duhovne tokove, vključevati v mednarodno delitev dela in menjavo, saj brez podružbljanja širokega in razvejanege odpiranja in vključevanja v svet sploh ni možno izvesti.

Podružbljanje mednarodne dejavnosti je pomembno tudi zaradi razmer, v katerih smo mi in svet. Pokazalo se je namreč, da je splošno družbeno neupoštevanje zunanjih dejavnikov, negativnih vplivov prve in druge energetske krize, podražitve svetovnega denarja, razvoja moderne tehnologije, neenakopravnih mednarodnih ekonomskih odnosov idr. eden od najtehtnejših vzrokov za motnje v družbenoekonomskem razvoju v mejah narodov in svetovnega gospodarstva. Eno od glavnih sredstev, ki jih je treba izkoristiti pri upoštevanju zunanjega dejavnika, je vsestransko uveljavljanje podružbljanja, ki se v različnih deželah in družbenih sistemih različno pojavlja. Le z njim je možno mobilizirati in spodbuditi občane in delavce ter vse družbene dejavnike, da v povezavi s svetom pridobivajo znanje in izkušnje za učinkovito in produktivno gospodarjenje.

Navedeni razlogi tehtno govore za to, da sedanji čas zahteva, da osnove podružbljanja teoretično in strokovno opredelimo tako, da razjasnimo nedorečenosti, obdelamo temeljna vprašanja ter se o njih politično sporazumemo. Le na ta način bo proces podružbljanja možno urediti, institucionalizirati in operacionalizirati, tako da bo sredstvo za izhod iz krize in učinkovito gibal našega družbeno-ekonomskega razvoja.

Za uspešno opravljanje take naloge se moramo sistematično lotiti vseh tistih vprašanj, ki oblikujejo njegovo zasnovo in na katera je treba odgovoriti, če želimo, da bo proces podružbljanja sestavni del našega družbenopolitičnega sistema. Analitičen pristop kaže, da je teh vprašanj osem in sicer:

1. opredelitev pojma,
2. notranja in zunanja izhodišča,
3. naloge in cilji,
4. nosilci,
5. vsebina delovanja,
6. oblike in metode,
7. kadrovska politika,
8. urejevanja in organiziranje.

1. Pojem podružbljanja

Prav gotovo drži, da niti v teoriji niti v praksi nismo razjasnili, kaj vsebuje pojem podružbljanja. Pogosto podružbljanje mešamo s pojmom demokratizacije

zunanje politike in neredko celo z demokratizacijo mednarodnih odnosov, kar je povsem nekaj drugega. Seveda ju je v praksi težko vedno dosledno ločiti in vlada pri njihovem opredeljevanju precejšnja zmeda. Zato ju mnogi različno uporabljajo, nekateri ju razumejo kot meglene aktivistične parole ali pa jima sploh ne pripisujejo kakršnegakoli pomena.

Pri razčiščevanju tega pojma moramo izhajati iz ugotovitve, da je podružbljanje splošen sodoben globalen in ne samo naš pojav. Opredeljujemo ga kot družben proces in sistem; kot proces izraža potrebo in interese občanov, delavcev in skupnosti raznih družbenih dejavnikov in dejavnosti, da so kot subjekti in nosilci neposredno v celoti, aktivno in enakopravno udeleženi pri oblikovanju, odločanju in uresničevanju zunanje politike in mednarodnih odnosov; kot sistem pa se uveljavlja, kadar družba sprejme ukrepe in uredi mehanizme, ki omogočajo neposredno, stalno in organizirano vključevanje številnih družbenih nosilcev v mednarodno sodelovanje. Sicer podružbljanje zajema tudi druga področja, kot so ljudska obramba, javne komunikacije ipd.

Podružbljanje je negacija etatizma, predvsem premagovanje monopola države v zunanji politiki in mednarodnih stikih in odnosih. Ker je sicer etatizem v mednarodnih odnosih izrazit in prevladuje, država ostaja odločilni dejavnik pri oblikovanju in odločanju o zunanji politiki. Zato nosi tudi glavno odgovornost za posledice. Tako lahko trdimo, da je etatizem kriv za našo krizo. In nasprotno, da sta eden od izhodov iz krize demokratizacija zunanje politike in podružbljanje mednarodne dejavnosti. Pokazalo se je, da država ni več sposobna sama obvladati mednarodnih razmer in tokov. Postala je ozko grlo, ki ne more več zadovoljiti vseh družbenih potreb. Le neposredno povezovanje s svetom vseh ljudi, delavcev in občanov, z vseh področij družbenega življenja, poklicev, struktur itd. družbi omogoča »dihanje s polnimi pljuči«, dvosmerno komuniciranje in pretakanje. Tak proces in sistem pa sta silno zahtevna, saj gre za vsesplošno družbeno korist, ki zajema celotno življenje.

Podružbljanje obravnava zunanjepolitična mednarodna vprašanja na nov način, skozi decentralizacijo in pluralizem štirih osnovnih družbenih subjektov in kategorij, to je človeka, naroda, razreda in države. V okviru države, ki ima eno, enotno zunanjo politiko, se ta s podružbljanjem sprejema in izvaja ne le centralno, temveč tudi preko avtonomnih enot in občin. S tem se zagotavlja pluralizem interesov večnacionalne in demokratične družbe, vse štiri družbene kategorije pa dobijo možnost za izražanje in udejstvovanje na mednarodnem področju. Le tako je možno zadovoljiti različne, tudi nasprotujoče si interese, s čimer to množstvo krepi in ne slabi možnosti za razvoj in mednarodni položaj neke dežele.

Pomembna sestavina podružbljanja je debirokratizacija. Tudi na področju zunanje politike in mednarodnih odnosov se kaže potreba po njej, kajti državna administracija je premalo prožna in strokovna, da bi mogla zadovoljiti vse potrebe. Še posebej se to kaže v pretiranem institucionalizmu in normativizmu. Podružbljanje pa je učinkovita protiutež, saj se ga ne more v celoti normativizirati in administrativno uravnavati. Za to tudi ni potrebe, saj daje in potrebuje širok prostor za družbeno delovanje. Med oblikami in metodami, ki debirokratizirajo zunanjo politiko, je najvažnejša strateška obdelava posameznih področij, načel in ciljev, ki ne prispeva le k njihovi razjasnitvi in strokovni opredelitvi, temveč tudi k politični odločitvi. S podružbljanjem dosežemo, da vsi družbeni dejavniki sprejmejo in se tudi aktivno vključijo v njeno izvajanje.

To ni potrebno le zaradi nenehnega soočanja nacionalnih interesov z mednarodnim položajem, temveč tudi zato, ker gre za odnose, ki se izredno dinamično in globoko spreminjajo prav na vseh družbenih področjih. S podružbljanjem zagotavljajo odgovornost in prilagojevanje tem spremembam neposrednih udeležencev najširših družbenih struktur in vsakega posameznega človeka. S tem se ustvarjajo pogoji, da bosta zunanja politika in mednarodna dejavnost koristno pripomogli k družbenoekonomskemu razvoju vse družbe.

Definiranje pojma lahko strnemo z ugotovitvijo, da je podružbljanje nov, sodoben demokratičen način in model upravljanja z javnimi zadevami, v katerem avtonomni interesi posameznika in družbe prihajajo do polnega izraza tudi v zunanji politiki in mednarodni dejavnosti. Navzven podružbljanje omogoča neposredno, vsestransko, prožno, pestro, učinkovito in urejeno mednarodno delovanje in povezovanje vseh delov družbe in kadrov s svetom, vključevanje v mednarodne tokove in uporabo globalnega znanja in dosežkov sodobne civilizacije, ki jih sleherni človek mora poznati in uporabljati pri svojem delu. Na znotraj pa je podružbljanje sestavni del demokratizacije družbe, pospešuje deetatizacijo, decentralizacijo in debirokratizacijo ter uveljavljanje pluralizma samoupravnih interesov tudi pri zunanjih zadevah.

Če sprejmemo takšno definiranje pojma podružbljanja mednarodne dejavnosti, je treba še podrobneje opredeliti pojem demokratizacije zunanje politike. Očitno gre za dva različna pojma, čeprav ju v praksi zaradi poenostavljanja mešamo.

Z demokratizacijo zunanje politike (ne mednarodnih odnosov) označujemo politično aktivnost širokega kroga občanov in delavcev, zlasti aktivistov in delegatov vseh vrst v razpravah in pri odločitvah, kakšno zunanjo politiko je treba voditi. Ta krog mora imeti možnosti, da javno in kritično izrazi svoje interese in poglede, pa tudi nove ideje in alternative, kakšna naj bo zunanja politika države. Tak odprt in odgovoren dialog, v katerem nujno pridejo do izraza številne možnosti, več alternativ in razne dileme, vodi preko usklajevanja protislovij do skupne večinske zunanje politike.

Demokratizacija odločanja pa zahteva na eni strani polno odgovornost vseh tistih, ki se osebno ali po družbeni funkciji javno udeležujejo, na drugi strani pa vseh tistih, ki izvajajo enotno zunanjo politiko. Zapletenost in daljnosežnost zunanje politike ne dovoljuje, da se v imenu neke lažne demokratičnosti njena vprašanja in problemi poenostavljajo, parcializirajo, lokalizirajo, spuščajo na raven amaterstva in javno izraža tudi tisto, kar škoduje družbenim interesom. Samo tako bo zunanja politika ne le izraz splošnih interesov ljudi, občanov, poklicnih nosilcev vseh družbenih dejavnosti, temveč bo tudi učinkovito in uspešno pripomogla k utrjevanju mednarodnega položaja in družbenoekonomskemu razvoju.

Zaradi mnogih nedorečenosti demokratizacija zunanje politike in podružbljanje mednarodne dejavnosti zahtevata dokončno družbeno razjasnitev in odločitev, da ju dosledno izvedemo. Kritična analiza družbenega sistema se teh vprašanj sploh ni dotaknila. Drugače je z dolgoročnim programom gospodarske stabilizacije, ki je obdelal in zajel osnovna vprašanja tako demokratizacije zunanje politike kot podružbljanja mednarodne dejavnosti. Čas krize in preverjanj zahteva, da odpravljamo etatizem in birokratizem ter uvajamo demokratičnost in podružbljanje, da tudi naše stike in odnose s svetom vprežemo v voz, ki nas bo potegnil iz zastoja v napredek.

2. Notranja in zunanja izhodišča

Postavlja se vprašanje, katera notranja in zunanja, objektivna in subjektivna izhodišča moramo uporabljati za vodenje procesa in oblikovanje sistema podružbljanja. Ta izhodišča so v osnovnih družbenopolitičnih opredelitvah predvsem v ustavi SFRJ, ki je s tremi temelji – samoupravljanjem, federalizmom in neuvrščeno – obvezen institucionalni okvir podružbljanja.

Prvo ustavno izhodišče za podružbljanje je v socialističnem samoupravnem sistemu. Iz bistva družbene lastnine izhajajo namreč pravice in dolžnosti delavca, da upravlja in odloča o vseh javnih zadevah v združenem delu in družbenopolitičnih skupnostih v občini, republiki in federaciji v vseh družbenih dejavnostih. To v

celoti velja tudi za zunanje zadeve, ki prav tako ne smejo biti odtujene delavcem. Tudi v njih morajo delavci izraziti svoje potrebe in interese ter sprejemati odlčitve, ki vodijo k pospeševanju reprodukcije in doseganju ciljev družbenoekonomskega napredka. Ne glede na vlogo države kot osrednje nosilke mednarodnih odnosov sistem socialističnega samoupravljanja terja neprestano, vsestransko, neposredno in aktivno udeležbo vseh družbenih osebkov pri oblikovanju, odločanju in uresničevanju zunanje politike in mednarodnega delovanja. To pa se lahko doseže le z uveljavljanjem procesa podružbljanja, ki mora biti sistematsko urejen.

Samoupravljanje je torej glavno izhodišče za podružbljanje zunanje politike in mednarodnih dejavnosti, ki daje tudi vse glavne prvine zasnove za njuno uresničevanje v življenju, v družbeni praksi.

Drugo ustavno (člen 271) izhodišče za podružbljanje je federativna ureditev, kjer ima vodilno pristojnost federacija, kar se izraža v enotni zunanji politiki. Republike in pokrajini pa tudi občine imajo svoje ustavne pravice in dolžnosti, kar močno spodbuja celoten proces podružbljanja tudi na področju zunanjih zadev.

Tretje izhodišče je politika neuvršenosti (VII. poglavje Ustave SFRJ). Za podružbljanje mednarodne dejavnosti je bistvenega pomena opredelitev za odprtost v svet, ki jo je možno ustvariti le s pluralističnim vključevanjem vseh družbenih dejavnikov v vse pore mednarodnega življenja. Dileme, kot so avtarkija ali zaščita, zaostajanje ali neodvisnost, odvisnost ali razvoj, podrejenost ali enakopravnost – se samo z državno-diplomatsko dejavnostjo ne morejo povsem uspešno razrešiti. K temu morajo prispevati vsi družbeni nosilci, odgovorni za svoje delo in napredek celotne družbe.

Izhodišča za zasnovo podružbljanja mednarodne dejavnosti pa ne smemo črpati le iz notranjih, ampak tudi iz zunanjih dejavnikov. Predvsem globalizacija družbene reprodukcije in njenih področij ter z njo v zvezi vse večja medsebojna odvisnost in povezanost držav, narodov in ljudi nujno zahtevajo najširši pristop k mednarodnim odnosom in vsestransko aktivnost številnih družbenih dejavnikov. Ker pa na drugi strani v svetu prihaja vse bolj do izraza tudi pluralizem interesov, posebnosti, razlike, želje po emancipaciji, pravica do različnih sistemov upravljanja in odločanja itd., postaja svet vse bolj pester, razvejan in raznovrsten. Povezovati se in sodelovati s takšnim svetom je možno le preko živahnega in neposrednega delovanja vseh družbenih dejavnikov, ne samo države in njenih organov. Pri tem je treba upoštevati bogate izkušnje, ki jih imajo druge države in družbe, ki prav tako zaradi istih interesov kot mi razvijajo podružbljeno mednarodno dejavnost.

Navedeni pregled temeljnih izhodišč kaže, da niso opredelitve programa Zveze komunistov in sklepi 10. kongresa ZKS in 13. kongresa ZKJ o podružbljanju mednarodnih odnosov slučajni in da pozivajo k dosledni uresničitvi. Upoštevanje in prilagojevanje globalnim procesom je sposobna izvesti le družba, ki široko razvija podružbljanje mednarodnih dejavnosti.

Vprašanje izhodišč za podružbljanje lahko strnemo z naslednjo ugotovitvijo: izhodišča so ustavna normativna podlaga, ki vsebuje vse temeljne opredelitve in odlčitve o vsebini in oblikah podružbljanja zunanje politike in mednarodne dejavnosti. Dokazujejo, da je podružbljanje obvezna ustavna kategorija, eden od temeljev naše družbene ureditve. Zato pospeševanje procesa in delovanje sistema podružbljanja ni stvar individualne volutaristične presoje tega ali onega državnega organa, temveč ustavna obveznost države.

Področje zunanje politike in mednarodnih odnosov iz tega ni izvzeto, kar potrjujejo sklepi X. kongresa ZKS in 13. kongresa ZKJ, ki sta podružbljanju posvetila veliko pozornosti in ga sprejela med temeljna družbena vprašanja in opredelitve komunistov. Država in »nedržava«, zlasti samoupravno področje in subjektivne socialistične sile, si morajo skupno in stalno prizadevati, da se podružbljanje resnično in v celoti uveljavi in postane učinkoviti del družbenopolitičnega in ekonomskega sistema.

3. Naloge in cilji

V zunanji politiki in mednarodni dejavnosti teži podružbljanje k povsem določenim in konkretnim nalogam in ciljem, ki izhajajo iz navedenih ustavnih izhodišč, so pa izraz težnje po zadovoljevanju posebnih profesionalnih in strokovnih potreb in interesov. Najvažnejše med njimi so:

- omogočati demokratizacijo zunanje politike tako pri oblikovanju kot pri odločanju in preseči odtujenost delavcev in družbenopolitičnih organizacij od zunanjih zadev, ki ne smejo biti zaprta enklava, monopol ali privilegij ožjih skupin, temveč dejavnost, ki je v službi splošnih družbenih interesov;

- doseči aktiviranje in mobilizacijo vseh družbenih sil, da se skozi zunanjo politiko in z razvijanjem mednarodnih odnosov in dejavnosti uresničujejo cilji družbenega razvoja in pride do novih spoznanj, ki sproščajo ustvarjalne pobude, s čimer dosežemo, da se z zunanjimi vprašanji stalno in sistematično ukvarja čimveč občanov, delavcev, skupnosti, organizacij ipd.;

- uveljavljati spoznanje, da je danes država preozko grlo in ne more zadovoljiti več potreb po stikih s svetom ter zato ne more biti edini dejavnik zunanje politike, mednarodnih odnosov in mednarodne dejavnosti;

- obveščati občane in delavce o razmerah, tokovih, gibanjih in odnosih v svetu kot o tekočih in strateških vprašanih in aktivnostih jugoslovanske zunanje politike in mednarodnih odnosov; z razvijanjem sistema informiranja organizirati stalen dotok tudi posebnih, strokovnih informacij na osnovi družbene delitve dela in odgovornosti (zaupnosti), ki bodo zagotavljale celovito, objektivno, pravočasno, razvejano in jedrnato strokovno obveščenost delavcev;

- omogočati, da se široko izvaja politika odprtosti v svet in za uveljavljanje naprednih in konstruktivnih interesov uporabljajo vsi možni mednarodni kanali in vezi na vseh področjih, dejavnostih in poklicih, s čimer se vsestransko vključujemo v mednarodne tokove in področja, v mednarodno delitev dela in menjave, s čimer se pospešuje tako notranji družbenoekonomski razvoj kot krepki mednarodni položaj SFRJ;

- ustvarjati možnosti, da se na vseh področjih družbenih dejavnosti delavci in družbeni nosilci organizirano vključujejo v mednarodno sodelovanje – tako posredno preko države in uradnih delegacij kot neposredno v delo nevladnih mednarodnih organizacij na osnovi družbene delitve dela, pristojnosti in odgovornosti;

- omogočati, da delavec lahko spremlja razvoj znanstveno-tehnološkega-informativnega-komunikacijskega-izobraževalnega-upravljskega kompleksa in nastajanja poindustrijske družbe in da pride do svetovnega znanja, strokovnosti, dosežkov in izkušenj, s čimer se omogoča organiziran pretok njihove uporabe za pospeševanje družbenoekonomskega razvoja; te naloge ne more opravljati državna administracija ali diplomacija, temveč številni nosilci in strokovno usposobljeni delavci v povezavi s svetom, vsak v svojem poklicu in na številnih področjih svetovne reprodukcije;

- omogočati, da družba kot celota in vsak delavec v svojem delu upoštevatata obstoj in delovanje zunanjih dejavnikov, ki vplivajo – pozitivno in negativno – na vsako deželo ter da nanje reagirata s primernim prilagojevanjem, še posebej pa z uvajanjem mednarodnih meril in standardov, ki edini omogočajo ne le učinkovito gospodarjenje, produktivnost in konkurenčnost, temveč splošno civilizacijsko vključenost v svetovne tokove;

- prispevati, da se z demokratičnim oblikovanjem zunanje politike (ob udeležbi vseh družbenih dejavnikov) zadovolji pluralizem družbenih interesov in dosega najvišje možno družbeno soglasje, kar prispeva k splošni stabilnosti političnega sistema in k doslednejšemu izvajanju tako sprejete enotne zunanje politike; gre torej za korektiv politike, sprejete v zaprtih krogih;

- omogočati, da vsak družbeni dejavnik lahko koristno uveljavlja svoje

posebne, profesionalne in strokovne interese v odnosih s tujino ter da splošna načela in cilje naše zunanje politike in gibanja neuvrščenih zastopa in izpoveduje čim širši krog naših ljudi;

– omogočati zmanjševanje potreb po vsesplošnem normativizmu in administriranju in širiti prostor za samostojno, samoupravno izvajanje zunanje politike in mednarodnega delovanja;

– omogočati, da diplomacija ni omejena le na profesionalno službo, temveč da kot diplomati delujejo vsi nosilci družbenih dejavnosti in posamezniki, ki imajo opravka z zunanjim poslovanjem; v tem smislu razvijati aktivno kadrovsko politiko;

– uvajati znanstveno-strokovno raziskovanje zunanje politike in mednarodnih odnosov, za kar državna administracija in diplomacija nista usposobljeni; da znanost potrebe tekoče, operativne politike dopolnjuje s poglobljenimi analizami, ki so namenjene za dolgoročno strateško opredeljevanje razvoja v svetu;

– omogočati vsem družbenim dejavnikom, da presegajo okostenelost in dogmatizem v zunanji politiki in najdejo napredne odgovore na nove pojave, gibanja in probleme, ki se pojavljajo v svetu in ki so pomembni za naš družbeni razvoj;

– oblikovati sistem, ki bo konzistentno urejeval pravila delovanja, da bo podružbljanje potekalo organizirano in ne stihijsko, v interesu skladnega in stabilnega razvoja celotne družbe.

4. Nosilci

Četrto vprašanje, ki se mora urediti v procesu podružbljanja, je vprašanje nosilcev, to je tistih pluralističnih institucij, ki se v svojem rednem delovanju ukvarjajo z vprašanji zunanje politike in mednarodnega sodelovanja. Po splošni in ustavni družbeni delitvi dela lahko ugotovimo šest krogov osnovnih nosilcev.

V prvega spadajo družbenopolitične skupnosti, to so državni organi in institucije v širšem smislu. Čeprav državne dejavnosti same po sebi ne moremo »podružbiti« in je celo njen antipod, ima naša federativna ureditev, v kateri igrajo pomembno vlogo republike, pokrajini in občine, močne prvine (vertikalnega) podružbljanja, zlasti v delovanju delegatskega sistema. Po ustavi je federacija glavni pristojni nosilec zunanje politike, Predsedstvo SFRJ in Skupščina SFRJ pa sta odločilni mesti za sprejemanje dokončnih odločitev. Tako sprejeto zunanjo politiko enotno izvajajo vse družbenopolitične skupnosti, ki imajo po ustavah možnosti za široko, živahno in neposredno delovanje v mednarodni dejavnosti. S tem pridejo tudi do izraza posebni družbeni interesi republik, pokrajin in občin, zlasti v pospeševanju regionalnega in obmejnega sodelovanja. Zato mora biti njihova zunanjepolitična dejavnost usklajena tako s federacijo kot drugimi nosilci.

Prvine (horizontalnega) podružbljanja v federaciji in republikah se močno izražajo v zakonski ureditvi, da so izvršni svet in vsak organ državne uprave (resor) pristojni za mednarodno sodelovanje na svojem področju. V tem okviru so zvezni in republiški zavodi za mednarodno sodelovanje za odvijanje procesa podružbljanja zelo pomembne ustanove. Tako se močno dvigne strokovna raven, saj gre za področja, strokovna vprašanja, ki jih uspešno lahko razrešujejo le pristojni organi.

Seveda pa so Zvezni sekretariat za zunanje zadeve v povezavi z republiškim komiteji za mednarodno sodelovanje osrednji organi in službe zunanjih zadev in profesionalne diplomacije. Njihova naloga v procesu podružbljanja je, da stalno spremljajo delovanje nosilcev, jim po potrebi strokovno pomagajo doma in v diplomatskih predstavništvih, obvezno usklajujejo njihovo delovanje ter skrbijo, da celotna družbena aktivnost v mednarodnih zadevah poteka na podlagi enotne jugoslovanske zunanje politike.

Enotnost zunanje politike se na zunaj ne glede na nosilca izraža v tem, da je njen nosilec država, ki v svetu predstavlja Jugoslavijo kot enovito celoto.

Drugi krog nosilcev zajema družbenopolitične organizacije, kamor spadajo Socialistična zveza, Zveza komunistov, Sindikati, Mladina, Zveza borcev in razna društva. To so t.i. nevladne organizacije, ki imajo dvojno vlogo: ukvarjajo se s splošnimi vprašanji zunanje politike in neposredno vstopajo v mednarodne odnose pri vprašanih svojih dejavnosti.

Tretji krog je gospodarstvo, ki neposredno in preko gospodarskih zbornic in združenj samostojno posluje s svetom, preko države pa v dvostranskem, regionalnem, večstranskem in mnogostranskem sodelovanju deluje v skladu s svojimi interesi.

Četrti krog zajema znanost, ki je že po svoji naravi individualna in ne prenaša birokratsko-etastičnih spon ter se lahko razvija le v neposrednih stikih s svetovnim razvojem. Podružbljanje mednarodne dejavnosti v znanosti je pri nas močno razvito, saj ni znanstvenika ali instituta, ki ne bi bil tako ali drugače neposredno povezan s svetovnim znanjem. Vprašanje je le, kako bolje urediti njihovo povezanost s svetom in jim zagotoviti večje materialne možnosti.

Peti krog je krog umetnosti in kulture, za katerega velja isto kot za znanost. Podružbljanje kulture ne le spodbuja razvijanje skupnih kulturnih prostorov posameznih narodov, temveč narekuje tudi njihovo medsebojno povezovanje in sodelovanje, kar kulturo slehernega naroda ohranja in bogati.

V šesti krog spadajo ustanove masovnih sredstev informiranja, ki brez podružbljanja ne morejo razviti sistema javnega obveščanja. Za pospeševanje mednarodnega sodelovanja je samostojno in neposredno prizadevanje teh nosilcev nepogrešljivo.

Iz navedenega vidimo, da nosilci šestih krogov zajemajo vse družbene dejavnosti, področja, poklice in organizacije, teoretično vse ljudi, slehernega državljanja, praktično vse tiste, ki se želijo ali morajo pri svojem delu posredno ali neposredno ukvarjati z vprašanji zunanje politike in vključevati v mednarodno dejavnost. Zaradi tega je nujno, da jasno določimo nosilce podružbljanja in uredimo njihovo delovanje, da ne postanejo anarhična amorfna gmota. Iz izhodišč in ciljev so razvidne naloge slehernega nosilca, ki mora opravljati mednarodno dejavnost samostojno na podlagi splošne družbene delitve dela in pristojnosti, kar mu odreja tudi njegovo polno družbeno odgovornost za smotno, racionalno, kakovostno, aktualno, konkretno in družbeno koristno delovanje. Le tako se bomo izognili nevarnosti, da se demokratizacija zunanje politike in podružbljanje mednarodne dejavnosti sprevrže v neurejeno delovanje s škodljivimi posledicami.

Nosilce smo zajeli v šest krogov zato, da imamo boljši pregled nad njimi in jih lažje razvrstimo. Sicer je nosilcev v razvejani in razviti družbi, kot je naša, veliko. V njih so zajeti posamezniki – delavci, društva in združenja, družbene organizacije in skupnosti. Bistvena značilnost nosilca je, da predstavlja posamezno področje družbene dejavnosti na podlagi ustavne družbene delitve dela in odgovornosti ter, da samostojno in neposredno zunanjepolitično deluje v skladu z enotno jugoslovansko zunanjo politiko.

5. Vsebina mednarodnega delovanja

Peto vprašanje, ki ga je treba razčistiti je, kaj vsebuje proces podružbljanja. Vsebina mednarodnega delovanja teče skozi pet osnovnih faz, ki jih mora vsak nosilec sistematično izvajati, če hoče koristno opraviti svoje delo.

Prva faza je spremljanje dogajanj v svetu: splošnih, ki so potrebna za poznavanje razmer v svetu, in posebnih, strokovnih, ki so potrebna, da je nosilec pravilno obveščen in oborožen z znanjem v svoji stroki in dejavnosti. Podlaga te faze je splošen in strokovno razvejan sistem informiranja. Gre za obveščenost o zunanji politiki in mednarodnih odnosih, spremljanje gibanj v svetu, spoznavanje s svetovnim razvojem in dosežki ter problemi, protislovji in spopadi. Le ustrezno obvešča-

nje in spremljanje dogajanj v svetu omogočata odvijanje zunanje politike in mednarodne dejavnosti. Vendar podružbljanja in obveščanja ne moremo izvajati na aktivistični način, s sestanki ipd. To je preživeto. Danes poteka obveščanje preko televizije, dnevnih in drugih časopisov, publikacij, študij, gradiv in dokumentov ter mu mora biti na voljo celotni sistem informiranja. Uspel primer je mesečni bilten »Kretanja u svetskoj privredi i njihov uticaj na privredu Jugoslavije«, ki ga že deset let izdaja konzorcij sedmih jugoslovanskih institutov, v katerem so prikazana tekoča gibanja in razvojne težnje svetovnega gospodarstva in mednarodnih ekonomskih odnosov.

Novo nastajajoča družba se imenuje tudi informativna družba, s čimer se želi poudariti, da bo informacija eden od odločilnih dejavnikov splošnega družbenega razvoja in da bo uspešna družbena reprodukcija odvisna od pravilne in pravočasne informacije. Ta pa lahko pride do vseh zainteresiranih družbenih dejavnikov in nosilcev le preko podružbljenih kanalov in masovnih sredstev, ne pa le preko državnih organov. Naloga diplomacije in vseh državnih organov pa ostaja, da omogočajo objektivno, celovito, pravočasno in jedrnato informiranje vseh družbenih dejavnikov, vsakega po svojih pristojnostih in družbenih nalogah – seveda ob preprečevanju vsakršne škode, ki lahko nastane, če se zaupnost in namen informacije nepravilno uporabljata.

Druga faza obsega analiziranje pojavov in trendov v svetu, kaj pomenijo in kako vplivajo na nas. Proučevanje mednarodnih razmer mora opravljati vsak nosilec.

Pri tem je zlasti pomembno z analizo ugotoviti, kateri so pozitivni, kateri pa negativni vplivi in trendi, ki iz sveta prihajajo k nam in zadirajo v naše življenje. S tem se izvaja selektivni pretok informacij in znanja, ki ga družba mora uporabljati za pospeševanje lastnega družbenoekonomskega razvoja. To nalogo morajo opravljati nosilci s strokovnim raziskovanjem tako v rednem delu kot v raznih projektih ob sodelovanju z znanstvenimi institucijami.

Namen teh analiz je priti do objektivnih ugotovitev in spoznanj, razčističevati dileme in alternative ter na nova vprašanja iskati nove odgovore.

Pomembno delo je na tem področju opravil in še opravlja že deset let obstoječi makroprojekt »Nôva mednarodna ekonomska ureditev«. Pri tem mu je uspelo zbrati in aktivirati vse znanstvenike po vsej Jugoslaviji, ki se ukvarjajo z mednarodnimi ekonomskimi problemi. To je klasični vzorčni primer podružbljanja znanosti in širokega vključevanja nosilcev v raziskovanje mednarodnih vprašanj. Osrednjo vlogo pri teh analizah ima tudi Center za strateške študije, ki s povezovanjem temeljnih (fundamentalnih) in uporabnih (aplikativnih) raziskav prihaja do sistematičnih ugotovitev o stanju, razvoju in bodočih smereh naše zunanje dejavnosti. Dobre analize omogočajo, da so nosilci pravilno obveščeni in da jih lahko koristno uporabijo za svoje delo in odločitve.

Tretja faza je oblikovanje stališč in predlogov, ki so toliko bolj poglobljeni in široko sprejeti, kolikor bolj deluje demokratizacija zunanje politike. Pri njenem oblikovanju mora dejansko sodelovati celotna družba, vsi njeni nosilci, ki tako izrazijo pluralizem interesov za zunanjepolitično dejavnost. Oblikovanje zunanje politike ne zadeva le njenih splošnih opredelitev, temveč prav vsa konkretna vprašanja političnih odnosov, gospodarskega povezovanja in kulturnega sodelovanja. Podružbljenost je treba zagotoviti pri oblikovanju vsakega izhodišča za nastopanje v mednarodni areni, s čimer se doseže tudi optimalna strokovna koristnost.

Četrta faza je odločanje o zunanji politiki. Kot rečeno, o tem odloči država, ne le pri nas, temveč po vsem svetu. Iz razprav o podružbljanju se vidi, da vprašanje, kdo je v federaciji pristojen za odločanje o zunanji politiki, ni povsem jasno: koliko je to Skupščina SFRJ, koliko Predsedstvo SFRJ in koliko Zvezni izvršni svet. Vsekakor je po ustavi delegatski sistem podlaga in Skupščina SFRJ centralno mesto odločanja.

Peta, končna faza je uresničevanje zunanje politike in mednarodne dejavnosti. Vsi nosilci podružbljanja so dolžni v svoji dejavnosti uresničevati skupno sprejeto jugoslovansko zunanjo politiko, jo upoštevati kot obvezen okvir, v katerem je dovolj prostora za njihove posebne potrebe in interese. Zato tudi vsak nosilec uresničuje svoje zunanjepolitične dejavnosti v okviru svoje ustavne pristojnosti in na podlagi družbene delitve dela. Iz tega izhaja tudi družbena odgovornost vsakega nosilca, ki ima svojo splošno politično stran (izvajanje zunanje politike) kot tudi svojo konkretno strokovno stran (izvajanje področne mednarodne dejavnosti). Prav v tej fazi podružbljanje najbolj prihaja do izraza, saj je zagotovljena najširša podlaga za aktivno delovanje vseh družbenih sil in potencialov, da se zastavljena zunanja politika tudi uspešno izvede.

Če posamezne nosilce in njihovo odgovornost ločujemo na podlagi družbene delitve dela, se s tem nikakor na slabijo njihova medsebojna odvisnost in povezanost ter skupna odgovornost za mednarodni položaj Jugoslavije v vseh petih fazah njihovega delovanja.

6. *Oblike in metode delovanja*

Oblik podružbljanja je dovolj, saj deluje v Jugoslaviji pri vseh nosilcih okrog 160 komisij, skupin, odborov ipd., ki se ukvarjajo z zunanjo politiko in mednarodnimi odnosi. Prav vsaka družbenopolitična skupnost in organizacija ima svoje komisije, odbore, svete ipd. za zunanjo politiko in mednarodne odnose. To se pravi, da je institucionalizacija pri nas razvejana, celo mogoče hipertrofirana. Temu se je možno izogniti le, če se vsak nosilec oz. njegov organ dosledno drži okvirov svojega dela in določenih pristojnosti, da ne prihaja do podvajanja, ko isto vprašanje v različnih telesih obravnavajo isti delavci. Navedena razvejanost je izraz dokajšnje demokratizacije in podružbljanja, saj so v teh oblikah zajeti vsi, ki se ukvarjajo z mednarodnim sodelovanjem. Taka organiziranost omogoča najširšemu krogu delavcev, da so udeleženi v vseh petih fazah, od obveščeniosti in javnosti odvijanja zunanje politike do vključenosti v mednarodno sodelovanje, kar neposredno uporabijo pri svojem delu. To velja tudi za zaupne informacije in gradiva, ki so tem telesom na razpolago po načelu, da so člani teh teles seznanjeni z vsem, kar potrebujejo za svoje delo in kar ne škodi splošnim družbenim interesom oziroma delu drugih nosilcev.

V teh oblikah pridejo do izraza tudi nove pobude, kjer imajo mesto tudi nova gibanja (mirovna ipd.), saj se v njih najbolj organizira odprt, demokratičen dialog, kaj je koristno in kaj škodljivo, kaj napredno, kaj nazadnjaško, kaj je vsebina pobud ali programov gibanj in kakšne posledice ima njihovo uresničevanje na celotno družbo.

Posebna oblika so zvezni in republiški družbeni sveti za mednarodne odnose. Njihova vloga je izredno pomembna, ker so postali dejansko mesto, kjer smo demokratizacijo zunanje politike in podružbljanje mednarodne dejavnosti izvedli v visoki meri. Sveti sicer o ničemer ne odločajo, zato pa sprejemajo samostojna in pretehtana stališča, predloge in priporočila. Na dnevni red in v programe teh svetov pridejo vsa osnovna strateška in žgoča vprašanja na pobudo udeležencev pri delu sveta, ki so glavni nosilci podružbljanja. V njihovo delo so vključene tudi razne osebnosti, strokovnjaki in znanstveniki s področij, ki so pomembna za obravnavo vprašanja. Sveti obravnavajo ta vprašanja demokratično, strokovno, v odprti razpravi, ob prisotnosti predstavnikov sredstev javnega obveščanja, na podlagi gradiv, ki jih dobijo vsi udeleženci sveta. Na svetih so skoncentrirani »nacionalni možgani«, zbere se kadrovsko jedro, ki se osredotoči na reševanje določenega zunanjepolitičnega vprašanja. Sveti te naloge uspešno opravljajo, s čimer prispevajo levji delež k podružbljanju. Kot glavni problem se pojavlja nezadostna uporaba stališč in predlogov svetov. To vzbuja skrb ne le zaradi

podcenjevanja kadrovske reprezentančnosti sveta, temveč tudi zato, ker se na svetih doseže dokaj visoka stopnja soglasja, na primer celo o tako kočljivem vprašanju, kot je skupni slovenski prostor, ki pa mu pogosto ne sledijo odločitve političnih organov, da predlagana stališča sprejmejo. Delo svetov je tako videti, kot da zlivamo vodo v pesek. Če tekoča politika in dolgoročne odločitve gredo mimo stališč in predlogov, ki so bili demokratično sprejeti kot izraz celotnih družbenih interesov, to slabi demokratičnost družbe in akcijsko usposobljenost naše zunanje politike in pospeševanje mednarodnih odnosov.

Če navedene oblike veljajo za notranjo porabo, so oblike za mednarodno sodelovanje iste, kot jih država sicer uporablja za razvijanje mednarodnih odnosov. To so oblike dvostranskega (bilateralnega), območnega (regionalnega), večstranskega (plurilateralnega) in mnogostranskega (multilateralnega) sodelovanja. Z uveljavljanjem podružbljanja se te oblike ne spreminjajo, temveč se vanje poleg državnih organov vse bolj vključujejo predstavniki posameznih nosilcev, ki tako z uveljavljanjem svojih interesov in stroke bogatijo sodelovanje. To je danes praksa večine držav, zlasti tistih, ki se resnično želijo vključiti v mednarodne tokove, odnose in menjavo.

Zelo uspešna metoda podružbljanja je uporaba strategij kot sredstva za oblikovanje zasnove in usmeritev konkretnega področja ali vprašanja, kot so na primer ekonomska strategija gibanja neuvrčenih z zasnovo o novi mednarodni ekonomski ureditvi, strategija ekonomskih odnosov s tujino, strategija tehnološkega razvoja itd. Strategija je zaokrožen, logično povezan in celovit program ukrepov in akcij za enotno usmerjanje in spodbujanje družbenih sil in nosilcev, da skupno delujejo za doseg istih ciljev. V strategiji:

- vsak nosilec, od posameznega delavca (kadra) do družbenih organizacij, najde pobude za svoje zunanje politično delovanje, s tem da interese delov povezuje v enotno celoto, ki jo predstavlja zunanja politika;

- so opremljeni mehanizmi, merila, načini, ukrepi in sredstva, ki zagotavljajo uresničitev zunanje političnih ciljev in nalog ob spodbujanju nosilcev k opiranju na lastne moči;

- se posamezna dejavnost ali vprašanje povezuje s splošnimi cilji družbeno-ekonomskega razvoja in odreja njeno mesto v družbenem sistemu;

- so vgrajeni možni motivi in upoštevana prisila družbenoekonomskih zakonitosti za doseg ciljev zunanje politike na raznih področjih, zlasti ekonomskih;

- se primerno načrtno in dolgoročno usmerja delovanje raznih področij družbene reprodukcije k skupnim ciljem, pri čemer se uporabljata tako znanost kot stroka in čimbolj zmanjšuje pretirani normativizem ter pušča široko, svobodno in iniciativno delovanje nosilcev;

- upoštevane vse sestavine za urejevanje (reguliranje) in organiziranje pogojev, ki zagotavljajo njeno uspešno izvedbo na podlagi odgovornosti in pod javnim nadzorstvom.

Zaradi navedenih razlogov je danes zelo razširjena praksa, da če hočemo politične in strokovne opredelitve za doseganje posameznih družbenih ciljev spremeniti v konkretno, vsedružbeno akcijo, uporabljamo strategijo, normativizem pa čimbolj omejujemo.

Končno, pomembna metoda podružbljanja je usklajevanje zunanje politike in mednarodne dejavnosti. Čim bolj je razvito podružbljanje, večja je potreba po usklajevanju, saj v mednarodnem sodelovanju nastopa vse več nosilcev na raznih področjih družbenih dejavnosti. Usklajevanje mora biti vertikalno, tako da republika in pokrajina kot sestavni deli federacije na zunaj ne delujejo nepovezano in neenotno. Obiski in potovanja, razgovori in pogajanja se usklajujejo na podlagi družbenega dogovora o programu dejavnosti, v katerih so udeležene tudi republike in pokrajini.

Usklajevanje pa mora biti tudi horizontalno, med šestimi krogi nosilcev, na istih ravneh, zlasti za ista vprašanja, področja ali dežele.

Eno in drugo usklajevanje je zelo zapleteno in zahtevno, vendar ga moramo z razvijanjem podružbljanja vse bolj družbeno uveljaviti, če ne želimo, da se akcije križajo, delo podvaja in dela zmedo.

Ni treba posebej poudariti, da morajo nosilci pri usklajevanju uveljavljati enotno, skupno sprejeto zunanjo politiko. Demokratizacija je sredstvo notranjih odnosov za razčiščenje pluralističnih interesov, možnosti, dilem in alternativ. Na zunaj pa te »demokratičnosti« ne more več biti: vsi nosilci morajo delovati na podlagi in v smeri dogovorjene politike kot predstavniku ene države – Jugoslavije. Drugačnega nastopa tudi tujina ne sprejema, saj je danes temeljno mednarodno pravno pravilo, da sta priznani uradni predstavnik neke dežele – njegova vlada in država.

7. Kadri

Podružbljanje lahko izvedejo le kadri, ki poznajo zunanjo politiko in mednarodne odnose. Zato je treba imeti dovolj specializiranih delavcev. V Sloveniji smo v ta namen sprejeli zasnovo aktivne kadrovske politike na mednarodnem področju. Njena podlaga so kadrovska jedra, ki jih sestavljajo kadri kot nosilci znanja, ki so politično, strokovno, jezikovno in moralno usposobljeni, da v svojem poklicu in pri delu sodelujejo s svetom in uporabljajo svetovno znanje. Na primer, če hoče nekdo voditi energetska politiko, mora obvezno spremljati in analizirati mednarodna energetska gibanja in odnose in jim znati prilagajati domače razmere. To pa zmore le tisti, ki je strokovno usposobljen in mu je omogočeno, da ima pri rednem delu stik s svetom.

V tem smislu mora danes biti vsak strokovni delavec diplomat ter se ukvarjati z mednarodno dejavnostjo. Opravljati mora vsebino in faze za podružbljanja ter uporabljati oblike in metode povezovanja s svetom. Seveda pa imamo profesionalno diplomacijo, ki jo sestavljajo kadri profesionalnega diplomatskega jedra, ki se ukvarjajo z državno diplomacijo in s katerimi razpolagajo službe za zunanje zadeve. Zanje je diplomacija delo, ne pa poklic. Lahko je kdo pisatelj, pa je dober diplomat, lahko pa je nekdo odličen politolog ali pravnik, pa je slab diplomat. Gre za posebno večščino in usposobljenost, ki si jo sicer vsakdo lahko formalno pridobi, ni pa nujno, da jo zna dobro uporabljati.

Vse te zelo zahtevne naloge terjajo visoko usposobljene, s svetom povezane kadre. In da pridemo do njih, moramo uveljaviti aktivno kadrovska politiko, ki bo demokratizirana in najširše podružbljena. Imeti mora razčlenjeno zasnovo v smislu, kot jo je zastavil republiški družbeni svet za mednarodne odnose pred dvema leti. Zasnova določa, da je treba te kadre posebej evidentirati, jih razporediti na dela in naloge po posameznih področjih, ki so povezana s svetom, jih zadolžiti za mednarodno sodelovanje in prenos svetovnega znanja, jih specialistično izobraževati, razvijati in končno načrtovati potrebe po njih.

V SR Sloveniji imamo družbeni dogovor o zasnovanju in izvajanju takšne kadrovske politike, ki se pa premalo dosledno in konkretno izvaja. Vendar brez aktivne kadrovske politike ni moči izvesti podružbljanja mednarodne dejavnosti, saj so njegovi nosilci le usposobljeni delavci.

8. Urejevanje in organiziranje

Podružbljanje mora biti urejeno, organizirano in institucionalizirano, da deluje kot (pod)sistem družbenopolitičnega sistema.

Ne sme biti kaotično in spontano. Z razvojem samoupravljanja in odpiranjem v svet smo podružbljanje kot sistem že precej razvili in ga do neke mere institucionalizirali, vendar ga nismo niti v celoti uredili niti dosledno izvedli. Ta sistem ima naslednje bistvene elemente:

Prvič, sistem je zasnovan na izhodiščih, ki jih dajejo ustava in družbenopolitične opredelitve in akcije ZK, kot smo jih razčlenili v prvem in drugem poglavju.

Te opredelitve in izhodišča so neprestan vir, iz katerih vsi družbeni dejavniki črpajo usmeritve, cilje in naloge, navedene v tretjem poglavju, za dosledno podružbljanje v njenem zunanjepolitičnem delovanju.

Drugič, z družbenim dogovorom smo določili nosilce, navedene v četrtem poglavju, po ustavni družbeni delitvi dela, iz katere izhaja tudi njihova družbena odgovornost za zunanjo politiko in mednarodno dejavnost.

Tretjič, mednarodno sodelovanje smo organizirali in usklajevali. Posamezne nosilce država čim več vključuje v mednarodno dejavnost – bodisi kot člane delegacij in občasnih razgovorov ali v stalna telesa. V teh primerih delegati nosilcev nastopajo kot predstavniki države, hkrati pa uveljavljajo svoj strokovni področni interes. Primer take organiziranosti je pri dvostranskem sodelovanju vključevanje predstavnikov gospodarstva v mešane komisije (svete, komisije ipd.) za pospeševanje ekonomskega sodelovanja s posameznimi državami. Podobno je tudi vključevanje raznih nosilcev v številna telesa regionalnega sodelovanja, kot so Alpe-Jadran, balkansko sodelovanje, neposredno vključevanje gospodarstva in znanosti v telesa OECD-ja, SEV-a in sistem medsebojnega sodelovanja dežel v razvoju.

Primer mnogostranskega sodelovanja je neposredno vključevanje gospodarstva v delo posameznih mednarodnih organizacij. V delo ekonomske komisije ZN za Evropo, ki ima 16 področnih teles, so po odločitvi Zveznega izvršnega sveta vključeni predstavniki gospodarskih združenj za metalurgijo, rudarstvo, energetiko, lesno, kemično in drugo industrijo, kmetijstvo itd. V GATT-u pogajanja o mednarodnem tekstilnem sporazumu uspešno vodijo predstavniki združenja tekstilne industrije SFRJ. V delu Mednarodne organizacije dela sodelujejo zvezna gospodarska zbornica in sindikati. Vse to so tipični primeri podružbljanja mednarodne dejavnosti, ki vsi dajejo zelo dobre rezultate in dokazujejo, kako je takšno podružbljanje uspešno in koristno za celo družbo, če ga le izvajamo konkretno in z zainteresiranimi nosilci. Povsod tam, kjer take organiziranosti nismo izvedli, mednarodno sodelovanje šepa in se dela velika škoda napredku celotne družbe. Zato je ena od temeljnih potreb podružbljanja, da se postavi shema za celotno mednarodno organiziranost, ki bo vsakega nosilca povezala z ustreznimi mednarodnimi telesi in organizacijami in tako omogočila, da neposredno spremlja in se udeležuje njihovega dela.

Četrtič, vsak nosilec svoje mednarodno delovanje, in sodelovanje institucionalizira v zanj primerni obliki. Tako v SRS deluje šest komisij pri-republiških organih uprave, ki jim je naloženo, da organizirajo spremljanje in vključevanje v delo ustreznih mednarodnih organizacij. Institucionalizacija mora prožno zajeti tako sodelovanje z mednarodno organizacijo (telesom, društvom, združenjem ipd.) kot tudi obvladanje določenega področja družbene reprodukcije, na primer mednarodne trgovine, financ, energije, ekologije, prometa, tehnologije vseh vrst ipd. Potrebna pa je tudi zato, ker se tako strokovno kadrovsko jedro zbira in smotrneje razporeja za posamezne naloge. Vendar podružbljanje ne sme biti pretirano institucionalizirano, da ne oži prostora, aktivnosti in možnosti za pobude nosilcev.

Petič, vsakemu nosilcu je naloženo, da naredi svoj program mednarodnega sodelovanja, ki obsega tako samostojne naloge kot tudi tiste, ki jih ima skupaj z državo kot njen predstavnik. Program zajema tudi naloge, ki vsebujejo pet faz delovanja, opisanih v petem poglavju in ki se odvijajo kot sestavni del rednega poslovanja (sicer normativno določeno). V letnem koledarju določi, kje, kdaj in katerih mednarodnih akcij (konference, srečanja ipd.) naj se udeleži, katere bo posredno spremljal itd.

Šestič, nosilec razporeja kadre, usposobljene za mednarodno sodelovanje, jim nalaga konkretno delo in naloge po posameznih vprašanih in področjih ter za posamezna mednarodna telesa, organizacije in akcije. V ta namen nosilec uporab-

lja razpoložljivo kadrovsko jedro, ki ga spodbuja, da se ukvarja z mednarodnim delovanjem.

Sedmič, nosilec je ustrezno organiziran za mednarodno delovanje, njegovo delo vsebuje:

- posvetovanje z bazo ter strokovnimi in znanstvenimi institucijami glede ugotavljanja potreb, interesov in ciljev, ki se želijo doseči;
- pripravljanje izhodišč za nastopanje v tujini;
- določitev delegacij, ki zastopajo nosilca na mednarodnih srečanjih;
- usklajevanje stališč z zveznimi in republiškimimi organi za zunanje zadeve, da se delovanje uskladi z jugoslovansko zunanjo politiko.

Osmič, nosilec organizira prenos mednarodnega delovanja, dosežkov in rezultatov za delovanje doma, kar vsebuje:

- obveščanje baze o rezultatih mednarodnega sodelovanja, ki vsebuje predvsem podatke in analize o svetovnih gibanjih, pomembnih za redno delo nosilca oziroma njegovega kroga;

- prenos znanja, spoznanj in novosti iz sveta, ki imajo pozitiven pomen za delo nosilca in družbo v celoti, zlasti za reševanje žgočih problemov in dvig splošne družbene storilnosti, ali pa negativen vpliv, ki ga je treba preprečiti;

- prenos rezultatov mednarodnega sodelovanja, ki ustvarjajo pravice in dolžnosti nosilca za vključevanje v mednarodne tokove, delitev dela in menjave, za udeležbo v mednarodnih programih in projektih, za izvajanje mednarodnih sporazumov, konvencij, resolucij ipd.;

- organiziranje vsega navedenega v rednem delu nosilca, da se gibanja v svetu ustrezno upoštevajo v notranji politiki in da se jim družba v okviru svojih interesov ustrezno in pravočasno prilagaja.

Iz vsega navedenega lahko sklepamo, da je urejanje, organiziranje, usklajevanje in institucionaliziranje mednarodnega sodelovanja zelo zahtevna, zapletena in neprestana naloga, ki se ne da predpisati v enem dokumentu ali zakonu in ki zahteva stalno najširšo družbeno akcijo, različne pristope, oblike in metode, da vsak krog nosilcev – v skladu s svojimi pristojnostmi, na podlagi ustavne delitve dela in odgovornosti – samostojno mednarodno deluje.

Celotna analiza nas pripelje do sklepa, da je proces podružbljanja zunanje politike in mednarodne dejavnosti nov sodoben model, kako na demokratičen način sproščati ogromne človeške ustvarjalne sile, da z odprtostjo in v povezavi s svetom dajejo dodatne močne spodbude za skladen, stabilen in dinamičen napredek celotne družbe. Kot sistem spodbuja znanstveno-ekonomsko in tehnološko preobrazbo, dviga učinkovitost gospodarjenja in splošno družbeno storilnost ter kaže pot in način izhoda iz krize. Zato se mu nobena sodobna družba ne sme odreči in si mora stalno prizadevati, da proces in sistem podružbljanja spodbuja in uresniči v praksi.

O »gospodarskem tradicionalizmu«

Če se je tej razpravi zarisalo tisto disciplinarno področje, ki bi naj imelo naslov ekonomska antropologija,* ni to tako zaradi propagiranja kake nove vede. Še najmanj zato, da bi taka veda obrazložila fenomenologijo, ki ji ekonomska znanost ni kos. Gre le za metodološko pomagalo in določanje meja nekemu parcialnemu početju. Hkrati pa je to pristajanje na omejitve, ki jih imamo tisti, ki se gibljemo skozi področje socialne (kulturne) antropologije. Predvsem pa je to seveda poudarek, ki ga dajemo z naslovom svojih raziskovalnih teženj in smotrov manj razvitim družbam. Včasih jim rečemo arhaične, pa spet predkapitalistične in predindustrijske, še najraje pa uporabimo nevtralnější izraz »tradicionalne«.

a) S temi uvodno najavljenimi omejitvami in hkrati precizacijo svojega početja, kar je zeleno v vsaki razpravi z delnimi pretenzijami, bi morda kazalo najprej povedati, kaj naj bi to bila *ekonomska antropologija*.

Ni sicer popolnega soglasja, kaj naj bi bil njen »predmet«: se dotika ekonomije kot znanosti, se z njo prepleta, hkrati pa ima ambicije vsaj »popisati« ekonomske sisteme, v katerih je človek živel ali živi. Tako naj bi opredelila temeljne ekonomsko-socialne in ekonomskokulturne tipe, jih klasificirala, primerjala in temu podobno.

Vidnejši ekonomski antropologi dvomijo o celovitosti take možnosti in tako eden med vidnejšimi, George Dalton¹ pravi, da »ekonomska antropologija ni enovit predmet, marveč široko področje, ki vsebuje dokaj različne teme, od katerih so nekatere skupne z zgodovinarji, ekonomisti in drugimi družbenimi znanstveniki; le nekaj jih preučujejo samo antropologi«. Katere pa naj bi preučevali »samo antropologi«, pa ne more biti enostavno določeno.

Prav gotovo ne bi imelo pravega pomena razglabljanje o tem vprašanju in bolje bo slediti predlogom, ki nam bodo že nekakšen uvod v našo obravnavo »ekonomske materije« in tako natančneje komponiranje našega antropološkega študija.

Jean Poirier² predlaga dve vrsti (lahko bi rekli: ravni) preučevanja, ki naj bi bili hkrati različni in obenem komplementarni:

- ekonomsko proizvodnjo, načine menjave in tehnični napredek;
- ekonomsko misel (čemur bi lahko rekli nekolikanj vzvišeno tudi »ekonomske doktrine«) pa vendar le s posebnega vidika: tiste »doktrine«, ki niso eksplisitno formulirane; to bi lahko omenilo tudi raziskovanje »načinov gospodarskega vedënja«.

Temu bi nekateri antropologi ugovarjali z dvómom, ali ekonomska antropologija sploh lahko nastopi v kakih samostalnostih. Tako je eden vodilnih antropologov Claude Lévi-Strauss³ kljub omembi, da v ekonomski antropologiji vlada

* Rad sprejemam možnost, da iz *Antropologije*, ki sem jo namenil kot sistematični učbenik študentom Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (izšla je pri DZS) z njenim delčkom, posvečenim ekonomiji, dodam skromen prispevek razumevanju tako imenovanega gospodarskega tradicionalizma, dovolj razvidnega v nerazvitih državah. Le-ta se namreč vztrajno vrnja v nujno »moderne« gospodarjenja, ki ga zgodovinsko narekujejo razvite države, ne morda v prvi vrsti kot arhaična »formacija« ali celo način proizvodnje, ki bi mu smeli reči predkapitalističen. Pričujoč je, naj temu tako rečemo, kot mentaliteta, kar je sistem mišljenja, čustvovanja in odzivanja, kot določena predstava, ki utegne biti v hudem nasprotju z zahtevami sodobne gospodarske racionalnosti in iz nje izvirajoče logike.

¹ Introduction. The Subject of Economic Anthropology, v zborniku, ki ga je prav on uredil pod naslovom *Studies in Economic Anthropology*, Washington: American Anthropological Association, 1971, p. 1.

² V prispevku *Problèmes d'ethnologie économique*, v zborniku *Ethnologie Generale, Encyclopedie de la Pleiade*, ki ga je uredil prav on, – Paris: Gallimard, p. 1551.

³ »Anthropologie, Histoire, Ideologie«, kar je razgovor Claude Lévi-Straussa, Marca Augeja in Mauricea Godeliera, *L'Home, Revue française d'anthropologie*, Paris, Juillet – decembre 1975, p. 185.

zmeda, predložil, naj bi ta antropološka veja preučevala soodnosnost med posameznimi mehanizmi gospodarskega življenja, religioznega življenja in tako naprej, pa še odnos med ekonomijo in sorodstvenimi odnosi v tistih družbah, kjer je sorodstvo lahko temeljna »mreža« družbenih in političnih odnosov.

Tako pa je stanje v primitivnih (arhaičnih, predkapitalističnih) družbah. Sorodstvo lahko postane »jezik družbenega življenja«, kot pravi Maurice Godelier,⁴ ali »splošni jezik družbene predstavitve«. Bi pa bilo seveda površno opredeliti »nerazvita gospodarstva« zgolj na podlagi sorodstvenih vezi. Prav tako je očitno, da se lahko močno med seboj razlikujejo.

b) Če ostanemo na področju »manj razvitih ekonomij«, imamo torej takoj pred seboj problem njihove *sistematizacije in tipologije*.

V zelo nerazvitih družbah lahko najdemo na primer »sakralno ekonomijo«: religija in verske predstave ter z njimi povezana ritualna praksa so izrazito vpleteni v gospodarstvo, ga tudi na poseben način regularajo. Primitivni človek vsekakor odnos do narave in celovitost svojega metafizičnega (religioznega) sveta prenaša v ekonomijo. Tako so vsi kozmični pojavi »animirani«, kar pomeni, da je vsaka snov, neživa ali živa, rastline in drevesa in še posebej živali »pripoznana« kot nekaj, kar živi, ima lastno življenje paralelno s človeškim.

Poseben problem bi v sistematizaciji predkapitalističnih ekonomskih sistemov pomenila gospodarska menjava. Trgovini so v predkapitalističnih sistemih kar pogosto pripisovali negativno oziroma zaničevalno konotacijo, bila naj bi nečastno početje. Pogosto je prepuščena tujerodnim ljudem, etnično različnim in religiozno nezavezani družbi, v kateri so trgovali. V evropski zgodovini so to bili lahko Judje; samo oni so smeli sposojati denar na obresti. V kolonialnem obdobju so kolonialne uprave spodbujale migracijo tujerodnih trgovcev in zapletli marsikatero etnično situacijo (na primer s Kitajci v Indoneziji in z Indijci v Vzhodni Afriki itd.).

Tudi motivacije gospodarjenja so bile v predkapitalističnih družbenogospodarskih sistemih s kapitalističnega vidika močno neracionalne. Vzemimo kot gibalno družbeni in politični ugled, ki se je kazal celo v uničevanju dobrin, da bi se »nekdo, ki ima, izkazal«. Zlasti mislimo na tako imenovani potlač,⁵ ki je postal posebno razširjen med Indijanci Kwiakutli, pa tudi med drugimi Indijanci zlasti na severozahodni obali Pacifičnega oceana, od Aljaske do Severne Kalifornije. Potlačenje je bilo uničevanje dobrin. Odvečno oziroma tisto, kar so menili, da presega potrebe posameznika in njegove družine, je bilo treba razdati ali uničiti. Tisti, ki je to storil v največjem obsegu, si je s takim dejanjem pridobil največ ugleda; potlač je torej alokacija družbene veljave (in ima kaj malo opraviti z racionalnim gospodarjenjem).

Sicer pa tudi logika gospodarskega postopanja rimskega državljana ni vedno razločljiva z naših stališč gospodarjenja. Največja »dobrina« je bila status svobodnega državljana in imetje, posest, dobrine so bile podrejene iskanju »časti« in javnih služb. Tako tudi podkupovanje revnejših s »panem et circensibus« (kruha in iger) dobi svojo razlago.

Tipologizacija takih, naj jim rečemo, tradicionalnih in predkapitalističnih sistemov je prav gotovo zapletena zadeva. Spet se bomo sklicevali na omenjenega Jeana Poiriera,⁶ ki je predložil naslednjo tipologijo:

– Najbolj nerazvita zvrst je »gospodarstvo grabeža«, lahko bi mu rekli tudi prisvajalno gospodarstvo. Človek je še močno pasivno prilagojen okolju, viri energije so skromni: le človeške in z udomačitvijo domačih živali še živalske mišice. Gre za golo preživetje in »živi se iz dneva v dan«; ni akumulacije.

⁴ Opomba: Ibidem, p. 187.

⁵ V angl. pisano potlach, verjetno iz jezika chinook, kjer je pomenilo dati, morda pa tudi iz kakega drugega indijanskega jezika.

⁶ V omenjeni *Ethnologie Generale*, p. 1608–1618.

– Naslednja bi bila arhaična »komunitarna« (slovensko morda: srenjska) ekonomija. Ima dve modaliteti. Prva bi se nanašala na ekstenzivno gospodarstvo nomadskih ljudstev, druga trajno naselitev poljedelcev. Druga modaliteta že lahko zajema intenzivno izrabo okolja v ugodnih geografskih in klimatskih razmerah. Razvijajo se donosne »kulture« riža, ki potrebujejo množico delavcev; tako se naselbine zgostijo in prebivalstvo ob stalnem viru hrane naglo raste. Družba pa postane močno hierarhizirana in razvije se despotska država, ki skrbi zlasti za namakalne sisteme.

– Tretji tip bi sodil v fevdalno dobo srednjeveške Evrope. Sem bi še lahko prišteli Japonski podobne fevdalne ureditve. Zemljiški posestnik, fevdalec, je velik gospodar in gospod, njemu je podrejeno delo množice kmetov, tlačanov. Zemljiški gospodar razpolaga s presežkom proizvoda, ki pa ga večinoma ne nalaga v razširjenje gospodarskega cikla oziroma v razširjeno proizvodnjo.

c) Opravljena tipologizacija nas odvezuje podrobnejših opisov in dovoljuje, da začnemo na splošno govoriti o *predkapitalističnem gospodarjenju* in poiščemo razlagalne poudarke mentalitete, ki ga uokvirja. Morda lahko nadaljujemo tako, da povemo, da se splošna specifičnost takega gospodarjenja, z izjemami seveda, lahko kaže v nerazločnosti gospodarstva kot posebne domene človeškega delovanja. Z drugimi besedami povedano: v tradicionalnem gospodarjenju, kot smo že naznačili, obstajajo druge in drugačne povezave, kot je to v kapitalistični družbi. Družbena razmerja, ki so spletena okoli proizvodnje dobrin, tudi tistih najpotrebnejših za reprodukcijo življenja, pa tudi odnosi do proizvodnje oziroma proizvajanja – vse to je v kaki drugačni »kombinaciji« kot v kapitalističnem načinu proizvodnje.

Prehod iz »predkapitalističnega« v »moderno« gospodarstvo pa seveda ni abrupten.

Dolžni pa smo pri tem opozoriti na prehodnost in na to, da zlasti v sodobnem svetu ne gre za »čista« stanja tradicionalnosti.

Ne gre le zato, da je oblika materialne produkcije in reprodukcije ključ k razumevanju zgodovine. V družbeni obliki te produkcije so kontinuitete in diskontinuitete. Nas pa zanimajo v prvi vrsti kontinuitete. Prehod k sedentarnemu poljedelstvu je prekinil nomadsko življenje, industrijska proizvodnja je vpeljala skrajno razdiralne dejavnike v kmečke družbe, ki so slonele na tradicionalnem poljedelstvu. Pa vendar so ostajali preobrat nepopolni, še zlasti tam, kjer je kapitalizem nekako »nalašč« ohranjal predkapitalistični način proizvodnje, da bi pravzaprav uveljavil večjo stopnjo eksploatacije v svojih marginalnih, perifernih področjih, ki jih je vezal v gospodarsko in politično skupnost le prek kapitalističnega trga. Tako je končno po prodoru Evrope v svet nastal svetovni kapitalistični sistem.

Analiza gospodarske sfere v primitivni družbi kot reliktu predkapitalističnega načina proizvodnje se prav zato močno zaplete. Kapitalistično obkroženje hkrati deluje razdiralno glede na predkapitalistično predstavo o proizvodnji materialnih dobrin ter obenem lahko zadržuje razvoj v »pravi« kapitalizem. Tradicionalne in še posebej primitivne družbe se torej ohranjajo v situaciji, ko kapitalizem narekuje temeljne postulate gospodarskega vedènja, ki so v ostrem kontrastu z gospodarskim tradicionalizmom.

Ta tradicionalizem pa vztraja in treba ga je karseda natančno analizirati. Zastavlja se seveda veliko vprašanj: kako deluje v nerazviti (tradicionalni ali primitivni) družbi odnos med materialnim »svetom« (ekonomijo, tehnologijo) in »svetom« idej (kultura, religija, politika itd.)? In veliko bo argumentov, ki dokazujejo, da ni prave »meje« med tako opredeljenim »materialnim« in »idejnim«. Lovci in nabiralci sadežev prav gotovo niso bili usmerjeni k proizvajanju presežkov. Ti so bili kvečjemu potrebni za bogove in mrtve prednike, ki so bili

kohezijske vezi in katerih obstoj se je zdel prav tako resničen in realen kot dobrine, ki so jih namenjali bogovom in prednikom.

Na višji ravni razvoja proizvajalnih sil ni nič težko ugotoviti, katera so podobna »dejstva« in tudi v tem se kaže neka vztrajnost »idej«. Tisti, ki imajo v zakupu svet bogov in prednikov, na tej osnovi urejajo distribucijo materialnih dobrin, ko se že pojavi presežni proizvod. Gre za nadzorovanje praznovanj, ob tem se konstituirajo kot *oblast*, ki ji gre, denimo, več žena, ji ni treba delati in tako naprej. Pridruženi so potemtakem tistim nevidnim silam, ki jim gredo presežki in postanejo kot njihovi predstavniki in tolmači skorajda tem nevidnim silam enakovredni.

Organizacija družbe je lahko pod dokaj različnimi pečati, naj tako rečemo, ki bi jih šteli za dominantna načela. Tako se je v primitivnih družbah mreža sorodstvenih odnosov, pogosto spletena iz zelo izdelanih pravil, uveljavljala kot zasnova in izhodišče vseh drugih odnosov, tudi gospodarskih seveda. Tako povezovalnost je lahko nudila tudi religija, posebno prirojena kot formula družbenih in gospodarskih odnosov. Vzemimo kot primer državo Inkov. Deloma bi to veljalo tudi za faraonski Egipt. Morda bi smeli reči, da je bilo dominantno načelo v starodavnih Atenah politika. Politična organizacija Aten pa je slonela na dejstvu, da so državo – polis (mesto) upravljali svobodni ljudje, ki jim je zemljiška posest jamčila potrebno avtonomijo, osebno svobodo in izhodišče za odgovornost za javne zadeve. Ekonomske zadeve, ki so bile zunaj »sfere« svobodnih državljanov (obrtni, trgovina, finančništvo), so obvladovali meteki, tako rekoč tujci, ki sicer smejo prebivati v mestu, ne uživajo pa državljanskih pravic. K temu je vsekakor treba dodati trume nesvobodnih, sužnje, ki so delali, da bi omogočili svobodnim ukvarjati se z javnimi zadevami.

Ne bomo se mogli na tem mestu ukvarjati z vsemi temi raznovrstnostmi. Smo pa opozorili na ranovrstnost gospodarskega tradicionalizma v smislu, naj poenostavimo, predkapitalističnega načina proizvodnje, v katerem gospodarska sfera dobi povsem specifično povezavo z družbeno in politično.

č) Omenimo še nekoliko poudarkov, ki bodo bolje zastavili razumevanje delovanja ekonomije tradicionalne družbe, posebno če ne gre za tovrstna razumevanja v Jugoslaviji in bodo pokazali, da o tradicionalnosti govorimo predvsem kot *kmečki*, utemeljeni na poljedelstvu.

Kmečka posest je v svoji tipičnosti *družinska*. Tako je družina, ki teži k številnosti, temeljna in v marsičem sklenjena proizvodna enota. Ne izhaja pa le iz proizvajalne samozadostnosti, marveč deluje kot temeljna družbena celica znotraj kmečke srenje, ki je lahko vas kot najbolj pogosta oblika kmečkih naselij, povezana s sorodstvenimi vezmi in tesno socialno integrirana.

Temeljno izhodišče tradicionalne kmečke ekonomije ne izhaja iz ekonomskega, marveč v prvi vrsti *socialnega* rezoniranja. Ni potemtakem še kapitalistične miselnosti, ki sloni na težnji k maksimalizaciji ekonomskega dobitka (profita) in tako ni mogoče v pravem smislu govoriti o zakonu vrednosti, kar je v kapitalizmu temeljni zakon blagovne produkcije, delitve, menjave in potrošnje. Prav zato se gospodarsko vedénje tradicionalnega kmeta, da o drugih vrstah tradicionalizma niti ne govorimo (na primer o primitivnih družbah), zdi pogosto neracionalno, zlasti ko je soočeno z modernimi kapitalističnimi ustanovami gospodarstva (posojila, cene, dohodek in tako naprej).

Posest je predvsem osredotočena na *zemljo*, pa vendar tudi glede posestništva v tradicionalni družbi ni tistih podmen, kakršne uvaja kapitalizem s totalno instrumentalizacijo vsake posesti. Za kapitalista je zemlja vrednost le kot lokacija virov, ki jih je tehnično mogoče izkoriščati tako, da to prinaša dobiček.

V gospodarski tradicionalizmu štejejo tudi neko posebno *stališče do proizvodnje*. Tako npr. proizvedene dobrine, spet v nekem kontrastu s kapitalistično miselnostjo, niso neodtujljiva last tistega, ki jih je proizvedel ali organiziral njihovo proizvodnjo. V nekem smislu pripadajo vsem. Seveda moramo pod kategorijo

»vsem« upoštevati meje, ki jih tradicionalna skupnost tako odločno zastavlja med seboj in »drugimi«.

S tako miselnostjo o dobrinah, ki ne glede na provenienco ali način, kako so ustvarjene, sodijo vsem, so prežete tudi tiste tradicionalne skupnosti, ki dobrin ne proizvajajo same. Podobno kot sadeži narave in plen iz lova na divje živali naj bi dobrine pripadale vsakomur, ki jih potrebuje in seveda zmore in utegne pridobiti ali si jih prilastiti. Tako je v določeno tradicionalnost treba všteti tako imenovano *distribucijsko tehniko*. Vanjo pa lahko sodi tudi plenilska.

Plenilska tehnika se je razvijala še zlasti na konfliktu med sedentarnim poljedelskim prebivalstvom in mnogo gibljivejšimi nomadi. Slednji so zmogli uveljaviti svoje »pravice« na dobrine še posebej, ko so bili vojaško nadmočni, ali konkretnije: na konjih. Plenilska tehnika kot oblika distributivne miselnosti tradicionalnih družb je bila celo lahko vpisana v kodeks pravega, dostojnega in častnega vedenja. Bila je del zagotovila o najprimernejšem življenju. Taka miselnost seveda ni izginila tudi v sodobnem neravnovesju med tistimi, ki proizvajajo več, in tistimi, ki jim to ne gre od rok.

Vsekakor je na slovanskem jugu nastalo in trajalo veliko tradicionalizma, ki mu lahko pripišemo predznak distributivne mentalitete. Tako je, denimo, v stari Črni gori bilo vojskovanje, čigar namen je bilo pridobiti dobrine, ki jih revna in le z gorami bogata dežela ni zmogla, častno početje. Na delo se ni gledalo na isti način. Delo ni moglo biti na skopi zemlji kaj prida produktivno. Boj za golo življenjsko eksistenco s tako imenovanim četovanjem je povzdignjena v temeljno vrlino čojstva.⁷ Bilo je to sporadično in včasih krvavo vojskovanje s sedentarnim, pretežno muslimanskim prebivalstvom dolin, hkrati pa vsekakor boj za svobodo in neodvisnost. Ropalo se je vse, plenile so se dobrine in ljudje, za ujetnike je bilo namreč moč zahtevati odkupnino v denarju ali vojaški opremi.

Nič drugače ni bilo v razmerju med muslimanskim in krščanskim prebivalstvom na mejah imperijev, ki so si delili Balkan. Premikanje njihove meje je zlasti obmejnemu prebivalstvu vztrajno dodeljevalo vlogo »distribucije« dobrin z močjo orožja, kar je prikrito z višjimi državnimi in še posebej religioznimi smotri.

d Posebej moramo obravnavati tisti vidik gospodarskega tradicionalizma, ki mu pravimo *medsebojna pomoč* ali načelo recipročnosti. Gre za tiste vidike kooperacije, ki se kažejo kot medsebojna pomoč med ljudmi oziroma med, naj temu ob tej priložnosti tako rečemo, gospodinjsvi (gospodarskimi enotami), ki so bile tradicionalno družine. V takem sodelovanju sodelujoči niso v prvi vrsti zainteresirani ne za neposredni proizvod dela ne za takojšnje plačilo (še posebej ne v obliki denarja, kar je tipičen način plačila v kapitalizmu). Pač pa za svojo pomoč pričakujejo sodelujoči povrnitev enakega ali podobnega dela. Sem sodi tudi medsebojno sposojanje orodja (morda v modernejšem času: strojev) in tudi vprežne živine.

Vselej velja načelo recipročnosti. Ni pa povračilo nujno v isti meri, kajti tradicionalne vaške srenje so poznale tudi načelo solidarnosti, še posebej če je šlo za stare in onemogle.

Vsekakor moramo povezati poseben odnos med ekonomijo in sociabilnostjo. Imenovali bi lahko to spòj, ki se kaže kot materialni vidik posebne kolektivnosti. Tako je v tradicionalni družbi veljavna *medsebojna pomoč* v proizvodnji. Kmečke družbe so zlasti poznale delovno sodelovanje, zlasti ko je šlo za opravila, ki so trenutno potrebovala več rok, kot jih je bila naenkrat sposobna skupaj spraviti enota, ki je bila tradicionalna družina. Številna so bila dela, ki so zahtevala kooperacijo že zaradi nizko razvitega tehnološkega postopka. Hkrati pa je to bila

⁷ Čojstvo (iz »čojek«, kar je človek) kot edina odlika pravega človeka, tistega posameznika, ki ima družbeno priznane biološke, psihološke, moralne in druge kvalitete, je v središču tradicionalnih vrednot. (Glej tudi: *Socialna in politična antropologija*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1973. str. 204–6.

kooperacija, ki je zelo pogosto slonela ali izhajala iz sociabilnosti. Tako je bilo na primer ličkanje (v Kostelu pravimo »beljenje«) koruze, pa »šlajsanje« perja⁸ itd.

»Tradicionalno in zgodovinsko, pravi Elton Mayo,⁹ so naši očetje delali za družbeno kooperacijo – in jo dosegli. To velja za vsako primitivno družbo. Toda mi, z najmanj enim stoletjem presenetljivega znanstvenega in materialnega napredka, mi smo opustili ta napor – resda zaradi nepazljivosti – in sedaj trpimo posledice. Še posebej je treba povedati, da se ta dediščina tradicionalizma do najnovejšega časa ni izgubljala tudi ne pri nas.« V Evropi se je namreč prelila v njen fevdalni srednji vek in v njem utrdila. Fevdalizem je bil hkrati boj in sožitje med partikularistično usmerjenimi gospodstvi in k centralizaciji stremečimi sredobežnimi oblastmi: to je bil boj med fevdalno gosposko in centralno kraljevsko oblastjo.

Ko je Friedrich Engels leta 1891 obiskal Irsko, je zapisal:¹⁰ »V nekaj dneh, ki sem jih preživel na Irskem, se mi je spet osvežilo v zavesti, kako zelo še živi tamkajšnje podeželsko ljudstvo v nazorih gentilne dobe (. . .), sodijo, da je vsak, ki je premožnejši, dolžan podpirati svoje revne sosede, kadar hitro zabredejo v stisko. Takšna pomoč ni miloščina, ampak tisto, kar od bogatejšega klanskega tovariša ali klanskega poglavarja po pravici pripada siromašnejšemu tovarišu. Razumljive so tožbe političnih ekonomistov in juristov, kako je irskemu kmetu skoraj nemogoče pojasniti pojem moderne (buržoazne) lastnine; lastnina, ki ima samo pravice, ne pa dolžnosti, Ircu (tradicionalne mentalitete) kratko in malo ne gre v glavo.«

Tak model kooperacije je seveda rušen z nastopom blagovnodenarnega gospodarstva in še posebej z »duhom« kapitalizma in družbenih odnosov, ki jih je uveljavljal. Čim bolj je bila tradicionalna srenja odprta tovrstni destruktivnosti kapitalizma, tem hitreje so izginjali odnosi izrazite sociabilnosti na vasi, ki se je kazala tudi v načelih medsebojne pomoči pri delu.

Pri nas v Jugoslaviji prodor kapitalizma ni bil ne enakomeren ne enako učinkovit v vseh delih današnje države. Razliko, ki določa tudi stopnjo gospodarske razvitosti danes, je moč še posebej opaziti med »severom« in »jugom«. Verjetno je večjo stopnjo gostoljubnosti »balkanskega doma« moč pričakovati v povezavi z večjo navzočnostjo tradicij, ki so nastale pred vdorom blagovnodenarnega gospodarstva.

e) Vsekakor bo prav, če se ustavimo ob *vprašanju dobrin*. Kulturna antropologija je našla tudi nekaj uporabnih konceptov za razumevanje imaginarija predkapitalističnega pojmovanja dobrin, med njimi pa je med najbolj zanimivimi koncept ali *predstava o omejenem blagostanju*. Lahko pa bi tej predstavi rekli tudi usmerjenost k omejenim dobrinam.¹¹

Nocija omejenih dobrin je analitično uporabna že zlasti zato, ker je prav okoli nje mogoče razvrstiti celo vrsto vprašanj, za katera sodimo, da so bistveni pri preučevanju tradicionalne družbe. In taka so: statičnost, nepremakljivost in nespremenljivost. Celo vrsto vedènjskih obrazcev je moč s to nocijo obrazložiti. Prav tako pa je moč prav iz nje izvajati neke temeljne bariere razvoja tradicionalne družbe oziroma pojasnjevati njene težave z gospodarskim napredkom.

Vsebina usmerjenosti k omejenemu blagostanju bi, na kratko povedano, temeljila na prepričanju – in tako je še posebej izrazito v primitivnih, odmaknjenih

⁸ Iz nem. schleissen, skubsti, lupiti; Schleissfeder, skubeno perje.

⁹ »Socialni problemi industrijske civilizacije«, v knjigi Williama Whyta: *Človek organizacije*, Lj.: DZS, 1970, str. 40.

¹⁰ K. Marx – F. Engels: *Izbrana dela*, V. zvezek, – Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 348.

¹¹ Pravzaprav prevzemamo nocijo, ki jo je imenoval njen avtor George M. Foster »Image of limited good«. Obrazložil jo je v članku »Peasant Society and the Image of Limited Good«, *American Anthropologist*, April 1965, Vol. 62, No. 2. Kako deluje v tradicionalni družbi, pa je analiziral v svoji knjigi *Tzintzuntzan*, – Boston: Little-Brown, 1967, torej v preučevanju tradicionalnih kmetov (Indijancev) v Mehiki.

in močno izoliranih plemenskih družbah – da so vse možne dobrine strogo določene, odmerjene in kot take dane. So omejene, ker jih ni mogoče večati, množiti. V odmerjeni količini so dane od vedno za vedno.

Med dobrine sodi prav vse, kar človeka v »pozitivnem« smislu obkroža bodisi kot naravno okolje, družbeno okolje, ali pa so dobrine del človeka samega in povezane z njegovim ugodjem ali neugodjem. Tako so dobrine, denimo: zemlja (kar je posebno na prvem mestu v tradicionalni poljedelski družbi), živad (kar je pomembno za družbo, ki živi od lova) ali koristne domače živali; med dobrine pa gre šteti na splošno pojmovano bogastvo kot imetje; prav tako sèm štejejo čast, moč, zdravje, varnost in družbeni položaj (status, vloge); in med dobrinami je v izraziti moški družbi seveda všteto število razpoložljivih žena in še posebej takih, ki so po kriterijih neke družbe posebno zelene kot lepe, seksualno privlačne, plodne in vestne matere, za delo navdušene in na splošno privržene vsem mogočim moškim potrebam.

Človek tradicionalne družbe, še posebej tiste, ki jo obkroža ali se je dotika »veliki zunanji svet« z obiljem dobrin in z nepritožbeno neprizivno močjo, ki se kaže v splošni nadvladi nad tradicionalnimi družbami, je vsekakor prepričan, da dobrin ne more biti dovolj za take, kot je on sam in njegov neposredni soljudje. Se je pa moč potruditi, da bi jih bilo vsaj nekaj. V tem prepričanju se kaže, naj tako rečemo, dvojna nemoč pred neobvladljivimi elementi naravnega okolja in nepoznanimi dejavniki podrejenosti »velikemu zunanjemu svetu«. Brezmôčnost je občutek ranljivega in neznatnega človeka tradicionalne srenje, ki si še pomisliti ne upa, da bi lahko kaj storil glede spremembe vzpostavljenih razmerij. Prav gotovo svoje depriviranosti ne šteje ne za pravično in ne za prijetno, pa vendar je zanj to neko stanje, ki ga z lastnimi močmi in možnostmi nikoli ne bi mogel premakniti.

So raziskave, ki prikazujejo prav ta vidik popolnega prepričanja v omejenost dobrin. Naj se spet opremo na Georgea H. Fosterja.¹² V mehiški tradicionalni, naj ji rečemo kmečki kulturi, vlada prepričanje, da so za kmeta vse pomembne dobrine (polja, živina, hiše, denar, da o užitkih ne govorimo) omejene. Če ima posameznik kaj več od drugega, to pomeni, da bo za druge toliko premalo. Prav zato je povsem pričakovano, da kmetje prikrivajo svoje imetje in odločno tajijo celo povsem zaslužene uspehe. Vedno je namreč treba računati na zavist sosedu in na splošno prepričanje, da ekonomska uspešnost ni naravna, marveč je le rezultat kake prerazporeditve.

Posameznik se v taki miselni atmosferi niti ne sme odlikovati s kakim darom za gospodarjenje, nadpovprečna sposobnost je sumljiva. Nihče ne sme biti deležen pohval, ki bi poudarjale gospodarske izjemnosti. Pohvala bi že pomenila, da se je povzdignil nad druge in vsekakor na račun drugih.

Nemalo podobne miselnosti je bilo in ostalo v kmečkih srenjah, ki so bile prepričane, da je vse, kar lahko kdo doseže nad splošnim povprečjem in povprečnostjo, izsiljeno drugim v škodo. To prav natančno beleži znan balkanski rek: »Dok nekome ne smrkne, drugome ne svane!«

Posebej je treba poudariti, da taka miselna atmosfera kaj malo spodbuja iniciativo ali izjemno podjetnost.

Iniciativnost je kaj lahko pojmovana kot zarotniška dejavnost zoper skupnost. Ogroža vsekakor vedénjske norme in stabilnost tradicionalne srenje, še zlasti, če je usmerjena k osebnemu privzdigovanju.

Nocija omejenih dobrin, kot smo že nakazali, se utrdi in se ne omaje, ko spoznavajo ljudje tradicionalne družbene razlike, ki jih je obilno v zunanjem, sovražnem svetu. Zunanji, »veliki« svet v kontaktu, pogosto izsiljenim z »malim« svetom zaprtih vaških skupnosti in plemenskih družb, izkazuje pravo razkošje in raznovrstnost dobrin.

Človek izrazito tradicionalne miselnosti seveda ne ve in ne razume, kako so se

¹² *Tzintzuntzan: Mexican Peasants in a Changing World*, op. cit.

te dobrine ustvarile. Pač pa v skladu z nocijo omejenih dobrin verjame, da so nastale z *redistributivno tehniko*, ki jo zunanji »veliki« svet dobro obvlada v škodo »malega« sveta. Torej: tiste družbe, ki imajo veliko, imajo to prav zato, ker imajo druge malo.

V izrazito primitivnih družbah se kaj rado uveljavi prepričanje, da je redistribucija dosežena po nadnaravni poti, vsekakor na način, ki ga ljudje majhnih tradicionalnih srenj ne morejo ne doumeti ne obvladati. Le po nadnaravni poti naj bi se znova vzpostavilo ravnotežje. To pa je ideološka vsebina tako imenovanih cargo kultov.¹³ Veliko teh kultov kot specifičnih oblik sinkretističnih¹⁴ religij, ki so po eni plati prevzemale zlasti zunanje (kultne) izraze krščanstva, kot religije močnejših iz zunanje sveta prihajajočih kolonialistov in kolonizatorjev, po drugi plati pa skušale revitalizirati stara verovanja, je slonelo prav na pričakovanju, da bodo nadnaravne sile (morda lastni predniki, ki imajo tovrstne moči) ponovno vzpostavile pravična razmerja med revnimi in bogatimi.

Pogosto naivne predstave o »tovorih«, ki jih bodo pripeljali na velikanskih ladjah iz »velikega sveta« v »mali« svet, niso bile nič drugega kot logična izvedba nocije omejenih dobrin v položaju, ko je nesorazmerje med osvajalci, ki imajo vsega na voljo, in osvajanimi, ki jim je vse to prikrajšano, postalo v stiku med različnima svetovoma neizogibno in ko so kontrasti med njima postali povsem očitni.

Vprašanja pravične oziroma nepravične razporeditve dobrin lahko, prelito v religiozne motive, še posebej izpostavlja nekatere pomembne elemente gospodarskega tradicionalizma. V nadaljevanju jih bomo skušali sistematizirati tako, da bodo poudarjeni kot pomembna miselna ovira gospodarskemu razvoju.

Nocija omejenih dobrin vsekakor utemeljuje statični pogled na svet, svetovni nazor in še posebej na produkcijo.

Tudi tam, kjer je bilo možno proizvajati presežke, so skušnje nešteti generacij pričale, da ti ne morejo ostati v posesti tistega, ki jih je proizvedel. Vaške srenje so bile nepretrgoma izpostavljene redistribuciji v njihovo škodo, ki jo je izsiljeval »veliki« zunanji svet. Ta je presežke odvezal bodisi z enostavnim plenjenjem, nasilnimi vdori, bodisi z legaliziranim sistemom dajatev (kot v fevdalizmu) ali kako drugače določenih davkov. Odvzem je sledil tudi, če same srenje niso proizvedle niti za lastno porabo dovolj. Če pa so proizvedle več, je bil odvzem brez nadomestil povsem normalen.

Tudi to je govorilo o konstanti dobrin, ki so na voljo tradicionalni kmečki srenji. Iz pojmovanja, da so dobrine omejene in jih ni mogoče po »naravni poti« pomnožiti, je uveljavljenih nekaj pomembnih vedénjskih formul, ki kažejo na statičnost tradicionalnih in še posebej primitivnih družb:

- Proizvaja se, kot bi rekli, za življenje, ne živi se za produkcijo, kot bi bila sama sebi namen;
- Pomembneje je imeti dobrine, jih varovati in, če to ni nujno, jih ni treba izkoriščati (eksploatirati);
- Glede kakršnegakoli imetja velja v prvi vrsti zaveza, ki bi ji rekli »čuvanje«; imetja ni treba izpostavljati tveganju;
- So meje vsaki proizvodnji; prek takih meja ni mogoče in prestopanje utegne biti hudo kaznovano, tako je proizvodnja omejena in seveda tudi dobrine, ki se proizvajajo;
- Prerazporeditev dobrin (redistribucija) je slej ko prej učinkovitejša pot k večji količini dobrin, ki si jih kdo želi ali morda celo nujno potrebuje, kot pa to zmora lastna proizvodnja.

Dejanska determinanta modela omejenih dobrin je prav gotovo revščina.

¹³ Po pojmu cargo (šp.), ladijski tovor.

¹⁴ Gr. → syn-, skupaj, → kreiton, močnejši; torej: nasilno skupaj devanje, povezovanje, mešanje različnih nauk, religij itd.

Njena posledica pa je *gospodarska stagnacija*. In to uokvirja miselnost, da je izhod le v relativnem slabšanju položaja tistih, »ki imajo«.

K temu bi kazalo še nekaj dodati. Za tovrstne družbe, vpete v gospodarski tradicionalizem, je značilna napetost med sredobežnimi silnicami in sredotežnimi ujetostmi, kar pomeni, da ne umejo razrešiti nasprotja med avtonomno, vase težečo ekonomijo in drugače pojmovanimi interesi in zahtevami širše skupnosti (na primer države). Tradicionalno gospodarstvo, šibko in ranljivo pred »velikim« in tujim, nerazumljenim »svetom« se zapira in pri tem izrablja prav tako tradicionalne ustanove lojalnosti: sorodstvo, klansko pripadnost in sploh vezi ozke lojalnosti. Maksimalizacija ozkih koristi je vselej velik uspeh in dosežek, še zlasti če je dosežena ob oškodovanju »velikega«, sovražnega tujega »sveta«.

f) Iz že povedanega sledi, da moramo posebej obravnavati *tehniko prerazporeditve dobrin*, družbeno in kulturno uravnavanje gospodarske enakosti, če hočemo bolje razumeti tisto, kar smo imenovali gospodarski tradicionalizem. Močno se razlikujejo metode prerazporeditve. Vsekakor je bistvenega pomena država, še zlasti tista, ki je bila regulator razrednih nasprotij in je funkcionirala kot dejansko redistributivni mehanizem v rokah vladajočega razreda (na primer v fevdalizmu, pa tudi v drugačnih družbenoekonomskih formacijah, kot je to bilo v tako imenovanih hidravličnih¹⁵ civilizacijah).

Zelo pogosto je razporeditev oziroma prerazporeditev dobrin močno ritualizirana, vsekakor so se vanjo vpletale religije. Verski predpisi prav pogosto zajemajo tudi redistribucijo dobrin. Npr. islam, kjer je zapovedano dajanje miloščine (zekat) tistim, ki nimajo za življenje nujnih sredstev. Tisti, ki imajo, morajo dajati kot versko dolžnost. Vse velike religije spodbujajo prošnje in dajanje vbogajme (slov. skrajšano iz »v boga imenu«). Nemalo je močno ritualiziranih početij te vrste.

Pa ne bomo nadaljevali s tovrstno distributivno tehniko, ki je vedno vsebovala tudi elemente obdavčenja, pa najsi je šlo za polnjenje cerkvenih trezorjev (ker je bila pač cerkvena organizacija večinoma posrednik pri prelivanju sredstev od bogatih k revnim in v tem procesu se je je marsikaj prijelo) ali pa za spodbujanje prelivanja sredstev v »javne blagajne«, torej državi. Najprej si bomo ogledali distributivne tehnike, katerih namen je ohraniti uniformnost in kohezivnost tradicionalne srenje.

Omenili smo že potlač in potlačenje med ameriškimi Indijanci. »Odvečno« je treba uničiti in pri tem velja ritual recipročnosti. Kot vsak ritual pa je tudi ta pogosto prešel meje svoje začetne namembnosti. Veliko tekmovanje je eskaliralo in tisti, ki so morali odnehati, so bili osramočeni. Seveda smo povedali le del tistega, kar sodi v analizo potlača in potlačenja. Obrazložitev je ne le v nevtralizaciji bogastva in pridobivanju oziroma utrditvi družbenega statusa. Nastala je namreč določena situacija, ki jo je povzročil vdor belih doseljencev.¹⁶ Številčnost in moč preživetja sta pešali. Oslabljeni Indijanci so se zaradi izjemne napadalnosti belih doseljencev morali bolje organizirati. Potrebovali so predvsem boljšo vojaško organizacijo. Zanj pa je pomemben vodilni sloj, močni ljudje, kot bi rekli. S potlačenjem so se taki ljudje lahko uveljavili.

Vsekakor ne smemo pozabiti, da je izkazovanje preobilja dobrin, novih in Indijancem povsem neznanih, kar je glede na relativno revnost avtohtonega prebivalstva v Ameriki bilo belcem dokaj lahko, izzivalo določene reakcije. V tej indijanski reakciji se prepletata prav gotovo fascinacija nad neznanimi dobrinami

¹⁵ Tako imenujemo tista dobro organizirana občestva, ki so razvila namakalne sisteme in s tem učinkovito poljedelstvo, hkrati z državo, ki je namakalne naprave z velikimi javnimi deli vzpostavila in nadzirala.

¹⁶ Daljši opis potlača v knjigi Ruth Benedict: *Patterns of Culture*. New York: Mentor, 1946. (prevedena v srbohrvaščino); boljši prispevek: Alan Dundes: Heads or Tails: A Psychoanalytic Study of Potlatch, *The Journal of Psychological Anthropology*, Vol. 2, No. 4, Fall 1979 (New York).

kot tudi njihovo zaničevanje, kar se nam zdi, da je psihološko vedno razumljivo v silovitih kontaktih med družbami z različnimi produkcijskimi zmožnostmi in kontrastnimi količinami blagovnih zalog. Potlač pa je bil tudi določena vrsta verske reakcije. Implicitno je šlo za žrtvovanje dobrim božanstvom, ki bodo priskočila na pomoč očitno ogroženim in se uprla bogovom (oziroma bogu) silnikov.

Predvsem pa bo prav, če poudarimo še enkrat, da je potlačenje uničevanje dobrin zato, da presežki, nakopičeni v rokah posameznika, ne bi ogrožali samega temelja družbenega reda primitivne skupnosti. Taka skupnost temelji namreč prav na enakosti in solidarnosti vseh svojih članov. Presežni produkt pelje k družbeni diferenciaciji. Le-ta vodi v razredno družbo, in to je verjetno pot, po kateri so take (razredne) družbe sploh nastajale v zgodovini človeštva.

Potemtakem moramo razumeti potlačenje in podobno tehniko redistribucije ali celo uničevanja dobrin kot zavoro, ki jo tradicionalna srenja uveljavi, da se presežni produkt ne bi spremenil v lastnino. Še posebej se varuje taka skupnost tistih oblik družbene (državne) organizacije, ki bi pomenila sankcioniranje posestniških pravic. Lastnina, ki jo varujejo zakoni, je vsekakor temeljna stopnica tudi k presežni vrednosti kot pojavi obliki izkoriščanja. Še posebej je tako, če gre za lastnino, ki predstavlja produkcijska sredstva.

Če nekolikanj razširimo dokazovalno bazo, iz katere izvajamo argumentacijo o nociji omejenih dobrin kot mehanizmu regulacije egalitarnosti predrazredne družbe, smo pri kargokultih. Mnogi antropologi, ki so jih raziskovali, so v njih videli predvsem verska gibanja, pa je morda (vsaj z vidika gospodarskega tradicionalizma) bolje poudariti njihovo povezavo s predstavami o omejenem blagostanju. Jedro mističnosti kargokultov je bilo v pričakovanju »tovora«, ki naj bi ga iz neznanih daljav prek širokih morij na ladjah pripeljali predniki. To naj bi bila nujna redistribucija, skorajda nekakšno povračilo oškodovanim, popravilo krivice, ki je do nje prišlo prav zato, ker so dobrine med ljudmi neupravičeno in nepravilno razporejene. Iz danih in razpoložljivih količin so največ prigrabili belci (ki so se pojavljali kot kolonisti, kolonizatorji, trgovci ali misionarji itd.) in zato morajo biti kaznovani. Božanske sile jih bodo prisilile vrniti prigrabljeno.

Spet je treba kargokulte (kot potlačenje) razumeti tudi kot reakcijo na kolonializem. Izkazovanje vsesplošne bele superiornosti, v čemer belci niso poznali meje,¹⁷ je tudi z religijami, v kar so se kargokulti pogosto razvili, pri kolonialno obvladanih ljudstvih naletelo na odpor.

Tisto, kar lahko imenujemo *egalitarni sindrom*, torej težnja k enakosti ne glede na produkcijski vložek, gospodarski uspeh in prizadevnost, moramo predvsem povezati s splošno mentaliteto, ki jo poraja gospodarski tradicionalizem. Ni pa to enostaven pojav; je močno slojevit. Hkrati gre za globoko človeško občutenost krivic in nepravilnosti, ki izvirajo iz dejstva, da je moč na različne načine srečevati bogate ljudi, po eni strani, in pa občutek nemoči revnega, da bi vsaj približno dosegel zlasti potrošniško raven bogatega. Ob tem ne smemo pozabiti na včasih brezupen poskus ohranjanja dostojanstva v siromašnosti, prikrivanja neznanja in nemožnosti z domnevami, da so pač »dобрine« nepravilno razporejene. Nekolikanj bolj razgledani bi dejali, da gre za nepravilno dodeljene različne štartne pozicije, ki so morda rezultat zgodovine, za katero sodobni rodovi niso prav nič odgovorni.

Tragika prepada med razvitostjo in nerazvitostjo je v celem sodobnem svetu torej posebej dramatična. Razvitost je kumulativno »stanje«: daje konstantne prednosti in skoraj avtomatično v asimetričnem svetovnem sistemu dodaja tistim, ki imajo, in jemlje tistim, ki nimajo. To je slavni »Matejev sindrom«, tako imenovan po zgodbi o talentih, ki jo je zapisal evangelist Matej (XXV/14-30).

Čeprav bo to malo daljši citat, naj priliko o talentih navedemo:

¹⁷ Stane Južnič: *Kolonializem in dekolonizacija*, Maribor: Obzorja, 1980, zlasti str. 43 in naslednje.

»Bo namreč kakor pri človeku, ki se je odpravljaj na potovanje in je poklical svoje služabnike ter jim izročil svoje premoženje; enemu je dal pet talentov, drugemu dva, tretjemu pa enega, vsakemu po njegovi zmožnosti, in je odpotoval. Tisti, ki je prejel pet talentov, je šel takoj z njimi kupčevati in je pridobil dva druga. Tisti pa, ki je bil prejel enega, je šel, izkopal zemljo in denar svojega gospodarja skrnil. Čez dolgo časa pa je gospodar teh služabnikov prišel in napravil z njimi račun«. Potem je gospodar dva pridobitniška služabnika pohvalil. »Pristopil pa je tudi ta, ki je prejel en talent, in je rekel: 'Gospod, vem, da si trd človek: žanješ, kjer nisi sejal, in pobiraš, kjer nisi vejal; zbal sem se in sem šel tvoj talent zakopal v zemljo. Glej, tu imaš, kar je tvojega.' Njegov gospodar mu je odgovoril in mu rekel: 'Malopridni in leni služabnik! Vedel si, da žanjem, kjer nisem sejal, in pobiram, kjer nisem vejal; torej bi bil moral dati moj denar menjavcem in ob svojem prihodu bi jaz svojo lastnino prejel z obrestmi. Vzemite mu torej talent in ga dajte tistemu, ki ima deset talentov! Kajti vsakemu, kdor ima, se bo dalo in bo imel obilo; kdor pa nima, se mu bo vzelo še to, kar ima. Nепorabnega sovražnika pa vrzite ven v temo; tam bo jok in škripanje z zobmi.'«

Nič bolje ne utemeljuje kapitalistične etike, ki je predkapitalistične družbe, zaostale v razvoju in posesti dobrin, ne morejo sprejemati razen kot apatičnost in inercijo. Tisti, ki imajo dobrine, pa neprestano izzivajo in v tej luči je tudi plenilska tehnika razložljiva.

g) Gospodarski tradicionalizem je dokaj plastično možno obravnavati kot *kontrast moderni ekonomiki*, čeprav, kot smo tudi že zapažali, njegovo relevantnost v sodobnih družbah, ki smo jih že označili kot tradicionalne, gre pogosto tolmačiti tudi kot interakcijo med tradicionalnim in modernim.

V moderni družbi, ki jo je prežela kapitalistična miselnost, je pravzaprav ves ideološki aparat vprežen v prikazovanje »družbe obilja« in možnosti brez meja: produkcija, potrošnja – vse je neomejeno. Vse človekove potrebe, dejanske in izmišljene, je moč zadovoljiti. Rešitev je vselej v še večji produkciji.

To naj bi bil bistveni kontrast. In tako naj bi bila meja med tradicionalno in moderno družbo v tisti ločnici, ki jo je v način proizvodnje, v produkcijske odnose, v njihov pravni izraz (to so odnosi lastnine) vnesel *kapitalizem*. Mezdno delo in kapital razbijata tradicionalizem v gospodarjenju. Iz tega izvira miselnost, ki je tradicionalne družbe pravzaprav niso poznale, dokler ni začelo vanje vdirati blagovnodenarno gospodarstvo.

Ce nekoliko poenostavimo, se namesto predstav o omejenosti dobrin pojavi »načelo neomejenih dobrin«. ¹⁸ In to »načelo« bi smeli imeti za uvod v *potrošništvo*. Kot je, naj naredimo poenostavljeno shemo, gospodarski tradicionalizem imel stabilizator celotnega družbenega reda v usmeritvi k omejenemu blagostanju, je kapitalizem našel (postopoma seveda) najbolj učinkovit stabilizator v potrošništvu. Nastopa vsesplošna, skorajda že patološka težnja za posestjo in dobrinami, potrebnimi in nepotrebimi. Simbol prestiža ni nikakor kakršenkoli potlač, marveč nenehno kopičenje, čeprav zlasti v določenih okoliščinah nakopičeno bogastvo služi tudi za izkazovanje in nastopaštvo. Vsesplošna in nezadržna težnja k »dobrinam« je dala nesluten zagon produkciji, hkrati pa je utemeljevala konsenz na temelju domneve, da so načelno dobrine vsem dostopne v kapitalističnem povzpetništvu.

Marsikaj se je seveda spremenilo v družbeni preobrazbi h kapitalizmu. Ni naš namen to zdaj obravnavati. Morda bi se kazalo zaustaviti vsaj na kratko le na pojmovanju *dela*. Tradicionalna družba je poznala povsem »nemoderen« odnos do dela. Tisto, kar je v kapitalizmu postalo bistveno, delovno kontinuiteto, je podrejela družbenim ceremonijam, ki so zagotavljale družbeno homogenost. Tako

¹⁸ Kot je to zabeležil Alen Dundes: »World Views, Their Nature and Their Function«. *Current Anthropology*, Vol. XIII, No. 1, February 1972, p. 93.

sta bili poroka ali žalovanje za umrlim pomembnejši kot kakršnokoli opravilo, ki je sodilo v kategorijo dela. Tudi če je to trajalo nekaj dni. Tam, kjer se tradicionalne vezi sociabilnosti ohranjajo, je delavec še vedno poklican prekiniti delo (na primer v izjemno časovno gospodovalni tovarni) in se udeležiti »družbenega dogodka«. Če tega ne bi storil, mu lahko grozi zaničevanje ožje skupnosti, znižanje ugleda itd.

Ni nezanimivo, da ne le številni sodobni kritiki kapitalistične etike, pa naj zadeva delo ali potrošništvo ali pa kak drug vidik kontrastnosti med tradicionalnostjo in modernostjo, nasprotujejo »materializmu« razvite kapitalistične družbe. V tradicionalizmu, ki naj bi ne poznal predvsem materialne, marveč »duhovne« vrednote, vidijo nekateri sodobni islamski misleci odločilno zoperstavljenost. Celo za samo vero kot vrhovno vrednoto vidijo nekateri zagovorniki islama večjo nevarnost v materializmu kot (tako se poenostavljeno predstavljata ateizem in znanstveni socializem) v komunizmu. V tej poenostavitvi naj bi materializem simbolizirale Združene države Amerike kot najuspešnejši model kapitalizma, Sovjetska zveza pa komunizem kot hkrati nasprotno stran ne le kot veliko silo, marveč zagovornika ateizma. Vsekakor je, na kratko povedano, to ideologija islamske revolucije v Iranu.

Tako smo zadeli na zanimive in pomembne vire sodobnega izpostavljanja tradicionalizma. Ni dvoma, da je v ideologiji sodobnih verskih fundamentalizmov tudi veliko elementov predkapitalistične gospodarske miselnosti. Islam je imel svoja izhodišča v puščavskem načinu življenja in v njem je bila nocija omejenih dobrin čvrsto vsidrana.

Seveda ni to edini vir, iz katerega se napaja ideologija gibanj, kakršno je izvedlo islamsko revolucijo v Iranu. V tej razpravi omenjano potrošništvo kot nasprotje usmerjenosti k omejenemu blagostanju se zdi nevarno varuhom tradicionalnih religij in njihovih zagotovil. Postalo je namreč dnevna navada milijonov ljudi in še posebej privlačno za dodatne milijone, ki si potrošništva sploh ne morejo privoščiti. Dejstvo, da si ga ne morejo privoščiti, pa je lahko neka oblika frustracije, občutek depriviranosti. V takem položaju in stanju je lahko »obramba« v zaničevanju nedosegljivega. Najbolj zanimiv plakat iranske islamske revolucije v njenem središču, svetem mestu Qom, kaže veliko »zahodnih« proizvodov, od traktorjev do televizorjev, od uvožene pšenice do konzerv sardin, ki so prekrizane kot stvari, ki jih je treba zavreči.

Kultura, ki je v fundamentu spodkopavana z, naj tako rečemo, adverzativnimi simboli materialne narave, brani svojo integriteto prav v sferi, kjer meni, da je najbolj učinkovito ogrožena. Temu pravimo tudi kontraakulturacija, ki pa ni le kulturni odpor pri odklanjanju akulturacijskega pritiska, čeprav se odvija še posebej v idejni sferi s poudarjanjem lastnih vrednot v nasprotju s tujimi. Nemalo je zgovornih primerov. V Maleziji so muslimanski fundamentalisti metali televizorje v reke in trgali so za določene dele telesa prijetne prevleke s sedežev svojih avtomobilov, da bi tja postavili trde lesene klopi.¹⁹ Še posebej je kontraakulturacija izrazita, če se prepleta z razrednim bojem: akulturirane vladajoče elite sprejemajo še zlasti simboliko materialne uspešnosti razvitega kapitalizma v izrazito nerazvitih državah, kjer velikanska večina prebivalstva nima prav nobene dostopa do dobrin, »ki jim ni meja«.

¹⁹ Po navedbi Godfreyja Jansena: »Moslems and the Modern World«, *The Economist*, London, January 3, 1981, p. 23.

Uvodni zapis

Pred letom smo v pomladanski anketi Teorije in prakse (št. 6/1986) načeli osrednje področje političnoekonomske analize socialističnih družb – to je razmerje med ekonomijo in politiko. Anketa je bila izhodišče za jesensko razpravo na Ekonomski fakulteti Borisa Kidriča v Ljubljani (november 1986), na kateri je sodelovalo več kot petdeset razpravljavcev iz Slovenije in Jugoslavije, med njimi tudi predstavniki najvišjega političnega vodstva slovenskega CK, ki je bil s svojim Marksističnim centrom, skupaj s Teorijo in prakso ter Marksističnim centrom Ekonomske fakultete soorganizator tega posveta. Na posvetu smo želeli predvsem strokovno povezati izhodiščne probleme medsebojne odvisnosti ekonomskega in političnega sistema, pri čemer smo se poizkusili izogniti dosedanjim analitičnim pristopom obeh uradnih dokumentov s tega področja (Program ekonomske stabilizacije, Kritična analiza političnega sistema).

Zanimala so nas predvsem naslednja temeljna vprašanja:

a) Kakšne so politične oblike delovanja političnega sistema, ki ustrezajo pluralizmu ekonomskih interesov, konkurenci, podjetništvu, samoiniciativnosti in drugim izhodiščnim lastnostim blagovne produkcije?

b) V kakšni obliki političnega sistema je sploh mogoče uresničevati ekonomske zakonitosti in institucionalno strukturo blagovne produkcije? Ali je to sploh združljivo s sedanjo predstavo socializma?

c) Ali naraščajoči politični intervencionizem v »združenem delu« dokazuje neracionalno obnašanje samoupravnega podjetja (z vidika teorije samoupravnega podjetja), ali pa je samo posledica neprestanega omejevanja svobodnejšega delovanja ekonomskih zakonitosti in avtonomnejše vloge blagovne produkcije?

d) Kako v političnem sistemu povečati in utrditi ekonomske temelje socialističnega samoupravljanja, predvsem njegovo ekonomsko učinkovitost in hitrejši tehnološki razvoj, demokratizacijo produkcijskih odnosov ter enakopravnejšo socialno diferenciacijo?

e) Kateri so ključni ekonomski in politični vzroki za vzpon etatizma in njegovo teritorializacijo, ki omejuje ekonomske racionalne procese (tržnega) združevanja in jih podreja političnemu iracionalizmu družbenopolitičnih skupnosti?

f) Kakšna naj bo vloga ZK kot nosilca reform, da bi presegli družbeno krizo? Ali uresničevanje te vloge zahteva določeno prerazdelitev družbene moči med ekonomskimi in političnimi subjekti v jugoslovanski družbi?

Sedanja jugoslovanska družbena kriza je po letu dni globlja, kot smo pričakovali, in vse bolj postaja jasno, da nam je potrebna korenita družbena reforma, vzpostavitev družbenega sistema, ki bo ekonomsko racionalna in politična demokratična alternativa obstoječim družbenim odnosom in procesom. S tega vidika bi morali posebno pozornost nameniti dvema področjema, ki sta Arhimedovi točki celotne družbene reforme: 1. problemu blagovne produkcije in institucionalizaciji njenih produkcijskih odnosov (ekonomski sistem), 2. problemu civilne družbe in 3. pravne države (politični sistem) ter seveda njenemu medsebojnemu vplivanju.

Objavljamo prispevke naslednjih avtorjev: dr. Vojmir Franičević, Ekonomska fakulteta Zagreb; dr. Vladimir Gligorov, publicist; dr. Ljubomir Madžar, Ekonomska fakulteta Beograd; dr. Dušan Bilandžić, Fakulteta za politične vede Zagreb; dr. Fuad Muhić, Fakulteta za politične vede Sarajevo; dr. Zdravko Tomac, Fakulteta za politične vede Zagreb – ter prezer razprave, ki jo je povzel dr. Bogomir Kovač, Ekonomska fakulteta Ljubljana.

O povezanosti ekonomije in politike v kontekstu krize jugoslovanske družbe in njenega socialističnega projekta

(sedem tez)

Prva teza: Kriza je ekonomska in politična. Jugoslovanske krize ne gre razumevati samo v terminih ekonomske krize, ne samo v terminih socialne krize in ne samo v terminih politične krize. V sebi združuje vse te krize posameznih sfer družbene reprodukcije, vendar ni le njihov seštevek. Slednje ne bi pomenilo le možno ločevanje te krize na posebne krize, marveč bi bila njihova rešljivost relativno neodvisna druga od druge. Tako ekonomisti kot politiki včasih radi sprejmejo takšno domnevo. Še več, če tako jemljemo krizo, jo lahko zreduciramo le na enega izmed njenih vidikov (pri čemer dajejo ekonomisti prednost političnemu, politiki ekonomskemu, medtem ko socialnemu ne eni ne drugi), kar ne prinaša samo odpuščanje posameznim sferam, marveč tudi njihovim socialnim predstavnikom odvzema odgovornost za njeno nastajanje.

Kakor je samo oblikovanje ekonomske sfere socialistične družbe s pripadajočimi institucijami in sistemskimi mehanizmi nujno politični proces, tako je tudi njena kriza v takšnem obsegu politična, kar se izkazuje z življenjskim prostorom in predmetom političnega delovanja ter politično posredovanih interesov, navzkrižij in odločitev v družbi; je torej nerešljiva s spontanim (zunajpolitičnim) ekonomskim prilagajanjem.¹ Sicer pa to velja za vse današnje moderne družbe, tudi kapitalistične, posebej v zvezi s popolno politizacijo procesa akumulacije na področju demokratičnih političnih ureditev. V družbah (ki se štejejo za socialistične), v katerih je avantgardna vloga tako imenovanih revolucionarnih sil sistemsko načelo in temeljna determinanta političnega procesa, pa je to posebej poudarjeno. Ortodokсна marksistična formulacija o enosmerni opredeljenosti politične sfere z ekonomsko se toliko bolj in bolj kaže kot neustrezna za razumevanje narave sodobnih kriz in tako tudi te, v kateri se nahaja jugoslovanska družba.

Druga teza: Pristop k raziskovanju razmerja med ekonomskim in političnim v nastajanju krize jugoslovanske družbe. Da bi razumeli naravo te krize, se moramo povrniti k tistemu obdobju, ko je še slutili nismo, in ob dejanskem gradivu pokazati:

a) kako je nastajal jugoslovanski razcvet? Kaj je bila njegova ekonomska in kaj socialna podlaga? Kako se je oblikovala ideološka in politična hegenemonija ter kako se je sistem legitimiral v tistih socialnih plasteh, ki niso bile v njegovem središču?

b) institucionalno strukturo procesa akumulacije ter posebej v kakšnem obsegu je ta – ker je nastala vidno na tleh političnega procesa – omogočala razširjeno reprodukcijo tistega proizvodnega in političnega sklopa, ki se je nahajal v njenem središču?

c) notranja protislovja vladajočih – torej dejanskih – ekonomskih, socialnih in političnih aranžmajev v državi ter posebej vzroke in mehanizme nastajanja krize v

¹ To ne pomeni, da se politična kriza nujno in vselej porodi iz ekonomske. Po drugi strani ima tako imenovana politična sfera svojo relativno avtonomijo s povratnim vplivom na porajanje same ekonomske krize. Denimo, nacionalizem se ne more omejiti na ekonomsko sfero in tako lahko ogrozi nadaljnje funkcioniranje doslej uspešne socialne oblike reprodukcije. S tem ne vpliva samo na nastajanje ekonomske krize, marveč, kar je še pomembneje, onemogoča, da bi se izkopal iz nje na obstoječi podlagi.

prevladujočih socialnih oblikah reprodukcije (od podjetja in organizacije dela do tako imenovanega gospodarskega sistema). Zakaj očitno je, da gre prav za njihovo krizo: za krizo nezmožnosti, da se na njihovi nespremenjeni podlagi oblikujejo pogoji za nov ekonomski, politični in sploh civilizacijski razcvet.

Kritično-zgodovinska analiza bo razkrila, da je sama ekonomska in politična formula vladajočega bloka (politične birokracije in predvsem tradicionalnega industrijskega, delavskega razreda) že od vsega začetka (»uvedbe« sistema samoupravljanja) trpela zaradi v sebi nerazrešljivih protislovij: zato nenehne reforme – ekonomske in politično institucionalne. Čeprav takšno lotevanje razmerja med ekonomskim in političnim opozarja na nekatere dejanske momente porajanja krize, ga moramo razširiti s preučevanjem:

a) sprememb v socialni strukturi, ki so ogrozile celo »blok« sam;

b) relativno neodvisne dialektike same institucionalne strukture družbene reprodukcije ter njenega vpliva na ekonomsko, socialno in politično dinamiko jugoslovanske družbe.² Ni namreč dovolj pokazati, da je sleherna institucionalna sprememba v Jugoslaviji bolj ali manj ustrezala projektu socialističnega samoupravljanja, marveč je treba pokazati njihov dejanski učinek na gospodarstvo, na politiko, na reprodukcijo posameznih socialnih skupin in plasti, narodov, narodnosti itd.: ta (učinek) je vselej večdimenzionalen, pa čeprav je bila sprememba mišljena le kot sprememba v eni (denimo – ekonomski) sferi reprodukcije. Zato tudi specifične institucije oziroma oblike reprodukcije družbenoekonomskega sistema socialističnega samoupravljanja ne le da so nujno politične po svojem nastanku (rezultat nekaterih političnih – torej skozi boje in kompromise – izoblikovanih izbor), marveč tudi po tem, da se z njihovim udejanjenjem ne posreduje samo v sferi ekonomije, marveč tudi politike same: postajajo teren za politični proces, njihovo funkcioniranje pa je nujno izpostavljeno različnim političnim in socialnim aspiracijam njihovih akterjev. Zamisljene kot institucije nekega (samoupravljaljskega) proizvodnega odnosa dejansko funkcionirajo kot oblike reprodukcije tistih socialnih in političnih sil, ki prevladujejo (birokracija in tehnokracija) ali katerim so odprle prostor (delavski razred, drobna in velika zasebnolastniška buržoazija). Te torej postajajo legitimni teren političnih bojev (razrednih, notranjerazrednih, nacionalnih, regionalističnih itd.), kar spričo omajane ekonomske in politične dominacije (znotraj bolj in bolj razcepljenega) socialno-političnega bloka (zlasti njegovega vladajočega vrha), ki je z vso to štorijo začel, nujno pripelje tudi do njihove krize, do njihove nezmožnosti, da ustrezno izrazijo že legitime ali k temu težče ekonomske in politične interese, ki že dolgo niso samo interesi ne jugoslovanske birokracije, ne delavskega razreda (natančneje bi bilo treba o njem govoriti v množini). Pri tem se tudi sami interesi ponovno definirajo.

Tretja teza: blokirani procesi restrukturiranja. Predmet krize je opuščanje starega, vsega tistega, kar ovira normalizacijo družbenih procesov reprodukcije in uvajanje novega. Toda tako eno kot drugo je očitno politični proces (ne oziraje se na to, ali gre za »mikro« ali »makro« raven) in zato izpostavljen različnim razlagam in možnim izidom. Bistveno je naslednje: če naj bi odpravili krizo, ni nujen le relevanten ekonomsko-socialno-politični projekt, marveč tudi njegova sposobnost, da se organizira v ustrezno obliko hegemonije: torej, da se dokoplje do možnosti in sredstev za to, da bo sploh lahko uresničen. In prav ob tem prehaja jugoslovanska kriza v jugoslovansko dramo: kaže, da nihče – nobena politična ali socialna sila še ni dovolj močna, da radikalno izpodbije ter preseže status quo, katerega žalostne »odlike« so preveč znane, da bi jih posebej omenjali. Razcepljena ZKJ, razcepljeni delavski razred, razcepljene politične birokracije in gospo-

² S te opazovalne točke se nam stanje na Kosovu razkriva tudi kot rezultat: a) pomembne komponente povojne institucionalne strukture akumulacije – politike in institucij pospešenega razvoja nerazvitih; b) pa tudi kot povraten učinek relativno neodvisne dialektike nacionalizma, ki je bil ekonomsko-socialno omogočen s to strukturo; ter je c) pripeljal do tega, da je nujno pretehtati samo politiko razvoja na njeni dosedanjih podlagi.

darske tehnokracije, razcepljeni srednji razredi: kot da so brez moči, da bi ustvarili trden političen blok za samoupravno, torej jugoslovansko, socialistično rešitev krize. In komu se v takih razmerah ponuja priložnost?

Četrta teza: O razmerju med ekonomijo in politiko – najprej načelno in potem tudi konkretnije. V »politični ekonomiji socializma« lahko razlikujemo tri pristope k razmišljanju o razmerju med ekonomijo in politiko:

a) politika ima prednost pred ekonomijo, vendar je od te odvisna (pogosto stališče sovjetskih ekonomistov);

b) politika ima prednost pred ekonomijo in je od nje neodvisna (Mao Zedong);

c) ekonomija ima (oziroma bi morala imeti) prednost pred politiko (Jugoslavija), kar se lahko razume tudi kot kritiko politike zaradi njene dejanske nadvlade nad ekonomijo.

Tu nas zanima tretji pristop. Tega sprejema praktično vsa »ekonomska akademija« v Jugoslaviji. Njegovi bistveni vidiki so tile:

a) poglobitvi vzrok krize je dominacija politike nad ekonomijo, ki preprečuje racionalizirajoče in motivirajoče delovanje ekonomskih zakonov in planiranju samemu odvzema objektivno podlago in kriterije, s čimer ga dejansko tudi onemogoča;

b) prvi pogoj – nujen in osnoven – za rešitev krize je spremeniti razmerje med ekonomijo in politiko, pri čemer naj dobi prednost prva, se pravi otresti se mora voluntarizma in subjektivizma političnih dejavnikov;

c) vrnitev k upoštevanju ekonomskih zakonov ima tudi svojo politično razsežnost: v kontekstu samoupravljanja vodi k demokratizaciji družbenih odnosov in same politike. So far so good! Vendar so stvari občutno bolj zapletene. Omeniti velja nekaj bistvenih momentov:

a) Razmerje med ekonomijo in politiko ni golo razmerje med dejavnostima (ekonomsko in politično), marveč razmerje njunih subjektov, ki delujejo hkrati, vendar v različnih vlogah tako v eni kot v drugi. Ti subjekti tukaj niso relevantni kot posamezniki (ki počno to ali drugo, ki so takšni ali drugačni), marveč kot ustrezne družbene skupine (z razrednim oziroma nacionalnim ali kakšnim drugim nadindividualnim obeležjem). Kadar se torej reče – to je očitno tudi površnemu opazovalcu – da politika prevladuje nad ekonomijo, ostaja še vedno prikrito, da gre za določen način proizvodnje družbe, v kateri tudi proizvodnja in prilaščanje presežne vrednosti obvladuje politična birokracija kot socialna skupina, ki tej dominaciji prilagaja ustrezno institucionalno strukturo kot tudi celoten politični projekt družbe, ki meri na hegemonijo, katere poglobitva podpora je dozdevno samoupravljajoči delavski razred. Seveda je reprodukcija birokratske dominacije – ki temelji na takšni socialni strukturi procesa akumulacije, ki se sklicuje na samoupravljanje in ki na njem gradi tudi svojo politično legitimacijo – vnaprej soočena z globokimi protislovji: v današnji krizi se ta kažejo – v obstoječih okvirih – kot nerešljiva. Zaradi tega lahko trdimo, da je s stališča vladajoče birokracije samoupravljanje doživelo neuspeh: izkazalo se je kot neustrezna družbena oblika reprodukcije njenega lastnega položaja, izkazalo se je kot ideologija, ki skriva v sebi tudi za tistega, ki jo obvladuje in se z njo legitimira, številne pasti. Te pasti postajajo toliko bolj očitne, kolikor bolj se projekt udejanja v ustreznih ekonomskih in političnih oblikah (od tozdov prek sisov, do skupščin DPS), ki postajajo legitimni teren za dejansko negacijo same birokratske dominacije. Past je toliko nevarnejša, ker delujejo tudi socialne sile, ki vidijo prav v samoupravljanju (res da različno »branem«) ideološko in politično, potem pa tudi dejansko pot za to oporekanje (od delavskega razreda prek tehnokracije do zasebno-posesetniške buržoazije in kmetstva). Stroški ohranjanja (socialni, ekonomski in politični) takšne socialne in politične strukture reproduktivskega procesa so postajali neizogibno večji in večji: legitimacijska vloga pospešenega zadolževanja v tujini je samo en primer. Birokratizacija sisov je drug. Megalomanske investicije v športne

objekte (oziroma »igre«) – sredi ekonomske krize – tretji, itd. Ekonomija, soočena z njej imanentnimi protislovji in procesi svetovne gospodarske krize je manj in manj sposobna prenašati tudi stroške čedalje bolj neracionalnega sistema in stabilizacijsko terapijo po meri birokratskega monopola.

Ekonomska kriza je samo razkrila notranja protislovja birokratske vladavine v samoupravnem sistemu in obelodanila strahovite stroške za obnavljanje take vladavine. Samoupravljanje ni, po drugi strani, razvijalo le sebi lastnih protislovij (relativno neodvisno od dominantnega, toda vse bolj razcepljenega središča moči), marveč tudi socialne sile, katerih interesi (ekonomski in politični) utegnejo nasprotovati in večkrat dejansko tudi nasprotujejo interesom birokracije. Soočena s takšnimi možnimi izzivi (ki jih je delno tudi sama omogočila: ker je bila to edina možnost v konkretnem zgodovinskem kontekstu povojne Jugoslavije, da ohrani tako svojo samostojnost kot tudi svojo vladavino, da obdrži položaj varuha pridobitev revolucije), je politična birokracija prisiljena h kompromisom z delavskim razredom, tehnokracijo itd., da bi si obvarovala dominacijo. To se ji tudi posreči, vendar za ceno nadaljnjega bohotenja notranjih napetosti v njenem socialnem projektu, za ceno ekonomske in politične krize. Posledica je jasna – samoupravljanje je danes pred največjo preizkušnjo: če želi birokracija vladati še naprej, mora samoupravljanje opustiti. Tehnokraciji in delavskemu razredu pa se po drugi strani na področju avtentičnega samoupravljanja ni posrečilo dokopati do ekonomske in politične dominacije v družbi, kar neizogibno ogroža samoupravljanje samo – kot prehodni socialni projekt razredne vladavine v socializmu – in ga postavlja pred veliko preizkušnjo, da ga zapustita tudi ta dva. Znamenj za to je danes še preveč. V takšnem položaju je kriza samoupravljanja v Jugoslaviji kot tiste socialne oblike reprodukcije, ki ji še vedno ni uspela zagotoviti stabilnosti, najpomembnejši moment jugoslovanske krize.

b) Svobodno delovanje ekonomskih zakonov, ki ga ne ovirata voluntarizem in netržna konkurenca političnih birokracij, je zagotovo tista ekonomska formula, ki odločno posega v status quo, ki pa se sama po sebi – upošteva prejšnjo povedano – ne sklicuje na samoupravljanje kot svojo nujno obliko. Ta se lahko udejani tudi v drugačnih družbenih oblikah: od diktature do reprivatizacije na tleh meščanske birokracije. Po drugi strani pa, če se odločimo prav za samoupravljanje kot socialno obliko reprodukcije, ki ji dajemo prednost pred drugimi alternativami in še naprej ostajamo (za kar so ekonomisti ponudili dovolj prepričljive razloge) pri zahtevi po sproščanju ekonomskih zakonov (v optiki ekonomistov gre pravzaprav za zakon vrednosti), potem se moramo zavedati, da vsebuje tudi takšen socialni projekt izhoda iz krize (politično utemeljen na bloku tehnokracije z delavskim razredom, ki išče podporo tako pri inteligenci kakor tudi pri drobnih in velikih zasebnolastniških plasteh) svoja notranja protislovja, klice neke možne bodoče krize. Samoupravna demokracija, ki uzakonja pluralizem ekonomskih in političnih interesov in izhaja iz njega, postaja neizogibno tudi sama priložnost za nasprotovanje formuli nove hegemonije: različni institucionalizirani in še bolj neinstitucionalizirani subjekti političnega procesa morejo ne samo zakonito postavljati, marveč tudi uveljaviti zahteve, ki zanikajo samo formulo spoštovanja zakona vrednosti. To bo seveda tudi velika skušnjava za samo politično že tako ne dovolj artikulirano – in drugače kot pri birokraciji – samozavestno tehnokracijo, da odstopi od samoupravljanja in se obrne k drugačni zasnovi (v čemer bo tudi politična birokracija gotovo našla svojo priložnost). Postaja pa tudi področje notranjih napetosti med socializirajočimi in privatizirajočimi težnjami družbenega kapitala, ki se nahaja v različnih oblikah in ki reproducira različne družbene subjekte. Pot za reševanje teh nasprotij bo nujno še naprej politična (posredovana s političnimi aparati družbe). Ne gre torej za to, da politika odstopi od ekonomije, marveč gre za drugačno politično artikuliranje ekonomske sfere in za drugačno ekonomsko presnavljanje politične sfere.

c) V trditvi ekonomistov, da je sproščanje zakona vrednosti identično s

širjenjem demokracije, točneje, da je njen nujni pogoj (o tem so si ti povsem edini z neoklasičnimi ekonomisti), je vsebovana implicitna podmena, da je demokracija na ravni podjetja že uresničena, se pravi, da v njem ni nič takega, kot so razredni odnosi, odnos dominacije, moči, izkoriščanja, hierarhije, itd., da je torej v temelju družbe (v »ekonomiji«) že vse pripravljeno tudi za njeno globalno demokratizacijo (ovira naj bi bila seveda v »politiki«). Ni težko pokazati, da se s tem mistificirata položaj in vloga tehnokracije ter da se a priori zanika njena zmožnost, da doseže tudi globalno družbeno hegemonijo, torej ne samo nad delavskim razredom v podjetjih, marveč tudi nad ljudmi v družbi.

Sporna je tudi sama povezava med blagovno proizvodnjo in demokracijo. Tega namreč ni mogoče zastaviti kot apriorno načelo, marveč ugotavljati izključno na podlagi konkretnega zgodovinskega konteksta. Poleg tega, če je mogoče, mislim pa, da je mogoče pokazati, da takšna zveza v jugoslovanskem primeru zares obstaja (toda samo dokler gre za samoupravno alternativo), da je torej to pot, na kateri dobita samoupravni ekonomski sistem in samoupravna politična demokracija relevanten družben prostor in nujen zagon. Toda takoj moramo opozoriti tudi na njeno notranje protislovje. To se lahko pokaže že na splošni ravni meščanske demokracije v modernih kapitalističnih državah in blagovne proizvodnje demokratizacija je omogočila popolno politizacijo procesa kapitalistične reprodukcije ter legitimirala tudi ugovarjanje temu sistemu: spomnimo se gibanja za varstvo okolja), še bolj pa na področju samoupravne demokracije, ki opredeljuje vse sfere človekovega delovanja kot prostore za demokratični politični proces. Potemtakem moramo vedeti, da bo širjenje prostora tako za blagovno proizvodnjo kot za samoupravljanje dajalo povode tudi za nenehno demokratično (torej ne le etatiistično) oporekanje prej omenjeni zvezi. Toda odstopiti vnaprej od te možnosti, prestrašiti se je, bi pomenilo dokončno zdrkniti na tehnokratski model družbe, odločiti se za modernizacijo na repu svetovnega kapitalističnega restrukturiranja. Seveda bo lahko kdo dejal, da je sleherna modernizacija (tudi tehnokratska), ki prinaša ekonomsko racionalnost, boljša kot kriza, stagnacija, ekonomsko in politično zaostajanje in izrivanje Jugoslavije na obrobje, kar se že dogaja. Toda to je že stvar izbire med alternativami. ZKJ se je odločila za tisto prvo: kar najhitreje se mora soočiti z vsemi njenimi posledicami, da je ne bi že vnaprej diskritirala (kar se ji seveda tudi utegne zgoditi).

Peta teza: Izhodov iz krize je vselej več. Medtem ko lahko v naravi jugoslovanske krize razpoznavamo tudi njej lastna povsem ekonomska protislovja (ki se res po sili razmer vselej posredujejo politično: kot določen »problem« – in ideološko: kot ustrezna zasnova za njegovo rešitev), pa je prav zaradi nezmožnosti, da bi izšli iz krize izključno z ekonomskim restrukturiranjem (zato je kriza tudi velika, splošna in strukturna), njihovo reševanje nujno politični proces. Če obstoječa socialna in institucionalna oblika reprodukcije ni sposobna ponuditi možnosti za izhod iz krize, potem se mora ta tudi sama preoblikovati. To pa je nujno predmet političnega. Ni možna ekonomska rešitev krize. Tudi kadar se ekonomisti zavzemajo za svobodno delovanje ekonomskih zakonov (beri: zakona blagovne proizvodnje) kot edine formule za izhod iz krize, pozabljajo, da ne gre samo za »vrnitev« k tem zakonom, marveč za celovit (čeprav tudi neosveščen) socialno-politični projekt, ki mora zajeti ne le vse obstoječe oblike družbene reprodukcije (od tozdov, prek sisov, do republiških in zvezne države), marveč tudi njihove dosedanje socialne temelje. Prva postavka za takšno »vrnitev« k ekonomskim zakonom je prvenstveno politična: le projekt hegemonije delavskega razreda in tehnokracije, oprt tudi na akumulacijo zasebnega kapitala, lahko, kot je videti, politično zagotovi trajnejšo koeksistenco samoupravljanja in blagovne proizvodnje. Seveda samoupravljanje – kot samostojni utopični projekt – ni nujen pogoj za svobodno delovanje zakona blagovne proizvodnje: njegove institucije, kakor smo videli, legitimirajo tudi kritiko blagovne proizvodnje, kolikor temeljijo na načelih demokracije, torej tudi pluralizma interesov, ki se lahko uveljavljajo kot njena

negacija in oporekanje. Potemtakem tudi družbena odločitev za ekonomski in politični sistem samoupravljanja kot načrt za izhod iz krize prinaša nujna bodoča protislovja, in to z že dovolj argumentirano odločitvijo za svobodo ekonomskih zakonov. Medtem ko to lahko odpravi sedanjo krizo in je verjetno edina možna demokratična oblika za njeno odpravljanje, pa je hkrati verjeten tudi začetek nastajanja nove krize, ki je v morebitnem prihajajočem razcvetu ne bomo takoj razpoznali. To je toliko bolj verjetno, ker bodo tudi takšne odločitve nujno udejanjene ob spopadih in kompromisih: socialnih in političnih, razrednih in nacionalnih, torej neizvedljive na način inženirskega dizajna družbe, o čemer pogosto sanjajo tako ekonomisti kot politiki. Toda v tem ni nič tragičnega: naučili smo se že, da sodijo tudi krize v naravo prehodnih družb, kakršna je jugoslovanska. Tisto, česar se še nismo naučili, je (drugače kot v kapitalističnih državah), kako živeti z njimi (ker jih še vedno raje prikazujemo kot nesrečen splet okoliščin, kot pa napako posameznika, kot nenaraven odklon); torej, kadar se jugoslovanski komunisti zavzemajo za vračanje k blagovni proizvodnji kot bistvenemu momentu političnega projekta uresničenja samoupravne demokracije, imajo seveda prav: tisto, česar pa se ne zavedajo, je dejstvo, da je takšnemu projektu imanentno protislovje njegovih temeljnih sestavin: blagovne proizvodnje in demokracije. Ne gre torej za zgodovinsko dokončen projekt za socializem. Tega sploh ni. Če pa bi iskali takšno rešitev krize, ki bi izključno poudarjala racionalizirajočo funkcijo blagovne proizvodnje, potem bi bilo možno »dosledno odločitev za učinkovanje ekonomskih zakonitosti (brez nenehnega vračanja k dilemi ‚za‘ ali ‚proti‘)« (citat iz dopisa organizatorja – F.) le po poti, ki bi se oddaljevala od samoupravne demokracije, točneje od demokracije sploh (strategi korporativizma na Zahodu se ne pritožujejo brez vzroka nad »presežkom demokracije«): idealno bi jo lahko torej izpeljali le v diktaturi, ki bi mogla edina odvzeti politično sfero iz rok delavskega razreda in ljudi sploh, ekonomsko pa prepustiti tehnokratski eliti.³ Politični sistem samoupravne demokracije se očitno ne more uresničiti (kot nasprotje etatiističnega birokratskega pluralizma), ne da bi se občutno razširile možnosti za blagovno proizvodnjo, s tem pa tudi za demokratične oblike oporekanja.

Šesta teza: ZKJ in kriza. Ne le da je ZKJ v krizi, marveč tudi ne more ponuditi izhoda iz nje, če ne razreši protislovja med svojo enostrankarsko (»6 plus 2« itd.) vladavino (zaradi česar dejansko petrificira obstoječo hegemonsko dominantno birokratsko strukturo, ki se je tudi sama znašla v krizi) in samoupravljanjem, ki se legitimira politično in ideološko. ZKJ mora: ali opustiti – če naj postane politično učinkovita partija na oblasti (kar že dolgo ni: mislim »učinkovita«) – projekt socialističnega samoupravljanja, s katerim je prišla (takšnim, kakršen je) v ostro nasprotje, ki se kaže tudi v eroziji ideološke funkcije same zasnove (zares nihče več ne govori o »splošni podpori samoupravljanju« – to je bilo lahko geslo obdobja blagostanja, ki so ga uživali vsi razredi, plasti, narodi itd., ne pa tudi geslo krize), ter se prilagoditi tudi svoji ideološki stvarnosti; ali pa mora – če si zares želi samoupravni projekt izhoda iz krize – končno preiti na tisti položaj v družbi, ki ji programsko tudi pripada in s čimer edinim lahko odpre možnosti za pravo demokracijo in pluralizem socialističnih samoupravnih (ekonomskih, političnih, kulturnih in drugih) praks. V nasprotnem primeru bo ZKJ – točneje njene politične elite – sama prevzela odgovornost za reševanje krize brez večjih možnosti, da v tem tudi uspe. To bi utegnila biti plodna tla za nedemokratična pota zdravljenja ran že dodobra frustrirane partije: tako političnih vrhov kot članstva. Doslej povedano je hkrati pogoj za takšen pluralizem političnih interesov, ki bo ustrezno izražal naravo dejanskih pluralizmov ekonomskih in socialnih interesov, ZKJ pa bo omogočil, da se bo zares začela boriti za samoupravljanje, pa čeprav se

³ Prav nič ni naključno, da je bil Pinochetov Čile laboratorij za preizkušanje konservativne ekonomske strategije M. Friedmana et Co.

bo kdaj znašla tudi v opoziciji nasproti državnim aparatom ali drugim političnim organizacijam in silam.

Sedma teza: Nujen je globalni, socialni projekt, ki bo povezoval modernizirajoče funkcije tehnokracije ter obstoječe ekonomske vire vseh proizvodnih plasti v družbi z utopično humanizirajočimi možnostmi znanstvenega in tehnološkega razvoja, s širjenjem demokratizacije (ekonomske in politične) v samoupravljanju, projekt, ki bo današnjemu ekonomskemu ratiu poleg vsakdanjih ukrepov ponudil ne le kriterije, marveč tudi neki smisel za prihodnost. Seveda je mogoče tudi brez tega, vendar je to že drug, od socialističnega samoupravljanja v bistvu odmaknjen projekt jugoslovanske prihodnosti. Preobrazbe, ki jih takšna koncepcija implicira v političnem sistemu in njegovi demokraciji, so velike prav zaradi njej lastnih protislovij in skušnjav, da bi jih tudi v prihodnje reševali z dominacijo enega ali več etatizmov. Očitno namreč ni dovolj, da se politični in ekonomski sistem demokratizirata le formalno, pač pa da se odločimo za demokratično odločanje, ki vključuje tudi oporekanje – torej oblike reševanja protislovij vseh vrst tako, da bi od dejanskega političnega monopola ZKJ prešli k fronti socialističnih sil, s čimer bi dobila občutno večjo vlogo socialistična zveza itd. Za demokratizacijo se moramo boriti, to mora postati bistvena in najneposrednejša politična in moralna prioriteta najširših plasti jugoslovanske družbe in njenih političnih subjektov, za katero so se ti pripravljene boriti. Sicer bomo spet dobili najbolj demokratične oblike/institucije, ki jih bodo prevladujoče birokratske in (tem povsem sorodne) tehnokratske plasti izigrale z orožjem svoje (seveda) transformirane dominacije in nadaljnega poglobljanja jugoslovanske krize. Zavedati se moramo tega, da utegne kriza še dolgo trajati, če ne bo prišlo do potrebne restrukturacije, in da ji lahko sledijo namesto novega razcveta leta depresije, stagnacije in politične resignacije. In to kljub temu, da ljudje nenehno govorijo, da se »nekaj mora zgoditi«.

VLADIMIR GLIGOROV

Politično gospodarstvo in gospodarska politika

Veda, ki jo imenujemo »politična ekonomija«, bi lahko imela, vsaj z jezikovnega vidika gledano, kot predmet tudi politično gospodarstvo in gospodarsko politiko.¹ Prevladujoč tok v zgodovini politične ekonomije sledi kritiki državnega gospodarstva in utemeljuje gospodarsko politiko na ekonomskih zakonitostih, ki jih pojasnjuje teorija vrednosti in delitve. V nasprotju s tem se »kritika politične ekonomije« razume kot uveljavljanje socialističnega gospodarstva oziroma neke oblike političnega gospodarstva. Štelo se je še, da je to tudi kritika gospodarske politike, zasnovane na tako imenovanem »zakonu vrednosti«. Še več, »politična ekonomija socializma«, ki je podedovala »kritiko politične ekonomije«, si je vzela za svoj predmet politično gospodarstvo in gospodarsko politiko, zasnovano na planiranju ali nekakšni obliki dozdevne planske gospodarske kontrole. Zavrjneno je bilo torej kritično stališče politične ekonomije do političnega gospodarstva in skeptično do gospodarske politike. Kar je zlasti pomembno, zavrjen je tudi

¹ O teoretični strani stvari več o mojem članku »Teoretični spori in gospodarski problemi«. Ideje, štiri, 1986 (kmalu izide).

dualizem gospodarstva in politike, in to z mnenjem, da je gospodarstvo samo eno od političnih področij. Tako je politična ekonomija socializma skoraj popolnoma opustila tradicijo politične ekonomije.

Vendar, empirično gledano, ni dvoma, da je razvoj socialističnega gospodarstva potrdil dognanja politične ekonomije. Teoretično gledano pa obstajajo še naprej dvomi v zvezi z dejanskimi trditvami ekonomske vede o razmerju med politiko in gospodarstvom, in to tako s stališča splošne teorije gospodarskega delovanja kot tudi s stališča gospodarske politike. Zato bom najprej nekaj povedal o teoretični strani razmerja med gospodarstvom in politiko, potem pa bom sumarno prikazal dediščino socialističnega razvoja in končno bom opozoril na nekatere možnosti reform v socializmu.

Dvoje neravnotežij

Začel bom s prgiščem besed iz dogmatike. Menim, da obstaja dokajšnje soglasje o dveh Marxovih stališčih v zvezi z razmerjem med gospodarstvom in politiko.

Prvič, »državo je raztopil v meščanski družbi« oziroma nekoliko ortodoksneje, verjel je, da je gospodarska politika samo zavesten odsev ciljev kapitala.

Drugič, gospodarski politiki je v skladu s klasičnim pojmovanjem pripisoval kratkoročno vlogo, pri tem pa zanemarjal dolgoročno tako spremembe v povpraševanju kot tudi spremembe v položaju in vlogi kredita in finančnih instrumentov sploh. Še več, vse kapitalistično gospodarstvo je mogoče po Marxu razložiti, ne da bi opazovali fiskalno politiko ne gospodarsko vlogo države sploh.

Politično pa je Marx skladno z navedenima stališčema opazoval kapitalistično družbo kot oligarhijo z občasno demokratično obliko ali celo vztrajno politično demokracijo. Če bi hoteli povezati ti Marxovi razlagi, bi lahko dejali, da je po njem kapitalistično gospodarstvo urejeno v skladu z razporeditvijo moči, politika pa ima neuravnoteženo delitev oblasti, ker mora biti demokracija omejena z gospodarsko oligarhijo. Ker Marx ni sodil, da bo kapitalizem, dolgoročno gledano, obstal, lahko sklepamo, da je mislil, da ima tudi kapitalistično gospodarstvo, dolgoročno gledano, neuravnoteženo razporeditev moči, ki kratkoročno spravlja v ravnotežje demokratično ali diktatorsko politično obliko, kakor je kdaj potrebno. Še več, trdimo lahko, da je Marx predvideval in zagovarjal revolucionarni razplet kapitalističnih neravnotežij ali protislovij prav zato, ker ni verjel v možnost demokratične reforme moči in oblasti v tem tipu družbe.

Za tisto, kar želim povedati, je pomembno le to, da je Marx menil, da v kapitalizmu prevladujejo gospodarski interesi nad političnimi (dolgoročno, v krizah pa tudi kratkoročno). In zdaj, iz tega se je sklevalo, čeprav seveda to ne sledi iz tega, da bi morali v socialistični družbi, zlasti v tisti, ki teži k pravi demokraciji, prevladovati politični cilji nad gospodarskimi interesi. S takšnim stališčem so se opravičevala tudi mnenja o tem, da je potrebno popolnoma spremeniti lastninsko ravnotežje, zamenjati oziroma omejiti trg s planom, zamenjati celotne gospodarske ustanove in hierarhijo osebnih in javnih interesov ter končno sprejeti celo novo moralo.

Pustimo ob strani spor o tem, ali je mogoče Marxa razlagati tudi drugače. Izhajam iz tega, da nedvomno mnogi na opisani način opazujejo nasprotje med kapitalizmom in socializmom, pa tudi med gospodarstvom in politiko sploh. Po mojem mnenju marksistično pojmovanje ni samo v nasprotju s tradicionalno politično ekonomijo, marveč z njo soglaša tam, kjer to ne bi bilo potrebno, nasprotuje pa, kot delno tudi klasična politična ekonomija, središčnim nazorom v politični filozofiji. To mnenje bom izrazil tako: politika je splošnejša kot gospodarstvo, gospodarstvo pa je širše.

To izhaja iz razlike med osebnimi in javnimi interesi. Javni interesi so sploš-

nejši kot osebni, že kar po definiciji. Toda osebni so širši, ker se nanašajo tudi na zadeve, za katere ni nobenega javnega interesa, spet že kar po definiciji. Celoten problem se skrči na razmerje med tema tipoma interesov (in številnih mešanih vrst interesov, ki jih teoretično lahko pustimo ob strani) in na sposobnost družbenih ustanov, se pravi gospodarstva in politike za izražanje tega razmerja oziroma za gospodarsko in politično uravnoteženje teh interesov.

Podam naj še eno teoretično pripombo, preden preidem k nekaterim konkretnim vprašanjem. Kadar se trdi, da so javni interesi splošnejši kot osebni, se s tem ne misli, da so ti v kakršnemkoli smislu nadrejeni. Drži skoraj obratno. Namreč, čeprav vemo za interese, da se nanašajo na osebne in javne dobrine, osebni interes za javno dobro opredeljuje splošnost tega javnega interesa. Medtem ko javni interes za osebno dobro sploh ne opredeljuje širine osebnih interesov. Vse to sledi že kar iz definicije.² Toda teoretični problem je razmerje med osebno in javno dobro, se pravi, ravnijo osebnega interesa za javno dobro in ravnijo samostojnosti javnih v razmerju do osebnih interesov. Tisto, kar trdi klasična politična ekonomija, pa tudi Marx je bil enakega mnenja, je to, da osebni interes za javno dobro določa raven javnega interesa oziroma učinkovitost vsake politične ustanove. To stališče bi moralo veljati povsem neodvisno od načel, po katerih se ravna ljudje in družbe, se pravi, moralo bi biti, če se tako izrazim, institucionalno in konstantno.

Ta sklep po mojem ne drži, toda predpostavke same so dobre. Nedvomno, uresničevanje osebnih interesov, kamor sodi tudi osebni interes za javno dobro, odreja oziroma omejuje politične možnosti. Iz tega pa ne sledi, da je institucionalna ureditev nepomembna, se pravi, da je vsaka, dolgoročno gledana, dobra kot katerakoli druga. Nasprotno, ves problem razmerja med politiko in gospodarstvom je tudi problem izbire načel zasebnega in javnega delovanja, ki prinašajo najboljše rezultate. Drugače povedano, ves problem je v iskanju tiste mešanice gospodarskih in političnih ustanov, ki omogočajo najvišjo raven zadovoljevanja osebnih in javnih interesov.

Zdaj naj bi te tri teoretične pripombe uporabil ob treh konkretnih problemih razmerja med politiko in gospodarstvom: pri tako imenovanih zunanjih posledicah (external effects); pri razmerju med trgov in planom in pri specifičnem trgu – trgu kapitala.

1. Navadno se opozarja na dejstvo, da ima trg precejšnje alokativne pomanjkljivosti.³ Najpomembnejše so tiste, ki so povezane s tako imenovanimi zunanjimi posledicami. Najspljošnejši tip zunanjih posledic so javne dobrine. Te imajo dve lastnosti: po eni strani javnih dobrin ni mogoče tako lahko decentralizirati s sistemom cen, kar je ključen pogoj alokativne učinkovitosti. Po drugi strani dohodki ne ustrezajo stroškom ali pa se jih sploh ne splača razporejati, kar je ključen pogoj alokacije podbud za vrednotenje javnih dobrin.

To povzroča neravnotežje, znano kot paradoks javne dobrine: javna dobrina velja več, kot je to izraženo s pripravljenostjo utrpeti proizvodne stroške za javne dobrine. Ker si ne moremo nobenega realističnega trga predstavljati brez zunanjih posledic, je omejitev alokativne sposobnosti trga očitna. Če upoštevamo še dejstvo, da je od tipa konkurence, ki prevladuje na nekem trgu, odvisna tudi raven javnih dobrin, ki se pojavljajo, je očitno, da ta pomanjkljivost ni takšna, da bi jo mogli z načelnega vidika zanemariti.

Še več, dejal bi, da se najbolje vidi celoten problem razmerja med politiko in gospodarstvom oziroma državo in gospodarstvom oziroma političnimi in gospodarskimi načeli ob primeru ponudbe in povpraševanja po javnih dobrinah. Naj opozorim, da je bilo tradicionalno zasnavljanje političnega ali javnega interesa pa

² O tem več v: Vladimir Gligorov, *Politička vrednovanja*, Beograd, Partizanska knjiga 1985.

³ Najnovejši opis v: Dieter Helm, »The Assessment: The economic Borders of the State«; Wilfred Beckerman, »How Large a Public Sector?« oba v *Oxford Review of Economic Policy*, 2, 1986.

tudi državnega interesa že od vseh začetkov politične filozofije povezano z razumevanjem pomena zagotavljanja javnih dobrin, kot so to varnost, pravica, mir, pravo ter celo svoboda in enakost ljudi. Tu pa moramo izluščiti vsaj dva problema.

Prvi, nemožnost tržne decentralizacije ne pomeni avtomatično tudi opravičevanja centralistične rešitve.

Drugi, obstoj javnih dobrin ne omogoča posploševanj, ki dopuščajo spremeniti mnenje o razmerju med politiko in gospodarstvom oziroma ne opravičujejo političnega gospodarstva, marveč le gospodarsko politiko.

Še nekaj besed o obeh teh problemih. Po eni strani je politična centralizacija samo ena od oblik decentralizacije. To jasno vidimo že pri davčnem zbiranju sredstev, končno pa pri planski alokaciji. Končno gre za izbiro med decentralizacijo s pomočjo cen in tisto s pomočjo norm oziroma ukazov. Po drugi strani zunanjih posledic pa tudi javnih dobrin v najsplošnejšem smislu ni mogoče posploševati tako daleč, da bi povsem nadomestile tržno alokacijo oziroma jo povzele. Zato, ker same ustvarjajo nove zunanje posledice, pa še zato, ker tudi zanje velja paradoks javne dobrine. To vidimo v teoriji podjetja, saj bi sicer trg povsem zamenjalo vsezajemajoče podjetje. Pravzaprav vsako podjetje teži tudi k notranji decentralizaciji s pomočjo cen, in to toliko bolj, kolikor večje je.⁴

Te pripombe opozarjajo na dejstvo, da ima vsaka politična organizacija nekaj alokativnih pomanjkljivosti, od katerih so nekatere enake kot tržne (paradoks javne dobrine), druge pa se ujemajo s posebnimi alokativnimi lastnostmi politike. Neka takšna lastnost, zlasti značilna za avtoritarne režime, je nezadostna spodbujevalnost vseh političnih sistemov alokacije. To je delno posledica učinkovanja paradoksa javne dobrine pa tudi čistega navzkrižja med osebnimi in javnimi interesi.

Če upoštevamo te alokativne pomanjkljivosti trga in države, ne smemo dvomiti, da lahko le neko mešano gospodarstvo zadosti alokativnim potrebam družbe, čeprav obstajajo precejšnje težave, teoretične narave, za odkrivanja alokativnega sistema mešanega gospodarstva. Toda vsaka rešitev mora izhajati s stališča, da je cenovna decentralizacija širša kot vsaka druga.

2. To stališče je zlasti jasno vidno pri obravnavanju razmerja med trgom in planiranjem. Ni dovolj reči, da se trg in plan dopolnjujeta. To sicer tudi ne drži. Gre za dva sistema, ki med seboj konkurirata. To ni opazno le v socialističnih državah. Tudi v mešanih gospodarstvih je opazno konkuriranje zasebnega in javnega sektorja pri pridobivanju sredstev.

Pravi problem pa je v različnih načelih, na katerih temeljita trg in plan. Trg izhaja iz decentraliziranih ciljev in ob danih sredstvih s cenovno decentralizacijo alocira proizvodne dejavnike. Plan pa izhaja iz decentralizacije ciljev, bodisi v celoti ali prek neke hierarhije in tako uporablja obstoječa sredstva z decentralizacijo ukazov in zadolžitev. Kakor je za trg problem centralizacija interesov, tako je za planiranje problem decentralizacija ciljev. Vsaka takšna decentralizacija bo ali upoštevala cenovno decentralizacijo ali pa bo iskala kakšen drug postopek. Toda majhne so možnosti, da bi našli takšne postopke. Prva rešitev je značilna za sisteme a la Kantorovič, druga pa je neka inačica birokratskega decentraliziranja. Najpomembnejše pa je tisto, kar je poudaril že Weber: komandni sistem ima veliko bolj zapleten problem, ne le s stališča računanja, marveč tudi s stališča odkrivanja pravih vrednosti, h katerim naj teži takšen sistem. Če so to posamični interesi in dobrobit, bo vsak planski sistem alokativno inferioren tržnemu, ker ne spodbuja uveljavljanja osebnih interesov.

Iz tega sledi po mojem mnenju stališče, ki je v skladu z navedenim stališčem o razmerju med gospodarstvom in politiko, po katerem mora biti cenovna ali tržna

⁴ Nadrobneje o tem: Oliver E. Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism*. New York, The Free Press, 1985.

alokacija širša kot planska prav do točke, kjer se dopolnjujeta. Tam, kjer se pojavi konkurenca, je očitno, da mora imeti alokacija, ki izhaja iz decentralizacije osebnih interesov in ciljev, prednost ne glede na razmerje moči.

3. Politika in gospodarstvo se primerjata tudi z distributivne strani. Da ima gospodarska dejavnost nekatere moralne pomanjkljivosti, je znano že od vekomaj. Tudi konservativca, kot sta Knight in Erow ter socialisti kot sta Polany in Sen menijo, ali da so moralne postavke gospodarske dejavnosti pod moralnimi zahtevami ljudi ali pa imajo nezaželene posledice zlasti zaradi ravnodušnosti do usode tistih v slabšem položaju. To je tisto, kar skuša popraviti »socialna država«, in tukaj ni nujno o tem posebej govoriti.

Gre še za eno pripombo v zvezi s tržno distribucijo, ki izvira pretežno iz Keynesa. Ta spor ima dve strani:

Prvič, kritika racionalnega odločanja, ki temelji na povečevanju dobička.

Drugič, prepričanje, da je mogoče z demokratičnim odločanjem bolje razporejati družbeni interes za prihodnost.

Keynes je menil, da odločanje, zasnovano na »pričakovanem dobičku«, skrajšuje časovno obzorje finančnega trga in preveč razvrednoti daljnjo prihodnost, zmanjšujoč raven proizvodnje in zaposlenosti zaradi prevelike previdnosti. Poleg tega ta metoda racionalnega odločanja po nepotrebnem prepušča najpomembnejše gospodarske odločitve psihologiji podjetnika, brez pravih spodbud bodisi za optimizem ali previdnost. Ta pripomba je v središču teorije racionalnega odločanja pa tudi stabilizacijske politike sploh. Vendar ni mogoče šteti, da bi bila v kakršnemkoli smislu izbira med političnim gospodarstvom in gospodarsko politiko odvisna od rešitve tega spora. Tisti, ki so videli številne iracionalnosti v profitu kot motivu gospodarjenja, so preveč ambiciozno posploševali problem sodeč, da bi morali ta motiv nadomestiti s kakšnim drugim. Keynes je bil po mojem mnenju bližje resnici, čeprav je dajal tudi izjave, ki nekoliko spodbijajo njegovo pregovorno pragmatičnost. Tisto, kar je nujno, je izboljšanje delovanja finančnega trga bodisi z diverzifikacijo finančnih instrumentov, bodisi s stabilizacijsko monetarno politiko. Neposredni napad na podjetništvo vodi bodisi zaradi iracionalnosti distributivne funkcije ali zaradi oligarhičnih neenakosti k odpravljanju načela z majhnim redistributivnim dobičkom.⁵

Kar zadeva demokratično odločanje, se pojavi središčni problem tako za razmerje med gospodarstvom in politiko, kakor tudi za ožje razmerje med trgom in planiranjem. Neodvisno od tega, kako bo rešen spor v zvezi z »izbiro po sorodnosti« med demokracijo in deficitarnim financiranjem, bo ostal problem določanja časovne strukture gospodarstva in temeljnih gospodarskih spodbud. Po mojem mnenju je imel Schumpeter prav, ko je opozarjal na dejstvo o pozitivni vlogi negotovosti v gospodarstvu in na pomen finančnega trga pri tem. Trg kapitala obrača celotno gospodarsko dejavnost k prihodnosti. Ta prav določa današnjo vrednost sleherne jutrišnje posledice. Gospodarstvo, ki se opira na planiranje, je, denimo skoraj neizogibno naravnano k preteklosti oziroma ima prevelike obveznosti do nje. Prav zato, ker teži k odpravljanju tveganja in negotovosti. To je, bi dejal, središčna vloga trga kapitala, gledano z distributivne strani.

Iz tega ne sledi, da ni potrebna nikakršna industrijska politika. Nasprotno. Toda to je gospodarska politika in ne politično gospodarstvo. Iz pripravljenosti za sprejemanje trga kapitala se po mojem mnenju najbolje vidi celoten problem razmerja med politiko in gospodarstvom oziroma dopuščanja avtonomne oblasti gospodarstvu. Toda tudi o industrijski politiki bi morali posebej razpravljati.⁶

V tem delu sem hotel povedati troje:

⁵ Za to se je nenehno zavzemal Pareto.

⁶ C. P. Mayer, »Recent Developments in Industrial Economics and their Implications for Policy«, Oxford Review of Economic Policy, 1, 1985.

Prvič, politika je splošnejše področje kot gospodarstvo, vendar je gospodarstvo širše. Drugače povedano, gospodarsko delovanje je samostojno v razmerju do političnega.

Drugič, z alokativnega stališča zahteva mešano gospodarstvo uravnotežene alokativnih pomanjkljivosti trga in države, kjer je alokativna nadrejenost trga podana z večjo učinkovitostjo cenovne decentralizacije in decentralizacije ciljev.

Tretjič, demokracija ne more nadomestiti trga kapitala, ne oziraje se na potrebo po utrditvi tega trga in odpravljanju distributivnih pomanjkljivosti. Demokracija teži k zmanjšanju negotovosti in tveganja, trg kapitala pa k njegovi kvantifikaciji. Z gospodarskega stališča je to drugo nujen pogoj, če naj bo gospodarsko delovanje naravnano k prihodnosti.

Nominalno gospodarstvo

Socialistični razvoj nam kaže, da se lahko mnenje o razmerju med gospodarstvom in politiko spremeni, vendar to razmerje ostaja, čeprav v neučinkoviti obliki. V tem smislu je realni socializem neko mešano gospodarstvo, ki teži zanikati mešane elemente in ne obstaja povsem realno, marveč pretežno nominalno. Še več, ta razkorak med realnim in nominalnim je vse večji ob vse večji neučinkovitosti. Ta neučinkovitost ni samo gospodarska, marveč tudi normativna. Namreč, socialistični predpisi so postali ovira za funkcioniranje samega socialističnega gospodarstva. Zato je treba poslovati nelegalno.⁷ Norme samo preprečujejo reformo, s tem pa tudi rast dejanske učinkovitosti – vendar pa se niti status quo ne more več ravnati po teh normah. To je tisto, kar imenujemo krizo v socialističnih gospodarstvih. Izgubljena legitimnost gospodarskih in političnih ustanov, ki jih ni mogoče nadomestiti z novo legalnostjo. To so postkrizna gospodarstva: tista, ki so šla skozi krizo, ne pa tudi skozi reformo. Drugače povedano, odvisna so samo od razmerja sil oziroma od odnosa do oblasti.

Do takšnega rezultata so pripeljale številne značilnosti socialističnih gospodarstev, ki vsa izvirajo iz stalinističnega obdobja. Navedimo tri:

Prvič, lastninsko čist socializem, bodisi v obliki državne bodisi družbene lastnine.

Drugič, trg je sredstvo politike, bodisi povsem marginalno ali v nekoliko večji meri.

Tretjič, to je kreditno gospodarstvo, bodisi z očitnim pomanjkanjem, bodisi s slabo kakovostjo, izbiro in inflacijo.⁸

Vse to je posledica mnenja, da mora gospodarstvo služiti revolucionarnim ciljem oziroma izgradnji novih družbenih odnosov oziroma trenutnim političnim ciljem. Presnovati visoke strateške cilje v taktične pa tudi povsem vsakdanje, je nujna posledica spopada s tistim razmerjem med politik in gospodarstvom, ki je v skladu z njuno naravo, če mi je dovoljeno se tako izraziti.

Ker sem o teh temah pisal več kot je potrebno,⁹ je dovolj, če povem, da se jugoslovanski realni samoupravni socializem, zlasti tisti, zgrajen z ustavo iz leta 1974 in Zakonom o združenem delu načelno ne razlikujejo od realnega socializma. Nominalna razlika je v središčnem sistemu kontrole: v realnem socializmu je to planski sistem, v samoupravnem socializmu pa je to samoupravni sistem. To pripelje do nekaterih razlik v delitvi in do razlik v nekaterih posledicah na ravni

⁷ Glej o tem J. Berliner, *The Innovation Decision in Soviet Industry*, MIT Press, 1976.

⁸ To je poglavna ideja J. Kornaia v *Economics of Shortage*, North-Holland, 1980. Glej kritiko kot tudi zanimivo idejo o distributivnih pomanjkljivosti socializma v: Stanislav Gomulka *Growth Innovation and Reform in Eastern Europe*, London: Wheatsheaf Books, 1986.

⁹ Glej Gledišta i sporovi o industrijalizaciji u socializmu, Beograd, Institut društvenih nauka, 1984 in *Socialistički žanr*, Beograd, 6, 1985.

makroekonomske učinkovitosti, ne posega pa v našete tri značilnosti socialističnega sistema. Iz tega ne sledi, da moramo odstopiti od razvijanja industrijske demokracije, samostojnosti podjetij in povečanja vpliva delavcev. Nasprotno, prav ti cilji zahtevajo reformo socializma, samoupravnega kot tudi vsakega drugega.

K mešanemu gospodarstvu

V zvezi s tem, kar sem že povedal, bi lahko povsem na kratko opozoril na tri področja opuščanja političnega gospodarstva kot prvega pogoja za uvajanje dobre gospodarske politike.

Prvič, preusmeritev lastninske strukture k mešanemu gospodarstvu. Pri tem naj ostane tudi družbena lastnina, če je kje učinkovita, tudi v obstoječi obliki.

Drugič, potrebno je liberalizirati trg, da bi se državne ingerence skrčile na tisto, kar je značilno za sodobno gospodarsko politiko.

Tretjič, potrebno je odpreti finančni trg, da bi se jugoslovansko gospodarstvo obrnilo k prihodnosti in povežalo s svetovnim gospodarstvom.

To so široke zahteve po spremembah, čeprav ne tiste najbolj splošne. S tem bi zagotovili liberalizacijo, ne pa že tudi demokratizacije. Težava je v tem, da je demokratizacija političen proces, s čimer še enkrat ilustriram pravilnost teze o razliki med politikom in gospodarstvom glede splošnosti in širine.

LJUBOMIR MADŽAR

Politični pogoji za uveljavitev trga

1. Semantična vprašanja v zvezi z ekonomskimi zakonitostmi

Kadarkoli gre za interakcije ekonomske in politične sfere, pridejo domala brez izjeme v središče pozornosti ekonomske zakonitosti (EZ), njihovo »negiranje« in potreba po njihovem »(re)afirmiranju«. V obeh podvprašanjih se je v okviru vprašanja (b) pojavila ta sintagma. Zato morda ni odveč neko predhodno pojasnilo.

Izraz »ekonomske zakonitosti« je skrajno nesrečno zamišljen. Poleg tega, da se ne ve natančno za njegovo vsebino, zajema konotacijo dozdevnega voluntarističnega nasilja nad temi zakonitostmi: velik del naših problemov je dozdevno v tem, da gospodarski tokovi tečejo mimo ekonomskih zakonitosti in celo v nasprotju z njimi. Kaže celo, da so dejanska gibanja navzkriž z zakonitostmi. Videti je, da je takšno pojmovanje ekonomskih ali kakršnihkoli drugih zakonitosti defektno. Vse, kar se dogaja, je zakonita posledica nekih vzrokov. Tako je, denimo, premajhna učinkovitost jugoslovanskega gospodarstva zakonita posledica institucionalnih okvirov, znotraj katerih potekajo ekonomski procesi, tudi enako defektne ekonomske politike, njena ekstremna nestabilnost pa je zakonit rezultat ustreznih gospodarsko-sistemskih mehanizmov in upravljaljskih posegov, storjenih prek teh mehanizmov ali mimo njih.

Tej sintagmi se daje tudi neka pozitivna konotacija: gibanja, ki so v skladu z EZ, dajejo dobre učinke in so zelena, težave pa izvirajo iz ravnanja, ki je v nasprotju z njimi. Pravzaprav, nezaželena gibanja so enako zakonit produkt zmotnih odločitev in institucionalnih rešitev, kot je visoka raven učinkovitosti zakonita posledica racionalnega gospodarskega sistema ter ustreznih ukrepov in akcij.

Pozitivna konotacija, vsebovana v tem izrazu, ponuja, da bi ga lahko razlagali kot izraz skladnosti gospodarskih dogajanj z načeli optimalne alokacije resursov. Racionalno gospodarjenje je v skladu z EZ, neučinkovito izkoriščanje razpoložljivih potencialov pa navzkriž z njimi. Toda v tem primeru je vprašljivo tudi čisto istovetenje EZ z načeli tržnega gospodarjenja. Znani defekti trga povzročajo njegovo nesposobnost, ne le da doseže ekonomski optimum, marveč celo da ga obdrži, če se je gospodarstvo že po kakšnem naključju znašlo v tej optimalni konstelaciji. Poleg tega dajejo različni trgi (diferencirani na primer po stopnji konkurenčnosti) zelo različne rezultate; kateri izmed možnih različnih scenarijev, ki izhajajo ali bi mogli izhajati iz trga, je – v skladu z EZ? Če bi sprejeli, da je v skladu z EZ tisto, kar se dobi kot rezultat tržnih mehanizmov, ki so na družbeno racionalen način dopolnjeni z zunajtržno regulativo, bi se izkazalo, da se EZ vnovič istovetijo z optimalno alokacijo resursov. Odmik od ekonomskega optimuma pa bo prej zakonit kot pa njegovo doseganje, neodvisno od tega, kako se opredeli sam pojem optimuma.

Z »afirmacijo« *EZ zelo pogosto razumemo osamosvajanje gospodarstva od politike. To spet domneva širše aktiviranje tržnih mehanizmov z že omenjenimi semantičnimi težavami. Sicer pa niso jasni razlogi, zaradi katerih bi bil pojav nekaterih nedvomno želenih učinkov, ki bi izvirali iz močnejšega opiranja na trg, »bolj zakonit« *kot dejstvo, da se v carstvu političnega voluntarizma tržni kriteriji ignorirajo, tržni mehanizmi pa odrivajo in zavirajo.**

Nekatere EZ so univerzalne. Del teh je tehnološko utemeljenih, na primer, vsaka proizvodnja mora potekati znotraj nekih tehnoloških in resursnih omejitev. Ob nekaterih postavkah je videti, da ima splošno veljavo tudi Walrasov zakon. Neuravnotežena cena vselej izzove napetost med ponudbo in povpraševanjem ter nekatere posledice, čeprav bodo te posledice v različnih institucionalnih aranžmajih različne. Največ EZ je vendarle specifične narave: različni institucionalni mehanizmi različno funkcionirajo, in tisto, kar je zakonita posledica nekaterih impulzov v enem, ni nujno, da je tudi v drugem. Če samoupravno in kapitalistično podjetje različno reagira na spremembe nekaterih parametrov, je gotovo, da bosta sistema, celo ob isti tehnologiji, resursih in preferencah v dovolj široki skupnosti eksternih ambientov, v katerih funkcionirata kot sistema – producirala različne dinamične tipe. Ni pa razlogov, da bi sprejeli, da je en tir bolj »zakonit« *kakor drugi; oba zakonito in (morda) predvidljivo izvirata iz institucionalnih rešitev, ki so vgrajene v ta sistema.*

Končno se lahko EZ otresejo svoje tako značilne normative interpretacije. Ne oziraje se, kako se razlagajo in kakšen dinamičen tir danega ekonomskega sistema implicirajo, bi morali nekatere EZ dezavuirati, če ima družba na voljo možnost realizacije kakšnega drugega tira, ki bi zagotovil višjo raven in hitrejšo rast blagostanja. Mar ne bi bil tudi to razvoj v skladu z nekaterimi drugimi zakonitostmi? S tem se pojem EZ znova relativizira, pokaže se, da dajejo različne rešitve različne rezultate. Pokaže se, da »respektiranje« *EZ ne določa enoznačno institucionalno in ekonomsko-političnih rešitev in EZ se zreducirajo na tisto, kar v bistvu tudi morajo biti: artikulacija vzročno-posledičnih zvez v različnih institucionalnih ambientih in ob različnih intervencijah ekonomske politike, pri čemer večina nima nekih zakonitosti in ne more imeti univerzalne narave.*

2. *Politične opredelitve dometov tržnega mehanizma*

Kot vse druge inačice socialističnih družb je tudi samoupravni socializem politična družba. Opredeljujoča značilnost političnih družb je dejstvo, da ne nastajajo spontano in ne rastejo organsko iz prejšnjih družbenoekonomskih sistemov, marveč se, nasprotno, pojavljajo kot rezultat zavestne in organizirane akcije subjektivnih sil. To akcijo najpogosteje spremlja revolucionarno nasilje nad dota-

kratnimi organizacijskimi oblikami, nad deli družbene zavesti in nad delom prebivalstva. Revolucionarno gibanje radikalno spreminja družbene odnose in zlasti razporeditev politične in vseh drugih oblik moči. Izjemno velika koncentracija moči je verjetno najmarkantnejša značilnost tega procesa njene daljnosežne prerazporeditve. Komandno vlogo v vseh segmentih družbenega življenja in v družbi kot celoti prevzame politična avantgarda (PA), ki je uspešno odigrala vlogo gibala in subjekta revolucionarnih preobrazb. Po uspešnem koncu revolucionarne preobrazbe, katere najopaznejša značilnost je spremenljiva, fluidna in težko predvidljiva razporeditev družbenih sil in različnih sestavin njihove moči, pride do institucionalnega izoblikovanja novega družbenega položaja ter do trajnega in dokončnega normativnega definiranja komandnega položaja sil, ki so vodile revolucijo: PA vzpostavi nad družbo svojo nedotakljivo kontrolo in, v terminologiji Neca Jovanova, se iz gibanja spremeni v sistem. Dominacija politične elite je del definicije (stvarnega) socializma.

Vse bistvene lastnosti družbene organizacije in vse pomembnejše težnje njenih sprememb je mogoče v takšnih družbah pojasniti s stališčem, interesi in akcijami PA. Ta je dovolj močna, da opredeli vse bistvene tokove družbenega razvoja, toda večjih sprememb v institucionalni podlagi družbe in njeni razvojni politiki pa ni mogoče razumeti, če se najprej in predvsem ne upoštevajo učinki njenega obstoja in delovanja. Vsi uspehi pa tudi neuspehi družbe so v končni posledici njeno delo; v svojem delovanju se spopada z daleč manjšimi omejitvami, kakor organizirane družbene sile v drugih tipih družb.

Politična avantgarda ima svoj jasno izoblikovan interes. To je krepitev vseh oblik moči in intenziviranje kontrole nad vsemi področji družbenega življenja. Velika moč generira apetite za njeno nadaljnje večanje. Razvijanje različnih institucionalnih mehanizmov lahko razlagamo tudi kot skupek manifestacij tega permanentnega prizadevanja, da se poveča in utrdi kontrola nad družbenimi gibanji. V tem kontekstu moramo opazovati tudi trg. Načeloma bo PA odredila trgu toliko mesta in mu prepustila toliko funkcij, kolikor je to nujno in smotno, upoštevaje njen osnovni namen – širjenje in konsolidacija njene moči. Splošno gledano, politični sistemi, ki stremijo k totalni kontroli, definirajo dovolj jasne omejitve za razvoj in krepitev vseh pomembnejših in institucionalnih oblik in tako tudi za mehanizem trga. Ekspanzija trga gotovo ni prepuščena spontanosti in nenadzorovanemu evolutivnim procesom. Tu je pglavilna omejitev za uveljavljanje trga v socializmu. PA mu lahko prepusti večji ali manjši prostor, gotovo pa je, da procesi tržne alokacije nimajo priložnosti, da prestopijo mejo, ki jim jo ta določi.

Kakor smo pravkar omenili, ta meja ni enoznačno postavljena. Zaradi spremenljivih razmer na notranjem področju in v mednarodni konstelaciji se lahko PA, ki se ravna po svojih interesih, v večjem ali manjšem obsegu usmeri k decentralizaciji upravljanja ter v tem sklopu pusti več ali manj prostora tržnemu mehanizmu. Krepitev trga bo za PA atraktivna strategija, če sodi, da bo rast ekonomske učinkovitosti, ki bi lahko izšla iz tega, bolj pripomogla k njenemu temeljnemu cilju, kot pa bo znašal negativen učinek prenosa nekaterih funkcij na ekonomske enote, ki jih krepitev trga vselej predpostavlja. Toda ne oziraje se na te variacije je gotovo, da se v takšni politični konstelaciji trg ne more nikoli razviti v takšnem obsegu, v kakršnem se to dogaja v standardnih »tržnih« gospodarstvih. Dosedanje izkušnje kažejo, da se pojavljajo nepremostljive ovire, ko gre za trge tvorcev proizvodnje. Najočitnejši primer nesprejemljivega trga je trg kapitala, ki se z nagrajevanjem na podlagi lastnine spopada s temeljno opredelitvijo socialistične družbe, kakor jih artikulira in afirmira PA. Položaj ni nič boljši kar zadeva trg delovne sile, ki obravnava delovno silo kot blago, vrednost delovne sile, presežno vrednost in druge attribute sistema, za katere naj bi socialistične družbe pomenile dialektično negacijo. Skratka, politični credo zavestnih subjektivnih sil socialistične družbe definira jasno mejo, prek katere se trg nikakor ne more širiti. Iz te okoliščine sledi eden izmed ne tako številnih zanesljivih sklepov: celo v

najugodnejših okoliščinah bo v socializmu »manj« trga kakor v sodobnih tržnih gospodarstvih. Ugotoviti moramo tudi to, da ta »obsojenost« na manj kompleten tržni mehanizem ne izvira iz prizadevanja, da se tako zagotovi raven ekonomske učinkovitosti: celo če bi zanesljivo vedeli, da gre takšna rešitev na rovaš učinkovitosti, verjetno za socializem ni alternative takšni opredelitvi. S kompletnim sistemom na običajen način strukturiranih trgov bi socializem izgubil svoje generične lastnosti in dobil lastnosti družb, ki jih mora v uresničevanju svojega zgodovinskega poslanstva preseči.

3. *Institucionalne specifičnosti samoupravnega gospodarstva*

Ena izmed velikih prednosti trga je njegova domala neomejena prilagodljivost najrazličnejšim, pogosto apriorno postavljenim institucionalnim in političnim omejitvam. Možne so različne kombinacije: samo trg proizvodov, trg proizvodov in nekaterih faktorjev, kompletni trgi proizvodov in faktorjev. Možno je tudi nekatere proizvode izvzeti iz tržne alokacije ali pa obstoječim trgov proizvodov naložiti omejitve (na primer: določijo cene). Vsem tem restrikcijam se trg prilagaja in spopolnjuje prazne prostore, ki so z njimi definirani. Seveda ne gre za isto učinkovitost v vseh teh institucionalnih in ekonomsko-političnih konstelacijah, gotovo pa je, da trg spričo dane restrikcije opravlja pomembne funkcije, in to zelo pogosto stori bolje kot alternativni mehanizmi.

Samoupravna narava našega gospodarstva ima pomembne implikacije kar zadeva možnosti za opiranje na trg, in značilnosti, ki jih lahko imajo posamezni trgi. Hkrati je jasno, da v obsegu, v kakršnem vzdrževanje samoupravne organizacije gospodarstva predpostavlja neko politično intervencijo in morebitno administrativno podporo, se bosta spremenila tako narava kot funkcioniranje trga. Oba elementa opredeljujeta in s tem tudi omejujeta prostor za razvoj in uveljavljanje posameznih trgov.

Kar zadeva obseg, v katerem se ohranja samoupravni sistem s političnimi, torej neekonomskimi sredstvi, se ni lahko dokopati do zanesljive sodbe in do splošno sprejemljivega stališča. Vendar je dokaj zanesljivo, da se samoupravljanje v nobenem primeru ni spontano razvilo iz centralno-planskega sistema, ki je bil pred njim, še bolj zanesljivo pa je, da ta sprememba ni rezultat »naraslih« proizvodnih sil. Nasprotno, je sad politične volje, ki je razpolagala z dovolj moči, da to uvede, gotovo pa tudi kakšno drugo, institucionalno rešitev. Postavlja se vprašanje: mar ne domneva to dejstvo samo – se pravi, da je bilo samoupravljanje spodbujeno s politično intervencijo in »zavestno« odločitvijo PA – nekatere omejitve za tržni mehanizem: organizacijsko obliko, ki drugače kot ta mehanizem, ne raste spontano, ne da bi pustil sled v obsegu in značilnostih trga. Prav tako je pomembno, v mnogih vidikih pa zdaleč bolj zanimivo vprašanje o ohranjanju in nadaljnjem razvijanju samoupravljanja. Ali se lahko samoupravljanje, ne glede na to, da je rezultat svojskega družbenega inženiringa in da v sedanji obliki očitno ni moglo nastati spontano, še naprej reproducira na svoji lastni podlagi in – brez kakršnekoli opore na državo in brez sleherne politične intervencije – samo zagotovi svoj razvoj? Odgovori na to vprašanje so lahko zelo različni, toda odgovor, ki ga daje naša uradna ekonomska politika, je videti negativen. Šestintrideset let po inavguraciji samoupravljanja se ta utesnjuje s političnimi in administrativnimi, torej nasilnimi sredstvi širjenja družbenih organizacijskih oblik, predvsem tistih v zasebnem pa tudi tistih v javnem sektorju. Če bi naši organi ekonomske politike in posebej institucionalizirani subjekti družbene zavesti verjeli v moč samoupravno organiziranega gospodarstva in zlasti v njegovo sposobnost, da se obdrži v enakopravnem boju z drugimi organizacijskimi oblikami, bi bile številne umetne pregrade in prepovedi že zdavnaj odstranjene in močno bi se že razširila svobodna konkurenca samoupravnega, zasebnega in javnega sektorja v našem gospodarstvu.

V tem primeru bi na veliko funkcionirale državne železnice (in morda jeklarne) in množile bi se zasebne tovarne keksov, čevljev... Agrarni maksimum bi bil antikvitetna posebnost davne in že v marsičem pozabljene preteklosti. Toda administrativna prepoved drugih lastninskih in organizacijskih oblik ter nasilno in umetno ohranjanje monopola za uradno inavgurirano samoupravno obliko je živ dokaz – vseeno ali upravičenega ali neupravičenega – nezaupanja uradne politike v sposobnost samoupravljanja, da se samo reproducira in da preživi v konkurenci z drugimi oblikami. Povsem očitno je, da to bistveno vpliva na trg in omejuje prostor za njegovo krepitev. Ta bi bil videti bistveno drugačen, če bi bila dovoljena participacija še drugih lastninskih oblik in drugače organiziranih subjektov. Zato samoupravna organizacija gospodarstva za zdaj še vedno terja močno politično podporo, ki ji zagotavlja dejanski monopol, s tem pa je v neki meri implicirana tudi politična organizacija družbe. Doslednejše sprejemanje trga bi moralo kot minimum predpostavljati preoblikovanje te politične mašinerije in njeno ciljno preusmeritev, ker ta z monopoli in prepovedmi pridržuje vse ključne segmente gospodarske dejavnosti samo za eno organizacijsko obliko in tako bistveno omejuje tudi sam trg.

Ta moment se je izmuznil pozornosti dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije in, dejali bi, vsem, danes sicer vplivnim, zelo zgovornim in enako ognjevitim zagovornikom trga. Njihov položaj je globoko protisloven: ko so se odločno zavzemali za popolno uveljavitev trga in upoštevanje »ekonomskih zakonitosti« (s katerimi so razumeli načela, merila in mehanizme tržne alokacije resursov), so hkrati sprejemali čudovite omejitve za trg, povezane z institucionalnim monopolom edine organizacijske oblike v zdaleč največjem delu gospodarstva.

Poleg omejitev, ki se nalagajo trgu na podlagi monopola samoupravnih organizacijskih oblik, lahko obstajajo tudi omejitve, ki izvirajo iz same strukture in tej ustreznega ponašanja teh oblik. Samoupravno podjetje je zamišljeno kot tržni subjekt, kar dejansko tudi je. Toda gotovo je tudi, da ni identično – v marsičem ni niti podobno – subjektom standardnih tržnih gospodarstev. Drugačna je njihova organizacijska struktura, drugačna je razporeditev pristojnosti in odgovornosti, drugačna je motivacija in cel snop informacijskih signalov, na podlagi katerih se odloča – in drugačne so tudi institucionalne omejitve, ki opredeljujejo strukturo procesa odločanja. Javljajo se znane težave v zvezi z Wardovim in pa Furubotn-Pejovichevim efektom, ki jih je mogoče zajeti s splošno ugotovitvijo: na nekatere tržne signale in na nekatere spremembe v parametrih reagira samoupravna firma manj racionalno – v nekaterih primerih celo povsem perverzno – kakor alternativne organizacijske oblike. Tako naj povemo, da nekateri ekonomisti oporekajo eksistenco teh učinkov, kakor tudi zavračajo teoretične paradigme, iz katerih so izpeljani. Argumenti, na podlagi katerih se zanikuje obstoj teh učinkov, so za avtorja tega sestavka skrajno neprepričljivi, teoretične konstrukcije, ki se ponujajo namesto tistih zavrženih, pa povsem nenatančne in meglene. Če za te učinke zares ni prostora, potem more to biti zaradi nekaterih drugih, mnogo prepričljivejših razlogov. Toda neodvisno od tega, ali obstajajo ti učinki ali ne, je verjetno, da se bodo vsi strinjali, da se samoupravni tržni subjekt razlikuje od drugih in da se mora agregatni rezultat odločitev takšnih subjektov zakonito razlikovati od tistega, ki ga generirajo standardna tržna gospodarstva. Potemtakem že naša opredelitev za samoupravljanje kot načelo družbene organizacije implicira nekatere značilnosti trga, ni pa izključeno, da pomenijo v končni posledici te implikacije omejevanje trga in/ali zmanjševanje njegove učinkovitosti.

Ne glede na to, ali značilnosti in ravnanja samoupravnega subjekta izhajajo iz podmene o konstrukcijski pomanjkljivosti celotnega ekonomskega sistema, katerega elementi so, iz nekaterih komponent samoupravnega koncepta ali vsaj iz njihove zmotne razlage, prihaja do napačnih institucionalnih rešitev, ki deformirajo trg in hudo motijo funkcioniranje gospodarstva. To velja za globoke deforma-

cije v delitvi, ki izvirajo iz tako imenovanega načela monizma dohodka (samoupravni kolektiv – in samo ta – je tvorec celotnega dohodka, z njim naj razpolaga v skladu s svojimi preferencami in na tej podlagi naj obvladuje celotno reprodukcijo . . .), ki gotovo ne pomeni edinega možnega načina operacionalizacije samoupravnega koncepta delitve, vendar pa gotovo – vsaj na eni ravni, ki se zdi nekaterim še danes relevantna – ni z njim v spopadu. Iz neracionalno postavljenega, toda z neko interpretacijo samoupravljanja inspiriranega sistema delitve so se porodile daljnosežne in pogubne deformacije cen proizvodnih faktorjev in samih proizvodov, ob katerih trg ni mogel dobro funkcionirati. Etastični udarec na trg se je pojavil kot objektivna nujnost, svojo legitimnost pa je v končni posledici črpal iz motenj, ki so nastale zunaj trga, ki so onemogočile normalno potekanje tržnih procesov, ki pa so jih vrhu tega pripisovali trgu kot njegove inherentne pomanjkljivosti. Tako je neki v bistvu politični koncept omejil delovanje trga in ustvaril široke možnosti za administrativno posredovanje, za nastale defekte v alokaciji pa je bila krivda pripisana samo trgu.

Ob sklepu lahko ugotovimo, da ne gre dvomiti, da sedanji politični sistem ne le omejuje, marveč na več načinov deformira trg. Deformiranje trga vodi v nadaljnje omejevanje, saj napake v tržni alokaciji izzovejo administrativno »korekcijo« in bohotenje etastičnih tkiv v gospodarstvu in širšem družbenem sistemu. Omejevanje trga se pojavlja tudi kot dejstvo, da pomeni njegov morebitni razmah zmanjšanje funkcij, ki jih sicer opravlja upravljalska plast, to pa pomeni zmanjšanje njene moči, prestiža, privilegijev in dohodkov. Krepitev trga ima torej velike implikacije na področju političnega sistema. Prav zato ne more iti prek nekaterih dovolj restriktivno postavljenih meja. Zlasti je pomembna okoliščina, da bi dosledno institucionaliziranje trga globoko poseglo v temeljne elemente prevladujoče koncepcije socializma, to pa je jez, prek katerega ne more. Tu je potem tudi samoupravna narava našega gospodarstva, ki temelji na monopolu ustreznih organizacijskih oblik. Na tej podlagi je trg dvojno omejen: široki potencialni razredi subjektov, drugače organizirani, so pretežno izključeni, posebnosti ravnanja samoupravnega podjetja pa dajejo svoj pečat tržnemu mehanizmu ali vsaj v nekaterih vidikih ovirajo njegovo širjenje (ali ga vsaj diferencirajo v razmerju do standardnih oblik). Zahteve za uveljavitev trga ne morejo biti radikalne v pravem pomenu besede, ker bi posegle v politične omejitve in administrativno prisilo, ki sestavljajo del armature, s katero se varuje nadaljnji razvoj samoupravljanja pred konkurenco drugih sektorjev.

Upati moramo, da bo v dolgem času postalo jasno, ali se je samoupravljanje izkazalo kot ekonomsko racionalno organizacijsko načelo. Če bo to potrjeno in če bodo dokončno razpršeni dvomi o njegovi sposobnosti, da se razvija brez umetnega administrativnega varuštva, bodo ustvarjene možnosti za svobodno in na nikakršen neekonomski način omejevano konkurenco vseh lastninskih in organizacijskih oblik. Življenje bo pokazalo, v katerih gospodarskih segmentih bo katera od teh oblik superiorna. Upati moramo, da bodo kot prevladujoča oblika ostala samoupravna podjetja; vendar to v tem primeru ne bo zato, ker bodo druge oblike administrativno prepovedane, marveč zato, ker bodo učinkovitejše oblike potisnile v ozadje manj učinkovite. To bi moral biti čas splošnega odpravljanja vseh nenaravnih, nasilnih prepovedi in omejitev. Vloga ZKJ in drugih subjektivnih sil bi bila lahko v tem, da se te omejitve kar se da temeljito in dokončno iztebi in da se nadaljnji razvoj institucij usmerja tako, da ne bo nikoli več omogočena njihova restavracija. V daljnji prihodnosti bomo morali kakovost sistema ceniti tudi po tem, kako malo je administrativnih ovir in umetnih institucionalnih omejitev, najboljši pa bo tisti sistem, ki bo maksimalno spodbujal gospodarsko iniciativo in v celoti sproščal velikansko potencialno energijo, vsebovano v nepregledni množici interesov in motivov, in, še več, v možnosti za njihovo neovirano udejanjanje. Politični sistem, ki je spodbudil razvoj samoupravljanja in mu nudi varstvo v razmeroma dolgem začetnem obdobju njegovega razvoja, mora končno

odpraviti to varuštvo nad njim in ga pustiti, da se reproducira po logiki svojih inherentnih zakonitosti. Zakaj takšno sproščanje ekonomske sfere družbenega življenja je del splošnega dolgoročnega procesa osvobajanja in emancipacije ljudstva samega. Kaj drugega bi bil lahko cilj neke družbe, ki temelji na izvirnih socialističnih vrednotah.

DUŠAN BILANDŽIČ

Redefinirati koncept samoupravljanja

1. Uvod

Dolgotrajna ekonomska kriza, katere konca še ni videti, stagnacija socialističnega samoupravljanja in domala popoln zastoj v uresničevanju zasnove združenega dela so izzvali različne družbene sile, da analizirajo vzroke novega položaja, da postavljajo diagnoze in se spuščajo v boj za nove spremembe v gospodarskem in političnem sistemu. Če pustimo ob strani težnje po obnavljanju družbenega sistema državnega socializma in neokapitalizma, ker sta ta sistema zgodovinsko premagana in težko uresničljiva na jugoslovanskih tleh, ugotovimo, da se del naših sil zavzema za izgradnjo visoko racionalnih družbenih celic, kot so to tozdi in krajevne skupnosti kot temeljni družbeni subjektiv razvoja. Drugi del sil ali ponavlja stara splošna načela in vodila socialističnega samoupravljanja brez premikov v praktičnih korakih ali pa vztraja pri splošni integraciji vseh delov družbenega dela v relativno zaprto celoto. Seveda so tudi takšni, ki ne sodijo v to delitev in razvrstitev, toda v tem kontekstu ne govorimo o njih.

Sodimo, da bi morali problematiko družbenega razvoja v tem obdobju naše družbene krize preučiti po eni strani v luči socialističnega samoupravljanja kot zasnove in gibanja, po drugi strani pa dognati, katere so zgodovinske izkušnje in nauki celotnega zgodovinskega razvoja Jugoslavije, saj nam zgodovinske izkušnje odkrivajo možnosti in meje uresničevanja samoupravljanja. V skladu s to metodo bi morali najprej razložiti, kaj razumemo s socialističnim samoupravljanjem, čeprav je videti to na prvi pogled odveč, ker se pač pričakuje, da to skoraj vsak ve in razume. Pa vendar ni tako.

2. Kaj je socialistično samoupravljanje?

Samoupravljanje se ne razvija na nekí povsem novi družbeni podlagi, ker je podedovalo veliko breme stare družbe. Denimo, ni samo podedovalo, marveč mora živeti in dolgo bo živelo z blagovno proizvodnjo, z zakonom vrednosti, s trgov. Blagovna proizvodnja in trg pa sta instituciji in mehanizem kapitalističnih družbenih odnosov, ki ju mora socializem dolgo, zelo dolgo dopuščati in ju uporabljati v svojem razvoju. Toda trg postavlja s svojim vsakdanjim delovanjem proizvajalce-samoupravljalce v različne, pogosto tudi neenake ekonomske položaje, prizadeva si ohraniti pa tudi obnavljati družbene odnose, ki vladajo v kapitalizmu. To je torej velik teoretični in praktični problem za samoupravljanje. Potrebno je najti rešitev za to, kakšna oblika blagovne proizvodnje ustreza samoupravljanju. Kajti samoupravljanje, ki bi dopustilo blagovni proizvodnji popolno učinkovanje, bi vodilo v odnose kapitala, popolna zadušitev teh zakonitosti pa v neomejeno despotsko oblast države nad proizvajalci.

Najzanesljivejša metoda, s katero se zagotovo določi narava neke družbe, je analiza ustvarjanja presežnega dela in razpolaganja z njim. V kapitalizmu pripada presežno delo v obliki profita kapitalističnemu razredu, v državnem socializmu pa državi v obliki državnega dobička. Za definicijo pojma samoupravljanja kot tudi za dognanje, ali se v praksi uresničuje ali stagnira ali celo če se od njega odstopa, je odločilno ugotoviti, v kolikšnem obsegu razpolagajo proizvajalci s presežnim delom, se pravi, s sredstvi za razširjeno reprodukcijo in za vse druge družbene potrebe. Če se njihova pravica razpolaganja s temi sredstvi povečuje – je to zanesljivo znamenje, da se samoupravljanje razvija. Seveda velja tudi obratno.

Pri opredeljevanju pojma samoupravljanja je izjemno pomembno vprašanje, kakšen je njegov odnos do države. V tem pogledu lahko postavimo pravilo: če država krepi svojo moč v upravljanju družbe, potem je to zanesljivo znamenje, da se v tej družbi ne razvija samoupravljanje, marveč da v njej naraščajo družbena protislovja in družbeni spopadi. In obratno, kadar in kolikor država odмира, tedaj in toliko se razvijajo samoupravljanje, humanizacija in splošna demokratizacija družbe.

Bistveno merilo, s katerim moremo in moramo ocenjevati stanje samoupravljanja, sta položaj in vloga tiste družbene plasti, ki opravlja delo koordinacije in vodenja v vseh sferah družbenega življenja. Če se v družbi razvija upravljalska plast, ki monopolizira upravljanje družbenih zadev, bodisi da gre za birokracijo ali tehnokracijo ali obe skupaj – ali za katerokoli drugo družbeno skupino, nastaja sila nad družbo, nad proizvajalci. Uspešen razvoj samoupravljanja je povezan s preprečevanjem tega procesa in postopnim odpravljanjem delitve družbe na tiste, ki upravljajo, in na tiste, s katerimi drugi upravljajo.

Za opredelitev pojma samoupravljanja, zlasti za praktično dolgoročno politiko družbenega razvoja in napredka je pomembno določiti socialnega nosilca, ki mu je na podlagi lastnega razrednega interesa do tega, da se bori za uresničevanje samoupravljanja in ki se je sposoben boriti za to. Ta problem pglavitnega nosilca revolucionarnega razvoja družbe so klasiki znanstvenega socializma in ustanovitelji komunističnega gibanja rešili tako, da so ugotovili, da je najnaprednejši družbeni razred tisti, ki ustvarja najmodernejša sredstva za proizvodnjo. V drugi polovici 19. stoletja je bilo delo s stroji najproduktivnejši del vsega družbenega dela. Skladno s tem, je tudi razred, ki razvija moderno industrijsko proizvodnjo, najnaprednejši razred in temu gre vloga hegemonu družbenega razvoja. V naših časih stvari niso tako preproste. Nič se ne spreminja tako hitro kot tehnologija, ta pa hitro spreminja tudi socialno strukturo družbe. Moderna tehnologija je samo v času ene življenjske dobe skrčila klasično kmetstvo v visoko razvitih državah s 70 oz. 80 odstotkov vsega prebivalstva na komaj nekaj odstotkov. Isto »usodo« doživlja tudi danes »stari« delavski razred. Da je ta dandanes še pglavitni nosilec boja za samoupravljanje, ne gre dvomiti. Vendar to ne bo več dolgo. Zagotovo bo znanstveno-tehnološka revolucija za življenja tistih, ki postajajo danes polnoletni, ustvarila takšno delovno poklicno strukturo, v kateri ne bo današnjega delavskega razreda, ker bo približno 90 odstotkov aktivnega prebivalstva delalo zunaj neposredne materialne proizvodnje, v kateri bodo klasičnega delavca bolj in bolj nadomeščali »inteligentni« stroji. Že danes je v nekaterih najrazvitejših državah samo približno 15 odstotkov delovne sile zaposlene v proizvodnji, med novo zaposlenimi pa samo približno 5 odstotkov opravlja proizvodno delo. Pglavitni nosilec družbenega razvoja postajajo znanost oziroma tisti, ki jo ustvarjajo in razvijajo. Procesu scientifikacije ni mogoče zaustaviti. Prinaša neslutene možnosti za razvoj samoupravljanja, pa tudi nevarnost oblasti znanstvenikov, se pravi oblasti tako imenovane scientokracije.

Omenjeni vidiki in dejavniki družbenega razvoja opozarjajo, da ni tako preprosto definirati pojma samoupravljanja. Pojem in vsebina samoupravljanja se bosta nenehno, od etape do etape spreminjala, saj bo to dolg zgodovinski proces nastajanja nove družbe, ki bo preseгла podedovana razmerja dominacije, eksplo-

atacije in odtujevanja, ko se bo gibal skozi boj spopadajočih se družbenih sil do brezrazredne družbe, ki prav tako ne bo brez notranjih protislovij.

Največjo težavo v opredeljevanju znanstvenega pojma samoupravljanja povzročata dejstvo, da le-to še ni uresničeno, zaradi česar družbena teorija ne more »ustvariti modela« družbene reprodukcije takšne družbe, ki še ne obstaja, kakor so sicer obstajale družbe v preteklosti – na primer sužnjelastniška in fevdalna – ali družbe sedanosti, kot je kapitalistična ali državnosocialistična.

Ustvarjanje socialističnih družbenih odnosov v Jugoslaviji stopa v peto desetletje. Ob tem, da je tudi v Jugoslaviji izpeljana socialistična revolucija, likvidiran kapitalistični razred in nacionalizirano vse njegovo premoženje, vzpostavljena politična oblast delovnega ljudstva, uvedeno samoupravljanje in dosežene številne pridobitve za delovne ljudi in občane – naša teorija in ideologija kaj radi izpeljeta iz obstoječih družbenih odnosov teoretičen »model« samoupravne socialistične družbe. Toda navzlic vsem družbenim spremembam v minulem skoraj polstoletju samoupravni socializem v Jugoslaviji ni razvit do tiste stopnje, na podlagi katere bi že danes lahko postavili »model« in shemo »zrele« socialistične samoupravne družbe. Tudi v Jugoslaviji se navzlic razvitemu omrežju samoupravnih institucij in navzlic vsem pravicam samoupravljalcev presežno delo in dohodek delavcev stekata po različnih kanalih v roke birokratsko-tehnokratskih organov in institucij. Tudi v Jugoslaviji se je od revolucije do danes razvijal in se delno še danes razvija proces državne akumulacije kapitala, zaradi česar je prišlo do družbene delitve dela na tiste, ki še vedno pretežno držijo v svojih rokah upravljanje družbe, in na tiste, ki z njimi še vedno upravljajo; zato so se tudi v jugoslovanski družbi ohranili elementi mezdne razmerja. Obstojta blagovne proizvodnje in države ni potrebno dokazovati. Prav zato še ni mogoče z znanstveno metodo in zanesljivo zarisati »modela« samoupravljanja, razen v najbolj splošnih načelih, pa še to bolj kot vizijo kot pa shemo samoupravljanja.

Spričo dejstva, da jugoslovansko samoupravljanje še ni dokončano zgodovinsko delo, ki bi dobilo že obliko »modela«, ki bi se po lastnih imanentnih družbenih zakonitostih samoreproduciralo, marveč smo v ustvarjanju takšne družbe šele na začetku, moramo današnji trenutek prikazati kot revolucionarni proces naše nedavne preteklosti, sedanosti in bližnje prihodnosti.

Samoupravljanje v našem času je predvsem ideja in družbeno gibanje zoper splošno birokratizacijo družbe, ki je zajela vse – in še posebej socialistične družbe. Samoupravljanje je nastalo kot reakcija na neomejeno birokratsko oblast države. Država in politična oblast je vladavina-sistem dominacije ene družbene skupine – birokracije nad ostalo družbo. Po svoji izvorni ideji je koncept samoupravljanja pravzaprav koncept antibirokratske revolucije.

Samoupravljanje je ideja in gibanje proti družbenim odnosom, v katerih ena družbena skupina razpolaga s sredstvi družbene reprodukcije, s sredstvi »presežnega dela«, s čimer omejuje ustvarjalnost drugih članov družbe, zlasti delavskega razreda in drugih ustvarjalcev materialnih in duhovnih dobrin.

Samoupravljanje ne ustvarja nove oblasti, marveč družbo svobodnih ljudi, ki skupaj upravljajo družbene zadeve. Ker pa je nastalo in se razvija v družbenem sistemu, v katerem sta politična oblast in država še močni, si prizadeva prevladati to podedovano politično oblast, poskuša nenehno krčiti in omejevati državo in politično oblast. Boj zoper etatizem je pglavitni pogoj razvoja samoupravljanja. Toda zreducirati etatizem na državno oblast je zmotno. Kot, denimo, elektrike ni mogoče pojasniti z žarnicami in žico, tako tudi etatizma ne pojasnjujemo z državnim aparatom. Je splet, kompleks ekonomskih, političnih, ideoloških, kulturnih in drugih monopolov v rokah centraliziranih in hierarhično organiziranih upravljaljskih centrov, v katerih so zastopani tako vladajoča partija in državna birokracija in tehnokracija kot tudi drugi mogočniki z drugih področij družbenega življenja. Ti centri želijo biti »svobodni« v vladanju ljudem, samoupravljanje pa teži zmanjšati njihovo moč in jih preseči z vzpostavljanjem asociacije svobodnih

ljudi, predvsem delavcev – proizvajalcev kot družbe brez takšnih odtujenih centrov.

Samoupravljanje ni anarhija, nered in neodgovornost, marveč organizirana in odgovorna družba. Toda njegovo organizacijsko načelo ne more biti ne centralistično ne hierarhično kot v primeru politične oblasti. Nižje ravni samoupravljanja niso hierarhično podrejene višjim ravnem. Zato samoupravljanju ne ustreza načelo demokratičnega centralizma, marveč načelo samoupravnega federalizma v vsaki družbeni skupnosti, od najnižje do najvišje.

Ni samoupravljanja brez nove kulture, širjenja znanja, množičnega izobraževanja in znanosti.

Samoupravljanje podeduje, sprejema in razvija človeške svoboščine, ki so jih ustvarile prejšnje družbe, in jih razvija naprej. Ni samoupravljanja v sprti, razcepljeni nesvobodni družbi, v družbi, v kateri je vse predpisano in v kateri se izvaja močna državna represija nad delovnimi ljudmi in občani.

Ni samoupravljanja brez popolne možnosti za svobodno nacionalno emancipacijo. To je pravzaprav tudi najbolj radikalna pot za reševanje nacionalnega vprašanja, ker odpravlja centre dominacije, tako v narodu kot med narodi.

Ni samoupravljanja brez visoke produktivnosti človeškega dela. Socializem sploh, samoupravljanje pa še posebej se lahko razvija ne le samo če ustvarja boljše, bolj humane, pravičnejše, bolj demokratične družbene odnose, marveč če uspešneje razvija tudi proizvodne sile družbe, to pa danes pomeni, če uspešneje izvaja znanstveno-tehnološko revolucijo, povečuje produktivnost dela in s tem bogati življenje vsakega posameznika in družbe, hoče, da bo to življenje kulturnejše in srečnejše. Nima prihodnosti tisti družbeni sistem, ki ne razvija hkrati tudi najnaprednejših družbenih odnosov ter čedalje močnejših proizvodnih sil družbe.

3. Kratak pregled dosedanjega razvoja samoupravljanja

Ob oblikovanju izvirne zamisli socialističnega samoupravljanja v začetku petdesetih let je bila družbena ureditev Jugoslavije, zgrajena na temeljih državne lastnine nad proizvodjalnimi sredstvi z državno-centralističnim upravljanjem vseh odnosov, popolnoma nasprotna tej zamisli, zaradi česar se je morala spreminjati. Nova koncepcija je bila tako kritična nasproti tedanjemu sistemu, da ga je bilo potrebno temeljito spremeniti. Toda nasilno zrušenje obstoječega centralističnega sistema ni bilo potrebno, ker se takrat nobena družbena sila spremembam ni postavljala po robu. Nova socialistična država ne le da ni bila proti samoupravljanju, marveč so bili nosilci politične oblasti prav oblikovalci te nove zamisli. Zato je bilo tudi logično, da se samoupravljanje uresničuje v obliki preobrazbe podedovanega državnocentralističnega sistema v novo samoupravno organizacijo družbe, ne pa tako, da bi bilo treba ta sistem zrušiti ali vreči z oblasti tako imenovano birokracijo.

Toda država v celoti je doživela le nekaj sprememb. Njene pravice in moč v urejanju družbenih razmerij in v upravljanju so se spreminjale v korist samoupravnih pravic delovnih ljudi in občanov, v korist samostojnosti delovnih kolektivov in komun. Samoupravna komponenta je prodirala tudi v ostale funkcije države.

Decentralizacija in demokratizacija revolucionarne diktature, opuščanje zunanjih spon in represije, samostojnost podjetij in občutek delovnih kolektivov, da postajajo sami ustvarjalci v pridobivanju in svobodnejši delitvi dohodka, so silno povečevali proizvodnjo. Po uvedbi samoupravljanja je začela naraščati industrijska proizvodnja, katere stopnja je bila skupaj z Japonsko v naslednjih desetih letih največja na svetu.

Vse plasti družbe so to podprle in bile navdušene.

V izvirni zamisli socialističnega samoupravljanja je nastajala nova vizija politične organizacije družbe. Po tej viziji naj bi se politični sistem tako demokratizir-

ral, da bi lahko zagotovili uresničevanje interesov naše večnacionalne in pluralistične družbe.

Sredi petdesetih let, v trenutkih velikega navdušenja za nove ideje in na začetku demokratizacije družbe so nastale motnje in se porodila nasprotja v političnem in ekonomskem življenju. Kritika stalinizma in sistema državnega socializma je delno preraščala v mnenje, da samo samoupravljanje ne bo sposobno zlomiti moči birokracije, ki se bo hitro prilagajala ter morda tudi zmanipulirala samoupravljanje, da bi se obdržala na oblasti. Nosilci te kritike so sodili, da bi morali zasnovo samoupravljanja dopolniti še z enim elementom: s pravico občanov, da se svobodno politično organizirajo, ustanovljajo različne politične stranke, ki se bodo kot v meščanskem večstrankarskem sistemu menjavale na oblasti in tako druga drugi onemogočale monopol v vodenju politike in upravljanju družbe. To je bil prvi izziv za zvezo komunistov, katere vodstvo je sodilo, da bi jo razcepilo, odprlo pot v anarhijo; povzročilo spopade, oživilo sile, ki so bile poražene v revoluciji, in morda celo državljansko vojno v državi.

Ko je vodstvo ZKJ »seštelo« vse »negativne« protisocialistične pojave in deformacije, ki so se pokazale na prvem koraku uvajanja samoupravljanja, je ugotovila, da sta politična demokratizacija in trg odprla pot do takrat prikritim pa še ne odpravljenim težnjam po obnavljanju komaj porojene meščanske družbe, kar bi po tej sodbi utegnilo ogroziti uspešno uresničevanje socialističnega samoupravljanja. Zato je bilo sklenjeno, naj se ustavi proces nadaljnje deatizacije, debirokratizacije in demokratizacije in naj se utrdijo doseženi uspehi in počaka, da dozori pogoji za nove premike v razvoju samoupravljanja.

Pridobitve začetne faze samoupravljanja niso bile razveljavljene, prekinjene pa so bile razprave o njegovem nadaljnjem razvoju. Centralni državni organi so obdržali ekonomsko in politično regulativo, določali planske proporce, ekonomsko politiko in kontrolo družbenega, zlasti ekonomskega življenja. Partijska vodstva so poostrila disciplino v zvezi komunistov in obnovila dobršen del opuščanih vodilnih funkcij.

Kakšne sklepe in nauke bi lahko povzeli iz velikega zgodovinskega razpotja iz začetka petdesetih let?

Z revolucijo vzpostavljen sistem državnega socializma je nasprotoval duhu prave ljudske revolucije, posebej pa je bil nesprejemljiv za Jugoslavijo kot večnacionalno skupnost. Raznorodnosti in različnosti Jugoslavije načelno ustreza kar se da široka samostojnost delov v razmerju do celote, ne pa centralizem, čeprav je ta prevladoval v zgodovini državne skupnosti jugoslovanskih narodov. Sestavljenosti Jugoslavije ustreza samoupravni družbeni sistem, ker razvija interesni pluralizem in samostojnost ekonomskih in političnih subjektov: delovnih, lokalnih, regionalnih in nacionalnih skupnosti.

V obdobju 1948–1952 je vodstvo KPJ izoblikovalo takšno idejno koncepcijo graditve samoupravne socialistične družbe. Toda že v četrtem letu uresničevanja zvirne zamisli samoupravljanja kot procesa demokratizacije, deatizacije in decentralizacije državno-centralistične v samoupravno strukturo, so se pojavile med političnimi idejami, pozneje pa tudi v ekonomiji težnje k obnavljanju nekaterih elementov iz družbenega sistema meščanske družbe, in to po eni strani v smeri političnega pluralizma, po drugi strani pa v smeri aplikacije tržnega mehanizma iz kapitalističnega gospodarstva. ZKJ je ostro reagirala z identificiranjem teh teženj kot nevarnih za razvoj socialističnega samoupravljanja. Od takrat do danes je zveza komunistov budno pazila na obe »nevarnosti« – tako etatistično kot meščansko. (Ideje političnega pluralizma in ideje uporabe ekonomskih instrumentov iz kapitalističnega gospodarstva sredi petdesetih let so bile velik izziv – po eni strani »monopolu« državno-partijske oblasti, po drugi strani pa je bil to izziv demokratičnosti družbe, da tolerira pluralizem idej in interesov. Slo je za to, da je »vztrajnik« reforme, izpeljane na neprizanesljivi kritiki stalinizma, odprl možnosti za težnje po liberalizmu in političnem pluralizmu, kot tudi po osamosvajanju proizvajalcev

izpod politične oblasti, kar sta prinašala tako trg kot tudi samoupravna avtonomija podjetij.) Dramatična dilema je bila v tem, da se po eni strani samoupravljanje ni moglo razvijati brez nenehnega širjenja svoboščin ljudi na vseh področjih družbenega življenja, po drugi strani pa je to ogrožalo monolitnost ZKJ, ki je bila naravnost nujna za postopno razvijanje samoupravljanja. Družba še ni bila dorasla za večji razmah političnih svoboščin. Zato so bile reforme političnega in gospodarskega sistema; začete v obdobju 1949/1950, že sredi petdesetih let ustavljene in začetna oblika samoupravljanja, ki je bila zgrajena do takrat, je funkcionirala še vse naslednje desetletje brez večjih sprememb in motenj, prav do začetka gospodarske reforme leta 1965.

Po desetletnem zastoju so na osmem kongresu ZKJ leta 1964 izoblikovali politično zasnovo reformiranja celotnega družbenega sistema na podlagi sodbe, da je državni centralizem v Jugoslaviji odigral pozitivno vlogo v prejšnjem obdobju in da ga je potrebno zdaj opustiti; blokiral in ogrožal je namreč razvoj socialističnega samoupravljanja, zunaj katerega ZKJ ni videla smisla in možnosti za napreden družben razvoj v Jugoslaviji. Opuščanje centralističnega sistema je bilo *conditio sine qua non* reševanja razrednega položaja delavskega razreda.

Druga bistvena ocena vodstva ZKJ o državnem centralizmu je bila v tem, da je neizogibno razvijal politično-ekonomske in druge oblike nadnacionalne, nadrepubliške oblasti in moči in da je s tem ogrožal stabilnost Jugoslavije in odpiral vrata za mednacionalne spore.

Osnovna zamisel in vizija politične zasnove 8. kongresa ZKJ leta 1964 o družbeni reformi je bila: po eni strani deetatizacija gospodarstva, ki naj bi se razvijala na podlagi popolnejšega učinkovanja zakonitosti blagovne proizvodnje, prirejene zamisli samoupravljanja, po drugi strani pa krepitev politične samostojnosti federalnih enot. Tržnemu mehanizmu je bila namenjena tudi vloga »razbijanja« teritorijalnih meja komun, regij, zlasti pa republiških in pokrajinskih mej ob odpiranju Jugoslavije ter njenem vključevanju v mednarodno delitev dela.

Proces preobrazbe celotnega družbenega sistema se je začel s sklepi osmega kongresa, spremljala pa ga je vrsta političnih spopadov in kriznih političnih trenutkov. Ta proces je znan. Tukaj naj opišemo le pogloblitve poteze na tej poti.

Prvi korak je bila gospodarska reforma leta 1965. Ob začetku reforme so bili odpravljene državni in investicijski skladi – zvezni, republiški in lokalni, njihov »kapital« pa prenešen v poslovne banke, kot »integralne institucije gospodarskega mehanizma«. S tem smo opustili tudi dotakratni državni sistem planiranja. Hkrati so se razširile možnosti za svobodnejše delovanje ekonomskih zakonitosti. Povečala se je poslovna samostojnost podjetij in njihova samoupravna avtonomija, začel se je proces vključevanja gospodarstva v mednarodne ekonomske tokove, odprle so se državne meje za prosto gibanje jugoslovanskih državljanov. Od novega gospodarskega sistema se je pričakovalo, da bo sprostil velikansko tlečo energijo proizvajalcev. To upanje je temeljilo na tezi, da bodo delovni kolektivi – ki so se otrsile etatizma in ki so bili postavljeni v sistem, v katerem delijo usodo dohodka, ki ga ustvarjajo s svojo »podjetniško« ustvarjalnostjo – presegli vse znane sisteme.

Drugi korak je bil obračun z nosilci dogmatizma in velikodržavnega centralizma, ki so oponirali izvajanju gospodarske reforme in napovedani reformi federacije. Brionski plenum CK ZKJ 1. julija 1966 je odstavil Aleksandra Rankovića in nekatere njegove sodelavce kot nasprotnike reforme.

Tretji korak je bila praktična realizacija sklepov brionskega plenuma, ki pa ni bil samo v organizaciji službe državne varnosti, ki se je postavila nad družbo, marveč tudi reorganizacija ZKJ, ki se je hitro spremenila v močan val politične demokratizacije države. Širile so se možnosti za svobodnejše soočanje različnih teoretičnih pogledov, idej in političnih nazorov.

Četrti korak je bila reorganizacija ZKJ, izpeljana med osmim in devetim kongresom (1966–1969), s katero je bilo za sestavo centralnega vodstva uvedeno

paritetno načelo, definirana samostojnost zveze komunistov v republiki in pokrajini v okviru enotne Zveze komunistov Jugoslavije, in vpeljana praksa, da se sklicujejo najprej republiški kongresi in pokrajinski konferenci, potem pa zvezni kongres.

Peti korak (1972–1976) zajema ustavnopravno normiranje federalizma in zasnove združenega dela v ustavi 1974 in ZZD 1976.

In končno, šesti korak (1979–1980) zaznamujeta Kardeljevo delo »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja« (1977/78) in Titova pobuda za kolektivno vodenje leta 1978. Kardelj je s svojo študijo prvi v svetu socialističnih držav uvedel kategorijo »pluralizma samoupravnih interesov, ki je takoj obletela ves svet« (Vladimir Bakarič) in ki je spodbudila demokratizacijo družbenega življenja. Tito je s svojo »formulo« kolektivnega vodenja preprečil boj za oblast z nedoglednimi posledicami za vso družbo, okreplil federalizem in v veliki meri omejil moč »čelnih« voditeljev v zvezi komunistov in v državnih organih.

4. Današnja etapa samoupravljanja

Med uresničevanjem gospodarske in družbene reforme od leta 1965 do konca šestdesetih let je potekal spontano in nenačrtno družbeni proces, katerega ustvarjalci reforme niso pričakovali in tudi ne predvidevali. Po eni strani se je na podlagi smeri krepitve politične samostojnosti republik in pokrajin začel razvijati republiški in pokrajinski etatizem, po drugi strani pa so se na podlagi smeri razvoja tržnega mehanizma začeli porajati elementi kapitalskih odnosov v družbenoekonomski sferi. Ta proces krepitve republiškega etatizma in elementov kapitalskega odnosa ni predmet razprave tega sestavka. Pa vendar moramo nekaj povedati o tem drugem procesu. Prvi je bolj ali manj znan.

Aplikacija zakonitosti blagovne proizvodnje je po svoji notranji logiki neizogibno vodila k nastajanju nekaterih oblik iz arzenala sodobnega tržnega gospodarstva. Na prostor usmerjanja ekonomskega življenja, ki ga je zapuščala država, so namreč postopno prihajale banke, proizvodni sistemi, velike trgovske in druge organizacije in drugi subjekti blagovne proizvodnje. V tem procesu osamosvajanja blagovnih proizvajalcev, ki so bolj in bolj poslovali pod režimom močnejših tržnih razmerij, so začele rasti v našem gospodarstvu ekonomičnost, produktivnost in racionalnost. Ob tem pa se je začela krepiti tudi samostojnost poslovnih struktur, zlasti tistih v bankah in drugih centrih finančne in ekonomske moči, slabeti pa moč državnih in političnih struktur. Te nove težnje so bile tudi nov izziv za teorijo in prakso samoupravljanja. To je odprlo vprašanje, ali krepitev tržnega mehanizma in »osvobajanje« izpod etatizma bolj koristi samoupravljanju ali bolj odpira vrata za obnovo kapitalskih odnosov in potiska delavce v mezdni položaj, pod ekonomsko oblast tehnomenadžerjev. Nekateri politični funkcionarji so sodili, da je aplikacija zakonitosti blagovne proizvodnje prvi pogoj za samoupravljanje in ekonomski napredek in da ni nevarnosti, da bi se obnovili kapitalski odnosi v Jugoslaviji, drugi v političnih vodstvih pa so sodili, da se je že začel proces vzpona moči tehnostuktur in da so se začeli razvijati kapitalski odnosi.

Po ocenah voditeljev revolucije se je na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta pojavil nov izziv za samoupravljanje v obliki teženj kapitalskih odnosov in v obliki republiških etatizmov. Skušali so preprečiti obe težnji z redefiniranjem koncepcije samoupravljanja. To je bilo storjeno in izoblikovano v zasnovi združenega dela, ki je bila normirana z ustavo leta 1974 in Zakonom o združenem delu leta 1976. Vsebinska zasnova združenega dela je znana. Na kratko: razredno je najbolj radikalna, ker izroča vso ekonomsko in politično oblast združenim delavcem. »Staro« geslo »tovarne delavcem« je bilo dopolnjeno z geslom »ves dohodek delavcem«, ki neposredno in prek svojih delegatov odločajo o njem, s čimer izključujejo oblast države ter paradržavnih organov, tehnostuktur in bank ter

drugih »odtujenih centrov«. Ni bilo mogoče radikalneje okrepiti razrednega položaja delavcev. Od realizacije zamisli združenega dela se je pričakovalo, da bo »pometla« z vsemi do takrat znanimi možnostmi odklonov družbenih odnosov bodisi k tipu državno-socialističnih kot tudi preobraženih oblik kapitalskega odnosa.

Toda uresničevanje zamisli združenega dela in sam začetek dela delegatskega sistema je potekal v zelo neugodnih okoliščinah. Politična kriza 1971/1972 je nastala pod pritiskom nacionalizma in liberalizma ter družbo pretresla z boji v političnih vodstvih. Takoj po politični oceni o kontrarevolucionarni nevarnosti je sledila represija. Rekonstruirana partijska vodstva so prevzela vse posle v zvezi z upravljanjem družbe, pri čemer niso pustila skoraj nobene možnosti za demokratični postopek v delu samoupravnih organov in skupščin, brez česar ni bilo mogoče izraziti svobodne misli niti izvajati revolucionarne dejavnosti delavcev. To je bil tudi prvi vzrok za blokado uveljavljanja zasnove združenega dela.

Partijsko-državna struktura ne le da je obdržala, marveč je še okrepila svojo oblast na škodo razvoja samoupravljanja, zlasti v razpolaganju z akumulacijo in v usmerjanju politike ekonomskega razvoja. V vsem povojnem obdobju je bila nacionalna akumulacija vselej anticipirana (angažirana) za pet do šest let vnaprej za določene investicijske programe. Tako je bilo tudi v trenutku sprejetja koncepcije združenega dela. Namesto da bi gradili mehanizme finančne samoorganiziranosti združenega dela, so politično-izvršilni organi podaljšali funkcijo starega investicijskega faktorja, kakor so to počeli, dokler je imela država svoje investicijske sklade. Vlogo teh skladov so prevzele banke, katerih vodstva so bila del upravljalске strukture družbe, poslušala pa so partijsko državne centre oblasti.

Skratka, temeljna zamisel združenega dela, ki se izraža v geslih »ves dohodek delavcem« in »vso oblast delegatom in delegatskim skupščinam« in naj bi bila branik pred nevarnostjo obnavljanja kapitalskih odnosov in etatizma, ni bila uresničena.

5. Kaj je prinesel Dolgoročni program ekonomske stabilizacije?

Ekonomska kriza na eni strani in minimalni rezultati v uresničevanju zasnove združenega dela so potisnili družbo pred alternativo: kaj storiti, oziroma, ali odločno spremeniti družbeni sistem ali pa ga ohraniti, pri tem pa zategniti pas in se izkopati iz krize ob obstoječem sistemu. Odkrita je bila srednja rešitev, ki je izoblikovana v Dolgoročnem programu ekonomske stabilizacije (DPES). Avtorji tega programa, ki ga je sprejel tudi dvanajsti kongres ZKJ leta 1982, so izhajali iz prepričanja, da ima naša družba dolgoročno strategijo razvoja, zajeto v programu ZKJ, ustavi SFRJ, ZZZD in v resolucijah desetega in enajstega kongresa ZKJ. To je pomenilo, da ni potrebno posegati v temelje obstoječega sistema, marveč poiskati pota in sredstva za njihovo uresničevanje. Komisija ni globlje analizirala korenin in vzrokov destabilizacije v družbenem razvoju. Najpogosteje so ugotavljali naslednje pojave: visoka inflacija, strukturne motnje, avtarkična ekonomska politika, večja poraba od ustvarjenega dohodka, dispariteta cen, čezmerno zadovoljevanje v tujini, investicije zunaj kontrole delavcev, padec produktivnosti in ekonomičnosti, zanemarjanje ekonomskih zakonitosti, odtujevanje dohodka od delavcev, primankljaj v pogledu ustreznega plana, petnajstletno zmanjševanje deleža Jugoslavije v svetovnem izvozu, pomanjkanje blaga, naraščanje brezposelnosti, večje odtujevanje dohodka od delavcev prav v času, ko naj bi z ustavo zagotovili dominanten položaj združenega dela, zastoj v akciji družbenih sil za reševanje nastalih problemov itd.

Toda avtorji se niso teoretično spuščali v družbene odnose, ki vnovič in vnovič porajajo omenjene in podobne pojave. Zavzemali so se za ponovno uveljavljanje zakonitosti blagovne proizvodnje kot *conditio sine qua non* za to, da bi bil delavec proizvajalec lahko tudi samoupravljalalec.

Njihova kritika prakse razširjene reprodukcije je podobna kritiki pred gospodarsko reformo leta 1965. Formalna razlika je samo v tem, da je šlo takrat pretežno za državne organe, ki so upravljali državne investicijske sklade, zdaj pa so to partijsko-državni organi, ki uporabljajo za to pretežno banke, ohranjajo pa enako vlogo kot za časa oblasti etatizma v ekonomskem življenju družbe, se pravi v času od leta 1945 do leta 1965.

Avtorji programa so mnenja, da je prišlo do takih razmer v nasprotju z ustavo in ZZD, ki sta prinesla mehanizme za neposredno sodelovanje organizacij združenega dela. Ustava ni zaničala zakona vrednosti, marveč je samo institutom samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov namenila funkcijo urejanja razmerij v skladu s tem zakonom. Toda v to »igro«, se je vpletel politični faktor (državni in partijski organi), ki je na podlagi monopola politične moči s svojim voluntarizmom izločil iz »igre« tako neposredno povezovanje med delovnimi kolektivi kot tudi zakon vrednosti.

Izhodišča Programa dajejo velik poudarek objektivnim ekonomskim zakonitostim. Mnenje avtorjev se jasno izrazi v stališču, da »... je blagovna oblika proizvodnje na socialističnih osnovah... za sedanjo etapo našega materialnega in družbenega razvoja najbolj racionalna in najbolj demokratična oblika proizvodnje...«

Avtorji ugotavljajo, da tudi program ZKJ izrecno opozarja, da je »... trg pogoj za razvoj sistema socialističnega samoupravljanja...« Brez trga ni možno uresničiti idej in norm Ustave in ZZD. Zato poudarjajo, da »... morajo ekonomske zakonitosti prežeti vsa razmerja v gospodarskem sistemu socialističnega samoupravljanja, kar pomeni tudi vsa razmerja v sistemu družbene reprodukcije...«

Sistem planiranja je zamišljen kot instrument in dejavnost samih delavcev in njihovih asociacij pri usklajevanju razvoja.

Žal komisija ni razčlenjevala, pravzaprav se ni niti dotaknila ne le teoretičnih, temveč tudi ne praktično-političnih problemov, možnosti in ovir za aplikacijo zakona vrednosti v Jugoslaviji sredi osemdesetih let. Obravnava problemov se je pravzaprav omejila na željo in priporočila, naj se kar največ »uporabljajo objektivne ekonomske zakonitosti in poslovanje v skladu z njimi«.

Problemi so seveda veliko globlji, kompleksnejši in težavnejši, kot so prikazani v teh dokumentih. Kapitalistična civilizacija se je stoletja utemeljevala in izgrajevala na zakonu vrednosti. To je bila in je še vedno »os«, okoli katere se suče ta svet, pri čemer bistveno opredeljuje vse družbene odnose. Problem delovanja zakona vrednosti v socializmu je občasno zagoreval in odmiral – vse od oktobrske revolucije 1917 v ZSSR kot tudi v vseh drugih socialističnih državah – v Jugoslaviji pa je predmet pozornosti vse od leta 1950 do danes.

Zakaj se ni nobeni socialistični državi posrečilo »odkriti« socialistične (izvirne – drugačne) oblike zakona vrednosti oziroma nove zvrsti blagovne proizvodnje? Skoraj vse socialistične države so ciklično in občasno začenjale gospodarske reforme, potem pa čez nekaj let od tega odstopile. Jugoslavija ima največ izkušenj s takšnim »eksperimentiranjem«. Šlo je za tri poskuse: 1950–1954, 1961 in 1965. Toda Rubikona nismo prestopili! Državno partijski-kompleks je neposredno ali posredno od leta 1945 stalno obvladoval razširjeno reprodukcijo.

Komisija je delala pod »prikritim« zavestjo, da je opiranje na trg v obdobju 1965–1968 »naravnost« vodilo k restavraciji »kapitalskega odnosa« – in širše – vseh odnosov meščanske družbe. Sredi sedemdesetih let so bile kategorije, kot so trg, blagovna proizvodnja in zakon vrednosti skoraj izbrisane iz ideološkega in političnega besednjaka kot sinonimi za nekaj »sovražnega« socializmu...

Se bo morda ponesrečil še četrti poskus aplikacije ekonomskih zakonitosti?

Je sploh mogoč zgodovinsko nov tip zakona vrednosti, kakršnega ne pozna dosedanji razvoj kapitalizma?

Dolgoročni program ekonomske stabilizacije ni odgovoril na številna vprašanja, kot so:

Mar res vodi njegova aplikacija h »kapitalskemu odnosu, mezdnemu položaju delavcev in vsemogočnosti menežerjev in tehokratov?

Bi lahko jugoslovansko nizkoproduktivno gospodarstvo prešlo na poslovanje po svetovnih merilih? V kakšnih razmerah in v kakšnem času?

Ali bi uporaba zakona vrednosti spodkopala moč partijsko-državnega kompleksa in kako bi ta na to reagiral?

Bi bili delavci pripravljeni sprejeti usodo prodajalcev »svojevrsnega blaga«, svoje delovne sile – ker so veljali in še veljajo za lastnike kapitala?

Ali so sredi osemdesetih let v ekonomski krizi in ko je akumulacija zdrknila na neznamen del nacionalnega dohodka, nastale boljše in ugodnejše razmere za prehod v tržna razmerja kakor leta 1965?

Ali je družba pripravljena vzdržati globoke strukturne spremembe pa tudi socialne prelome, ki jih morda mora doživeti ob uveljavljanju blagovne proizvodnje? Itd.

Namesto da bi odgovorila na ta in podobna vprašanja, se je komisija ravnala po dosedanji tradiciji: skicirala je poglobljeno smer razvoja, ne da bi se spuščala v vsa vprašanja teoretične utemeljitve ideje in njene praktične realizacije, v vse implikacije posegov. Kaže, da interesno razdeljena družba ni bila zrela, da bi dopustila demokratično razpravo, v kateri bi z dolžnim spoštovanjem poslušali argumente »za« in »proti«.

Ekonomska kriza stopa v sedmo leto in še vedno ji ni videti konca.

Hkrati z ekonomsko krizo in izdelavo DPES se je odprl tudi problem jugoslovanskega federalizma, ki so ga sprožili iredentistični nemiri na Kosovu. Krepitev etatizma v republikah in pokrajinah v sedemdesetih letih ni bila v skladu z ideologijo ZKJ ne z zasnovo reforme federacije. Spričo dotedanjega naraščanja moči državno-partijskih organov in dejstva, da delegatske skupščine niso postale središča za upravljanje družbenih zadev, je bil načet tudi problem revizije političnega sistema, in to v celoti, od krajevne skupnosti do federacije, ter načina delovanja družbenopolitičnih organizacij.

6. Je kakšna alternativa samoupravljanju?

Omenjene družbene motnje, na novo odprti družbeni procesi in nove politične težnje so ustvarile že doslej nov družbenopolitični in duhovno-kulturni položaj, pod katerega vplivom so različne družbene sile odprle domala vsa temeljna vprašanja družbenega življenja, začeniši z zahtevo po revalorizaciji celotnega zgodovinskega opusa KPJ-ZKJ.

Nikoli v domala 65-letni zgodovini ZKJ, zlasti v dosedanji zgodovini SFR Jugoslavije, ni bilo tako ostrih valov družbene kritike s tako različnih pozicij kot danes. Tem valovom kritike ni videti konca. Vse je v procesu kritičnega preverjanja. Duhu kritike je »podlegla« tudi sama zveza komunistov, ki se sama vsak dan »obtožuje«, da ne uresničuje svojih programskih ciljev, od tistih zgodovinskih, formuliranih v programu ZKJ v letu 1958, do vsakdanjih praktičnih nalog, izoblikovanih v Dolgoročnem programu ekonomske stabilizacije, v resolucijah desetega, enajstega, dvanajstega in trinajstega kongresa in v sklepkih dvajsetih sej CK ZKJ in vodstev ZK republik in pokrajin.

Položaj se bolj in bolj verbalno dramatizira iz dneva v dan... Toda na drugi strani se – sistem družbenih odnosov navzlic dramatični kritiki vseh sil kritike, vključno s kritiko same zveze komunistov, presenetljivo trdno drži. Učinek kritike, ki terja spremembe v sistemu, je vsaj za zdaj in doslej minimalen. Federalizem se je pokazal kot zelo odporen proti vsem spremembam. Uveljavljanje instrumentov tržnega mehanizma zadeva ob močne objektivne ovire in subjektivne odpore. Politični sistem se ne spreminja. Partijsko-državna struktura še ne zožuje občutnejše svoje dosedanje vseobsegajoče vloge v upravljanju družbe.

Skratka, celotna ekonomska in politična organizacija družbe funkcionira po »staremu«. Sile statusa quo so močnejše kot sile sprememb.

Teza o množični in domala dramatični kritiki na eni strani in presenetljiva neodzivnost sistema družbenih odnosov za spremembe, odpira vprašanje, kje in v čem so družbene korenine in vzroki tako za fenomen »obče« kritike, še bolj pa za fenomen odbojnosti in trdoživosti družbe do sprememb.

Na zastavljeno vprašanje je težko, če že ne morda celo nemogoče zanesljivo odgovoriti. Nanj bo odgovorila šele zgodovina.

Najprej moramo ugotoviti dejstvo, da nobena družbeno relevantna sila današnjega kritičnega vala, vključno z zvezo komunistov, ni ponudila alternative današnjemu socialnemu projektu družbenega razvoja, ki je izoblikovan v ustavi iz leta 1974 in podan v njenih načelih, ne pa tudi v instrumentalnem aparatu, ki vsebuje neuresničljive norme in določbe.

Če razmišljamo o alternativnem sistemu in se ozremo na možne rešitve, ki jih najdemo v sodobnem svetu, lahko opozorimo samo na dva »modela«, ki sta nam »na voljo«. Lahko je uganiti, da gre za državno-socialistični in klasični sodobni kapitalistični model z vsemi posebnostmi, ki so se izoblikovale v vsaki posamični državi teh dveh sodobnih »modelov« družbene ureditve na današnji stopnji človeške civilizacije. Tu gre seveda za »modela« v pogledu ključnih kategorij, ki opredeljujejo naravo »modela«, kot so to tip lastnine – zasebne, državne, zadružne, skupinske itd., vloga države v družbi, položaj družbenih razredov, politični sistem, zlasti glede na položaj delovnega človeka in občana, tip blagovne proizvodnje, način reševanja nacionalnega vprašanja itd. Če razmišljamo o teh ključnih kategorijah sodobnih družbenih ureditev, postaja jasno, da sta za Jugoslavijo ta dva »modela«, ki nas »obdajata«, nesprejemljiva. Oba »modela« sta bila pri nas delno »testirana« in oba je naša družba v zgodovinskem razvoju zavrгла kot neprimerna. Zgodovina našega dosedanjega razvoja je pravzaprav zgodovina presejanja tako elementov meščanske družbe kot tudi elementov državnega socializma. Ta zgodovina presejanja se še ni končala, saj bodo v našem sistemu družbenih odnosov še dolgo navzoči elementi obeh omenjenih »modelov«.

Zdaj lahko zastavimo tudi vprašanje, ali je na voljo še kakšen alternativni »model« razen teh, ki smo ju pravkar omenili. Odgovor je jasen: tretjega modela si ni mogoče zamisliti niti v domišljiji! Če torej ni možna aplikacija ne državno-socialističnega ne kakšna različica kapitalističnega »modela«, lahko sklepamo, da današnja družbena ureditev Jugoslavije nima alternative – spet, ponavljamo, v okviru temeljnih načel te ureditve, kot so to družbena lastnina, socialistično samoupravljanje, federalna ureditev države, neuvršenost v mednarodnih odnosih. Ni torej alternative za današnjo družbeno ureditev Jugoslavije! To je prvi, poglobitveni in temeljni razlog, da se današnja družbena kritika sistema ne steka v njegovo spreminjanje. V tem smislu se tudi temeljna načela ustave iz leta 1974 držijo tako trdno. Zato lahko trdimo, da bi se stežka našle alternative za ustavno koncepcijo sožitja narodov in narodnosti Jugoslavije.

7. Modernizacija samoupravljanja

Nadaljnji razvoj samoupravnega socialističnega družbenega sistema Jugoslavije – posebej političnega sistema – je oziroma bo v prihodnjih letih, recimo v doglednem obdobju enega do dveh desetletij, determiniran med drugim s temi štirimi dejavniki:

– prvič, ne glede na moč njihovih zagovornikov, je nadaljnji razvoj družbene ureditve v smeri vrnitve k državno-socialistični (centralistično-birokratski) ali k meščanski v smislu obnove zasebne kapitalistične lastnine in večstrankarskega sistema skoraj nemogoč – ne le zaradi ideoloških razlogov, političnega konsenza in ustave, marveč predvsem zato, ker tega ne bi mogla sprejeti niti sama družbena bit Jugoslavije;

– drugič, temeljno protislovje današnjega sistema družbenih odnosov je v tem, da nima ta ustreznega predloga za razvojno preoblikovanje (ekonomsko, politično, v pogledu moralne krize in zastrte perspektive), nima pa tudi možnosti za radikalnejšo spremembo v kakšno drugo smer, ki ne bi temeljila na samoupravljanju;

– tretjič, jugoslovanska družba je danes vnovič pred dramatičnim in neizogibnim procesom preobrazbe iz stanja, ki je nastal s prvobitno akumulacijo državnega kapitala in s pretežno dokončano klasično industrializacijo, v novo stanje, ki vodi prek znanstveno-tehnološke revolucije s številnimi pospešenimi etapnimi menami k tako imenovani informacijski družbi. V zvezi s tem je potrebno analizirati potencialno moč današnje ekonomske in politične organizacije družbe, ali in v kakšnem obsegu lahko zagotavlja po eni strani proces nadaljnega razvoja demokratičnih socialističnih samoupravnih odnosov, po drugi strani pa razvoj modernih proizvodnih sil, ki ustrezajo »prehodu« v informacijsko družbo. V zvezi s tem se odpira vprašanje, ali ima ta prelom v razvoju družbe oporo v dosedanji ideološki usmeritvi ZKJ.

Odgovor je pozitiven: ZKJ je v vseh svojih programskih dokumentih »trdno« zastopala stališče, da mora družbeni razvoj temeljiti na svobodno združenih proizvajalcih in ne na državno-partijskem kompleksu. Toda trdovratna praksa drugačnega ravnanja je pahnila tudi ZKJ samo v položaj, da izgublja legitimnost v usmerjanju družbenega razvoja, kar zagovarja eno, v praksi pa dela drugo.

Današnji »vik in krik« zaradi etatizma in s pozivi, naj bi ga zatrli, ne rešujejo tega problema. Stvarem je treba iti do dna in odkriti vzroke za takšno stanje. Če ne bomo na podlagi analize političnega stanja in teženj v družbi ter na podlagi determiniranosti družbene delitve dela kmalu našli substituta za nekatere izmed današnjih funkcij državno-partijskega kompleksa, ne bo možnosti za izhod iz današnje stagnacije samoupravljanja.

Torej, preprosto povedano, analizirati je potrebno, kako konkretno funkcionira in kaj počne državno-partijska struktura, potem pa dognati, kaj in kako mora delati vnaprej in kaj se mora opustiti v prid razvoju samoupravljanja.

Zdaj pogledimo, kaj je državno-partijska struktura delala doslej in kaj počne še danes.

Državno-partijska struktura je dominirala nad ekonomijo, in to v teh osnovnih smereh:

– krojila je vse oblike ekonomske organizacije družbe (sistem stopenj A in F 1952–1954, obračunska plača – dobiček 1954–1961, koncept »dohodka« 1961, koncept tržnega gospodarstva 1965, koncept tozda 1971–1976, itd.);

– določala ekonomsko politiko države, republik in pokrajin, regij, lokalnih skupnosti – ne da bi kdaj opustila avtarhičnost, ekstenzivnost in podobno;

– razpolagala z akumulacijo;

– določala normativni »model« samoupravljanja in delitve dohodka v delovnih organizacijah;

– postavljala vodilne ekipe v gospodarskih organizacijah, ki so vselej delno v funkciji izpolnjevanja politično-ideoloških nalog, ki jim jih določa teritorialna oblast;

– itd. in pod.

Katere izmed funkcij državno-partijskega kompleksa bi morali odpraviti kot neracionalne in družbeno nepotrebne, za katere bi morali »najti novega socialnega nosilca, in katere obdržati spriči nujnosti obstoja državnih organov in usmerjanja družbe – je stvar zelo resne in vsestranske presoje. Ideološko in politično-propagandno vpitje zaradi etatizma, ponavljamo, ne bo rešilo ničesar.

Ni naš namen, da bi podali koncept sprememb, še manj pa izvedbeni socialni projekt, marveč samo to, da opozorimo na možne smeri sprememb, upoštevaje, da težijo te k nadaljnjemu razvoju samoupravljanja in zagotavljajo družbene premike k neizogibni znanstveno-tehnološki revoluciji:

– Podpirati je potrebno »spontano« težnjo k osamosvajanju združenega dela izpod varuštva politike ter krepiti vlogo, pravice in odgovornost poslovnih struktur v gospodarstvu. Upoštevati pa moramo, da se naš »menagement« spričo svoje miselnosti in težnje po prilaščanju oblasti ne razlikuje od birokracije (v bistvu je njen organski del – po poreklu in po nenehnih selitvah iz politike v gospodarstvo in obratno). Zato se kar namah ne bo začutila skoraj nikakršna sprememba v njegovem obnašanju. Težnji tehnostrukture, da postane »gospodar« delavcu, je potrebno postaviti nasproti krepak, močan in politično iniciativen sindikat, ki bo po eni strani kot partner podpiral zdravo, hkrati pa ogorčeno zoprval nezdravim težnjam poslovnih struktur. Otresti pa se moramo tudi iluzij, da bodo delavci »obvladali« vse skrivnosti poslovanja in da bodo lahko vedno tudi strokovno pravilno odločali.

Izbira poslovnih timov bi morala biti pravica vseh zaposlenih v organizacijah združenega dela. Na začetku so možne tudi večje motnje in napake, vendar bodo postopno vse manjše, če bodo delavci sami plačevali zgrešene odločitve z znižanim dohodkom, če bodo torej izbrali nesposobne.

Računati moramo z velikim odporom političnih funkcionarjev, ki jim je monopol postavljanja ljudi na odgovorna mesta prinašal oblast in zagotavljal vrsto ugodnosti. Potrebno bi bilo razčleniti nekatera določila in norme, kot so to obveznosti kandidatov, da predstavijo razvojne programe, način njihove verifikacije, način kontrole, vlogo družbenopolitičnih organizacij, organov samoupravljanja itd.

Morali bi se zavedati, da je prenos funkcije nosilcev razvoja z enega socialnega na drug socialni faktor zelo velika družbena sprememba. Te spremembe delavci v začetku ne bodo občutili, ker niso imeli take moči doslej v svojih rokah, »občutili« pa jo bodo politični funkcionarji.

Koncept spremembe v načinu uresničevanja samoupravljanja ne bi smel težiti k umetnemu ločevanju sil na nasprotne pole, moral pa bi tako normativno in praktično zagotoviti, da bi lahko nosilci različnih interesov svobodno artikulirali svoje interese in se potegovali za njihovo uresničevanje prek primernega institucionalnega mehanizma.

– Ekonomska avtonomija ozda v našem sistemu ne bi smela biti ne dejansko ne pravno manjša od avtonomije ekonomskih subjektov modernega gospodarstva v razvitih državah tržne ekonomije. Šele takrat bi se izkazalo, katere pravice in funkcije bi morale ostati v pristojnosti zunajgospodarskih struktur (občine, republike oziroma pokrajine, federacije).

– Ožigosati bi morali del ideološke dediščine, ki je zelo huda ovira tako za razvoj proizvodnih sil kot tudi samoupravljanja. Za primer naj navedemo naslednje: strah pred kapitalistično infiltracijo, ki jo prinaša vključevanje v mednarodno delitev dela, strah pred spontanostjo delavcev, ki so »nagnjeni« k tradeunionističnim idejam (na primer, »pojedli« bodo akumulacijo, brez vsakodnevne budnosti političnih forumov bodo tehnokrati »zajahali« delavce in spravili v nevarnost socializem itd.).

– Sprejeti bi morali zelo »nevarne« implikacije celovitejšega učinkovanja tržnega mehanizma, ki naj bi utegnil sprožiti socialne motnje, in premagati predsodke glede obnove kapitalskih odnosov;

– V političnem življenju bi morali odpreti možnosti za svobodnejše javno izražanje programov razvoja in konkurenco njihovih zagovornikov.

Seveda morajo biti vse spremembe v sistemu ocenjene tudi z vidika nedotakljivosti temeljnih načel konstitucije naše družbe, zlasti samoupravljanja in federalizma.

O razmerju med ekonomijo in politiko v jugoslovanski družbi

I. Inverzija metodoloških postavk

Ne v naši ekonomski, ne v politološki vedi danes skoraj da ni sporno stališče, da moramo vzroke krize, ki jo doživljamo, iskati tudi v metodološki inverziji razmerja med ekonomijo in politiko. V tem dejanju je politika po mnenju večine znanstvenikov, namesto da bi bila »koncentriran izraz ekonomije«, napravila ekonomijo za svoj »koncentriran izraz«. Preobrat je bil prevelik, da bi se izmuznil pozornosti kritične misli, in ta se je potrudila, da bi ga analitično preučila v dveh njegovih značilnih obdobjih. V prvem (revolucionarni etatizem) se je pojavil v odkriti obliki in njegovi protagonisti se celo niso niti trudili, da bi ga prikazali v drugačni luči. V drugem, ki se ujema z institucionalizacijo socialističnega samoupravljanja, se ta preobrat ideološko ujema z videzom, da začenja z odmiranjem države in spremljajočim fenomenom »demontiranja federacije« politični dejavnik izginiti, medtem ko je bil v praksi morda celo bolj prisoten kot v obdobju klasičnega etatizma.

Ker je ta drugi časovni izsek neprimerno daljši od prvega, so bile možne številne mistifikacije in ustvarjanje konfuznih oblik zavesti, katerih primesem se niso mogli izogniti tudi nekateri najpomembnejši politično-ekonomski dokumenti o odpravljanju sedanje krize. Zato domneva pogovor o razmerju med politiko in ekonomijo v naši družbi poprejšnjo dezideologizacijo temeljnih pristopov in eksaktnost dejanskih spoznanj, ki jih moramo upoštevati, ne oziraje se na to, ali so v prid ali ne centrom politične moči. Ker je v sistemu policentričnega etatizma, torej na vseh ravneh decentralizacije teh centrov toliko, kolikor je etatizmov, se je večina dosedanjih dokumentov, ki naj bi bili sinteza izostrene kritične zavesti, končala ali v ideoloških kompromisih ali v vračanju po ovinkih k statusu quo ali pa v zahtevi po ponovnem obravnavanju tistega, kar je bilo videti, da je že rešeno. Tako je bila ustvarjalna transcendenca krize blokirana s praktičnim razmerjem sil, ki so se z ideologizacijo ekonomskih dejstev trudile dokazati, kako je »resnica« na strani vsake med njimi, kar se je praviloma končalo v jalovem sumničanju, obtoževanju pobud ali ustvarjanju psihoze odkritega nezaupanja. Tako si je politika na ravni policentričnih etatizmov podredila ideologijo in ekonomijo in napravila iz njiju »koncentriran« izraz svojih parcializiranih teženj in si ustvarila podlago za vse doslej znane oblike zapiranja namesto organske integracije.

II. Dezideologizacija ekonomskih dejstev kot postavka za to, da se njihova notranja logika otrese zunanje dominacije političnega faktorja

S pojmom »dezideologizacija« je tu mišljena nujnost, da se pluralizem ekonomskih interesov, konkurenčnost in zasebnost, ki pritičejo blagovni obliki samoupravnih proizvodnih odnosov, uveljavljajo v svobodni pobudi ekonomskih subjektov in v takšnem združevanju dela in sredstev na enotnem jugoslovanskem trgu, ki bo podiralo pregrade občinskih, regionalnih in nacionalnih ekonomij povsod takrat, ko se bo za takšnimi barierami skrival odtujeni birokratski interes.

Tudi ekonomski subjekti morajo imeti odločilno besedo (neposredno in prek zborov združenega dela) v investicijski politiki in tokovih razširjene reprodukcije. Njihov pretežen vpliv na strokovnjake (tako imenovano tehnostrukturo in mene-

žerje) lahko v takšnih razmerah razbije španovijo politokracije in tehno-kracije na vseh ravneh političnega sistema in pomaga tehnični inteligenci (inženirjem, zdravnikom, ekonomistom ipd.), da se otresejo prevelikega političnega pritiska ob razčlenjevanju alternativ, ki jih ponudijo neposrednim proizvajalcem. To je zanesljiva pot k temu, da se preseže dominacija »političnega razloga«. Dezideologizacija se takrat izkaže kot eliminacija doslej dejansko prisotne ideologije »višjih interesov« (občinskih, regionalnih, pokrajinskih, republiških), v imenu katerih so logiko racionalnosti in učinkovitosti sistema kot celote zavestno ovirali ali povsem inhibirali. V zameno so dobivali celo vrsto relativno osamosvojenih in vase zaprtih politično-ekonomskih podsistemov, ki so se začeli bolj in bolj pospešeno gibati po načelih anomije in drastično krčiti možnosti za notranje sporazumevanje ter ustvarjati nesmisle, neznanje v drugih ekonomskih sistemih. Zato se je nosilec teh podsistemov svobodnejše delovanje ekonomskih zakonitosti vselej zdelo kot »napad kapitalistične stihije«. Niso se pomišljali, da bi reševali lasten položaj, ustvarjali ustrezne oblike popačene zavesti in jih avtoritativno vsilili v prostoru svoje ideološke moči (že obnošeni primer je odnos do drobnega gospodarstva in zasebne pobude sploh, nadalje do vlaganja tujega kapitala in vsega, kar je podobno spontani ekonomski kreaciji mimo uradnih organizacijskih obrazcev). Druga plat tega boja za položaje je dejstvo, da ni bil skoraj nihče iz neformalnih centrov moči v okviru minulih podsistemov klican na odgovornost zaradi pogosto katastrofalnih ekonomskih napak, ki so povzročile tudi velike politične in socialne posledice.

III. Družbeno planiranje kot dialektični korelat učinkovanja ekonomskih zakonitosti

Samostojnost ekonomskih subjektov ne pomeni uvajanja »skozi stranska vrata« načela kapitalistične ekonomije iz prve polovice XIX. stoletja, niti zapoznelega ustoličenja »laissez faire laissez passer« tržnega razmerja. Družbeno planiranje v našem sistemu ima možnosti, da postane dialektični korelat učinkovanja ekonomskih zakonitosti v obsegu, v kakršnem se ekonomskim subjektom omogoča, da se v skladu z načeli racionalnosti in učinkovitosti ter konkurenčnosti lastnega projekta v tokovih znanstveno-tehnološke revolucije in tehnoloških inovacij svobodno vključujejo v družbene načrte širših družbenopolitičnih skupnosti in da delujejo, zavezani »svojemu okolju« samo v obsegu, ki ga narekujejo strogo specifično empirični in zgodovinski razredni interesi, sicer pa kot dejavniki enotnega jugoslovanskega trga. Šele takrat postane politika »osredotočeni izraz ekonomije«, in to v več smereh. Vključevanje v družbeno planiranje brez politične prisile ne pomeni za ekonomske subjekte samo ustvarjalnega izziva proste izbire, marveč tudi naravno obveznost, da prevzamejo tveganje takšne izbire. Spoznanje, da za kakšnim subjektom ne stoji »njegova« občina, regija, pokrajina ali republika, ki ga bo v zadnjem trenutku rešila ekonomskega propada in ga umetno ohranjala pri življenju, utegne biti močna spodbuda za »preurejanje med hodom« in za hitrejšo prilagajanje zahtevam trga in imperativom znanstveno-tehnološke revolucije. Vplivalo bi tudi na spreminjanje naše miselnosti, da se v ekonomiji vselej pojavi kakšen politični »deus ex machina« in da sanira učinke nedelavnosti, nediscipline in popolne neracionalnosti in neorganiziranosti nastopanja na trgu na način, ki je pretežno odvisen od razmerja sil v neformalnih centrih moči ožjih in širših družbenopolitičnih skupnosti.

Vrnitev razmerja med ekonomijo in politiko v njune izvirne okvire bi imela vsaj dva bistvena učinka. Ekonomske subjekte bi prisilila, da (tam, kjer njihova dejavnost nima narave posebnega družbenega interesa) končno spoznajo, da je logika ekonomskih zakonitosti neizprosna do neprilagojenega individualnega in kolektivnega obnašanja v procesu udejanjanja njihovega zgodovinskega uma. Po

drugi strani bi tako prebili dosedanji težko umljivo začarani krog, znotraj katerega so centri moči na različnih ravneh najprej podpirali ustanavljanje nerentabilnih tozdov ali delovnih pa tudi sestavljenih organizacij združenega dela (če je to ustrezalo kratkovidnim ali preprosto modnim interesom, denimo, v primerih »paralelnih zmogljivosti«), potem pa bi morali nase prevzemati breme njihovega ohranjanja, ko bi trg pokazal, da so odveč. Zaporedna eliminacija virov takšne »ekonomije« kot koncentriranega izraza »nekega tipa politike« bi rešila učinkovane ekonomskih zakonitosti iz oktopodskega objema političnega voluntarizma in hkrati zmanjšala ekonomsko moč uzurpatorskih centrov v subsistemih policentričnega etatizma. Takšen radikalen rez bi imel tudi pozitiven idejni učinek. Omogočil bi zgodovinsko legitimnost interesov občine, regij, pokrajin in republik, ki bi temeljila na zares svobodnem združevanju dela in sredstev v vsej jugoslovanski družbi in bi združevala razredni in nacionalni interes. Tako bi se pojasnila tudi številna sporna vprašanja v zvezi z »nacionalnimi ekonomijami«, vsaj v tistem delu, v katerem jih je doslej poglobljajal nikjer dorečeni pojem »ekonomske suverenosti«.

Ta pojem je videti spričo ustavnega položaja republik in pokrajin kot središčen tudi za naše razglabljanje. S stališča, ki smo ga izbrali, bi ostal brez lastne podstat, če bi njegovo sfero pokrivala politična samovolja neformalnih centrov moči in »paralelnih struktur«, ki so se pretihotapila izza ekonomskih kategorij in jih v vsakdanji popačeni uporabi absolutno prekašajo. To je tisti tip »ekonomske suverenosti«, katerega težnje k cepitvi jugoslovanske celote so nas pahnila na obrobje znanstveno-tehnoške revolucije, razparcelirane velike poslovne sisteme (železnico, elektrogospodarstvo ipd.), odvzele bankam poslovno samostojnost ter celotno racionalnost in učinkovitost ekonomskega sistema potisnile na sam rob smiselnosti kakršnegakoli globalnega posega, ki naj bi nas popeljal iz krize. Če pa bi »ekonomska suverenost« pomenila pravico do razpolaganja z nacionalnim presežkom dela, pridobljenim ob svobodnem delovanju ekonomskih zakonitosti in družbenem planiranju, ko bi se otresla spolitiziranih in hipostaziranih voluntarističnih nadterminant, potem bi temu pojmu povrnili njegovo ustavno legitimnost. Tedaj morda ne bi izzival dvomov, ki ga upravičeno spremljajo, ko postaja sinonim za dezintegracijske procese in izgubljanje koordinacijskih planskih funkcij v jugoslovanskem gospodarstvu.

Teoretična diskutabilnost pojmov »nacionalnih ekonomij« in »ekonomske suverenosti« republik in pokrajin je po mnenju številnih ekonomistov in sociologov proizvod zgodovinskih okoliščin, v katerih smo po letu 1965 izgubili v gospodarstvu tako plan kot trg ter razvoj gospodarskega in političnega sistema predpostavili dejanskemu ekonomskemu razvoju. Čeprav se je to obdobje začelo z gospodarsko in družbeno reformo, čeprav so se njegovi strategji zavzemali za svobodnejše učinkovanje tržnih mehanizmov, se je za hrbti naše ekonomije odigral dramatičen proces zoževanja njene samostojnosti do simbolične meje, pod katero je ostalo le malo nespolitiziranih ekonomskih dejstev, praviloma najpogostejše tistih, ki niso pomembna za nosilca politične moči. Ta proces je bil skoraj povsem nelegalen in nelegitimen. S prvega gledišča programski dokumenti ZK nikjer ne priznavajo neformalnih centrov moči kot izhodišč za ekonomske odločitve. Tudi ustava ne govori o nacionalnih ekonomijah in ekonomski suverenosti kot političnih kategorijah. Z drugega gledišča pa delavski razred nikoli ni pristal na politični voluntarizem kot na načelo prakse. Resnici na ljubo povedano, za to ga niti ni nihče posebej vprašal, če je prihajal z višjih nivojev, na tistih nižjih pa je ustavitelj dela včasih ostajala zadnje sredstvo. Tako je v nastajanju ekonomskega in političnega sistema voluntarizma vzniknil kot »divja gradnja« in se skušal prisilno legalizirati na vseh področjih sistema, kjer ni imel učinkovite opozicije in kjer je bila nemoč delavskega razreda očitna.

Nekaj stvari mu je šlo izrazito na roko. Decentralizirani etatizem ne pozna klasične hierarhije in znotraj njegove strukture ne komunicira »odzgoraj navzdol«

z direktivami ali obvezujočimi pravnimi akti, marveč pretežno s »priporočili«. V praksi ni bilo nič bolj naravno, kot da se načela te demokracije (predvsem decentralizacije, enostransko poistovetena z federalizmom na različnih ravneh) prenese tudi v gospodarstvo in da se pretrga organska zveza med temeljno organizacijo združenega dela, delovno organizacijo in sestavljeno organizacijo. Na horizontalni ravni je to pomenilo ohranjati tozde v gravitacijskem polju občinske politike, delovne organizacije in sestavljene organizacije pa v polju politike višje stopnje. V vertikalnem pogledu ni bilo tesnejšega povezovanja med nižjimi in višjimi deli gospodarske strukture in je tako politični voluntarizem v vsakem med njimi ponujal neformalnim centrom moči idealno priložnost, da jih spremeni v svoj »fevd«.

Pripadnike teh centrov je povezoval tih sporazum o nevmešavanju v »notranje zadeve«, kar je pripomoglo, da so se ti enormno okrepili in osamosvojili, zlasti na občinski ravni, na kateri je bilo doslej največ zlorab pa tudi ustavitve dela kot reakcij delavstva in drugih delovnih plasti. »Priporočila« iz regionalnih, pokrajinskih in republiških centrov (tudi) neformalne moči so jemali pretežno kot dobrohotna opozorila in jih razlagali tako, da so vsak upor zoper njihovo dejavnost, ki je prišel iz »baze«, samozavestno predstavili kot početje protisocialističnih sil. O ekonomski samostojnosti gospodarstva v takšnih okoliščinah sploh ni bilo mogoče govoriti; pod pritiskom omenjenih centrov je kratko malo samostojnost poniknila v »ekonomski suverenosti« tiste družbenopolitične skupnosti, na katere območju je delovala temeljna, delovna ali sestavljena organizacija združenega dela.

Enako se je utesnjevala tudi poslovnost vodilnih osebnosti in poslovodnih organov. Velik vpliv neformalnih centrov na kadrovsko politiko v gospodarstvu je vnašal elemente osebne odvisnosti poslovnih ljudi od muhavosti zahtev teh centrov, taka politika ni razvijala odgovornosti do delegatskih in samoupravnih teles, marveč do različnih mogočnikov ali njihovih ad hoc prisotnih skupin. Zaradi izjav uglednih gospodarstvenikov se večkrat vprašamo: ali so vse politične zahteve, katerim se morajo ukloniti, hkrati tudi pametne zahteve, ki izhajajo iz duha naših programskih dokumentov, ali so usklajene z ustavo in sistemskimi zakonskimi akti, ali pa gre za pragmatska navodila za zadovoljevanje nekega prehodnega empiričnega interesa, pred katerim mora skloniti glavo, ker je prišel na funkcijo s soglasjem prav tistih, ki so v svesti svoje moči sestavljali ta navodila.

Ta dilema je povezana z naravo neformalnega komuniciranja med centri moči. Centri na višji ravni strukture so redkokdaj spremljali usodo »priporočil«, poslanih tistim na nižjih ravneh, ali pa so se zadovoljevali s površnimi informacijami, ki so jih resneje preverjali šele, ko je, pod pritiskom javnega mnenja ali samega delavstva, grozil očiten »primer« ali afera. Tiho soglasje, ki smo ga omenili, je delovalo, ker ni nihče želel z nikomer deliti osvojenega prostora suverenosti. Po uradni definiciji je vse potekalo v duhu federalizma in decentralizacije. Neuradno je v vertikalnem vrtiljaku vsak živel zadovoljno, osvobojen skrbi zaradi nepotrebne vmešavanja »od spodaj« in »od zgoraj« in pri sebi srečen, da je v mozaiku razpršenih etatizmov izginila učinkovita kontrola z vidika družbe kot zgodovinske celote. Ekonomska moč je bila zagotovljena s političnim nadzorstvom nad tistim delom gospodarskega sektorja, ki je bil v domeni politične moči. Izcimil se je navidezen paradoks, zvečine neznan v klasičnih ureditvah: drugače kot pri tradicionalnem konceptu birokratske moči, po katerem, kakor smo videli, utemeljuje birokratski stan svoj položaj na hierarhiji položajev, pa pri nas birokracija črpa svojo moč prav iz premajhne hierarhije in iz »ugodne odtujitve v okviru tiste ravni decentralizacije, kjer ni učinkovitega nadzorstva ne ‚od spodaj‘ ne ‚od zgoraj‘. Zavedajoč se, da v takšnih razmerah tudi mehanizmi odgovornosti funkcionirajo kot zarjavel stroj, si ni mogla niti predstavljati, da bi se njenemu voluntarizmu postavila po robu kakšna resnejša ovira. Naj je še tako počela vse, kar je mogla, da bi priporočila »od zgoraj« amortizirala v njihovi morebitni kritični ostrosti, se je še bolj zagnano trudila, da je v svoji domeni preobrazila voluntarizem v dejanski

direktivizem in da mu je s kadrovske investituro odgovornih gospodarstvenikov najprej podredila ekonomijo kot najpomembnejšo sfero, katere subordinacija omogoča vse druge oblike moči.

Če bi ne prišlo do nesoglasja med vse večjo formalno demokratičnostjo »priporočil« (s katerimi je bilo potrebno ščititi družbeni in razredni interes v njegovi zgodovinski, substanci razsežnosti) in birokratskim voluntarizmom na vzajemno ločenih in nefunkcionalno povezanih ravneh decentralizacije političnega sistema (na katerih je bil ta interes prisilno presnovan v empirični, skupinsko-lastninski in kolektivno egoistični), morda teza, da po letu 1965 ni bilo ne plana ne trga, ne bi prenesla resnejše kritike. Praksa pa je bolj in bolj opozarjala, da v nastalem položaju ne ena ne druga modeliteta naše ekonomije nista mogli ohraniti vloge, ki bi jima ustrezala v sistemu socialističnega samoupravljanja. Dejanska suverenost družbenopolitičnih skupnosti je preprečevala organsko integracijo družbenega planiranja in zameglila definicijo realnih zgodovinskih interesov z agresivnim prizadevanjem večine centrov moči, da bi v pojem »zgodovinskega« stlačili vse tisto empirično in parcialno, kar se je z zgrešenimi posegi kaj hitro izkazalo kot »kratka pamet« in navadna zloraba trenutne politične konjunkturo. O nasilju voluntaristične prakse nad učinkovanjem ekonomskih zakonitosti je že bila beseda. Pod njenim varuštvom se je razvila miselnost »ležerne atmosfere« v gospodarstvu, ki je postopno izrivala ekonomsko motivacijo za delo – podnet za zdravo konkurenco, strah pred »kaznijo«, ki jo izreče trg slabemu delu in malomarnosti, prirojen instinkt za delovno disciplino in odgovornost za delovne učinke, interes za produktivnost dela, od katere bi moralo biti odvisno tudi zniževanje inflacije, vključevanje v tehnološko revolucijo, izumiteljstvo in inovatorstvo ter vrsto drugih individualnih in kolektivnih »nagonov za delo«; brez poglabljanja in spodbujanja teh dejavnikov ni niti učinkovite vloge subjektivnega dejavnika v ekonomski sferi. Čim se ljudje zavejo, da delo ni vir in merilo vseh vrednot in kadar sam sistem v praksi spodbuja premik v obnašanju od ekonomske racionalnosti k politični smotrnosti, je že pred vrati, neodvisno od posamične in skupinske volje, močan psihološki dejavnik, ki potisne, ko dobi obliko »neracionalne morale«, večino ekonomskih posegov v slepo ulico.

IV. O vlogi ZKJ

Politično zasnovo šestega kongresa (1952) pogosto obravnavamo, kot da gre za neki daljnji dogodek, ki samo še z zamirajočo močjo odseva na današnjo stvarnost. Toda prav v dokumentih o njegovem delu so metodološko razčlenjene domala vse podlage, s katerih bi morali ob nujni posodobitvi izhajati pri razčlenjevanju tiste vloge, ki jo mora ZKJ odigrati v transcenci sedanje krize. Po vseh dilemah v zvezi z izvornim izvajanjem njenih zamisli (prisotnih zlasti v začetku sedemdesetih let) je videti, da temeljno stališče o ločevanju ZK od operativne oblasti in o njeni preobrazbi v idejno in politično avantgardo, nikoli ni bil aktualnejši kot danes. Če je ZKJ sama spoznala, da se je v političnem sistemu krepko uveljavila težnja po povezovanju njene strukture z interesi decentraliziranih in osamosvojenih delov sistema in če je to težnjo identificirala kot partijski federalizem, potem se ne more izogniti splošnemu sklepu, da se bo še naprej razvijala kot »partija v velikem zgodovinskem smislu«, če se bo njena praksa kazala kot sinteza empiričnih in zgodovinskih interesov družbe. V to smer gredo tudi vse sodobne definicije demokratičnega centralizma in vloge partijskih organov na vseh ravneh. Sinteza domneva odpravo abstraktne demokratičnosti »priporočil« kot tudi dejanske direktivnosti centrov moči v razmerju do družbenega planiranja in uveljavljanja ekonomskih zakonitosti. Raztapljanje nelegitimnih temeljev njihove dominacije bo učinkovito, ko ne bo noben ekonomski interes izpostavljen potrjevanju kakšnega izmed teh centrov in njegovemu razsojanju, in ko ga bo, tudi v zgodovinski

razsežnosti, potrdil družbeni plan kot izraz širše interesne sinteze, in trg kot objektivizirani kriterij za to, ali »gre skozi ali ne«. Sinteza in ne parcelacija je tisti izvorni ambient, v katerem se lahko ZKJ, brez spon, ki jo vlečejo v neposredno in vase zaprto posamičnost, postavi kot »partija celote« in ne »partija statusa quo«, hkrati pa je lahko tako v ekonomskem kot v političnem sistemu njun (njune substance) idejni arhitekt in tudi iznad njunih konkretnih izvedb (kot zgodovinski subjekt, odgovoren za smisel praktične realizacije). Obe poziciji (preprosto tistega »v«, in »nad« v razmerju do sistema) se združujeta kot zgodovinski um in uveljavljata kot njena dialektika. Prekinitev na tej relaciji je bila posledica neumstvenih vsebin. Ko se je ZKJ izključevala »v sistemu«, je delovala kot »empirična partija«, raztrgana na nešteto segmentov, ki so težili, da se vzajemno oddaljujejo kot deli razpočenega prajedra, ko pa se je hotela dvigniti »nad« sistem, je tvegala, da obnovi preživete vsebine iz časov, ko se je borila za oblast. Ta razcep je posebej odseval na področje ekonomije. Njene zakonitosti so neizprosno in sleherna napačna korekcija njihovega toka (bodisi ex ante, z neučinkovitim družbenim planiranjem in neplodnim dogovarjanjem in sporazumevanjem, bodisi ex post facto, z naknadnim administriranjem in volutaristično arbitražo) je povzročila poglobljanje kriznih tokov. Seveda so se porajale tudi ustrezne oblike neadekvatne zavesti. Tisti, ki so verjeli v perfektnost političnega sistema in njegovo možnost, da lahko trajno eksistira »nad« ekonomijo in da kriza izvira iz neskladnosti praktičnega ekonomskega ravnanja in njegovega idealno zamišljenega političnega obrazca (pri čemer so ob sklicevanju na ustavo dajali temu obrazcu brezpogojno prednost), še danes živijo v prepričanju, da je kriza samo ekonomska in da v političnem sistemu ni potrebno domala nič bistvenega spremenjati. Drugi pa, ki so teoretično kapitulirali pred prepričanjem, da se je ZK kot gibalna sila političnega sistema utopila v ekonomski pragmatiki in se znašla v zadnjih vrstah gibanja z edino preostalo možnostjo, da se njen smisel registrira kot naknadna samozavest, so zahtevali radikalno spremembo političnega sistema, sodeč, da je potrebno rekonstrukcijo zgodovinskega uma tudi pri nas speljati s ponovno centralizacijo in redukcijo samostojnosti vsega posebnega in posamičnega le na simboličen obseg. O tej aporiji smo že govorili. Ni bilo malo tistih, ki so jo hoteli razlagati kot ideološko krizo ZKJ. Po njihovem mnenju se spopad ekonomskih interesov neposredno sublimira kot spopad ideoloških projekcij. Ima zgodovinsko ozadje, ker se dá za sleherno projekcijo slutiti različne izkušnje iz preteklosti, bodisi da sežemo v čas, ko so v jugoslovanski skupnosti nekateri narodi močnejše kazali hegemonistične težnje, bodisi v čas tradicionalnega odpora drugih narodov proti centralizaciji in krepitvi moči federalnega državnega in partijskega vrha. Izkušnje se izključujejo z razpotji, med katerimi je bilo eno sredi šestdesetih let, ko so se po mnenju »centristične usmeritve« začeli legalizirati dezintegracijski procesi in ki so doživeli vrhunec v ustavi iz leta 1974. Nasprotno pa so bila po mnenju »federalistične« usmeritve (ki jo njeni nasprotniki brez ovinkov imenujejo »konfederalistično«) šestdeseta leta prav čas demokratizacije v gospodarstvu, v državi in v sami ZKJ in se je ustava le izkazala kot legalizacija legitimnega zgodovinskega procesa, ki je raztopil temelje hegemonizma v vseh teh sferah in omogočil enakopravnost njihovih sestavnih delov. Kot skrajna posledica tega je bil izpeljan sklep, da je spopad teh dveh usmeritev preživel partijske kongrese, da je globoko preniknil v vse pore ekonomskega in političnega sistema, da je izzval kontinuiran razcep med deklariranim in dejanskim ravnanjem in da imamo zato v obeh sistemih tudi po trinajstem kongresu potencialna potresna območja, ki bodo obnavljala krizo vse dotlej, dokler bodo mimikrirana z ideologijo o neobstoječi politični in akcijski enotnosti ZKJ.

Koliko je resnice v tem radikalnem kriticismu, bi težko dejali brez obsežne raziskovalne študije. Težko bi bilo v imenu nekaterih ozirov do »ideološkega miru v hiši« vnaprej izključiti domnevo, da so neformalni centri, ki podpirajo »centralistične« ali »(kon)federalistične« flatforme preživeli kritične burje, ki jih je razpi-

hala sam ZKJ v času, ko ni bila za nikogar več skrivnost, da se je kriza po 12. kongresu poglobila, da ne uresničujemo ne dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije, ne protiinflacijskega programa in da se je veliko stališč in sklepov CK ZKJ, vsebinsko bogatih v pravem zgodovinskem pomenu, kmalu po njihovem sprejetju prelomilo v povsem drugačno praktično-interesno opcijo. Še teže je vztrajati v položaju, v katerem ni povsem gotova perspektiva, da bodo ti centri končno identificirani in da bo skupaj z njimi izginila tista skrivnostna psihoza, pod katere vplivom se vsake sinteze bojimo kot obnove centralizma in unitarizma, temeljnih ustavnih definicij pa kot pozitivnih oporišč policentričnega etatizma. Na tej točki prekaša kriza zaupanja s svojimi učinki tudi ekonomsko in socialno krizo in se pojavlja kot dejavnik, kateremu se namenja neupravičeno majhna pozornost. Mar niso neformalni birokratski centri moči, ki so se izmaknili učinkoviti kontroli celo najvišjih forumov ZKJ (delno sestavljenih prav iz njihovih članov), z agresivnim pretežiranjem svojih interesov pripomogli h globalnemu identificiranju celih narodov z nekaterimi oblikami negativne izkušnje in se tako, primeroma, v povprečnem Srbu kaže potencialni nosilec hegemonizma, v povprečnem Hrvat in Slovencu rojen separatist in ozkosrčen nacionalist, poln resentimentov nasproti »tisti drugi (unitaristični) strani«, v Bosancu dedno obremenjeni uteleševalec satrapske balkanske miselnosti in provincialnega političnega in kulturološkega primitivizma, v Albancu pristen iredentist ipd.? Iz teh aporizmov se je skušala izpeljati tudi ustrezna tipologija političnih miselnosti, obogatena še z zemljepisno sestavino, po katerih se tistim iz »vzhodnih delov« države en bloc pripisuje nagnjenje k centralizmu in hegemonizmu, tistim iz »zahodnih delov« pa k federalizmu in demokratičnosti.

Denimo, da se dokaj upravičeno strinjamo, da gre navsezadnje za ideološke hipostaze in pretiravanja, s katerimi se želi povedati, da je idejna enotnost ZKJ pretežno fikcija tudi za daljnjo prihodnost, vendarle ne moremo trditi, da smo povsem odpravili ideološke stereotipe, ki dajejo povod za takšna gesla. V razpravah zadnjih let o najpomembnejših vprašanih ekonomskega in političnega sistema, o spremembah ustave in ZZZ, deviznem režimu, kontroverzah partijskega in državnega federalizma, obstoju ali neobstoju »Yu-opozicije«, o smislu in dometu partijskih rehabilitacij in drugih »vročih temah« – se je skoraj vnaprej vedelo, s kakšnih pozicij bo začel konkretni govornik na političnem, znanstvenem ali podobnem sestanku ali katero izhodiščno tezo bo izbral raziskovalni tim na čelu s svojim voditeljem. Zagovorniki vsakega stereotipa, ne tako redko tudi predvsem prostorsko opredeljenega, so v sklopu svojih konstrukcij puščali malo možnosti za drugačne nazore (pri čemer so jim tudi sredstva množičnega komuniciranja iz »njihovih okolij« izdatno pomagala). Le malo upanja so imeli tudi kritiki teh konstrukcij, če so izvirali iz »okolij« njihovih tvorcev. Enoten jugoslovanski trg ni odpovedal samo, kar zadeva svobodno združevanje dela in sredstev, marveč tudi z vidika svobodnega pretoka idej.

In spet smo pri paraleli ekonomije in politike. Zaprta ekonomija je morala roditi zaprto ideologijo in se prikazovati kot zelo dober pater familias in skrben gospodar. Centri, ki so imeli ekonomsko in politično moč, so morali poseči tudi po ideološki moči in se truditi, da bi postala kar se da popolna v sektorju svojega vpliva. Ta ideološka moč, cepljena na že obstoječe predsodke iz preteklosti, jih je lahko samo še poglobljala in vključevala v nove oblike manipulacije. Naša ideološka kriza se je začela prav v razmerah, ko se je želela ZKJ po dvanajstem kongresu izviti iz mrtvila in se (kakor je pokazala tudi vsepartijska razprava v letu 1984) dokopati do ekonomskih, političnih in idejnih sintez in znova oživeti kot revolucionarno gibanje ter preseči notranjo razcepljenost, in to v času, ko so se hkrati centri moči trudili na vse pretege, da se v praksi ne bi nič spremenilo, ker bi to utegnilo ogroziti njihovo dominacijo. Prišlo je do kratkega stika, dobro znanega v zgodovini revolucij, med partijo kot »gibanjem« in partijo kot »sistemom«. Imanentni težnji ZKJ (ki se je pokazala tudi na trinajstem kongresu), da odpravi

krizo kot »partija sinteze«, se še naprej postavlja po robu cela neformalna »partija sistema«, ki ima, čeprav znotraj razcepljena po kofrontiranih strukturah moči, vsaj toliko samoohranjujoče kohezije, da so si njeni centri edini, da je mogoče od krize celo dobro živeti. Zato sta danes v igri najmanj dve ideologiji. Prva med njima (»ideologija sinteze«) je realna zgodovinska možnost na ravni ZKJ in je prisotna kod dejansko možna transcendenca sedanjega stanja. Druga (»ideologija parcializiranih struktur moči«) se izkazuje kot dominacija stereotipov ekonomskih, političnih in ideoloških ravnanj in je istovetna s hipokrizijsko zavestjo o krizi. Ta tip zavesti odkriva vzroke krize zgolj v tistem »zunaj sebe«, v tistem, kar ni neposredno povezano z njegovo bitjo; razglša, da je le tako mogoče spoznati vso trivialnost vzajemnih obtoževanj unitarizma, separatizma, centralizma in konfederalizma, integritza in policentričnega etatizma ter številnih drugih kontrâpolarnih vsebin kot poglavitnih generatorjev krize (vendar samo, če niso na »naši strani«). Razcepljena zavest, ki se poraja iz teh kontrapolacij, ni sposobna ukreniti nič drugega, kot da namesto prave transcendence reproducira status quo na ravni trenutnega razmerja sil, s tem pa tudi stagnacijo, životarjenje v nedostojnih obrazcih življenja (ki s svojo iracionalnostjo včasih zaprepaščajo kulturni svet) in oblike dezintegracije (ali pa napačne integracije), ki so v moderni dobi in v razcvetu znanstveno-tehnološke revolucije docela arhaične. Za »ideologijo sinteze« in »ideologijo parcializiranih struktur moči« stoje tudi njihovi realni protagonisti. Ne da bi pretiravali, lahko trdimo, da bo od izida njihove diferenciacije v ZKJ odvisna tudi prihodnost družbe in njenih perspektiv, ki so seveda lahko odprte tudi za drugačne alternative, če ne bo delovalo načelo »partije v velikem zgodovinskem smislu«.

To nas vrača k temi o odvrâčanju ZKJ od dejanske oblasti. Sprîčo dozorelosti spoznanja o nujnosti radikalnega preobrata (radikalnega v smislu uresničevanja tistega zgodovinskega možnega) ne gre dvomiti, da je postalo imperativ časa in da to terjâ smotrnost, ker bi morale vzgledu ZKJ slediti tudi druge strukture (predvsem sindikat, katerega neformalni centri moči tudi niso bili imuni za željo po dominaciji nad razredom). Ena izmed poti bi lahko bila tudi »umstvena spontanost«. Ta izraz H. Marcuseja ima v naših razmerah dvojen metodološki pomen. V državah, v katerih so komunistične partije na oblasti, je ideja o spontanosti še vedno nepreklicno pregnana na rovaš ideologije o »absolutni organizaciji«. Ta koncept smo morali opustiti takrat, ko smo spoznali, da pod regulative »absolutne organizacije« ni mogoče vpeljati nobene modalitete celote družbenega življenja (od ekonomskih zakonitosti do fenomena nacije, kulturnega življenja, tradicije, religije in drugih oblik kolektivne in individualne eksistence). Kjerkoli so poskušali z organizirano represijo, je prišlo do nazadovanja k neustreznim oblikam izkustva. Operativna oblast ZKJ (bolje rečeno – njena uzurpacija) je nenehno porajala hibride, katerih prave fiziognomije nismo znali nikoli natančno določiti. Nastajali so nelegitimno, ker jih ni bilo mogoče nikoli uvrstiti ne med programske ne med ustavne projekcije samoupravnega socializma. Po drugi strani so prevladovale oblike prakse, katerih pravo bit smo prikrivali vse dotlej, dokler je nismo morali prepoznati kot krize. Takrat je postalo opazno, da ZKJ po nepotrebem zavira spontane tokove ekonomskega in družbenega življenja, namesto da bi njihovo notranjo logiko pametno (to pa pomeni metodološko s stališča celote) usmerjala k materializaciji tistih vsebin, ki sestavljajo ontološko podlago socializma kot svobodne asociacije združenih proizvajalcev. Ti tokovi so pri nas res da obstajali že doslej, vendar v obliki »stihijske spontanosti«. Morda bo presenetljiva ugotovitev, da se lahko »stihijska spontanost« pojavi v družbi, za katero se sicer trdi, da kronično boleha zaradi preorganiziranosti in »drage demokracije«. Presečenje pa ni umestno, če upoštevamo, da gre za kopico znotraj sebe organiziranih, toda med seboj nepovezanih segmentov, katerih v vzajemnih odnosih v praksi ne navdihuje pameten koncept idejne in politične sinteze, marveč stihija trenutnih konjunktur – in ta stihija se po trditvah tudi uradnih dokumentov približuje robu

anarhije. Zato izhoda iz krize ni videti ne v nadaljnji hipertrofiji organizacijskih oblik (ker se lahko vsaka med njimi, kakor opozarjajo izkušnje, sprevrže v status quo in je namenjena sama sebi), niti v poglobljanje stihije, ki povzroča spopade med izločenimi deli družbene strukture in jih peha v anomijo (izraz, s katerim E. Durkheim označuje nemožnost spremljati logiko gibanja razkosane socialne totalitete). Uvajanje pojma »umstvene spontanosti« v analizo našega položaja mora postati pot k odpravljanju obeh skrajnosti. Pri tem se mora izogniti očitku, da se prek takšne opredelitve spontanosti pravzaprav obnavlja položaj meščanskega sveta, kjer se giblje vsaka sfera družbene biti po lastnih zakonitostih, vendar tako, »da mi«, kot je pisal Marx, »ena sfera ukazuje, da se obnašam tako, kakor mi druga prepoveduje«. Čeprav tudi mi nismo večkrat daleč od takšnega stanja (o čemer nas opozarja razcep med normativnim in dejanskim in vseh področjih življenja), velja poudariti, da »umstvena spontanost« v naših razmerah ni seštevek golih postulatov, »kar naj bi bilo« in »kar bi morali biti«, kakršne srečujemo kot nemočne pozive v ideološki publicistiki. Ko govorimo o razmerju med ekonomijo in politiko, je ta realna zgodovinska možnost, ki se na ravni zgodovinskega razuma izkazuje kot družbeno planiranje v smislu idejne sinteze interesov, katerih promotor je ZKJ, na ravni prakse pa kot spontanost ekonomskih in političnih pobud ter kot svobodno uveljavljanje ekonomskih zakonitosti. Kritika tokov uresničevanja tako na eni kot na drugi ravni, na katerih dobiva enotnost teorije in prakse priložnost za zmanjševanje hudih razhajanj, bo upoštevana kot naravna pravica ZKJ vse dotlej, dokler bo ta kot revolucionarna avantgarda potrjevala realne in ne le uzurpirane temelje svoje zgodovinske legitimnosti. Veliko je razlogov, da verjamemo v uresničljivost tega procesa, vendar pa ne smemo pozabiti, da se noben sistem idej v zgodovini ni uresničeval z vnaprej zagotovljenim samodejnim mehanizmom (kar velja tudi za ideologijo »znanstvenega socializma«, na katero so prisegle cele generacije), marveč s pripravljenostjo na sodelovanje subjektivnih sil ter na žrtve in odrekanja, ki so del tega celostnega programa.

ZDRAVKO TOMAC

Samoupravljanje kot učinkovit vse obsegajoč sistem funkcioniranja družbe

(Ob razpravi o razmerju med politiko in ekonomijo v jugoslovanski družbi)

Na podlagi postavljenih vprašanj o razmerju med politiko in ekonomijo v reviji Teorija in praksa št. 6/86 in dodatnih vprašanj v pismu, ki napoveduje posvetovanje o povezanosti ekonomije in politike v jugoslovanski družbi v šestih tematskih celotah, skušam podati svoje mnenje o nekaterih bistvenih vprašanih razmerja med politiko in ekonomijo v jugoslovanski družbi ter predlagati ustrezne spremembe, ki naj socialistično samoupravljanje razvijajo v racionalen in učinkovit sistem upravljanja celotne družbe.

1. Ker so poglavitne motnje in vzroki ekonomske krize v tem, da se ohranja in obnavlja etastični sistem družbene reprodukcije, je logično, da se zavzemam za to, naj bi bilo težišče družbene akcije v tem, da se onemogoči obnavljanje starega sistema družbene reprodukcije z učinkovitim izvajanjem sprememb, ki bodo spodbujale samoupravno integracijo združevanja dela in sredstev kot temelja jugoslovanske integracije.

V nasprotju z že podanimi mnenji očitno ni težko dokazati, da se tako v Dolgoročnem programu ekonomske stabilizacije kot v Kritični analizi političnega sistema z nekaterimi razlikami vendarle v celoti predlaga enotna strategija za to, kako odpraviti ekonomsko krizo prav s tem, da se onemogoči obnavljanje starega sistema (državno socialističnega).

Ta strategija temelji na ugotovitvi, s katero se začenja drugi del kritične analize, ki vsebuje konkretne predloge sprememb:

»Poglavitna smer sprememb v funkcioniranju političnega sistema je ustvarjanje možnosti za uresničevanje samoupravnih proizvodnih odnosov in odločilne vloge delavskega razreda v družbeni reprodukciji. Zato sta bistvena nadaljnja izgradnja in uspešno funkcioniranje na ustavi zasnovanega sistema družbene reprodukcije, v katerem bodo delavci odločali o razmerah, sredstvih in rezultatih dela in s celotnim političnim sistemom zagotavljali uresničevanje svojih skupnih in splošnih družbenih interesov.« (str. 47)

Ker so bili in so še veliki pritiski, naj bi odstopili od strategije razvoja združenega dela, Kritična analiza posebej poudarja, naj bi z vsemi spremembami predvsem poskrbeli, da bi dosegli te cilje:

- »uresničijo naj se neodtujljive pravice delavcev v združenem delu v upravljanju dela in sredstev v vsej družbeni reprodukciji;

- delavci v tozidih naj upravljajo celoten dohodek in akumulacijo, z drugačnim odločanjem o razširjeni reprodukciji naj se pospeši proces samoupravnega združevanja dela in sredstev za skupno ustvarjanje dohodka in zagotovi, da bodo delavci, ki odločajo o sredstvih in družbeni lastnini, nenehno obnavljali, povečevali in izboljševali materialno podlago svojega in vsega družbenega dela;

- naj se krepí družbena lastnina kot izraz in materialna podlaga socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov;

- v skladu z ustavnim položajem delavcev naj se izboljšajo in še razvijejo družbenoekonomski odnosi na nekaterih področjih gospodarskega sistema, zlasti pa v sistemu družbenega načrtovanja, monetarnem, kreditno-bančnem in deviznem sistemu, sistemu cen in davčnem sistemu in tako zagotovi uresničevanje Dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije, itd.« (str. 49)

Od uresnitve teh predlogov v Kritični analizi, ki jih je potrebno dodelati in ob tem ustrezno spremeniti ZZZD, ustavo in zakonodajo v celoti, od združevanja dela in sredstev na podlagi skupnega dohodka in od uresničevanja samoupravne integracije združenega dela Jugoslavije je odvisno, ali se bo samoupravni socialistični sistem uveljavil in še naprej razvijal, ali se bo Jugoslavija demokratsko izkopal iz krize.

Ugotovimo lahko, da je Kritična analiza spričo svoje celovitosti in predlogov za dograditev sistema pravilno začrtala smer razvoja, ko se povsem jasno zavzema za združevanje dela in sredstev, za razvoj združenega dela, samoupravljanje, demokratizacijo družbe in še popolnejše uresničevanje nacionalne enakopravnosti in družbene moči delavskega razreda v povezavi z vsemi delovnimi ljudmi. Kritična analiza zelo načelno opozarja, da se mora nacionalno uresničevati kot razredno, oziroma na enotnost razrednega in nacionalnega ter dokazuje, kako so nastali nacionalni problemi predvsem posledica neuresničevanja nacionalnega kot delavsko-razrednega, kot posledica ločevanja nacionalnega in razrednega in zapostavljanja interesov delavskega razreda ob oblikovanju nacionalnih interesov in njihovega povezovanja v enoten jugoslovanski interes.

Zato menimo, da je splošna usmeritev Kritične analize pravilna, da razkriva poglavitne probleme in da je odprta za vse spremembe, ki so v skladu s to strategijo.

Toda v nekaterih predlogih sprememb in dograditve nekaterih institucij političnega sistema je Kritična analiza ostala na pol poti, saj so nekateri predlogi preveč načelni, premalo razčlenjeni in namesto da bi ponudili konkreten model, ostajajo pri ugotovitvah: treba je, mora se, nujno je in tako dalje. Za takšno

nedorečenost ni opravičila in v nadaljnjih razpravah bi morali razčleniti in še bolj konkretizirati nekatere predloge, saj, kakor je pogosto poudarjal Edvard Kardelj, morajo subjektivne družbene sile jasno povedati ne le, kaj je potrebno ukreniti, marveč tudi kako, oziroma da se lahko smotrno razvija le tista družba, ki se ji posreči pritegniti vse svoje ustvarjalne zmogljivosti. Zato moramo povedati, da je Kriična analiza potrdila, da reproduciranje starega etatišičnega sistema ni samo posledica neugodnega razmerja sil in odpora birokratsko-etatišičnih sil, marveč tudi nezadostne usmerjenosti in konkretne organiziranosti subjektivnih sil za to, da bi podale določne in konkretne odgovore, kako uporabiti in izpeljati ustavni sistem. Na primer, Kriična analiza ugotavlja, da številna bistvena vprašanja samoupravnega organiziranja niso ustrezno operacionalizirana ali pa sploh niso obdelana.

2. V minulih dvanajstih letih izvajanja ustave smo se ukvarjali pretežno z mikroorganizacijo družbe, posebej z vzpostavljanjem institucionalne organizacije (tozdi, krajevne skupnosti, sisi) ter z usklajevanjem celotnega sistema z ustavo. Vse to je bilo potrebno, vendar samo kot ustvarjanje možnosti za novo samoupravno integracijo. Toda prav v uresničevanju samoupravljanja (kot vse zajemajočega sistema) temeljne ustavne rešitve ne le da niso udejanjene, marveč tudi niso ustrezno normativno izpeljane iz vsebine ustave.

Storjeni sta bili vsaj dve veliki napaki z daljnosežnimi posledicami:

a) Slepimo se s tem, da sama vzpostavitev in organiziranje institucij samodejno zagotavljata tudi uresničevanje samoupravljanja, zaradi česar je nastajalo družbeno ozračje, da je samoupravljanje tozdi, krajevna skupnost, sis ali kakšna druga institucija ter da je zato najpomembneje sprejeti normativne akte in vzpostaviti novo organizacijo.

b) Bolj in bolj se je začelo ne le v praksi marveč tudi v teoriji pisati in govoriti ne o pravicah delavcev, marveč o pravicah institucij, bolj in bolj so začele zoprvti druga drugi institucije tako v združenem delu kot v okviru družbenopolitičnih skupnosti v boju za večje pravice.

Izginjati je začela temeljna opredelitev našega sistema, da organizirani delavec v povezavi z vsemi delovnimi ljudmi v mestu in na deželi in s celotnim političnim sistemom uresničuje oblast in samoupravljanje. Iz zasnove ustave izhaja, da je nosilec suverenosti delavec, da je oblast vselej v rokah delavcev, da pa se ta zaradi smotrnega in učinkovitega upravljanja združuje na različnih ravneh sistema v odločanju o nekaterih družbenih zadevah. Ustava določa, o katerih družbenih zadevah odločajo delavci samo v okviru združenega dela ali prek zbora združenega dela in sisov, o katerih družbenih zadevah pa odločajo združeni z vsemi delovnimi ljudmi v družbenopolitičnih skupnostih in drugih institucijah. Na podlagi tako jasne zasnove je umestno zelo natančno določiti funkcije, ki jih delavci opravljajo na različnih ravneh organiziranih v institucije, in, da se omogoči učinkovito izpolnjevanje teh funkcij, so se začele širše institucije v sistemu pojmovati in razvijati kot oblika povezovanja ožjih institucij.

Ustava natančno določa, o kakšnih interesih in družbenih zadevah odloča delavec združen v temeljni organizaciji združenega dela, o katerih v delovni organizaciji, o katerih v sestavljeni organizaciji in o katerih na širših ravneh prav do reprodukcijskih planskih celot na ravni Jugoslavije. Namesto da bi ob operacionalizaciji takšnega sistema zelo natančno določili, da organi samoupravljanja in vodenja odločajo o združenih funkcijah in potem tudi odgovarjajo za njihovo izvrševanje, je bilo storjenih veliko kompromisov, ki so čedalje širše institucije gradili v združenem delu po načelu združevanja institucij in federalizacije ali konfederalizacije odločanja, kar je omogočalo, da so tehnobirokratske strukture blokirale samoupravno integracijo, sistem pa napravile avtarkičen in neracionalen ter v znatnem obsegu neodgovoren. Praksa je pokazala, da samoupravnega odločanja ni mogoče zapreti v institucije, da moderno gospodarstvo zahteva združevanje ob nekaterih programih in odpravo odločanja, v katerem tudi v

zdrženih funkcijah lahko vsaka institucija blokira odločanje in izvrševanje. V zdrženih funkcijah na različnih ravneh zdrženega dela je torej potrebno odpraviti konsenz, ki je dajal vsaki zdrženi instituciji pravico, da blokira odločanje in izvajanje odločitev. Kritična analiza političnega sistema opozarja na te probleme, dasiravno precej načelno, vendar pravilno zahteva, da se s spremembami ZZD omogoči učinkovita vertikalna organizacija samoupravljanja in vodenja v zdrženem delu. Ta tu naj takoj pristavimo, da so potrebne spremembe, ki bodo omogočile odločanje na širših ravneh samo v zdrženih funkcijah, ne pa v vseh funkcijah.

Na podobnih načelih je potrebno postaviti tudi odnose v uresničevanju funkcij družbenopolitičnih skupnosti. Slehernna družbenopolitična skupnost ima z ustavo določene izvorne funkcije, s spremembami pa naj bi prišle do takšne organizacije, ki bo omogočala, da izvršuje te funkcije in da potem zanje odgovarja. Hierarhija v izvrševanju politike je torej potrebna tako v zdrženem delu kot družbenopolitičnih skupnostih. Če kakšna institucija bodisi v zdrženem delu bodisi v družbenopolitičnih skupnostih nima učinkovite možnosti, da izvršuje svoje funkcije, potem zanjo niti ne more odgovarjati. Tako smo zašli v sedANJI položaj, v katerem, denimo, zvezni izvršni svet in drugi izvršni sveti, ki po ustavi odgovarjajo za stanje v družbenopolitični skupnosti, navzlic dejstvu, da se ne uresničuje predlagana in sprejeta ekonomska politika, vračajo odgovornost s sebe trdeč, da niso imeli ustreznih pravic in možnosti, da bi svoje predloge uresničili in izpeljali.

Poleg naštetih predlogov za to, da se onemogoči neodgovorno ravnanje, je potrebno tudi razmejiti pravice in obveznosti izvršilnih in poslovodnih organov od pravic in obveznosti samoupravnih in delegatskih organov.

3. V marsičem je potrebno spremeniti ZZD, da bi celoten sistem samoupravnega organiziranja tako dogradili, da bo učinkovit in racionalen, da bo v središču pozornosti samoupravljanja vsebina odločanja in ne oblika. V tem duhu bi morali poleg predlogov, ki terjajo krepitev položaja delavskega sveta, še razčleniti številne predloge, ki jih ponuja kritična analiza funkcioniranja političnega sistema.

Zaustaviti bi morali težnje po tem, da se zdrženo delo razcepi na med seboj razhajajoče se in nepovezane dele, ki so bolj in bolj odvisni od političnih, državnih in paradržavnih struktur; zaustaviti bi morali procese osamosvajanja »kapitala« v rokah državnih in paradržavnih organov ter s krepitvijo ekonomskih zakonitosti onemogočati politični voluntarizem ter poskrbeti, da bi s spremembami v bančnem sistemu, kreditno-monetarnem sistemu, deviznem sistemu, politiki cen in sistemu načrtovanja ustvarili možnosti, da bi delavci odločali o pogojih gospodarjenja in družbeni reprodukciji.

4. Organizirano znanje postaja v svetu bolj in bolj temeljna proizvodna sila in razvoj družbe je čedalje bolj odvisen od splošne ravni razvoja znanosti in posebej sposobnosti družbe, da zagotovi optimalno uporabo sodobne tehnologije, ne pa od skupno vloženi investicij in višine stopnje investiranja. Naša dosedanja zasnova ekstenzivnega razvoja s klasično industrializacijo in velikim odstotkom narodnega dohodka (približno 40 odstotkov), ki se daje za te namene, je ne le pahnila državo v inflacijo in gospodarske težave, marveč je ustvarila tudi velika strukturna nesorazmerja. Če torej samoupravni socialistični sistem v celoti ne bo smotrnejše in bolj organizirano izkoriščal organiziranega znanja kot drugi sistemi, se ne bo zgodovinsko izkazal v praksi ne glede na vso humanost in naprednost svoje zamisli. Razvoj tehnologije, znanosti, delitve dela, vključevanje v mednarodno delitev dela, krepitev ekonomskih zakonitosti, procesi urbaniziranja in urbanizacije jugoslovanske družbe zahtevajo integracijo kot pogoj za obstanek in za strateške odločitve na središčnih ravneh sistema. To pomeni, da je potrebno v jugoslovanski družbi zagotoviti učinkovito strateško odločanje na središčnih ravneh sistema – tako v funkcionalnem organiziranju (zdrženo delo) kot v teritorialnem organiziranju (raven federacije), oziroma da se hkrati onemogoči državnim in paradržavnim organom, da odločajo o družbeni reprodukciji. Obdelati in v sistem

vgraditi je potrebno vrsto novih funkcij države v spodbujanju in organiziranju temeljnih raziskav, nove tehnologije in vseh tistih drugih funkcij, ki jih spričo delno združenega dela le-to še dolgo ne bo moglo uspešno opravljati, brez katerih pa ne moremo ujeti korak z razvojem poindustrijske družbe.

Torej namesto velikih razprav o tem, ali naj se razširijo pristojnosti centralnih organov na vseh ravneh organiziranja, moramo poiskati takšne rešitve, ki bodo skladne s samoupravnim sistemom. Kritična analiza funkcioniranja političnega sistema je samo delno obdelala takšno koncepcijo, saj so odpori starega veliki, vendar tudi zato, ker sile, ki terjajo integracijo in krepitev centralne regulative in funkcij na način, ki je v nasprotju s temeljnimi vrednotami in načeli socialističnega samoupravljanja, vzbujajo strah pred kakršnimikoli spremembami. Zato sodimo, da je danes poglobljena naloga zgraditi konkretne in učinkovite modele organiziranja, ki bodo zagotavljali, da bo integracija potekala v skladu z vsemi temeljnimi načeli sistema.

5. V dograjevanju političnega sistema socialističnega samoupravljanja bi morali s številnimi spremembami in bolj s pomočjo delegatskega sistema organizirati delavski razred kot državo ter zagotoviti, da se učinkovito, vključujoč politično prisilo, zagotovi reproduciranje družbenega lastništva in temeljnega proizvodnega razmerja socialističnega samoupravljanja – in načina proizvodnje združenega dela.

Vse neodtujljive pravice delavcev, pravica dela z družbenimi sredstvi, pravica do samoupravljanja, pravica razpolaganja z družbenimi sredstvi, pravica urejanja pogojev, sredstev in rezultatov dela so v ustavi določene kot neodtujljive pod določenim pogojem. Ustava zelo natančno določa, da morajo delavci upravljati družbena sredstva ne le kot dobri gospodarji, marveč tudi po načelih vzajemnosti, solidarnosti in odgovornosti drug do drugega pa tudi do delavskega razreda v celoti. Na tej podlagi bi morali s celotnim političnim in ekonomskim sistemom zgraditi takšen sistem, ki bo omogočal kar največje spodbujanje delavcev, da povečujejo dohodek in uresničujejo svoje interese, kadar je to v interesu delavskega razreda in družbe v celoti, oziroma onemogočal sleherno pridobivanje dohodka na škodo družbe. Iz ustave torej izhaja, da je delavec kot posameznik in združen v organizacijo združenega dela dolžan smotrno in gospodarno uporabljati družbena sredstva, jih povečevati, oziroma, da samo z ustavo določenih pogojih ostanejo njegove neodtujljive pravice zares neodtujljive.

Tu pridemo to temeljnega vprašanja slehernega sistema – kako zagotoviti varstvo temeljnega proizvodnega razmerja, na katerem temelji, oziroma kako zagotoviti njegovo reproduciranje. Kapitalistični sistem dosega to z ekonomskim prisiljevanjem oziroma onemogočanjem proizvodnje, ki ne ustvarja dobička, ki ne ustvarja nove vrednosti, ki ne povečuje sredstev, saj vsi takšni proizvajalci propadejo. V državnem socialističnem sistemu lahko država z razporejanjem presežne vrednosti pretaka sredstva iz panoge v panogo in opušča tiste proizvodnje, ki niso racionalne, z željo, da se zagotovi smotrna in učinkovita proizvodnja in da se onemogoči proizvodnja, ki ne ustvarja nove vrednosti. V našem sistemu moramo kombinirati ekonomsko prisilo, za katero se zavzema Dolgoročni program ekonomske stabilizacije, hkrati pa tudi zagotoviti ustrezne možnosti politične prisile v primerih, kadar nevestno izvršujejo delovne in upravljalske funkcije in zlasti kadar neracionalno razpolagajo z družbenimi sredstvi. Zato je potrebno dati veliko večje pravice zborom združenega dela, da posredujejo v vseh primerih nesmotrne uporabe družbenih sredstev ter neizpolnjevanja delovnih in upravljalskih obveznosti. Sem sodi tudi dajanje pravic zboru združenega dela, da v primerih, ko gre za trajno neizpolnjevanje obveznosti, dobijo odpoved vsi zaposleni v kolektivu. Opisano izhaja iz bistva ustave. O možnostih za konkretizacijo tega bi morali sprožiti razpravo.

Predlog sklepne listine Kritične analize delovanja političnega sistema terja spremembo ZZD ter republiških in pokrajinskih zakonov o delovnih razmerjih,

»da bi bila varnost delovnega razmerja in delovnega mesta zagotovljena le tistim delavcem, ki redno in kakovostno izpolnjujejo delovne obveznosti in ki s svojim delom pripomorejo k družbeno in ekonomsko smotrni uporabi družbenih sredstev.« (str. 78). Nadalje se predlaga, naj bi šle širše pravice temeljnim organizacijam združenega dela za to, da se »hitreje znebijo tistih delavcev, ki hudo kršijo delovno disciplino, ki ne izpolnjuje delovnih obveznosti in ki s svojim delom ne pripomorejo k družbeno in ekonomsko smotrni uporabi družbenih sredstev« (str. 78).

– Kritična analiza s temi predlogi, čeprav precej načelno, opozarja, da so potrebne spremembe v delovnih razmerjih oziroma da je potrebno začeti reševati nekatere velike probleme, ki smo se jim ogibali leta in leta, kot so na primer:

– da se je pravica dela z družbenimi sredstvi sprevrgla v zasebno in skupinsko pravico ter svojevrsten doživljenjski monopol za tistega, ki je to pravico dosegel z zaposlitvijo, ne glede na to, kako dela in ne glede na dejstvo, da je veliko tistih, ki bi na njegovem mestu delali kakovostneje, bolje in več;

– da smo v našem sistemu bolj in bolj neopravičeno varovali pravice zaposlenih v razmerju do brezposelnih, kar je čedalje bolj ustvarjalo dve kategoriji občanov – polnopravnih in zaposlenih ter neenakopravnih in brezposelnih;

– da sta se ob upravičenem ukrepanju zoper uvedbo trga delovne sile v Jugoslaviji porajala sistem in praksa, ki sta pravico dela spremenila v pravico nedela in monopola nad delovnim mestom ter onemogočala konkurenco in zamenjavo manj sposobnih s sposobnejšimi na vseh ravneh. Statičnost razmerja in nezmožnost spremeniti vzpostavljeno hierarhijo ter onemogočanje sposobnejšim, da zavzamejo mesto tistih, ki so jih prehiteli v svojem strokovnem razvoju in objektivnih delovnih zmogljivostih, so postali eden poglavitnih vzrokov zastoja v razvoju jugoslovanske družbe;

– vodilne in strokovne funkcije v gospodarstvu se še vedno razporejajo na podlagi politične aktivnosti in opredelitev, ne pa predvsem na podlagi strokovne sposobnosti. Še vedno se izhaja iz tega, da politična primernost sama ob sebi prinaša tudi strokovno sposobnost za sleherno vodilno delovno mesto;

– delavci še vedno ne odločajo o izbiri svojega vodstva v gospodarstvu, vodilni organi v gospodarstvu pa so usmerjeni v svojem delu predvsem k političnim strukturam, od katerih so odvisni, ne pa od delavcev v svojem kolektivu.

Spričo naštetih problemov in postavljene zahteve v Kritični analizi bi morali odpreti razpravo tudi o teh predlogih:

a) V iskanju sprememb bi morali iti dlje kot Kritična analiza, ki se pretežno ukvarja s tem, kako se otresti slabih delavcev.

Potrebno je relativizirati pravico do delovnega mesta zaposlenih, ki se zaradi prevelikega varstva v sistemu ne oziraje se na namene, sprevrača v trajno monopolno pravico za vselej, ne oziraje se na kakovost izpolnjevanja delovnih in družbenih obveznosti tako posameznikov kot celotne organizacije združenega dela.

b) Načelo reelekcije in stalne konkurence bi morali uvesti za vsa delovna mesta, s čimer bi ne samo omogočili, da bi laže in učinkoviteje zamenjali slabe delavce z dobrimi, marveč bi tako dosegli nujne spremembe na številnih strokovnih mestih, zlasti vodilnih. Danes ni dovolj realnih možnosti, da bi mladi strokovni kadri ob pravem času prevzeli ustrežna delovna mesta od tistih, ki so jih po delu in znanju presegli oziroma ni dovolj možnosti, da bi odvisno od delovnih uspehov, strokovnosti in delovne zmogljivosti dosegli premike v kadrovske hierarhiji navzgor in navzdol.

c) V sistem bi morali uvesti tudi možnost dati kolektivno odpoved vsem zaposlenim v organizacijah združenega dela in delovnih skupnostih, kadar kot kolektiv ne izpolnjujejo dalj časa svojih delovnih obveznosti in ne opravljajo bistvenih družbenih funkcij. Tudi samoupravni socialistični sistem kot vsak drug sistem mora omogočiti družbeno reprodukcijo. Zato mora biti učinkoviti tudi v

tem, da onemogoča razpolaganje z družbenimi sredstvi na način, ki je v nasprotju z družbenimi interesi in bitjo sistema socialističnega samoupravljanja. Takšne pravice bi morali dati ob določenih pogojih zborom združenega dela. Zbor združenega dela naj bi v nekaterih primerih hujšega oškodovanja družbene lastnine, neizpolnjevanja delovnih obveznosti, neizpolnjevanja družbenih obveznosti dal kolektivno odpoved vsem zaposlenim in objavil razpis za vsa delovna mesta, s čimer bi ustvarili možnosti, da dobijo pravico dela tisti, ki bodo uspešneje razpolagali z družbenimi sredstvi, pa tudi tisti – iz dotakratnega delovnega razmerja v kolektivu – ki so dobro delali.

6. V razmejevanju funkcij poslovodnih, strokovnih in upravnih struktur na eni strani ter samoupravnih in delegatskih struktur na drugi strani je izjemno pomembno, da se z ustreznimi dopolnitvami ustave ter pravnega in političnega sistema v celoti uredijo pravice in obveznosti ustreznih subjektov ob pripravljanju odločitev. Proces odločanja je zelo zapleten in ima več faz – pobuda za odločitev, pripravljanje odločitve, njeno izvrševanje in kontrola nad njenim izvrševanjem.

V sedanjem sistemu je zelo nadrobno urejen samo proces sprejemanja odločitev in morda obveznost razprave v določenem postopku, medtem ko so druge pravice in obveznosti subjektov v pripravljanju odločitev in kontroli izvrševanja sprejete politike ustavno neurejene.

Posebej opozarjamo, da je potrebno ustavno in sistemsko urediti pravice, obveznosti in odgovornosti v v pripravljanju odločitev. Zavzemamo se za takšna stališča in načela, na podlagi katerih bi lahko generalno revidirali in dopolnili ustavo in celoten politični sistem:

- ustava naj dá pripravljanje odločitev in strokovnih obrazložitvev v pristojnost poslovodnih in strokovnih organov, določi naj njihove pravice in obveznosti ter odgovornost. Spričo znanstveno-tehnološke revolucije postaja pripravljanje odločitev in kakovost strokovnih predlogov za razvoj gospodarstva in poslovanja na svetovnem trgu središčno vprašanje sistema in mora biti v pristojnosti strokovnih organov;

- ustava naj opredeli sleherno vmešavanje nestrokovnih, zlasti političnih in drugih organov zunaj gospodarstva, posebej še centrov odtujene ekonomske moči, kot kaznivo dejanje;

- gospodarskim subjektom bi morali zagotoviti samostojnost v usmerjanju razvoja, subjektivne sile pa naj bi bile podrejene merilom in zahtevam, da morajo biti poslovodni in vodilni timi izbrani na podlagi programa in doseženih delovnih uspehov. Zveza komunistov in sindikati se morajo zavzemati, da bodo sprejeta merila, po katerih se od strokovnih in vodilnih organov zahteva, da ponudijo programe, ki bodo vsaj zagotavljali povprečen zaslužek delavcem in vsaj povprečno povečanje družbenih sredstev.

Ker delavci doživljajo usodo svojega dohodka, je nujno s spremembami v sistemu zagotoviti, da bodo ti sami izbrali poslovodno strukturo oziroma da jo bodo lahko odstavili v vseh primerih, ko ne bo zagotavljala s svojo strokovnostjo izvrševanja začrtane politike.

Hkrati s temi spremembami, v sistemu, ki bodo zelo natančno določale delovne, moralne in druge obveznosti slehernega posameznika in slehernega kolektiva, je potrebna široka družbena akcija, ki bo zagotovila, da bomo v praksi odpravili sedanje stanje neodgovornosti, neupoštevanja in neizvajanja ustave, zakonov in samoupravnih normativnih aktov.

Vzpostavljanje ravnovesja med ekonomijo in politiko

(Prerez razprave)

Danes skorajda že pozabljena Krična analiza političnega sistema in Dolgoročni program ekonomske stabilizacije sta bila temeljna dokumenta uradnega političnega iskanja izhoda iz krize, vendar pa je bilo pri njuni zastavitvi in kasnejši analizi premalo upoštevano ravno njuno presečiščno področje ekonomije in politike. To je toliko bolj pomembno, ker je v dosedanjih ekonomskih reformah poleg načelne politične podpore vedno obstajala povsem konkretna politična »opozicija«, ki je spretno blokirala reformne zahteve in procese. Očitno so prepletenost, medsebojna odvisnost in protislovnost ekonomije in politike strokovno teoretsko in akcijsko politično podcenjene, kar povzroča ne samo površno in neizdelano kritično analizo naše strukturne družbene krize, temveč preprečuje tudi pravilno izbiro strategije izhoda iz krize in nas dejansko vedno znova vrača na izhodišče družbenih sprememb brez odločilnega premika in opaznih zgodovinskih rezultatov.

Običajno se v teoretskih stereotipih ponujata dve preprosti rešitvi: za nekatere je osrednji krivec in zaviralec uresničevanja ekonomske reforme neprilagodljiv in neuresničljiv politični sistem, medtem ko drugi osrednji vzrok krize vidijo v nedorečeni (balkanski) uporabi oz. blokadi obstoječih normativnih rešitev našega ekonomskega in političnega sistema ter v paralelni, neformalni, vendar zelo vplivni »sivi« sferi odločanja in razreševanja ekonomskih in političnih problemov (na primer v aferi Agrokomerc). Dejanska dilema ekonomskega in političnega reformiranja je celovitejša in strateško mnogo globlja, kot bi si to v tem prelomnem zgodovinskem trenutku Jugoslavije nekateri radi razlagali. V sodobni krizi jugoslovanske družbe je namreč iskanje ustrezne socialistične alternative v mnogem alternativna sedanjemu razumevanju naše socialistične prakse, in to je bila tista meja, do katere so prišli razpravljanci na posvetu o ekonomiji in politiki v jugoslovanski družbi, ne da bi si prizadevali posebej osvetliti zgodovinske možnosti in vzpostavljanje drugačne socialistične paradigme.

Posvet je vsaj v obrisih vendarle nakazal možnosti za dva razvojna scenarija: prvi še vedno priznava apriorno vlogo ZK in zahteva ustrezno porazdelitev (pogosto tudi enostranske) politične moči, drugi pa pristaja bolj na paradigmi »civilne družbe« (ne glede na težavnost njenega definiranja), ki zapiše »boljševiški model« socializma (četudi prosvetljenega s samoupravljanjem) in Partiji priznava zgolj enakopravno vlogo v širši koaliciji političnih in ekonomskih subjektov ter njihovih razvojnih strategij. Dejansko se za tem skriva notranja delitev, ki je dodobra razcepila zgodovino delavskega gibanja v zadnjih dvesto letih: prva tradicija izhaja iz politične nujnosti osvojitve politične oblasti (politična revolucija) in preko države (Partije) kot transmisijskega mehanizma zajema tudi ekonomsko sfero, druga pa se nasprotno zavzema za dolgoročnejšo transformacijo družbe, utemeljeno na ekonomskem prestrukturiranju (ekonomska revolucija) in širših demokratičnih procesih (družbena gibanja) vzpostavljanja politične oblasti.

Glede na to, da je v socialističnih družbah evropskega tipa prevladala prva alternativa, ki se je navezovala na tradicijo bonapartizma, leninizma in stalinizma ter vseobsegajočega etatizma kot nujni logični posledici, je bilo vsakršno zavzemanje za drugačno ekonomsko strukturiranje teh družb (na temelju blagovne produkcije) izhodišče za zgodovinsko redefinicijo socializma na pragu XXI. stoletja. Uvajanje blagovne produkcije je v obstoječi strukturi socialističnih družb subver-

zivno vsaj zaradi dveh razlogov: prvič, ker predpostavlja oblikovanje relativno osamosvojenih pravnih in ekonomskih vlog države ter vzpostavljanje avtonomne sfere družbene civilne družbe in, drugič, ker zahteva družbeno priznanje institucionalnih oblik blagovne produkcije (tržnih institucij, kot so na primer trg kapitala, vrednostnih papirjev, borze ... priznanje odločujoče vloge kolektivne in zasebne lastnine, prisvajanja na temelju lastnine in podjetništva ter podobno), ki imajo parakapitalski naboj in vodijo v določeno »rekapitalizacijo« socializma.

Blagovna produkcija potemtakem razbija dosedanjo socialistično »enotnost« ekonomskega in političnega ter zahteva določeno družbeno delitev, segmentiranje družbe na posamezne pomembne avtonomne dele družbene strukture, kar pomeni:

a) vzpostavljanje novega tipa civilnopravne države (ne gre za ukinjanje, temveč za njeno vzpostavljanje) kot mehanizma konstituiranja in diferenciacije različnih političnih interesov, legalno vzpostavljenih različnih načinov življenja;

b) vzpostavljanje civilne družbe kot alternativne institucionalizacije neodvisne javnosti, pluralizma različnih asociacij, avtonomije delovanja različnih subjektov, njihovih subkultur, difuzije politične in ekonomske moči;

c) vzpostavljanje nove ekonomije, ki izhaja iz tržne avtonomije, podjetniške inovativnosti, decentralizacije in diverzifikacije produkcije, nove fleksibilnosti in prilagodljivosti produkcijskih sistemov, ekonomike produktov (namesto produkcije), participativne demokracije in podobno.

Zdi se, da je jugoslovanska modifikacija »realnega socializma« izčrpala svojo moč in inovativnost; znotraj paradigme samoupravnega socializma preprosto ni več možnosti za nove prodore, če se bistveno ne bodo spremenili strategija dosedanjega razvoja in njegovi nosilci. Če je temeljni vzrok stagnacije samoupravljanja njegovo neprestano podrejanje »tutorstvu« državno partijskega kompleksa, potem je vzroke zanj treba iskati že v samem načinu političnoideološkega, zakonsko direktivnega uvajanja samoupravljanja in nejasni razmejivosti med samoupravljanjem in strokovnim vodenjem, kar blokira njegovo ekonomsko učinkovitost in politično demokratičnost (*D. Bilandžić*). V takšnih razmerah se tehnostrukturna v modernem pomenu niti ni mogla razviti, politična birokracija pa ni bila usposobljena za upravljanje z gospodarstvom in ker hkrati tudi ni obstajalo samoupravljanje kot družbeno gibanje, smo preprosto ostali brez političnih družbenih nosilcev kakovostnih družbenoekonomskih in političnih sprememb (*D. Bilandžić*).

Po mnenju številnih ekonomistov na posvetu je izhodišni problem socialistične družbe prevlada politike nad ekonomijo, kar omejuje politično demokratičnost (tokrat izraženo prek avtonomnosti gospodarstva) in povzroča kronično ekonomsko neučinkovitost. Ekonomske reforme, ki so revitalizirale »ekonomski stroj« blagovne produkcije, so ostale dozdaj neuspešne (*D. Bilandžić* omenja štiri reforme: 1951/53, 1961/65, 1971/74, 1981/84), ker so očitno zahtevale redistribucijo družbene moči v korist ekonomije, kar vodi do njihovega političnega blokiranja in zaustavljanja. Ena izmed možnih rešitev tega problema je dosledna funkcionalna diferenciacija ekonomskega in političnega sistema, kjer so pristojnosti blagovne produkcije in države oz. političnoideološkega aparata jasno opredeljene in razmejene, delitev oblasti in moči pa doseže relativno ravnovesje, ki zagotavlja vsaj minimalno raven ekonomskopolitične učinkovitosti. Z drugimi besedami: trg naj bi deloval avtonomno, skladno s svojimi ekonomskimi zakonitostmi, socialne posledice pa naj bi reševala država s svojo socialno politiko (po zgledu »socialne države« in njene socialne integrativne funkcije švedskega socialdemokratskega socialističnega modela). Seveda se mora v tem primeru Partija odreči svojemu boljševisškemu projektu socializma (*D. Veselinov*), ekonomska sfera pa mora sprejeti nase breme ekonomske odgovornosti za lasten razvoj (brez socializacije izgub in rizičnosti poslovanja). Druga možnost bi bila v večji socializaciji oz. politizaciji ekonomije, vendar ne na temelju političnega voluntarizma Partije,

temveč večjega vpliva civilne družbe in pravne regulative socialne države, v socializaciji trga delovne sile (vpliv na zaposlovanje, socialno redistribucijo dohodka, resocializacijo ekonomsko perifernih skupin...) in socializaciji trga kapitala (ob predpostavki, da ga sploh vzpostavimo, to pomeni večjo vlogo sindikatov, participativno demokracijo, upoštevanje ekološke problematike...).

Ekonomisti se zavzemajo za prvo varianto, saj menijo, da je trg predvsem sredstvo ekonomske učinkovitosti (reševanja problema alokacije) in ne socialnosti (reševanje problema distribucije); še več, njegova konkurenčna in diferencirajoča logika je v bistvu povsem nasprotna solidarnosti in enakosti v okviru socialne integrativne politike. Če trg preveč omejujemo s socialnimi korektivi (kot se je to dogodilo pri socialni državi blaginje), trg izgublja svoje alokacijske prednosti, ekonomska učinkovitost gospodarstva prične padati, s tem pa se zmanjšuje tudi dohodek kot temelj kasnejše resocialne redistribucije.

Razprava o trgu kapitala je bila nasploh polemična, kar samo dokazuje, da je priznanje ekonomske funkcije kapitala eden izmed izhodiščnih problemov uveljavitve tržnih institucij in blagovnih zakonitosti v socializmu. Za jugoslovanski ekonomski sistem je namreč značilno protislovje med privatno lastnino delovne sile in prevladujočo družbeno (državno kolektivno) lastnino produkcijskih sredstev (*Z. Tanko*). Neurejenost na trgu delovne sile pa v bistvu onemogoča vzpostavitev učinkovitega trga kapitala in vseh tistih institucij, ki bi ga lahko posredovale. Ker ima delovna sila v samoupravnem socialističnem sistemu samo delno blagovno naravo (ekonomsko je njen OD vezan na celotni dohodek), se v njeni »ceni« (OD) najhitreje razkrije dramatično zamenjavanje distributivne in alokacijske funkcije, ki v bistvu onemogoča racionalno usmerjanje gospodarskih procesov v našem gospodarskem sistemu (*V. Gligorov*).

Trg ima namreč nesporne alokacijske prednosti, medtem ko je njegova sporna plat povezana z distribucijo, ki običajno nastopa kot kriterialno načelo socializma (delitev po delu). V alokativnem modelu trga je delitev nespremenljiva predpostavka in trg postane nevtralnno sredstvo uravnavanja gospodarskih procesov ne glede na različne načine delitve dobrin (če je družba na primer sposobna vzpostaviti popolno enakost, bo trg poskrbel za alokacijo dobrin sorazmerno s to izhodiščno družbeno enakostjo). Od tod bi lahko izpeljali sklep, da se v realnosti, kjer obstaja oligarhična družbena struktura, trg pa prilagaja tej družbeni neenakosti in jo preko alokacijskega mehanizma preprosto reproducira. Vendar pa je to prevelika poenostavitev. Trg s svojim mehanizmom teži k izenačevanju podobnega in diferenciaciji različnega, omogoča svoboden pristop k alternativnim možnostim gospodarskega delovanja, a je hkrati po svoji logiki zaseben in individualen (zasebnost in individualnost blagovnega producenta-tržnega subjekta v menjavi blaga in produkcijskih faktorjev), deluje integracijsko in hkrati diferencira ekonomske subjekte skozi vsakokratno prisvajanje ekstra dohodka in podobno. Skratka, trg sam po sebi, kot menjalni mehanizem le delno vpliva na distribucijske učinke in procese v družbi (*V. Gligorov*). Odločujoč je pravzaprav institucionalni okvir, na katerem temelji tržni mehanizem – to sta predvsem privatna lastnina in razredna struktura družbe, ki v blagovni produkciji opredeljujeta neenakost prisvajanja in delitve. Usodno za trg in blagovno produkcijo je potemtakem zgolj to, da brez teh institucij (privatne lastnine, konkurence, podjetništva, prisvajanja ekstra dohodka...) tržni mehanizem sploh ne more delovati in da je zato z institucionalnega vidika trg v bistvu zaznamovan in povezan z absolutno družbeno neenakostjo (*V. Gligorov*).

Do podobnega rezultata lahko pridemo tudi z nasprotne strani, če upoštevamo zasnovano produkcijsko funkcijo, vrednostne produktivnosti produkcijskih faktorjev in faktorske delitve dohodka. V blagovni produkciji sta osrednja gonilna sila mobilnosti in alokacije produkcijskih faktorjev (posebno kapitala) ekstra dohodek in prisvajanje na temelju privatne lastnine nad produkcijskimi faktorji (kapitalom). To je kajpada v nasprotju s teorijo delovne socialistične družbe, v kateri

samo delo ustvarja vrednost in je pravična delitev omejena zgolj na nagrajevanje neposrednega delovnega prispevka posamičnih ali kolektivnih članov delovne skupnosti oz. družbe (vendar to protislovje na tem mestu ni pomembno). Pomembnejše je spoznanje, da trg kapitala nagrajuje ekonomske subjekte, nosilce kapitala glede na lastnino, podjetniški riziko, pričakovane (in realizirane) profite, pri čemer sta posebno lastnina in podjetništvo dva ločena produkcijska faktorja, ki vsak po svoje sodelujeta v produkcijskem procesu in distribuciji (*L. Madžar*). Pri tem nas ne sme zapeljati njuno medsebojno prepletanje v sodobni in pretekli zgodovini kapitala (na to je posebej opozarjal J. Schumpeter), niti vedno večja institucionalizacija lastnine, ločevanje pravne in ekonomske vloge lastnine (prevladujoča vloga funkcionalnosti produkcijskih sredstev in ne njihova formalno-pravna, obližacijska razmerja), niti relativno ločevanje upravljalске in vodstvene funkcije, nove oblike participativne demokracije in podobno.

V socialistični zasnovi delovne družbe, kjer je delo edini ustvarjalec družbenega bogastva in kriterij njegovega prisvajanja, nekateri podjetniško funkcijo neposredno povezujejo z delovno funkcijo (to še posebej velja za samoupravljanje) in se tako izognejo problematizaciji kapitala kot delitvenega faktorja (*M. Korosić*). Toda z vidika faktorске delitve sta podjetništvo in kapital, podobno kot delo, posebna faktorja, ki zahtevata vsak svoj delež v delitvi dohodka (*L. Madžar*), kar pomeni, da trg kapitala zahteva skozi distribucijski proces priznanje privatne lastnine (zasebne, kolektivne lastnine produkcijskih faktorjev) in lastninski kriterij prisvajanja. Če je nagrajevanje podjetništva še nekako združljivo s socialističnimi načeli delitve po delu (ker je zvedljivo na delovno funkcijo v širšem pomenu), pa kapital očitno zahteva zaradi upoštevanja časovne diskontinuiranosti (abstinence sedanje porabe) in rizika posebno »kapitalsko« nagrado, ki je sestavni del distribucijskih posledic trga kapitala. Ne glede na institucionalno obliko trga kapitala (trg vrednostnih papirjev, finančni, bančni trg, neposredno investiranje...) ostaja kapitalski račun (upoštevanje alokativne, distributivne in selektivne vloge cene kapitala) izhodišče za ekonomiziranje s kapitalom (družbenim, kolektivnim ali zasebnim). Prav to je temeljni argument za širše političnoekonomsko zavzemanje za uvajanje trga kapitala v socialistični ekonomski sistem.

Socialistična gospodarstva sicer uporabljajo trg, vendar ne pristajajo na tržna načela gospodarjenja, in prav to povzroča specifično evolucijo socialističnih gospodarstev: tržni mehanizem sicer deluje, toda njegove institucionalne oblike so zelo skromne, funkcionalnost trga se preprosto nikoli ne legalizira in tako celotno socialistično gospodarstvo deluje kot sistem administrativnega intervencionizma, omejitev in prepovedi. Temeljna logika delovanja »atrofirane« socialističnega trga ni racionalen izbor med gospodarskimi alternativami, temveč prepoved določenega izbora ali omejitev možnih alternativ, kar seveda povzroča podpovprečno učinkovitost gospodarjenja. Prepovedi in omejitve so največje prav pri produkcijskih faktorjih (posebno njihovo vrednotenje in alokacija), zato v konkretnih socialističnih gospodarstvih kapital (materialni in nematerialni) nikoli ni predmet skrbnega ekonomiziranja. Očitno bi se z liberalizacijo trga (trg kapitala) povečala učinkovitost gospodarjenja, hkrati pa brez tržne valorizacije ne moremo doseči ravnovesnih cen produkcijskih faktorjev kot izhodišča za ekonomsko kalkulacijo gospodarskih procesov. Socialistična gospodarstva se omejujejo na politični nadzor nad gospodarskimi procesi, dejansko pa bi morala z uveljavitvijo trga in vzpostavitvijo tržnih institucij pristati na gospodarski nadzor, avtonomnost gospodarstva in samoodgovornost gospodarskih subjektov (*D. Veselinov*).

Večino poizkusov ekonomskega reformiranja v socialističnih gospodarstvih so običajno zaustavljali z argumentom, da uveljavitev blagovne produkcije, tržnih zakonitosti, liberalizacije in demokratizacije trga povečuje socialne konflikte, povzroča socialno diferenciacijo in socializem vrača v izhodiščno kapitalistično naračje. Pravzaprav je že devetnajsto stoletje, ki je postreglo z izjemnim razvojem trga in tudi demokracije, prineslo ideološko politično nasprotje med levico in

desnico glede zavzemanja za kapitalistični sistem in socialistično vizijo. Socialistična vizija pa je bila vseobsegajoča alternativa kapitalizmu: namesto trga je poudarjala naturalna načela gospodarjenja, namesto političnega individualizma kolektivizem in državo. Zgodovinski razvoj kapitalizma, posebno v drugi polovici dvajsetega stoletja (država blaginje), je dokazal, da je med trgom in demokracijo relativno stabilna in učinkovita povezanost, ki je omogočila visok gospodarski in politični napredek v povojnem razvoju centralnega kapitalizma. Desnica je prevzela ideale svobode in demokracije in jih povezala s temeljnimi načeli tržnega gospodarstva, vzpostavilo se je razredno ravnovesje med kapitalom in delom, kjer koeksistirata kapitalizem na trgu kapitala in socializem na trgu delovne sile, tržna oblika gospodarjenja se dopolnjuje z demokratskimi oblikami političnega odločanja (»mešana politika« in »mešani trg« – V. Gligorov).

Vendar razmerje med demokracijo in trgom ni tako preprosto in enosmerno, kot si to v modelskih poenostavitvah radi predstavljamo: med trgom in demokracijo je pomembna zgodovinska povezanost, ne pa tudi zgodovinska nujnost, saj sta to dve avtonomni družbeni instituciji, ki se delno medsebojno prepletata. Trg namreč predpostavlja svobodo odločanja (med alternativnimi možnostmi v produkciji in menjavi) in delovanja in na tem mestu se prekrivata tržni ekonomski sistem in politična demokracija, čeprav lahko tržno gospodarstvo obstaja tudi v nedemokratskih družbah (Čile, Koreja), oz. demokratično politiko lahko povežemo z netržnim gospodarstvom – naturalne kooperative (V. Gligorov). Politična ideologija liberalizma devetnajstega stoletja je zahtevala, da mora vsak človek imeti enake možnosti za svoje ekonomsko in politično delovanje na ekonomskem in političnem trgu. Podobno kot trg zahteva podjetniško samoiniciativnost in skozi konkurenco skrbi za ekonomsko učinkovitost, tudi politična demokracija zahteva pluralizem interesov političnih subjektov, njihovo medsebojno vrednotenje v svobodni politični konkurenci, ki zagotavlja z medsebojnimi nadzornimi mehanizmi tudi potrebno politično učinkovitost. Podobno kot trg zahteva notranjo diferenciacijo in avtonomnost svojih institucij, tako mora tudi politična sfera pristati na jasno diferenciacijo in avtonomnost sodne, zakonodajne in izvršne oblasti (M. Korošič). Če je logika trga postala hkrati prevladujoče načelo delovanja in strukturiranja tudi v političnem sistemu kapitalističnih družb, pa je za socializem značilno, da je z ukinjanjem trga izgubil tudi potrebno politično demokracijo, naturalizaciji gospodarstva je ustrezala fevdalizacija političnih odnosov (samoupravni socializem) ali pa aziatstvo politično državne oligarhije (državni socializem).

V množici nezadovoljenih potreb sodobnega človeka/družbe obstajajo vsaj tri, ki s svojo univerzalnostjo potrjujejo najširšo zgodovinsko legitimnost: ekonomska učinkovitost, svoboda in demokracija. Očitno socialističnim družbam ni uspelo zadovoljiti nobene od teh potreb in so zato v globoki družbeni krizi. Osrednji vzrok te krize v Jugoslaviji nekateri vidijo v protislovju med avtoritarno politično nadgradnjo in samoupravno ekonomsko bazo (B. Horvat). Izhod iz krize je zato najprej v politični demokratizaciji oblasti, predvsem Partije, kar nam vsaj v zadnjih dvajsetih letih nikoli ni prav uspelo (v ustavi 1974 je vodilna vloga ZK še posebej opredeljena). V partijski ideologiji je vseskozi prevladovalo stališče, da odpiranje trga in politične demokracije spodkopava pridobitve socialistične revolucije in vodi socializem nazaj v kapitalizem, čeprav empirično nobena socialistična država nikoli doslej še ni ubrala takšne strategije povratka v prihodnost. Socialistični sistemi namesto kapitalistične strukture reproducirajo birokratsko strukturo (birokratski kolektivizem), ki venomer pokroviteljsko skrbi za razvoj socializma in uresničevanje pravičnih družbenih ciljev – komunizem (B. Horvat).

Za jugoslovanski model samoupravljanja je značilna decentralizirana organizacija države in gospodarskega sistema ob hkratnem ohranjanju »moskovskega tipa« partijske organizacije in temelja partijske oblasti (D. Veselinov). Jugoslovanska partija svoj samoupravni projekt praviloma pojasnjuje na dva načina: 1. z nujnim

družbenim prilagajanjem ekonomiji in tehnologiji, ki sta neodvisni od partijske volje in 2. s strategijo osvobajanja in izgradnje alternativnega sistema nasproti prevladujočemu državnemu sistemu, klasični partijski politiki in notranjim ter zunanjim razrednim sovražnikom. Oba pristopa predstavljata komplementarno celoto politične zgodovine ZKJ, pri čemer prvi poudarja prilagajanje nesvobodi, drugi pa pristaja na politično arbitrarnost. Dejstvo je, da se je kljub številnim spremembam družbenega in gospodarskega sistema hkrati ohranila stara partijska organiziranost in čeprav je ZK decentralizirala svojo notranjo oblast v korist nacionalnih komitejev in njihovih politbirojev, je vendarle zadržala osrednjo nadzorno in usmerjevalno družbeno funkcijo. Očitno isti tip partijske organizacije enako učinkovito služi socialističnemu centralizmu državnega kapitalizma (Buharin) kot tudi socialistični samoupravni demokraciji. Partija je v razglaševanju jugoslovanske krize na razpotju: Ali bo nadaljevala s političnimi pritiski dograditve »znanstvenega socializma«, pri čemer se bo zaradi gospodarske neuspešnosti zapletla v spor z armado svojih nasprotnikov – ob rizičnosti gospodarskega kaosa in državljanske vojne – ali pa se bo elastično prilagodila družbenim spremembam, tako da bo vzpodbudila družbeno avtonomijo in disperzijo politične oblasti (D. Veselinov). Njena moč ni v spoznanju, da lahko v celoti obvladuje družbeno reprodukcijo, temveč da ob sebi dopušča tudi druge politične sile na temelju splošnega programa razvoja družbe, ki ga njeni člani demokratično sprejemajo na temelju partijskih vzpodbud.

V ustavi 1974 smo dejansko potrdili fevdalno politično strukturo in osempartijski sistem, ki deluje podobno kot decentralizirani monopol v ekonomski teoriji in praksi. Podobno kot na ekonomskem področju monopol najučinkoviteje odpravimo s konkurenco, bi bilo treba tudi politični monopol Partije omejiti s konkurenčnimi političnimi subjekti. Ena izmed možnih rešitev je vzpostavitev »alternativne nadzorne Partije«, ki bi se lahko razvila iz dosedanje socialistične zveze in bi z alternativnimi programskimi rešitvami vzpostavljala potrebno politično konkurenco v naš politični sistem (B. Horvat). Čeprav je analogija z decentraliziranim monopolom smiselna, pa se večina razpravljalcev ni strinjala s tezo o obstoju osempartijskega sistema v Jugoslaviji, temveč je nasprotno dokazovala, da imamo opraviti z osmimi frakcijami iste partijske strukture in strateških političnih opredelitev (D. Veselinov) in da politični pluralizem pomeni ambicioznejšo politično delitev interesov, kot sta jo sposobni uresničiti regionalizacija in republiška ali pokrajinska decentralizacija Partije. Na drugi strani pa dilema enopartijskega ali večpartijskega sistema ne rešuje ključnega vprašanja politične demokracije, da mora namreč obstajati nekakšna politična arbitraža, ki venomer skrbi in zakonsko ureja način življenja in produkcije družbe ter njenih posameznikov. In ne nazadnje prodora k politični demokraciji ni treba iskati z vpostavljanjem oligopola, namesto monopola politične oblasti (če ohranimo ekonomsko terminologijo morfologije trga), temveč z uveljavitvijo pluralizma družbenih gibanj in njihovo medsebojno konkurenčnostjo. Partije so običajno čvrsto organizirane, njeno članstvo pa išče svojo politično identiteto predvsem v strategiji osvojitve in ohranitvi oblasti, medtem ko politična gibanja združujejo mnogo širše in ohlapnejše poglede svojih občasnih privrženecv in delujejo mnogo bolj difuzno, s svojim delovanjem pa ustvarjajo širše pogoje za spremembo političnih odločitev, ki jih z jasno opredeljenim političnoidejnim izhodiščem in političnimi sredstvi (organizacijo) uresničujejo v praksi. Družbena gibanja potemtakem niso zgolj nepolitična alternativa, ki s periferije postavlja vzdušje drugačnosti, političnega dialoga in ogroža legitimnost obstoječega političnega sistema in njegovih nosilcev oblasti, temveč tudi sama lahko postanejo pomemben vzvod oblasti, in prav to skuša v svojo politično strategijo vključiti tudi t. i. civilna družba v socializmu.

Civilna družba pomeni najširši preboj med legalnostjo in legitimnostjo sistema, ki je v socialističnih družbah pogosto temeljni kamen njihove politične nedemokracičnosti in svojevrstne politične apatije in ki onemogoča pravo politizacijo ljudi

v socializmu. Čeprav socializem velja za politično strukturirano družbo, pa je ta njegova političnost ekskluzivno vezana na odtujene centre politične moči, namesto da bi se demokratizirala. Tudi samoupravljanje je bilo s tega vidika samo politično ideološki projekt, ki je namesto odpiranja novih možnosti za politično in ekonomsko demokratizacijo pomenil zgolj paravan, za katerim se je prikrija prava narava politične oblasti in njenih reproduktivnih mehanizmov. Zato je za naš politični sistem (podobno velja tudi za ekonomskega) značilen svojevrsten paralelni sistem oblasti in moči: na eni strani je formalni, normativni sistem, ki ima formalno moč, toda dejansko ostaja brez nje, na drugi strani pa je prikrita, neformalna izvensistemska družbena struktura, ki ima dejansko moč in možnost za dejansko usmerjanje političnoekonomskih odločitev. Ta dvojnost na eni strani legalnim političnim institucijam odvzema družbeno moč in možnost za delovanje, hkrati pa jo daje nelegalnim družbenim institucijam, kar povzroča popoln propad pravne politične države. Pravni red, sankcionirano obligacijsko pravo pa sta na drugi strani izhodišče za normalno delovanje tržnega gospodarstva, zato je politična neučinkovitost (pravna anarhija in nespoštovanje zakonitosti in političnopravne odgovornosti) izhodišče za ekonomsko neučinkovitost (*M. Korošič*).

Sestavni del političnodialoške kulture je tudi sodelovanje med znanostjo in politiko, posvet pa je na tem področju ponudil zanimivo medsebojno izkušnjo. Če je politična in ekonomska znanost morala pogosto samokritično priznati svoje lastne nesposobnosti (*D. Veselinov*) ali pa se je preprosto umaknila v užaljeno držo zaradi neizpolnjevanja svojih nasvetov (*B. Horvat*), pa je politična oblast sprva nastopila zelo brambovsko (polemika *B. Horvat – Š. Korošec*), da bi kasneje v odkritem dialogu pomembno obogatila razpravo in pogosto stereotipnost teoretskih razmišljanj (*V. Klemenčič, Š. Korošec*). Politična izkušnja in podrobnejši pretres stvarnosti pogosto nasprotujeta enostranski tezi, ki je v različnih oblikah prevladovala na posvetu, da je namreč ekonomija podrejena politiki in da je to osrednji vzrok njene ekonomske neučinkovitosti. Če na eni strani politično omejevanje avtonomnosti ekonomskih subjektov dejansko ustvarja pogoje in celo objektivno nujnost vsakokratnega državnega intervencionizma, pa hkrati monopolizacija gospodarstva in lagodna filozofija podružbljenosti vsakršnega poslovnega tveganja (privatiziranje ekonomskih koristi v prosperiteti in socializacija izgub v krizi) očitno ustezeta tudi naši gospodarski strukturi in njenim poslovnim nosilcem. Poslovodna gospodarska struktura in celo neposredni proizvajalci preprosto ne žele opustiti obstoječe prakse minimiziranja poslovne rizičnosti in socialne varnosti, zato blokade ekonomskih reform niso zgolj v politični strukturi, temveč tudi v monopolni gospodarski strukturi in priborjenih pravicah in privilegijih najširših družbenih slojev (*V. Klemenčič*). Porazdelitev politične moči je zato bolj razvejena, kot je to pripravljena priznati znanost, hkrati pa je iskanje ustrezne politične ekonomske razvojne strategije odvisno od vrste zgodovinskih, sociokulturnih, ekonomskih, političnih, ideoloških, svetovnih in drugih različnosti, ki jih moramo upoštevati pri izbiri najboljše naše družbe (*Š. Korošec*).

Posvet je pokazal, da je v tem zgodovinskem trenutku vzpostavljanje primernega ravnovesja med politiko in ekonomijo izhodišče za možno družbeno reformo. Če bo njuno urejanje terjalo potrebno redefinicijo dosedanjega pojmovanja socializma v že znanem trikotniku blagovne produkcije – pravne države in civilne družbe, potem je treba začeti z učinkovitejšo družbeno akcijo. Kongresne usmeritve v preteklem letu in tudi dosedanje napovedane normativne spremembe ustave in zakona o združenem delu ne napovedujejo, da bi bila politična oblast v Jugoslaviji pripravljena na korenite družbene spremembe.

IVAN RIBNIKAR

Finance, denar in banke v Jugoslaviji ter Agrokomerc

V zvezi z Agrokomercem se pogosto sliši, da gre za najhujši udarec našemu denarnemu in širše finančnemu sistemu, da gre za polom denarnega in širše finančnega sistema in podobno. S tem mnenjem se ne strinjamo, kajti pri nas težko govorimo pri denarju in financah o sistemu, če naj beseda sistem pomeni tisto, kar običajno pomeni. Gre verjetno za nekaj drugega. Z Agrokomercem so prišle na dan v čisti obliki, kot na krožniku, posledice denarnega čudaštva (če si izposodimo izraz od A. Hansena¹), ki ga v Jugoslaviji intenzivno gojimo od pričetka sedemdesetih let.

V tem kratkem zapisu bomo govorili o Agrokomercu zelo malo na koncu. Prej si bomo pogledali bistvo financ in denarja pri nas, »teoretične« osnove denarnega čudaštva, menico v svetu in pri nas ter naše banke, če lahko imenujemo s tem izrazom nekaj, kar ni banka.

I. Naše finance

Osnova financ in listinskega (kreditnega) denarja so finančni primanjkljaji (učeno povedano: deficiti) enih in finančni presežki drugih tranksaktorjev. Vendar je že to, torej osnova financ, težko združljivo z našim denarnim čudaštvom, saj neprenehoma poslušamo, da ne sme biti deficitnega financiranja investicij, osebne in kakšne druge porabe. Kljub temu imamo finančne primanjkljaje in presežke, imamo finančne oblike (terjatve in dolgove), investicije se financirajo tudi deficitno.² Idejno ali »teoretično« so finance v nekem smislu v ilegali. V lepo zamišljenem sistemu, ki ni uspel »zaživeti«, kakor bomo videli, vsega tega naj ne bi bilo.

Če pogledamo naše finančne oblike (z obeh strani – kot terjatve in kot dolgove) in finance, vidimo, da je večina finančnih oblik (vključno z denarjem) prisilnih. Nastajajo in obstajajo zaradi moči, ki jo imajo dolžniki. Vendar pa ne more biti normalnih financ, če je moč dolžnika večja od moči upnika. Več sto let stari izrek pravi: »Lend not to him who is mightier than thou, or if thou lendest

¹ A. Hansen pravi takole: »Izdajanje novega denarja lahko ustvari bogastvo. Nič čudnega, če ima vsaka doba svoje denarne čudake. Denar je čarovnja. Ni ga ekonomista, vsaj v Združenih državah Amerike in Kanadi, ki ne bo dobival dnevno sporočil, kjer se razlagajo 'ozdravljenja z denarjem' vseh boleznih družbe. Denar je še vedno v očeh mnogih moderna alkimija.« (»Monetary Theory and Fiscal Policy«, McGraw-Hill Book Co., New York, 1949, str. 18). Za razliko od denarnih čudakov drugod, kjer so na robu, v podzemlju, objavljajo v brošurah, ki jih izdajajo v samozaložbi, so se pri nas polastili najelitnejših publikacij, kot so »delovna gradiva«, ki krožijo med najpomembnejšimi krogi, da ne govorimo o časopisih in revijah.

² Drugače namreč ne more biti. Morda tisti, ki preganjajo deficitno financiranje investicij (mimogrede: izraz deficitno financiranje se uporablja samo v zvezi z državo in njenim proračunom), mislijo na inflacijsko financiranje investicij, kar je seveda nekaj povsem drugega.

consider thy loan as lost.« To večjo moč daje dolžniku država ali oblast v različnih oblikah in na različnih ravneh. Tisti, ki ima največjo moč, je praviloma ekonomsko in finančno najslabši. Ekonomske in finančne trdnosti ne potrebuje, ker ima moč.

Moč je zelo različno distribuirana. Država ali oblast v različnih oblikah in na različnih ravneh se prek podjetij medsebojno spopada – in to so naše finance.³

2. »Teoretična« osnova našega denarja

»Teoretično« bi naj bilo relativno preprosto odpraviti (ali, kakor se reče, »preseči«) kredit, ko gre za tako imenovani neemisijski kredit. Če ne drugače, se formalno odpravi beseda kredit in se prične govoriti o »združevanju dela in sredstev« ali o »združenju sredstev«. ⁴ Nič ne de, da gre še vedno za kredit, saj je poznano, da ni dovoljena trajna udeležba enega (podjetja) v drugem.⁵

Ostal je le še problem, kako napraviti z denarjem. Ves današnji denar je kreditni denar in za vsak dinar denarja v obtoku je za en dinar dolga nekoga do bank, katerih denar je v obtoku. Za »preseganje« kreditnih odnosov je potrebno »preseči« tudi ta kredit in sicer v obeh smislih: denar se normalno izdaja s kreditom in sam denar je kredit. Potrebno je popolno ali total(itar)no »preseganje«.

In v zvezi s tem se prične v pričetku sedemdesetih let denarno čudaštvo, ki ga gojimo do današnjih dni. Končni cilj bi naj bila odprava bančnega denarja in s tem bančnega kredita – tudi v zvezi z denarjem. Iz ropotarnice zgodovine je potegnjena blagovna menica, ki bi naj privedla do »preseganja« »klasičnih kreditnih odnosov« in do uvedbe »denarja združenega dela«, do »nekreditne emisije denarja«, do »avtomatične monetizacije«, to je do avtomatične emisije primarnega denarja (denarja centralne banke). S tem bi prišli do total(itar)ne prenove denarja in financ.

Bistvo tega »sistema« bi bilo v naslednjem: Kupec blaga »plača« z menico, ki jo avalira njegova banka in s tem potrdi, da gre za blagovno menico (ki bi naj bila nekaj sakrosanktnega) in ne za finančno. Takšna menica je sposobna za avtomatično monetizacijo – in sicer kar pri Narodni banki Jugoslavije. Tako radikalno rešimo problem, ki ga imajo v vseh drugih državah, kolikšna naj bo rast bančnih kreditov in denarja v obtoku. Rešitev je radikalna, ker smo našli pravo mesto, kjer se naj izdaja denar. Ker gre za odkritje pravega mesta, poslovne banke sploh niso potrebne. To naj počne kar centralna banka avtomatično. Če se izdaja denar na tem pravem mestu, se bo izdajal transakcijski denar, ki se bo uporabljal samo za posredovanje menjave med podjetji. Ta denar se ne bo uporabljal za nakup finalnega blaga (konzumnega, investicijskega in blaga skupne ter splošne porabe, kakor pravimo pri nas).

K tej osnovi denarnega čudaštva so nekateri drugi ekonomisti prispevali nekaj izvirnih dopolnitev. Tako so na primer ekonomisti iz jugoslovanske žitnice »teoretično« utemeljili, da mora biti še »selektivna monetizacija« – in sicer za kmetijstvo. Čas dospelja menic mora biti daljši – sicer pa gre tudi v tem primeru za izdajanje transakcijskega denarja, ki je nekaj sakrosanktnega in popolnoma nedolžnega, kar zadeva povpraševanje po finalnem blagu.

³ O tem je mogoče najti nekaj več v razpravi »Finansije, novac i (ne)efikasnost privredivanja« (Economist, Zagreb, I. 1987, str. 36, 47).

⁴ Tudi Slovenija je bila in je še vedno okužena z denarnim čudaštvom. V drugi polovici sedemdesetih let je na primer najvišji organ fakultete sklenil, da v naslovu predmeta, ki se je glasil *Denar, kredit in banke* ne sme biti več besede kredit, češ da smo na tem, da »presežemo« kredit. Ni mi poznano, da bi komurkoli od mojih kolegov na fakultetah v drugih republikah zbrisali besedo kredit iz naslova predmeta.

⁵ Paradoksnost je na primer v tem, da se kapitalistično gospodarstvo označuje med drugim tudi kot finančno ali kreditno gospodarstvo, čeprav ima pomembno ali kar odločilno vlogo trajna udeležba ene gospodarske celice v drugi. Gre za »equity capital«.

Tako lepo zamišljen total(itar)en preobrat na področju denarja in kredita ni mogel v svoji total(itar)nosti zaživeti. Kakor vemo, to velja tudi za mnoge druge total(itar)ne preobrate pri nas, in sicer na povsem drugih področjih. To je seveda velika škoda, ker bi se stvarno, takorekoč na koži vsakega od nas, pokazalo, kakšna neumnost ali grozota je to. Tiste z močjo, in to so omenjeni reformatorji, ni namreč mogoče na noben način prepričati z močjo argumenta – ali »exante«. ⁶ Zaradi tega je morda napravil Agrokomec uslugo, saj je pokazal v malem, kaj bi se dogajalo v velikem, če bi prišlo do omenjenega total(itar)nega preobrata. Če seveda ne bo ostalo pri tem, da se bo vsa krivda zvalila na nekaj ljudi, ki sicer pri tako zamišljenem preobratu niso imeli nič.

3. Menica

Menica, ki je bila v zvezi z načrtovano total(itar)no preobrazbo potegnjena iz ropotarnice zgodovine, je seveda sama na sebi povsem nedolžna. V času zlate valute, to je do pričetka druge svetovne vojne, se je menica uporabljala kot kreditni instrument in kot denarni substitut. Nadomeščala je zlatnike in bankovce, katerih količina je bila omejena z zlatim kritjem centralnih bank. Po odpravi zlate valute je usahnila njena funkcija kot kreditni instrument in kot denarni substitut. Njena uporaba se je zožila na mednarodno menjavo.

Morda je zanimivo vedeti njeno ekonomsko funkcijo v njenem času. Za bankirja je bila menica pripravna naložbena oblika, posebno še, če je šlo za blagovno menico (»trade bill«, »real bill«, »commodity bill«). Za bankirja je bila takšna menica, kakor so pravili, »self-liquidating paper«. In menica je bila takšen papir, če je res šlo za blagovno menico in če so bili na njej podpisani solidnih, zaupanja vrednih podjetnikov.

Bankirji so lahko eskontirali, to je odkupili, tudi finančno menico (»finance bill«), to pomeni menico, ki jo pri nas narobe označujejo kot nekrito ali nepokrito menico, ⁷ če so bili na menici podpisani solidnih podjetij. Menici je dajal dodatno privlačnost kot naložbeni papir podpis kakšne banke. ⁸

Bankirji niso nikdar slepo eskontirali menic, tudi če je šlo za blagovne menice. Odločilno je bilo, kdo je na menici podpisan. Varovati so se morali menic, ki jih je, kakor so rekli, vlekel »pig on pork«, to je menic, ki so imele v bistvu samo en podpis, pa čeprav jih je bilo več. Takšne »pig on pork« menice so na primer pri nas menice, ki jih daje ena temeljna organizacija drugi (v okviru iste delovne organizacije), članica interne banke članici iste interne banke, in tudi, ker se običajno naše temeljne banke ne razlikujejo dosti od internih bank, takšna menica, ki jo daje eno podjetje drugemu podjetju v okviru iste temeljne banke. V vseh omenjenih primerih dodatni podpis ne prispevajo bistveno h kakovosti menice, to je ne povečujejo zaupanja v ta papir.

⁶ Nekaj časa sem se spopadal z denarnimi čudaki in o tem je mogoče najti nekaj več v razpravi »Kritika obstoječega denarno-kreditnega in bančnega sistema in predlogov za njegove spremembe ter izhodišča za nam ustrezn sistem«. (1) in (2), (Bančni vestnik, Ljubljana, št. 1–2 in 3, 1982).

⁷ Pri Agrokomecu je šlo in gre verjetno tudi za finančne menice (in ne samo za blagovne menice, pojmovane blagovne po naše, to pomeni, da so v bistvu »pig on pork« menice), ki so se pokazale ob dospelju kot nevnovljive. To bi lahko pričakoval vsak bankir – morda z dodatkom – če ne bi bil pod vplivom denarnega čudstva, ki ga prakticira naš finančni in denarni »establishment«. Ali gre pri uporabi izraza »nepokrita« ali »nekrita« menica za demagogijo, da bi se širokim ljudskim množicam pravilno obrazložila teža zločina – seveda izdajatelj menic in ne bankirjev, ki so te ničvredne papirje jemali kot privlačno finančno naložbo? S tem izrazom »nekrita« menica se namreč aludira na izdajanje denarja »brez kritja«, ki je v jugoslovanski populistični (novinarski in politični) misli sploh glavni greh na finančnem in denarnem področju. Izraz »denar brez kritja« sodi v ropotarnico. Pri današnjem denarju nihče od tistih, ki piše resno o njem (ne sodi torej med denarne čudake), ne uporablja tega izraza. Zato je tudi uporaba tega izraza v zvezi z menicami deplasirana. Sodi v zaklad tistih pojmov, krilatice, fraz, ki obremenjuje našo misel.

⁸ V tej zvezi ne moremo razumeti določila o obveznem bančnem avalu. Njegov učinek je nasproten od želenega. Ker gre praviloma za menice, ki jih lahko označimo, da jih izdaja »pig on pork«, bančni aval samo zavaja upnika.

Izveleči blagovno menico iz takšne prakse njene uporabe v času do konca zlate valute in jo postaviti v obrazložene total(itar)no preobrnjene finance in denar pri nas, pomeni strokovno, ekonomsko, finančno in tudi politično nekaj, kar je blizu zločina. Tega verjetno ni potrebno utemeljevati. Moramo pa razložiti nekaj drugega. Nevarnost je namreč, da se izrabi afera z menicami za dokončni obračun z vsemi neposrednimi finančnimi odnosi med podjetji in za dokončno uvedbo popolnoma centraliziranega denarnega, kreditnega in bančnega sistema.

Če ostanemo pri odnosih med podjetji, morajo imeti podjetja možnost poravnati svoje obveznosti najceneje, najhitreje in z najmanjšim tveganjem. V večini primerov, če ni inflacije, se izkaže kot najprimernejša finančna oblika za to denar. Če je inflacija, na primer okrog sto odstotkov, to ni več res. Vsakdo poskuša zmanjšati karseda količino denarja, ki ga ima povprečno pri sebi. Zateka se k različnim načinom nadomeščanja denarja. Pri nas pride za to v poštev predvsem menica, če se v času do dospetja večkrat indosira. To ne more biti narobe. Narobe je seveda nekaj drugega, vendar o tem malo pozneje.

Menica se ne uporablja samo zaradi tega, ker je cenejša kot menjalni posrednik, ampak tudi za to, ker je denarja premalo. Tako je predvsem pri nas. Z naraščanjem obsega menic, ki se izdajajo, se lahko odgodijo posledice pomanjkanja denarja. Denarja je seveda premalo glede na naraščajoči obseg transakcij, ki jih pri nas ni mogoče omejevati z denarnimi omejitvami. Morebitna prepoved uporabe menic ne bi prispevala k brzdanju naraščanja obsega transakcij. Kakor sedaj, ko so menice dovoljene, bi se tudi v razmerah, ko jih ne bi bilo, Narodna banka Jugoslavija končno uklonila in bi končno sankcionirala nominalno napihovanje transakcij, dohodka in cen. Razlika bi bila samo ta, da bi bil denarni sistem bolj centraliziran. In vsaka nadaljnja centralizacija pomeni slabšanje kakovostnega vidika denarne politike, ki je po našem mnenju mnogo pomembnejši od količinskega in v katerem tiči temeljni problem našega denarja in denarne politike. Napihovanja nominalnega obsega transakcij, dohodka in cen se ne moremo lotiti drugače, kakor s spremembami, ki bodo privedle do tega, da ne bo socialno tkivo odnosov med transaktorji v naši družbi takšno, da terja stalno nominalno napihovanje vsega.

Da je nevarnost, da bomo zaradi menične afele skorajda odpravili menice in neposredne finančne odnose med podjetji resnična, lahko razberemo iz naslednjega: Krilatico »siva emisija«, ki bi se naj nanašala na menice, je spustila v obtok NBJ in pridno jo ponavljajo novinarji, politiki in tudi ekonomisti vsevprek. V ozadju te krilatice je naše denarno čudaštvo, čeprav se marsikdo tega ne zaveda.⁹

Če govorimo o emisiji, mislimo na emisijo denarja. O emisiji govorimo torej v zvezi z denarjem. In pri denarju moramo upoštevati G. L. S. Shacklejevo¹⁰ misel, da je samo za denar značilno, da se z njim plačuje. Plačevanje je nekaj dokončnega. Ničesar drugega ne more opravljati te funkcije. Menica in karsibodi drugo lahko nadomešča denar kot menjalni posrednik (kot hranilec vrednosti in tako naprej). Denar kot plačilno sredstvo je nenadomestljiv. Ideja o menici kot nadomestku za denar kot plačilno sredstvo temelji na omenjenem denarnem čudaštvu, in sicer na menici kot »denarju združenega dela«. S tem ko NBJ označi menico za plačilno sredstvo, in prek tega za denar, išče oporo za uveljavitev svoje »ustavne in zakonske funkcije«, da je emisija denarja samo v njenih rokah. Ker nekaj, kar je specifično zanjo, opravlja nekdo drugi, označi to kot »sivo emisijo«. Zato ne moremo sprejeti krilatic o »sivi emisiji«. Gre preprosto za denarne nadomestke ali substitute, ki nadomeščajo denar kot menjalni posrednik. Ne nadomeščajo ga kot plačilno sredstvo, kar je verjetno očitno ob menični aferi, da menica ni nekaj dokončnega, kakor je denar.

⁹ »Dinar, jedino sredstvo plačanja u Jugoslaviji« (Finansije, Beograd, 11-12, 1986).

¹⁰ To njegovo misel sprejema večina ekonomistov, na primer V. Chick v razpravi »Unresolved Questions in Monetary Theory: A Critical Review« (De Economist, 1, 1978).

V resnici je seveda tako, da je tisto, kar počne NBJ, črna emisija.¹¹ In če ta označuje nekaj kot »sivo« emisijo, ne bo zaradi tega postalo tisto, kar sama počne, emisija brez prilastka črno. Zato prenehajmo govoriti o »sivi« emisiji. Postavimo si kot cilje, da emisija NBJ ne bo več črna. Gospodarstvu dajmo avtonomijo. Država, oblast in politika naj ne odločajo o moči podjetij in z menico in vsem drugim kot substitutom za denar kot menjalnim posrednikom (hranilcem vrednosti, . . .) bo vse v najlepšem redu. Nadalje postavimo ustrezen finančni sistem, ki bo, na primer, dovoljeval trajno udeležbo enega (podjetja) v drugem. Pa ne zaradi »preseganja« kreditnih odnosov, ampak zaradi tega, da bi prišli do normalnih financ, do normalnega gospodarstva in do normalne družbe.

4. Naše banke

Naše banke so izraz omenjenih značilnosti naših financ. Celo bankirji imajo banke za institucije, ki dajejo kredite, in ne za finančne posredovalce, ki posredujejo med končnimi posojilodajalci in končnimi posojilojemalci.

Tipična jugoslovanska banka je glede sestave svojih komitentov, sredstev, naložb in povezanosti z drugimi bankami takšna, kot je ne najdemo nikjer drugje v tržnem gospodarstvu. Nihče ne upošteva vsaj dveh specifičnosti banke: prvič, variabilnosti sredstev in drugič, spreminjajoče se vrednosti naložb. Če bi naše banke to upoštevale, bi takšne kot so, lahko poslovale, če bi bile medsebojno tesno povezane (druga pri drugi bi morale imeti velika sredstva in/ali med svojimi naložbami bi morale imeti velik delež prenosnih naložb, sprejemljivih na področju cele Jugoslavije). Ker banke ne upoštevajo omenjenih dveh značilnosti in niso medsebojno povezane, jih povezuje NBJ. Vsaka poslovna banka se obnaša kot centralna banka svojega (zaokroženega) področja in NBJ kot centralna banka centralnih bank. Banke so likvidne, če je denarna politika zadosti ekspanzivna.

Preverjati kakovost menic (ali drugih papirjev) in/ali boniteto komitentov se ne splača, saj bo na kencu koncev vse plačala NBJ – ni nujno, da neposredno, ampak vsaj z zadosti ekspanzivno denarno politiko nasploh ali vsaj do nekaterih bank, ki pridejo v težave. Če kdo izskoči iz povprečja, nastane afera. Našel se bo krivec. Vse se bo pripisalo značaju ene ali več oseb, sicer pa bo vse ostalo nespremenjeno. Banke so pač institucije za dajanje kreditov. In pri tem dajanju kreditov država v različnih oblikah in na različnih ravneh, včasih samo v okviru republik, meri svojo moč prek svojih podjetij.¹²

5. Agrokomerc

Afera z Agrokomerčevimi menicami kaže klinično čisto bistvo naših financ. Upamo, da ne bo šlo samo za osebno krivdo nekaj ljudi, ampak da bomo pripravljene pogledati za fasado naših financ. Upam, da ta pogled ne bo videl problemov v tem, da še ni vsa moč koncentrirana pri NBJ, da sistem še ni popolnoma centraliziran in ne bo privedel do uresničitev groženj o novih »sistemskih« spremembah, kakor je slišati, saj jih pripravljajo spet denarni čudaki.¹³

Izjave, ki so prišle iz prizadete republike, da namreč Agrokomerc ni imel podpore republike, je nadvse zanimiva v več pomenih. Tisti, ki imajo podporo republike, ne bodo prišli na dan? Kaj ima sploh opraviti s podporo podjetju republika? Priporočamo, da nekdo (novinar, sociolog, politolog, ekonomist) sestavi nekakšen »flow chart«, kjer se bo vnašalo z datumi, kaj je kdo rekel, sklenil, napravil v zvezi z Agrokomercem. To bi lahko bil »case study« delovanja našega gospodarstva, financ, politike.

¹¹ Nekaj več o posebnosti emisije primarnega denarja pri nas je mogoče najti v razpravi »Emisija primarnega denarja in država« (Ekonomska revija, 1–2, 1987).

¹² Pomislimo samo na slovenske gospodarske gigante in načine njihovega saniranja, financiranja, vzdrževanja pri življenju, in kaj nam dajejo.

¹³ Pri nas morajo biti zelo ugodna tla za gojenje denarnega čudaštva, da še kar naprej uspeva. Ali smo bolj nagnjeni k verovanju v čudeže?

Menično poslovanje ni glavni razlog neučinkovitosti denarne politike v Jugoslaviji

I

Ko želimo analizirati uspešnost denarne politike v nekem obdobju, moramo upoštevati tako njen kvalitativni kot tudi kvantitativni vidik. Pri oceni po prvem kriteriju upoštevamo predvsem prispevek te politike k uresničevanju skupnega cilja ekonomske politike za čimbolj usklajena gospodarska gibanja, kar pomeni največjo možno gospodarsko rast ob stabilni splošni ravni cen in uravnoveženi plačilni bilanci. Da bi lahko dali realno oceno kvalitete uresničevanja denarne politike, potrebujemo tudi določene kvantitativne kazalce (indikatorje), ki jih ta politika uporablja kot svoje neposredne ali posredne cilje. Gre predvsem za ponudbo bančnih kreditov in denarja nefinančnim sektorjem v narodnem gospodarstvu.

Po definiciji pomenijo krediti vse naložbe bančnega sistema nebančnim sektorjem (gospodarstvu, negospodarstvu, prabivalstvu), ki so sestavljene iz kratkoročnih, dolgoročnih kreditov in naložb bančnega sistema v vrednostne papirje (eskont in reeskont vrednostnih papirjev). Denar v obtoku (denarna masa – M1) pa so tista finančna sredstva, ki so takoj in brez dodatnih stroškov sposobna za opravljanje plačil v narodnem gospodarstvu. Ta sredstva so sestavljena iz sredstev na žiro in podobnih računih nebančnih sektorjev pri bankah (knjižni denar), gotovine v obtoku (bankovci in kovani denar v obtoku, tj. izven bank in pošt), sredstev

Tabela 1: Različno definirani denarni agregati v bilanci monetarnega sistema

Leto	M1		M2		M3		Skupna pasiva bank	
	A	B	A	B	A	B	A	B
1976	206,5	–	317,9	–	355,2	–	696,4	–
1977	251,1	21,6	395,5	12,4	437,3	23,1	871,8	25,2
1978	351,3	39,9	524,0	32,5	558,2	27,6	1168,4	34,0
1979	375,2	6,8	628,6	20,0	672,1	12,3	1453,5	24,4
1980	461,7	23,1	812,9	29,3	872,3	29,8	2102,2	44,6
1981	584,3	26,6	1083,3	33,3	1157,5	32,7	2768,7	31,7
1982	739,8	26,6	1417,0	30,8	1533,0	32,4	3731,4	34,8
1983	888,6	20,1	1914,2	35,1	2047,0	33,5	5946,1	59,4
1984	1272,0	43,1	2752,5	43,8	2998,9	46,5	9431,0	58,6
1985	1863,6	46,5	4223,8	53,5	4549,4	51,7	15756,4	67,1
1986	3895,9	109,1	7827,8	85,3	8442,4	85,6	29895,5	89,7

Vir: A = stanje konec leta v mia din

B = medletne stopnje rasti v odstotkih

v obtoku in plačilnem prometu (del plačilnih sredstev, ki se zaradi tehnike plačevanja zadržuje v kanalih plačilnega prometa). Poleg denarne mase (M1) so za denarno politiko pomembni še drugi finančni agregati, za katere je značilno, da se od denarne mase (M1) ločijo po stopnji likvidnosti, oziroma po možnosti uporabe za tekoče plačevanje. Ti agregati so kvazi denar (Q) in ostala likvidna sredstva (L).

Poleg vseh teh bančnih finančnih instrumentov pa obstoje tudi nebančni finančni instrumenti, ki omogočajo realizacijo nominalnega povpraševanja na trgu. Gre za različne oblike odlaganja plačil v sektorju gospodarstva in za kredite internih bank gospodarskim organizacijam in pa neposredno (blagovno in za druge namene) kreditiranje med samimi gospodarskimi organizacijami.

Tabela 2: Substituti bančnih vlog in bančnih kreditov v sektorju gospodarstva

Leto	Pokrite terjatve		Nepokrite terjatve		Vrednostni papirji		Avansi		Krediti znotraj sekt. gospodarstva	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
1980	166,6	-	84,5	-	270,8	-	145,7	-	411,8	-
1981	264,4	58,7	112,8	33,5	367,3	35,6	194,2	33,2	543,1	31,9
1982	346,5	31,1	162,3	43,9	499,4	36,0	305,7	57,4	705,2	29,8
1983	611,6	76,5	299,5	84,5	716,1	43,4	502,9	64,5	1051,6	49,1
1984	1038,3	69,8	514,6	71,8	1048,3	46,4	796,0	58,3	1596,4	51,8
1985	1710,3	64,7	1006,0	95,5	1846,2	76,1	1450,4	82,2	2686,4	68,3
1986	3259,0	90,6	1814,9	80,4	3030,5	64,1	2097,6	44,6	4271,1	60,0

A = stanje konec leta v mia din

B = medletne stopnje rasti v odstotkih

II

Na podlagi teh podatkov lahko vidimo, da tudi pri nas obstaja široka paleta možnih finančnih instrumentov, ki vplivajo na likvidnost nefinančnih sektorjev (predvsem sektorja gospodarstva) in ki omogočajo večji obseg nominalnega (denarnega) povpraševanja, kot ga omogoča samo uporaba bančnega denarja. Zato je kontrola bančnih kreditov in s tem bančnega denarja toliko uspešna, s stališča uravnavanja agregatnega povpraševanja, kolikor so nefinančni sektorji dejansko omejeni s temi sredstvi v svoji končni porabi.

To pa je povezano z načinom reagiranja (obnašanja) gospodarskih osebkov na spremembe v lastni likvidnosti. Za naše gospodarstvo je značilno, da poslabšanje likvidnosti oziroma nelikvidnost na mikro ravni praviloma ni razlog za spremembe v poslovni politiki, ampak povod za širitev uporabe denarnih nadomestkov, da bi se lahko uresničila nespremenjena poslovna politika. Zato restriktivna denarna politika (ki se praviloma kaže v omejevanju rasti kreditov poslovnih bank, ne pa tudi kreditov NBJ), lahko postane učinkovita zelo pozno, običajno šele tedaj, ko nastopijo izredne motnje v denarnih tokovih ne samo znotraj sektorja gospodarstva, ampak tudi do drugih sektorjev in ko nastopijo problemi nezaposlenosti in stagnantne gospodarske dejavnosti. Torej, ko se začne politika omejevanja rasti bančnih kreditov, da bi se zavrla prehitra rast nominalnega povpraševanja, pride praviloma kot odgovor do povečanja obtočne hitrosti denarja v sektorju gospodarstva, tj. zmanjšuje se delež denarja sektorja gospodarstva v celotni količini denarja

pri nominalno rastočem obsegu transakcij tega sektorja. Nasprotno pride pri drugih sektorjih do zmanjšanja obtočne hitrosti denarja oz. do dodatne tezavracije denarja glede na dani nominalni obseg transakcij. Gre predvsem za sektorja prebivalstva in negospodarstva.¹

Banke postajajo preveč likvidne, sektor gospodarstva pa ima vedno večje probleme z likvidnostjo. Nominalni obseg transakcij v tem sektorju, ki bi moral reagirati na relativno manjšo ponudbo bančnih kreditov in denarja, praviloma na to ne reagira. Očitno je, da v našem gospodarstvu restriktivna denarna politika ne povzroči, na kratak rok, predvideni pritisk na prilagajanje strukture porabe in razdelitve narodnega dohodka.

Zaradi tega pride do dinamičnega odtoka denarja iz sektorja gospodarstva pri običajno relativno nefleksibilni politiki davkov, prispevkov in osebnih dohodkov. Ker se morajo v sektorju gospodarstva z denarjem plačevati poleg tekočih obveznosti do ostalih sektorjev (davki, prispevki, osebni dohodki) tudi zapadle bančne kreditne obveznosti skupaj z obrestmi, pride do izrednega povečanja uporabe denarnih nadomestkov za plačila tistih obveznosti, pri katerih ni potreben denar. Gre predvsem za medpodjetniške kupoprodaje, predvsem surovin in reprodukcijskega materiala. Hkrati pa prihaja tudi do vse pogostejšega revalviranja (neformalnega in občasno tudi formalnega) kratkoročnih bančnih kreditov za obratna sredstva (z novim kreditom se odplača stari kredit, včasih tudi obresti). Banke to financirajo z omejevanjem rasti neto kreditov negospodarstvu in s povečanjem neto zadolžitve pri NB Jugoslavije. Dolgoročne kredite dajejo vedno bolj v okviru vrnjenih kreditov, pri kratkoročnih pa jim postaja glavna podlaga refinanciranje pri NB Jugoslavije s pomočjo reeskontnih kreditov za selektivne namene.

Če želi v takšnih razmerah denarna politika dodatno zaostri »finančno klimo«, pride do dodatnega (anticipiranega) pritiska na rast cen končnih proizvodov ne glede na dejansko gibanje stroškov relativno najredkejših proizvodnih dejavnikov (domačega kapitala in uvoza). Pride do dodatnega stroškovnega pritiska na rast cen in ne do pritiska za uskladitev materialnih in finančnih tokov na nižji ravni (oziroma z nižjo dinamiko rasti) nominalnih transakcij. Takšne tendence se prenesejo na celotno narodno gospodarstvo v obliki plačilno bilančnega neravnotežja, ki ga ni mogoče več financirati z dodatnim zadolževanjem in/ali z zmanjševanjem deviznih rezerv. Dejansko pride ne glede na restriktivnejšo denarno politiko do presežka agregatnega povpraševanja nad zmanjšanim razpoložljivim proizvodom, kar zahteva deprecijacijo domače valute. To pa pomeni pri relativno nefleksibilnem domačem povpraševanju po blagu in storitvah pritisk na rast splošne ravni cen. Torej šele inflacija ex-post izenači razpoložljivi proizvod z domačim povpraševanjem. Pride do prisilne (z inflacijo) spremembe realnega obsega in strukture uporabe razpoložljivega proizvoda med domačimi sektorji, ki jo spremljata stagnacija v realni rasti tega proizvoda in inflacija splošne ravni cen. Pretirano povpraševanje v sektorju gospodarstva kot posledica različnih oblik izgub (iz tekočega poslovanja, zaradi nepokritih tečajnih razlik, iz nevrnjenih zapadlih kreditov, itd.) torej povzroča nelikvidnost v tem sektorju, kakor hitro se uradna ponudba bančnih kreditov in denarja zniža pod tisto stopnjo rasti, ki jo zahteva financiranje takšnega presežnega povpraševanja sektorja gospodarstva.

III

Če je takšen scenarij delovanja denarne politike v našem narodnem gospodarstvu vsaj približno točen, lahko postavimo naslednji dve hipotezi za ocenjevanje učinkovitosti delovanja denarne politike:

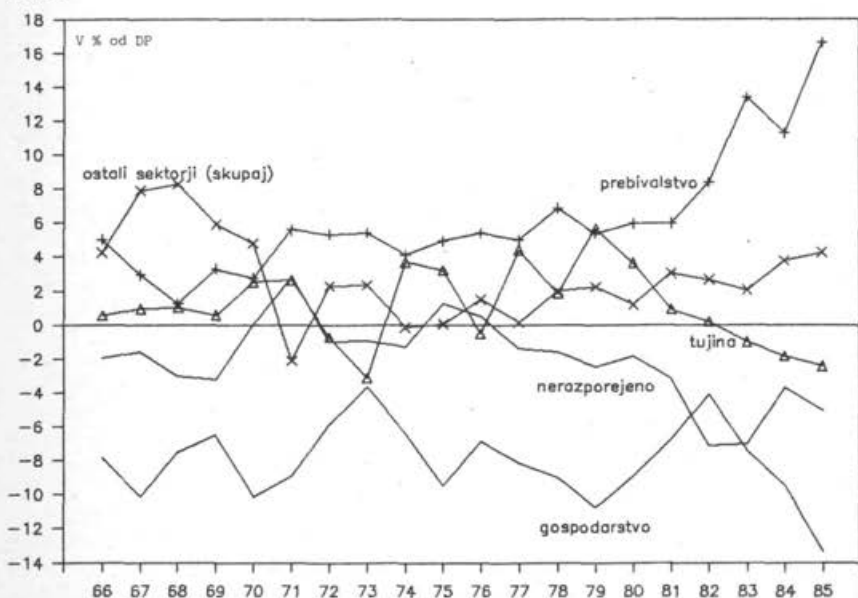
¹ Več o tem glej pri I. Ribnikar, Denarno kreditna politika kot del protiinflacijske politike, »Bančni vestnik«, št. 10/83 in »Problemi denarne politike in njene učinkovitosti v Jugoslaviji, Projekt: Problemi denarno-kreditnega in bančnega sistema ter instrumentov denarno kreditne politike (II)«, Narodna banka Slovenije in Ekonomska fakulteta Boris Kidrič, Ljubljana, 1984.

1. restrikcija ponudbe bančnih kreditov sektorju gospodarstva, ki je glavni povpraševalec po njih, ne more biti učinkovit instrument omejevanja rasti finančnega primanjkljaja tega sektorja, ki odločilno vpliva na stabilnost gospodarskih gibanj (izraženih z gibanjem družbenega proizvoda).

Potrditev prve hipoteze pomeni, da pri nas v sedanjih institucionalnih razmerah denarna politika ne more delovati kot instrument konjunkturne politike, lahko pa z željo, da bi tako delovala, prispeva k stagnaciji v narodnem gospodarstvu.

2. Zaostajanje rasti ponudbe bančnih kreditov in denarja za rastjo nominalnega družbenega proizvoda ni nujno znak restriktivne denarne politike, ampak predvsem neučinkovite denarne politike, saj pomeni dejansko financiranje presežne rasti finančnega primanjkljaja sektorja gospodarstva, da se niso zmanjšali vsi kanali tega financiranja.

Slika 1: Finančni presežki in primanjkljaji posameznih institucionalnih sektorjev v Jugoslaviji z upoštevanjem učinkov prenosa kapitalskih izgub na finančni sektor

Vir: Računi denarnih tokov, Bilten NBJ za posamezna leta

Potrditev druge hipoteze pa pomeni, da so indikatorji za vodenje denarne politike pri nas drugačni kot v običajnih tržnih gospodarstvih, ker je tudi obnašanje gospodarskih subjektov prilagojeno pojmovanju financ, ki ne upošteva t.i. »hard budget-constraint«, kot to imenuje Kornai,² ko govori o determinantah obnašanja podjetij v tržnih gospodarstvih za razliko od »soft budget constrain«, ki velja za obnašanje podjetij v planskih gospodarstvih.

Nekatere elemente za potrditev prve hipoteze lahko najdemo v preprosti analizi gospodarskega razvoja v obdobju po letu 1966, ki ga kažeta tabela 3 in slika 1. V tem obdobju smo imeli izrazito ciklični gospodarski razvoj s približno toliko

² Glej npr. njegovo knjigo, *Contradictions and Dilemmas, Studies on the Socialist Economy and Society*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1986

Tabela 3: Rast nekaterih finančnih in realnih agregatov v Jugoslaviji medletne stopnje-rasti v %

	Družbeni proizvod		Invest. v osnov. sredstva		Cene na drobno	Denarna masa	Medkred. v gospodar.	Obtočna hitrost denarja (absolutne vrednosti)	Finančni pri-manjkljaj gospo. v % DP
	Cene 1972	Tekoče cene	Cene 1972	Tekoče cene					
1966	8	25	5	11	23	12	38	4,4	7,8
1967	2	5	2	3	7	- 2	36	4,7	10,1
1968	4	8	7	17	4	8	31	4,7	7,5
1969	10	18	7	19	7	16	38	4,8	6,5
1970	6	19	13	25	10	23	29	4,6	10,7
1971	8	30	5	22	15	17	38	5,2	8,9
1972	4	20	3	17	16	29	2	4,8	5,9
1973	5	25	3	17	19	42	9	4,3	3,7
1974	9	33	9	37	26	29	45	4,4	6,4
1975	4	24	10	40	26	25	8	4,3	9,5
1976	4	18	8	20	9	58	-17	3,4	6,8
1977	8	24	9	36	13	20	14	3,2	8,1
1978	7	23	11	31	13	28	43	3,1	9,0
1979	7	29	6	24	22	17	33	3,3	10,8
1980	2	33	- 5	22	32	23	48	3,7	8,9
1981	2	42	-10	26	46	27	40	4,2	6,7
1982	1	32	- 6	25	30	27	43	4,4	4,1
1983	- 1	39	-10	20	39	20	60	5,0	7,4
1984	2	56	-10	42	57	43	58	5,9	9,5
1985	0,5	78	- 4	76	76	47	68	7,2	13,3
1986	3,5 ¹	95 ¹	+ 3 ¹	94 ¹	88	109	68	7,7	...

¹ Podatki za prvo polletje 1986

Vir: Statistični letopis SFRJ, 1986; Periodične gospodarske bilance Jugoslavije, Obvestilo

ZZS št. 436

Računi denarnih tokov 1966-1984, NBJ

vzponi in padci, kot smo imeli srednjeročnih planskih obdobj. Bistveno je, kako je temu cikličnemu gibanju, ki ga kažejo relativni finančni primanjkljaji in presežki posameznih institucionalnih sektorjev (nominalni primanjkljaji in presežki v odnosu do nominalnega družbenega proizvoda), sledila denarna politika s ponudbo bančnih kreditov in denarja. Premalo je namreč ugotavljati uspešnost denarne politike samo s primerjavo dinamične usklajenosti ponudbe denarja in nominalnega družbenega proizvoda. Če namreč upoštevamo dejstvo, da finančni sistem (in znotraj tega monetarni sistem) posreduje med sektorji, ki imajo presežek varčevanja nad investicijami, in sektorji, ki imajo presežek investicij nad varčevanjem in da je pri tem posredovanju uspešen, če to opravi tako, da se varčevanje in investicije uskladijo ex-ante in ne samo ex-post, je bistveno, ali lahko finančna politika (in v njenem okviru denarna politika) vpliva na spremembe v gibanju teh finančnih primanjkljajev in presežkov v glavnih institucionalnih sektorjih. Predvsem je pomembno, ali lahko vpliva na sektor gospodarstva, ki ima največji finančni primanjkljaj in ki s tem povzroča pritisk na agregatno povpraševanje, to pa je potencialni dejavnik pritiska na rast splošne ravni cen in to preko vpliva na finančne institucije, da prilagodijo svojo kreditno dejavnost zahtevam denarne politike.

Ko je potrebna restriktivna denarna politika zaradi presežnega agregatnega povpraševanja, pomeni to, da mora z omejevanjem ponudbe bančnih kreditov oz. s povečevanjem nominalne eskontne stopnje doseči (gledano v dinamiki in ex-

Tabela 4: Indikatorji stopnje prilagodljivosti oz. učinkovitosti denarne politike

	Družbeni proizvod		Agregati ožje in širše definirane likvidnosti			Indikatorji stopnje prilaganja denarne politike					
	Cene 1972	Tekoče cene	M1	M3	M4	V1	V3	V4	M1/M4	MK/DP	FD/DP
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1980	2,3	33,3	37,2	25,5	21,2	3,71	2,01	1,22	33,0	37,9	8,9
1981	1,5	42,2	36,5	31,4	25,0	4,22	2,18	1,27	30,2	40,0	6,7
1982	0,5	32,4	35,5	32,6	26,6	4,42	2,17	1,25	28,2	41,7	4,1
1983	-1,0	39,0	45,7	33,1	23,0	4,99	2,27	1,19	23,8	45,7	7,4
1984	2,0	55,6	53,9	41,0	32,7	5,86	2,50	1,20	20,5	46,1	9,5
1985	0,5	78,4	59,1	49,6	45,1	7,20	2,99	1,34	18,7	43,4	13,3
1986	3,6	95,5	62,9	72,1	83,7	7,66	3,40	1,62	21,1	37,3	...

M1 – uradno definirana denarna masa, tj. gotovina v obtoku in knjižni denar

M3 – uradno definirana skupna likvidna sredstva, tj. M1 + ostale vloge na vpogled + ostala likvidna sredstva (letne stopnje rasti povprečnih letnih stanj)

M4 – neuradni agregat, ki zajema M1, nedenarne dinarske in devizne vloge, neto devizne obveznosti do tujine in pripadajoče vrednosti revalorizacije zaradi spremembe tečaja (letne stopnje rasti povprečnih stanj)

DP 72 – letne stopnje rasti družbenega proizvoda v cenah 1972

DPTC – letne stopnje rasti družbenega proizvoda v tekočih cenah

V1 – obtočna hitrost agregata M1 (absolutne vrednosti)

V3 – obtočna hitrost agregata M3 (absolutne vrednosti)

V4 – obtočna hitrost agregata M4 (absolutne vrednosti)

M1/M4 – v odstotkih

MK/DP – povprečne letne vrednosti medkreditiranja v gospodarstvu glede na DP (v odstotkih)

FD/DP – finančni deficit gospodarstva glede na DP (v odstotkih)

Vir: Privredni bilanci Jugoslavije 1980–1986, ZZS; Računi novčanih tokova 1980–1986, NBJ

ante) zmanjšanje finančnega primanjkljaja enih sektorjev oz. povečanje finančnega presežka drugih. Slika nam kaže, da pri nas ta mehanizem praviloma ne deluje, saj se delež finančnega primanjkljaja gospodarstva glede na družbeni proizvod zmanjšuje predvsem v tistih letih, ko je prišlo v Jugoslaviji do plačilno bilančnih težav, ki so povzročile administrativne omejitve uvoza, s tem investicijske dejavnosti in rasti proizvodnje, kar je dalo kot posledico izsiljene plačilno bilančne presežke. Tipični primeri tega so bila leta 1972, 1973, 1976. To pa so bila leta, ko je bila denarna politika ekspanzivna (merjeno s posrednimi indikatorji medkreditiranja v gospodarstvu oz. z občno hitrostjo denarja). Ti primanjkljaji pa so naraščali v obdobjih (najbolj izrazito v letih 1974 do 1979, z izjemo 1976), ko je bila denarna politika manj ekspanzivna ali celo restriktivna (zopet merjeno s prej omenjenimi posrednimi indikatorji). Očitno je torej, da v fazah plačilno bilančnega prilagajanja denarna politika ni uspela nevtralizirati zmanjšane odtoka denarja iz obtoka zaradi manjšega negativnega salda deviznih transakcij s tujino, kar je omogočalo zadržati finančni primanjkljaj predvsem sektorja gospodarstva na previsoki ravni glede na razpoložljivi proizvod. To je ob danih plačilno bilančnih omejitvah vzpodbujalo rast splošne ravni cen. Ko je potem naknadno denarna politika poizkušala zavreti pregreto konjunkturo, se je gospodarstvo temu izognilo z medkreditiranjem in zmanjševanjem svojih likvidnih sredstev v bankah, bolj kot so se jim zmanjševali (v dinamiki) bančni krediti.

Torej velja, da zaostajanje rasti bančnih kreditov in denarja za rastjo nominalnega družbenega proizvoda praviloma pri nas ne uspe zavreti rasti finančnega primanjkljaja gospodarstva, ker to zadrži svoj delež družbene akumulacije drugih sektorjev, kljub počasnejši rasti vseh bančnih kreditov vsem sektorjem in še posebej sektorju gospodarstva samemu. Kaj se pri tem dogaja z rastjo realnega proizvoda, pa je predvsem odvisno od zunanjih virov financiranja plačilno bilančnih primanjkljajev. Ko ti viri usahnejo, usahne tudi dinamična gospodarska rast. Še posebej je za takšno sklepanje značilno obdobje po letu 1980, ko kljub izrazito uradno restriktivni denarni politiki finančni primanjkljaj gospodarstva spet močno raste, kar omogoča po letu 1983 kombinacijo stagnacije rasti realnega proizvoda in inflaciji rasti cen – stagflaciji.

S tem pridemo do druge hipoteze, da namreč indikator, ki ga uporablja NB Jugoslavije za oceno restriktivnosti denarne politike, ni ustrezen, saj ne kaže pravilno dejanske likvidnosti v narodnem gospodarstvu. Ta se namreč praviloma kaže z učinkovitim nominalnim agregatnim povpraševanjem, ki očitno ni bilo v skladu s tistim, kar je kazal odnos rasti denarne mase in nominalnega družbenega proizvoda v obdobju po letu 1980 (glej tabeli 4. in 5.). V tem obdobju je namreč prišlo do gibanj, ki so značilna za obdobje rastočih inflacijskih pričakovanj, ki so povzročila »bežanje« finančnega varčevanja iz najbolj likvidnih oblik. To nam kaže primerjave obtočne hitrosti ožje in širše definirane likvidnosti (V1 in V4).

Velika razlika v njuni dinamiki kaže, da je rast inflacije, ki se ji je denarna politika na posreden način prilagajala (ko ni upoštevala vpliva inflacijskih pričakovanj na rast obtočne hitrosti denarja in s tem manjše potrebne rasti ponudbe denarja), vplivala na zmanjšanje povpraševanja po denarju³ in na povečanje povpraševanja po tistih finančnih instrumentih, ki lahko ohranjajo kupno moč.

Neustrezna politika nominalnih obrestnih mer glede na rast inflacije je vplivala na hitro padanje realnih stopenj donosov predvsem najbolj likvidnih finančnih instrumentov, v zadnjih dveh letih pa tudi že na indeksirane finančne instrumente (vsebovane v M4), kar kaže, da je neustrezni politiki tečaja sledila tudi neustrezna politika obrestnih mer. Vidimo torej, da je potrebno upoštevati v pogojih visoke inflacije za oceno denarne politike širše agregate od denarne mase M1, saj šele takšni agregati dajejo boljšo zvezo z gibanjem finančnega primanjkljaja gospodar-

³ Več o tem glej pri W. T. Newlyn, *The Inflation Tax in Developing Countries*, *The Journal of Development Studies*, London, Volume 13, Number 2, 1977.

Tabela 5: Realne stopnje donosov na posamezne finančne oblike sektorjev prebivalstva in gospodarstva

	Realne stopnje donosov na dinarska sredstva prebivalstva				Realne stopnje donosov na devizna sredstva v DM prebivalstva		
	A	B	C	D	A	B	D
1980	-28,2	-22,8	-	-21,8	-2,8	4,5	5,9
1981	-28,6	-23,2	-	-22,1	-13,0	-6,5	-5,2
1982	-23,2	-17,4	-	-14,8	-9,8	18,0	19,6
1983	-36,7	-32,0	-26,6	-25,3	10,2	18,4	20,1
1984	-33,9	-28,9	-13,7	-12,7	-2,1	5,2	6,7
1985	-44,1	-39,9	-7,9	-7,7	5,9	13,8	15,4
1986	-47,9	-44,0	-19,2	-14,3	-4,8	0,9	2,1

	Realne stopnje donosov na dinarska sredstva gospodarstva		
	B	C	D
1980	-28,5	-27,0	-26,3
1981	-27,3	-25,8	-25,1
1982	-19,6	-18,4	-15,6
1983	-33,4	-31,6	-25,7
1984	-32,3	-15,3	-12,2
1985	-43,0	-2,6	-8,4
1986	-37,9	0,3	-0,7

A – gotovina

B – vpogledne vloge

C – vloge vezane na tri mesece

D – vloge vezane nad 1 leto

Opombe: pri prebivalstvu je inflacija ocenjena z indeksom cen na drobno; pri gospodarstvu je inflacija ocenjena z indeksom cen industrijskih proizvajalcev.

Vir: Interni izračun v ARC NBS

stva kot pomembnim indikatorjem gibanja agregatnega povpraševanja in vpliva denarne politike nanj.

Ker pa je ta vpliv, kot smo ugotovili, nezadosten, je očitno, da poleg teh finančnih agregatov obstajajo še drugi, ki »rahljajo« zvezo med gibanjem denarja v obtoku (ožje in širše definiranega) in nominalnega družbenega proizvoda in na katere denarna politika pri nas nima neposrednega vpliva, oziroma vpliva nanje v nasprotju s cilji, ki jih želi doseči glede gibanja agregatnega nominalnega povpraševanja.

Gre za medkreditiranje v sektorju gospodarstva in za nepokrite negativne tečajne razlike, ki sta jih gospodarstvo in država prenesla na bančni sistem in še posebej na Narodno banko Jugoslavije (glej tabelo 6). Kako pomemben delež imajo pri tem menice, nam kaže tabela 2. Vidimo lahko, da niso prevladujoči denarni nadomestek in torej tudi ne glavni problem jugoslovanskih financ.

IV

Na koncu se zato lahko upravičeno vprašamo, ali so lahko »menične afere«, kot v primeru Agrokomerca iz Velike Kladuše, dejansko pomemben problem našega finančnega in monetarnega sistema in politike. Že relativna velikost

Tabela 6: Spremembe glavnih elementov bilance stanja NBJ

	<i>v mio din</i>						
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
	Stanje	Spremembe	Spremembe	Spremembe	Spremembe	Spremembe	Spremembe
1. Devizna pasiva NBJ	354.549	+143.385	+305.842	+840.358	+1.078.170	+1.669.663	+3.272.349
2. Dinarska pasiva NBJ – primarni denar (H)	272.440 (239.003)	+82.043 (+53.989)	+108.069 (+106.619)	+113.908 (+71.436)	+358.712 (+275.390)	+894.993 (+531.776)	+1.466.653 (+1.033.359)
I. Skupna pasiva NBJ	626.989	+225.482	+413.911	+954.266	+1.436.882	+2.546.656	+4.739.002
3. Devizna aktiva NBJ	60.953	+29.933	+19.060	+122.910	+226.783	+412.869	+946.241
4. Dinarska aktiva 1) NBJ	469.793	+122.584	+167.792	+269.912	+370.514	+590.392	+1.196.652
II. Skupna aktiva NBJ	530.746	+152.517	+186.852	+392.822	+597.297	+1.003.261	+2.142.893
III. Izguba 2) NBJ (G)	-96.246	-72.872	-227.095	-561.444	-839.585	-1.561.395	-2.596.109
IV. Napake in izpustitve	+3	-36	+36	-	-	-	-

¹ Funkcionalna aktiva

² Nominalna kapitalska (tečajna) izguba NBJ

Vir: Bilanca stanja NBJ, NBJ

Tabela 6 a: Indikatori emisijskih dohodkov in izgube NBJ oz. proračuna federacije

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
1. Družbeni proizvod v tekočih cenah (DP) v MIA din	1.553,1	2.208,3	2.924,8	4.064,3	6.325,8	11.265,6	22.062,7
2. Implicitni deflator družbenega proizvoda (π)	30,3%	40,1%	31,7%	40,4%	52,5%	77,5%	88,7%
3. Saldo proračuna federacije (B) v MIA din	-18,3	-4,7	-3,6	-8,1	0,8	13,5	...
4. Relativni emisijski dohodek NBJ ($\frac{1}{DP}$)	-	2,4%	3,6%	1,8%	4,4%	4,7%	4,7%
5. Erozijski primarnega denarja ($\frac{1}{DP} \pi$)	4,7%	5,3%	4,3%	4,7%	6,2%	8,8%	9,4%
6. Erozijski primarnega denarja ($\frac{1}{DP} \pi - N$)	4,2%	4,9%	3,9%	4,2%	5,6%	8,4%	9,0%
7. Relativna velikost izgube NBJ ($\frac{1}{DP}$)	-	-3,3%	-7,8%	-13,8%	-13,3%	-13,9%	-11,8%
8. Relativna velikost salda pror. fed. ($\frac{1}{DP}$)	-1,2%	-0,2%	-0,1%	-0,2%	0,02%	0,1%	...
9. Dejanski relativni deficit pror. fed. $\left(\frac{B + G}{DP}\right)$	-	-3,5%	-7,9%	-14,0%	-13,3%	-13,8%	...

¹ n = nominalna obrestna mera na obvezno rezervo

² izrazi pod 4 in 5 oz. 6 dejansko pomenijo elemente za oceno spremembe realne denarne blagajne relativno glede na nominalni družbeni proizvod; več o tem glej v R. Melnick, M. Sokoler, The Government's Revenue from Money Creation and the Inflationary Effects of a Decline in the Rate of Growth of G. N. P., Journal of Monetary Economics, 13 (1984)

Vir: Tabela 2 in Privredni bilansi Jugoslavije 1980-1986, ZZS

posameznih nebančnih finančnih instrumentov in »instrumentov«, ki jih uporablja naše gospodarstvo, kažejo, da so bistveni problemi drugje.

Če pa pritrdimo hipotezi o »sistemske« neučinkoviti denarni politiki, je verjetno res, da tekoče »menične afere« samo omogočajo, da se ukvarjamo sicer z dejanskim problemom (s »kriminalom«), ne pa tudi z glavnimi problemi našega finančnega sistema. Nepokrite tečajne razlike pri Narodni banki Jugoslavije, ki letno pomenijo približno 13% družbenega proizvoda, nizka učinkovitost investicij in neustrezen način financiranja podjetij pa pri tem kaj hitro padejo v nezasluženo pozabo, saj bi njihovo reševanje zahtevalo še kaj več kot samo poostritev poslovanja z menicami v našem gospodarstvu.

Ljubljana, 9. september 1987

O namenu razprave

Teorija in praksa je v 12. številki letnika 1986 objavila zanimiv prispevek zahodnonemškega profesorja političnih ved in sociologije Clausa Offeja, »Delo kot ključna socialna kategorija?« Na pobudo sodelavcev se je uredništvo odločilo, da bo v tej in naslednjih številkah namenilo večji poudarek problematiki dela v njegovih različnih razsežnostih ter morda tudi spodbudilo oblikovanje radikalnejših miselnih asociacij in prevrednotenje sedanjih. V slovenskem in jugoslovanskem prostoru je izšla vrsta knjig, razprav in učbenikov, ki bolj ali manj kompleksno obravnavajo to področje, kar velja posebej za »sociologijo dela«. Teoretično in empirično pa so se na svoj način s problematiko dela ukvarjali še zlasti ekonomija, filozofija, psihologija in pedagogika. Ni potrebno posebej poudarjati, da so revolucionarne tehnološke spremembe in njene možnosti razkrile nova obzorja razmišljanja o smislu, vsebini in družbeni funkciji dela ne samo v industriji, temveč tudi na vseh drugih področjih, vključno z raziskovalnim.

Več sodelavcev smo povabili k razpravi in jim ponudili nekaj tez in vprašanj, ki seveda ne zajemajo vseh vidikov, so le možen okvir za razmišljanje o tej temi.

– Ali je res delo nasploh, ne samo v določeni družbeno-zgodovinski preseženi obliki, prenehalo biti osrednja družbena kategorija? Kaj to pomeni za družbene in filozofske teorije, za marksistične in druge teorije družbenega razvoja, ki so veliko težišče dajale prav vlogi dela?

– Če gre za proces »razsrediščenja sfere dela« nasproti drugim življenjskim področjem, kako bomo potem poimenovali in razumeli aktivnost na teh področjih?

– Ali gre res za konec delovne, produktivistične družbe? Kako je s Habermasovo kritiko »epistemološke prevlade dela v marksizmu«? Ali pa gre samo za prevlado dela v dosedanjem civilizacijskem zgodovinskem pomenu in vsebini?

– Kakšne so posledice in implikacije civilizacijske preobrazbe dela za politično zavest, za politične procese, procese odločanja, demokracijo, organizacije dosedanjih političnih subjektov in njihovih programov? Ali bi npr. bilo potrebno z vidika teh procesov spremeniti programe in programske platforme sindikata, SZDL, ZK?

– Kakšne so posledice preobrazbe dela za organizacijo dela, za socialno strukturo, zdravstvo (delovna patologija)? Kakšna je grožnja nezaposlenosti? Spremembe na trgu delovne sile?

– Kakšne so posledice za kategorialni aparat politične ekonomije, npr. za kategorije produktivnega in neproduktivnega dela, amortizacijo, profit, izkoriščanje idr.?

– Kakšne so implikacije za mednarodne ekonomsko-politične odnose – ali gre za novo neenakopravno mednarodno delitev dela, ki so celo narodi pred nevarnostjo, da bodo »obsojeni« na manj zahtevno, neustvarjalno delo?

– Nove tehnologije, delo in spremembe v javni upravi, delovni zakonodaji?

– Kaj bi pomenilo prevrednotenje dela ali spremenjeni pogled na delo za načelo delitve po delu, ki se še vedno pojmuje kot eden ključnih »aksiomov« socialistične družbe? Kakšne razlike (neenakosti) bi to prineslo s seboj?

– Kakšno je v razpravi o delu mesto osebnega dela z zasebnimi produkcijskimi sredstvi? Kakšna je njegova perspektiva oziroma kako se to delo transformira?

– Nova civilizacijska podoba dela in izobraževalni procesi. Nova razmerja med delom – kulturo in umetnostjo?

Do zaključka redakcije smo dobili tri prispevke, ki so jih napisali: dr. Tine Hribar, raziskovalec, Raziskovalni inštitut FSPN v Ljubljani, dr. Marko Kos, učitelj na Fakulteti za strojništvo v Ljubljani in dr. Viljem Merhar, učitelj na Ekonomski fakulteti v Ljubljani.

Človek kot postava dela

V prvi polovici 19. stoletja se je pojem dela uveljavil kot ekonomska, v drugi polovici se je začel razvijati kot sociološka, v 20. stoletju pa se je spremenil v politološko kategorijo in hkrati zadobil metafizične razsežnosti. Danes, se pravi na koncu 20. stoletja, se pojmovni prostor dela znova oži. Pojem dela znotraj posameznih znanosti zgublja svoje ključno mesto in postaja eden izmed drugih pojmov, element v kategorialni strukturi te ali one znanosti.

Kaj je bilo tisto, kar je skoraj vse Slovence povzelo v socialistično zvezo *delovnega* ljudstva, glasilo te zveze, *Delo*, pa postavilo kot slovensko osrednje glasilo? In do kdaj bomo Slovenci zamejeni z obzorjem dela?

Geslo *iz dela, ob delu, za delo*, vodilno geslo *združenega dela*, ki nas je preplavilo v sedemdesetih letih, nas je pretvorilo v zaostali narod. Ker smo za nekaj najnaprednejšega sprejeli princip, ki se je že začel umikati v zgodovino. Tu ne gre za *etiko dela*, ki ne glede na rastoči pomen *estetike dela* ohranja svojo vrednost, marveč prav za to, da smo podlegli *delu* kot metaempiričnemu, tj. metafizičnemu principu. Na empirični oziroma fizični ravni zaradi tega seveda nismo postali nič boljši *delavci*, narobe, zaradi povečevanja dela kot ideje je postajal človek kot delavec čedalje manjši in zato čedalje bolj odtujen tudi svojemu osebnemu delu. Sovraži ga bolj kot kdajkoli doslej. Morda ravno iz-tega paradoksa izhaja možnost, da Slovenci že v bližnji prihodnosti postanemo še kaj več od delovnega ljudstva.

Pretvorba dela v metafizični princip izhaja iz delavskega gibanja. Prvi je to pretvorbo emfatično, če že ne evforično izpostavil in pozdravil Ernst Jünger v *Delavcu* (*Der Arbeiter*, 1932). Začuden nad naglim vzponom delavskih strank in njihovim predvidenim planetarnim osvajanjem oblasti, je napovedal novo dobo, v kateri bo zavladal lik delavca. Lik (Gestalt) delavca v smislu novega zgodovinskega tipa, lik s pomenom, kakršnega poznamo iz sintagme *lik komunista* ali *nov lik aktivnega slovenstva*; lik ne pomeni oblike v nasprotju z vsebino, marveč paradigmatično določilo enotnosti vsebine in oblike. Celovitost, ki je več od celote delov.

Iz lika delavca izhaja nova organizacija družbe. Parlamentarno, liberalno demokracijo bo zamenjala delavska demokracija. »V prehodu od liberalne v delavsko demokracijo bo prišlo do preloma, ko se bo delo iz življenjskega načina spremenilo v stil življenja.«¹ Zajelo in preoblikovalo naj bi vse življenje in celotnega človeka. Buržoazni, formalni pojem svobode se bo umaknil bogatejšemu pojmu svobode; svoboda bo določena vsebinsko, iz bistva dela in biti delavca. Družbe ne bo več konstituirala družbena pogodba, temveč bo njena zgradba odvisna od moči in diktata delavca. Ta diktat se ne bo oziral na nobene ovire, tako da se bo »volja do totalne diktature v zrcalu novega reda izkazovala kot volja do totalne mobilizacije«,² ne samo v razmerju do narave, ampak tudi v razmerju do družbe se delo potrjuje kot volja do moči. Delo ni več samo produkcijski, ampak tudi in predvsem *organizacijski* princip.

Po revoluciji, v kateri se zgodi prevrednotenje vrednot, ostajata produkcija in ekonomija sicer še vedno pomembni, celo temeljni, vendar nista več odločilni. Odločilni sta organizacija in politika. A tudi ti dve ne v tradicionalni podobi, v okvirih buržoazne delitve oblasti in meščanskih svoboščin. »Nič ni bolj očitno kakor to, da se v svetu, v katerem ima ime delavca pomen ranga in katerega najnotrajnejša nujnost je delo, svoboda izraža prav kot izraz te nujnosti, da se tu,

¹ Ernst Jünger: *Der Arbeiter*, Klett-Cotta, Stuttgart 1982, str. 270.

² Prav tam, str. 45.

rečeno z drugimi besedami, vsakršna pravica do svobode pojavlja kot delavska pravica. Šele ko se pravica do svobode pokaže v tej obliki, lahko govorimo o hegemoniji, o epohi delavca. Kajti ne gre za to, da bi prišel na oblast nek nov družbeni sloj, temveč za to, da prostor oblasti (Machtraum: prostor moči) zapolni novo, vsem zgodovinskim likom enakorodno človeštvo. Zato odklanjamo, da bi v delavcu videli le zastopnika nekega novega stanu, nove družbe, novega gospodarstva, zaradi tega, ker bodisi ni nič ali pa je več, namreč zastopnik posebnega, po lastnih zakonih delujočega, lastni poklicanosti sledečega in v posebni svobodi udeleženga lika.³ Lik delavca kot postava dela je nova bitnozgodovinska, se pravi metafizična paradigma.

Dalj časa se je na Jüngra opiral tudi Heidegger.⁴ Vendar je njegovo začetno navdušenje kmalu postalo dvoznačno in v spisu *K vprašanju biti* (Zur Seinsfrage, 1955), ki je oblikovan kot pismo Jüngru, ob Jüngrovi šestdesetletnici, je prevladujoča kritična ost očitna. Heidegger soglaša s površinskim opisom, ne pa z razlago, ki meče svojo luč tudi na način opisovanja. Jüngrava emfatično »optimistična« optika ima po Heideggru svoje porenje v Nietzschejevi rescendenčni metafiziki. Te metafizike ne tematizira, temveč jo sprejema kot nekaj samoumevnega, skupaj z njenim »pozitivnim nihilizmom« volje do moči oziroma prevrednotenja vseh vrednot.

Jünger je za Heideggrovo šestdesetletnico napisal spis *Čez črto* (Über die Linie, 1949), v katerem odstopa od svojega optimizma, ostaja pa pri vseh bistvenih potezah orisa iz *Delavca*; zahteva spremembo položaja, prestop čez črto nihilizma, čez ničelni meridian, ne da bi se vprašal po bistvu samega nihilizma. Heidegger pred vsakršnim korakom čez (trans lineam), ki po njegovem sam na sebi lahko pomeni le korak v prazno, terja najpoprej korak nazaj, sestop s črte (*de linea*) nihilizma. Torej tudi premislek o delavcu kot metafizični postavi dela.

Delavec kot metafizična postava dela ni ta ali oni delavec, marveč je Delavec. Najvišje bitje v svetu dela, gospodar bivajočega v celoti. Človeka kot Delavca je ustvarilo, kakor pravi Engels, delo. Tisto delo, po katerem človek v delovnem procesu nasproti naravni snovi nastopa kot naravna moč. Po tej Marxovi formulaciji je človek sicer na ontični ravni del narave, toda ontološko je nad naravo. Narava nasproti človeku kot Delavcu ni nič drugega kot snov. Kot *snov*, ki jo oblikuje z *močjo* svoje smotrne dejavnosti. Pri tem ne gre samo za individualnega ali kolektivnega delavca, ki ju lahko empirično opazujemo in proučujemo, ampak za načelno določilo človeka kot Delavca. Za določilo, ki ga ne izčrpa niti vse trenutno obstoječe človeštvo, kajti človek kot Delavec je zavzel mesto, ki ga je nekdanj zasedal Bog.

Razlika med delom in Delavcem je dedič onto-teološkega ustroja metafizike,

³ Prav tam, str. 67.

⁴ Vpliv Jüngra se pozna že v Heidegrovem rektoratskem govoru *Samourditven nemske univerze* (Die Selbstbehauptung der deutschen Universität) iz leta 1933. V komentarju k temu govoru, ki si ga je Heidegger zabeležil leta 1945, lahko preberemo tole: »Leta 1930 je izšel spis Ernsta Jüngra *Totalna mobilizacija*; v tem spisu se napovedujejo temeljne poteze knjige *Delavec*, ki je izšla 1932. Ta dva spisa sem tedaj skupaj z asistentom Brockom prediskutiral v ožjem krogu in poskušal pokazati, kako se v njiju izraža neko bistvenostno razumetje Nietzschejeve metafizike. Iz teh spisov, po bistvu pa še bolj iz njihovih temeljev smo mislili prihajajoče, tj. poskušali smo se hkrati spoprijeti z njim. Veliko jih je tedaj bralo ta spisa; toda tako kakor veliko drugega zanimivega, kar so prebrali, so ju odložili, ne da bi dojeli njuno razsežnost. Pozimi 1939/40 sem z majhno skupino kolegov knjigo *Delavec* deloma še enkrat prediskutiral in skušal, kako tuje so bile tedaj še te misli; imele so potujitveni učinek, vse dokler jih niso potrdila 'dejstva'. Tisto, kar je Ernst Jünger mislil z mislimi o oblasti in liku delavca in videl v luči teh misli, predstavlja univerzalno oblast volje do moči znotraj planetarno videne zgodovine. Ta dejanskost zajema danes vse, pa naj se imenuje komunizem, fašizem ali svetovna demokracija.« (*Tatsachen und Gedanken, v Die Selbstbehauptung der deutschen Universität*, Klostermann, Frankfurt 1983, str. 24–25) V spisu *K vprašanju biti* Heidegger namigne, da so mu 1940 skupinsko analizo *Delavca* preprečili: »Nismo bili presenečeni, da so tedaj poskus razložili *Delavca* nadzorovali in končno prekinili. Kajti k bistvu volje do moči spada to, da dejanskemu, ki ga u-tira, ne pusti, da bi se prikazalo v tej dejanskosti, ki biva kot ona sama.« (*Zur Seinsfrage*, Klostermann, Frankfurt 1959, str. 11) Volja do moči prikriva svoje dejanske namene, namreč stopnjevanje same sebe in razširjanje svojega območja, z »novimi« vrednotami, ki naj bi bile občečloveške. Pogosto to operacijo razkrije že preprosta logična analiza, na primer analiza gesla: »boj za mir«.

identitete biti in najvišjega (vrhovnega) bivajočega, ki se na ravni bivajočega v celoti kaže kot diferenca med vrhovnim bivajočim ali Bogom in vsem drugim bivajočim. Človek kot Delavec je vrhovno bivajoče, ta položaj pa mu je zagotovilo delo, ki je ustvarilo njega, se pravi mu podelilo bit, obenem pa je tudi vzrok biti vseh drugih stvari v svetu dela. V svetu, za katerega je značilna ekspanzija živega, s tem pa tudi mrtvega, upredmetenega dela (v stavbah, strojih, formulah itn). Delo brez narave ni mogoče, ker pa je v razmerju do dela kot moči, se pravi do delovne sile narava le snov, Marx delo dokončno povzdigne z naslednjo tezo: Delo je *edini* ustvarjalec (substancja in mera) vrednosti in *edini* aktivni tvorec uporabnih vrednot. Primat ima prav delo kot tvorec uporabnih vrednot, konkretno delo in zato naj bi kot najvišji kriterij obveljal kriterij uporabnosti (koristnosti). Za kritiko blagovnih odnosov oziroma menjalne vrednosti kot pojavne forme vrednosti tiči potemtakem *koristnost* (uporabnost) kot najvišja vrednota. Kot vrednota, katere predpostavka je *koristno* delo, nujni pogoj pa *izkoriščanje* narave.

Vendar samo načelo koristnosti in iz njega izhajajoče izkoriščanje narave ni najbolj specifična Marxova postavka. To načelo je privzel iz klasične politične ekonomije, ta pa ga je povzela po filozofiji utilitarizma.⁵ Marxova specifičnost je v preslikavi *koristnega dela* kot *smotrne dejavnosti* v okviru *delovnega procesa* na družbo oziroma medčloveške odnose. Ti naj bi po zmagi delavskega razreda, se pravi v *republiki dela* postali ravno tako preprosti, dobesedno prozorni, kakršen je odnos človeka kot subjekta delovnega procesa do narave. Kakršen je torej odnos moči do snovi. Na podlagi tega vzora se je v delavskem gibanju nekdanje, »predproletarsko« razločevanje med prakso in delom začelo zabrisovati. Praksa delavskega gibanja je prišla pod oblast partijskega dela v tistem trenutku, ko se je teorija spremenila v napotilo za akcijo. Akcija je v tem kontekstu razumljena kot smotrna dejavnost, kot izvedba vnaprej začrtanega načrta, ki mu morajo izvajalci podrediti vse svoje telesne in duševne sile. Njihovo voljo usmerja volja vodstva, jo določa in nadzoruje vodstveno delo, kasneje, po zmagi delavskega razreda, ki ga zastopa in vzvratno potrjuje Partija kot samopostavljena avantgarda delavskega razreda, se to vodstveno delo v najčistejši obliki izpričuje kot plansko delo. Tedaj delo obda neka posebna avreola:

Delo se je v naši domovini spremenilo iz težke in neprijetne nuje tistih, ki imajo nič drugega kakor svojo delovno moč, v častno dolžnost, v ponos, v življenjsko in ustvarjalno radost naših delovnih ljudi. Temu dejstvu ustreza tudi značaj našega plana. Naš plan ne pomeni okovov, ki ovirajo iniciativo, naš plan ne pomeni mehničnega podrejanja naših delovnih ljudi suhim številkam. Nasprotno, naš plan je zavestna in premissljiva organizacija vseh posameznih naporov za doseg skupnega uspeha. Na takšni podlagi pa lahko temelji čim zavestnejši in čim iniciativnejši napor vsakega delovnega kolektiva in vsakega posameznika, da plansko nalogo v vsakem oziru čim hitreje izpolni, čim bolj preseže. Naša planska disciplina potemtakem ni disciplina avtomatov, ki pri delu ne bi mislili s svojo glavo, marveč mora biti izredno visoka oblika zavestne discipline posameznega delovnega človeka, ki pri svojem delu veliko premišlja, kako bi izboljšal svoje delovne metode, kako bi bilo njegovo delo racionalnejše, človeka, ki kaže maksimalno znajdljivost pri delu, da bi čim bolj izpolnil svojo plansko nalogo, da bi čim bolj izpolnil zahtevo planske discipline.⁶

Kakor da med organizacijskim in organiziranim, med planskim in planiranim, med nadzorujočim in nadzorovanim delom ne bi bilo razlike. Zanos in ponos naj

⁵ V tej zvezi se postavlja vprašanje Marxove ekološke zavesti. Tisti, ki izpostavljajo (Fetscher itn.) Marxova opozorila glede brezobzirnega izkoriščanja zemlje, pozabljajo, da so tudi ta opozorila zavezana načelu koristnosti: na naravo moramo paziti, ohranjati plodnost zemlje, da jo bomo še naprej lahko izkoriščali vsaj tako uspešno kot doslej. Ekologija je tu v službi ekonomije, se daleč od ekološkega problematiziranja in tematiziranja samega načela koristnosti kot temeljnega ekonomskega načela.

⁶ Boris Kidrič: *Delo se je v naši domovini spremenilo iz hude in neprijetne nuje v častno dolžnost, v ponos, v življenjsko in ustvarjalno radost naših delovnih ljudi*; Zbrano delo, zv. 3, Ljubljana 1978, str. 215–216.

bi se samodejno prenašala od zgoraj navzdol, obenem pa naj bi bila rezultat zavestne discipline, častne dolžnosti. To so zametki *delavskega samoupravljanja*, samoupravljanja, ki funkcionira kot oblika diktature proletariata (Delavca), se pravi pod vodstvom Avantgarde in v smeri razvoja, ki ga ta načrtuje in določa. Avantgardo sestavljajo, natančneje, znotraj nje predstavljajo avantgardo avantgarde vodilni družbeno-politični delavci.

Delo, ki se je iz neprijetne nuje spremenilo v življenjsko in ustvarjalno radost, je delo človeka kot Delavca, kot Totalnega človeka (celovite Osebnosti). Delo naj bi postalo, se pretvorilo v ustvarjanje. Naj bi, če izhajamo iz Kantove definicije igre kot nasprotka dela v smislu nuje in vnaprejšnje določenosti z zunanjim ciljem, postalo tako rekoč igra. Toda disciplinirana igra, z jasno hierarhizacijo igralcev, razmejitvijo med igralci in sodniki itn. S tem se utopičnost tako zamišljenega osvobojenega dela zmanjša, prav nič pa se ne zmanjša paradoks, ki ga v sebi skriva sintagma organizacijsko delo.

Če je plan zavestna organizacija vseh posameznih naporov, vseh posamičnih smotrni dejavnosti za doseg skupnega uspeha (cilja) in če je ta *organizacija*, se pravi organizacija odnosov med ljudmi razumljena kot *plansko delo*, kot delovni proces, ki se odvija – znotraj celokupnega delavca – med načrtovalci in izvajalskimi delavci, potem je nad družbo kot tako in v celoti zavlada lik delavca. Družba naj bi funkcionirala kot samoorganizirani Delavec, ki naravo prek razširjene reprodukcije v vse večjem obsegu in čedalje hitreje spreminja v proizvodno sredstvo, ljudi pa v delovne ljudi, tj. v nosilce delovne (proizvajalne) sile.

Delovna teorija organizacije se je kmalu izkazala za neučinkovito. Preizkusa v praksi ni prenesla. Planska disciplina delovnih ljudi, vpeta med »dnevno plansko kontrolo in samokontrolo«, se na eni strani po svoji imanentni logiki razvija v komandno disciplino, katere korelat je disciplina avtomatov; maksimalna najdljivost, ki jo vrhovni planer terja od izvajalcev tja do najnižjih ročnih delavcev, pa se na drugi strani le deloma steka v planirani tok, kajti delavci kot ljudje, kot subjekti svojih potreb in želja jo v glavnem porabijo za to, da bi se izmaknili planskim nalogam oziroma planskemu nadzorstvu. Iz tega protislovja nastaja tipična povezava med ideološkim delom in ideološkim bojem. Z vrha avantgarde oziroma centra subjektivnih sil se kaže nenehna potreba po usposabljanju svojih pristašev prek idejnopoličnega dela in potreba po obladovanju neprilagojenih oporečnikov z idejnopoličnim bojem.⁷ Prepletata se *boj* in *dela*, v zaostrenih pogojih pa vselej prevlada boj. Organizacija, zgrajena na delovni teoriji, torej vsebuje imanentno težnjo po militarizaciji. Kajti ta način ne funkcionira drugače, kakor s pomočjo nenehnega mobiliziranja vseh razpoložljivih sil (»ustvarjalnih potencialov družbe«).

Boj se ohranja kot gibalno družbenega dela še tudi tedaj, ko začne plansko načrtovanje gospodarstva in družbe v celoti pešati. Ko je center subjektivnih sil prisiljen sprostiti do neke meje tudi spontanost izvajalcev konkretnih planov in uresničevalcev abstraktnega zgodovinskega cilja. Kajti demokratični centralizem, ki je organizacijska zapoved vseh avantgard delavskega razreda in velja zato v vseh socialističnih deželah ne glede na nominalne razlike med avantgardami, se povsem brez komandne naravnosti ne more ohraniti. In je neogibna posledica organizacijske zgradbe po modelu smotrne dejavnosti, se pravi po modelu dela. Pojma družbeno delo oziroma združeno delo namreč sama na sebi vsebujeta predstavo o smotrnem posredovanju, upravljanju in nadzorovanju individualnih smotrni dejavnosti. Samo delo začne zato nastopati kot kolektivni singular ter vse družbene dejavnosti posrka vase, tako da se sedaj pojavljajo kot elementi notranje

⁷ »K usposabljanju ZK za takšno vlogo mora prispevati organizirano in kontinuirano idejnopolično delo v celotni zvezi komunistov, kar je tudi pogoj za konkreten in argumentiran demokratični dialog in idejni boj.« (Stališča CK ZKJ v zvezi z idejnim bojem zveze komunistov za razvoj socialističnega samoupravljanja in socialistične samoupravne demokracije, Delo, 6. julija 1987, str. 4.)

strukturacije dela: kot proizvodno, kot znanstveno-raziskovalno, kot vzgojno-izobraževalno, kot kulturno-prosvetno in kot idejno-politično delo. Ta se dviga nad vsa poprej naštetá dela kot smeri razvoja določujoče delo. Kot delo, ki vsa delna dela povezuje in zdržuje v združeno delo, tj. v Delo. Le na tej podlagi je lahko nastalo geslo *iz dela, ob delu, za delo* in nastopilo kot najsodobnejša parola.

Četudi se je ta parola danes že izkazala kot preostanek preteklosti, se strukturalno ni ničesar spremenilo. Ideologi dela skušajo sicer pojem dela čim bolj raztegniti, da bi namreč s tako raztegnjenim pojmom lahko spravili čim več ljudi pod oznako delavskega razreda, v imenu katerega se uveljavljajo, toda s tem le petrificirajo obstoječo strukturo družbe. Ovekovetajo princip dela kot organizacijski princip, kot princip strukturiranja družbe. Delo na videz dvigajo iz produkcijske sfere, ga povzdigujejo na raven organizacijskega principa, v resnici pa ga ponižujejo v izpostavo volje do moči. Prek združenega dela naj bi človek dobil moč tako nad naravo kot nad družbo. Naj bi obvladal naravne procese in družbena razmerja.

Zgodovinska pomota je v tem, da se volje do moči kot organizacijskega principa ne da reducirati na delo, ki je princip produkcije. Temelj organizacije ni delovna teorija, marveč obča sistemska teorija. Kdor skuša svojo moč organizirati po modelu dela, bo zato v konkurenci z drugimi centri moči prej ali slej oslabil. Se ne glede na notranje nasilje, ne glede na izkazovanje moči znotraj »naše družbe« spreminja na ravni globalne družbe v podružniško figuro. V figuro, ki se bo morala čedalje bolj premikati po nareku planetarnih centrov volje do moči. Tisti, ki lik organizatorja deducira iz delavčevega lika, četudi ga potem izpostavlja kot Delavca, se giblje med sencami industrijske družbe in si torej sam zapira pot v postindustrijsko družbo.

Delo in produkcija sta odločilno vlogo odigrala v 19. stoletju. V 20. stoletju pripada odločilna vloga organizaciji in volji do moči. Pred nami pa se že naznanja doba, v kateri bosta odločilni orientacija in (neka) vednost. Medtem ko je bilo v 19. stoletju najpomembnejše naravoslovje in je v 20. stoletju pomembnejše od naravoslovja družboslovje (organizacijske vede itn.), bo v 21. stoletju nosilec pomena modroslovje. Iz modroslovja bosta – če ga bosta (nova duhovna gibanja so sicer znamenje, ne pa že tudi porok premika) – dobila naravoslovje in družboslovje smisel, tisto orientacijo, ki ju čedalje težje pogrešata.⁸

Habermasovo razlikovanje med delom in interakcijo, ki jo je utemeljil s teorijo komunikativne dejavnosti, še ne prinaša orientacije. Spada k razdelavi organizacije, racionalne komunikacije med različnimi centri volje do moči. Ta naj bi bila dosežena s pomočjo konsenza, s samonadzorovanjem in nadzorovanjem drugih. Z dogovarjanjem kot obliko samoomejevanja ekspanzionističnih subjektov. Habermas smisel nadomešča z umnimi razlogi in se tako izmika vprašanju, ki ga je postavil Heidegger. Vprašanju o smislu biti, iz katerega edinole lahko vznikne orientacijski odgovor.

Lik delavca, ki ga je izpostavil Jünger, nadomešča Nietzschejevega nadčloveka. Nadčlovek je človek, ki se po smrti (uboju) Boga vzpostavlja s prevrednotenjem vrednot. Kot postava volje do moči ne pozna in ne pripoznava ničesar višjega od sebe. Tuje mu je vsakršno strahospoštovanje. Drugega spoštuje, toda brez usmiljenja, samo kot soborca ali kot nasprotnika v boju za moč. Kolikor se mu drugi in svet sam upirata, nista zanj nič drugega kot sovražnika. Vsemu bivajočemu, ki samo na sebi in po sebi nima nikakršnega smisla, hoče vtisniti svoj pečat. Tako je tudi po Jüngeru lik delavca izvir smisla. V svoji oblikodajni dejavnosti nastopa nasproti vsemu bivajočemu kot proti nečemu brezobličnemu, natančneje predobličnemu, ki mu mora, kolikor naj vstopi v perspektivo njegove volje do moči, vtisniti lastni lik. Ga oblikovati po svoji podobi.

⁸ Navedena razmerja podrobneje tematiziram v poglavju *Moč znanosti in prihodnosti* iz knjige *Moč znanosti*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 308–315.

Orientacija je zenačena z organizacijo, organizacija s produkcijo. Smisel fungira kot perspektivistični cilj organizacije, kot planska naloga, ki jo je mogoče izpolniti samo na deloven način, s smotno dejavnostjo. To je pot, po kateri se je delo kot oblikodajna (hilemorfistična paradigma!) oziroma smotrna (teleološka paradigma!) dejavnost dvignilo tako nad organizacijo kot nad orientacijo. Svrha in smisel sta postala funkciji smotrnosti. A tokrat na družbeni ravni. Na ravni družbenih odnosov, ne samo na ravni človekovega odnosa do narave. Veljavnost smotrnosti naj bi bila zdaj univerzalna in totalna.

Vendar pa ta veljavnost ni nikdar prestopila meja najstvenosti. Ostaja iluzorna. Kljub temu iluzija o vladavini Dela kot Smotrne Dejavnosti ni zapeljala samo marksistov, ampak tudi Jüngra in Heideggerja. Danes je jasno, da je bila stava na lik delavca kot moderno varianto nadčloveka zgrešena. Kdor je stavil na Delavca, je danes morda v zgubljenem, vsekakor pa v skrajno kritičnem položaju.

Obča sistemska teorija s kibernetiko kot specialno, se pravi tehniško sistemsko teorijo je pokazala, da je močnejša od organizacije po modelu dela (smotrne dejavnosti), ki pomeni le podaljšek platonistične paradigme. To je na začetku šestdesetih let uvidel tudi Heidegger, a le deloma, saj je njegova razlaga kibernetike, kolikor si še zmerom pomaga s predstavami o delu, prekratka:

Ni potrebno profetstvo, da bi spoznali, kako bo upravljalne znanosti kmalu določala nova temeljna znanost, ki se imenuje kibernetika.

Ta znanost ustreza človeku kot delujočemu družbenemu bitju. Kajti to je teorija o krmiljenju možnega načrtovanja in upravljanja človeškega dela. Kibernetika pretvarja jezik v komunikacijsko sredstvo. Umetniške veščine postajajo krmiljeno-krmilni instrumenti informiranja.

Razvitje filozofije v samostojne, a medsebojno čedalje bolj odločno komunicirajoče znanosti, pomeni legitimno dovršitev filozofije. V sedanji epohi je filozofija prišla do konca. Svoje mesto je dobila v znanstvenosti družbeno delujočega človeka. Temeljna poteza te znanstvenosti pa je njena kibernetična, tj. tehnična narava. Bržkone potreba, da bi tematizirali moderno tehniko, umira v enaki meri, v kakršni tehnika čedalje bolj odločilno oblikuje in usmerja svetovne pojave ter položaj človeka v njih.

Znanosti bodo vse, kar v njihovi zgradbi, še spominja na filozofsko poreklo, razložile z znanstvenimi pravili, se pravi na tehniški način. Kategorije, na katere je pri razčlenitvi in obmejitvi svojega predmetnega področja vezana vsaka znanost, razume instrumentalno, kot delovne hipoteze. Njene resničnosti ne merimo le z učinki, ki jih povzročijo njena uporaba v raziskovalnem procesu. Znanstveno resnico zenačujemo z učinkovitostjo učinkov.

To, kar je filozofija v toku svoje zgodovine, mestoma in na nezadosten način, poskušala, namreč izpostaviti ontologije vselejšnjih območij bivajočega (narava, zgodovina, pravo, umetnost), so znanosti zdaj prevzele kot svojo nalogo. Njihov interes je usmerjen k teoriji vsakokratno nujnih strukturnih pojmov danega predmetnega področja. »Teorija« pomeni zdaj supozicijo kategorij, ki jim pripada le kibernetična funkcija brez kakršnegakoli ontološkega smisla. Zavladala sta operacionalnost in modelnost predstavljajoče-računajočega mišljenja.

Toda ob neobhodni supoziciji svojih področnostnih kategorij znanosti še zmerom govorijo o biti bivajočega. Le da tega ne povedo. Svoje filozofsko poreklo sicer lahko zanikajo, ne morejo pa ga zavreči. Kajti iz znanstvenosti znanosti še zmerom zveni to, da imajo filozofski rojstni list.

Konec filozofije se kaže kot triumf upravljajočega krmiljenja znanstveno-tehničnega sveta in temu svetu ustrezajoče družbene ureditve. Konec filozofije pomeni začetek v zahodno-evropskem mišljenju utemeljene svetovne civilizacije.«⁹

Heidegger kibernetiko še zmerom razlaga s pomočjo tehnike, namesto da bi sodobno tehniko skušal razumeti iz kibernetike. Kibernetika je že po svojem

⁹ Martin Heidegger: *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens*; v *Zur Sache des Denkens*, Niemeyer, Tübingen 1969, str. 64–65.

izvoru starejša od tehnike, kakršno je utemeljila filozofija kot metafizika, tj. platonizem. Medtem ko se tehnika v platonističnem pomenu utemeljuje na subordinaciji, s podrejanjem sredstev vrhovnemu smotru, sta Parmenid in Heraklit razumela kibernetiko kot koordinacijo, kot prirejanje nasprotstev in kot krmiljenje med njimi.¹⁰ Postmetafizična, se pravi postmoderna kibernetika se znova vrača k heraklitovskim in parmenidovskim izhodiščem. Ne izhaja več iz delovne subordinacije, iz podrejanja narave človekovi smotrni dejavnosti, marveč iz eko-kompleksa.

Pojem *eko-kompleksa*, kot pojem *eko-sistema* presegajoči pojem, vpeljuje Niklas Luhmann v *Družbenih sistemih* (Soziale Systeme),¹¹ da bi tudi na označevalni ravni zaznamoval »spremembo paradigme v sistemski teoriji«. Obča sistem-ska teorija je nastala z opustitvijo *subjekta* kot izhodišča in središča ter z vpeljavo *sistema* kot temeljne reference. V sistemski teoriji ne gre več za razmerje med subjektom in objektom, temveč za raziko med sistemom in okoljem. To pomeni, da okolje ni več obravnavano kot objekt, s tem pa se je spremenil tudi pomen odnosov med celoto in deli, centrom in periferijo itn. Vendar v klasični sistemski teoriji sistem še zmerom velja za nekakšen neosebni subjekt, nastopa kot preslikava subjekta na naravna bitja, družbene skupine itn. Ta preslikava še zelo močno odmeva tudi pri Luhmannu, v izrecnem poudarjanju *samo-organizacije*, *samo-referečnosti*, *samo-proizvodnosti* (avto-poetičnosti), *samo-kontrole*, *samo-stabilizacije*, *samo-socializacije*, *samo-tematizacije*, *samo-reprodukcije*, *samo-prilagajanja*, *samo-implikacije*, *samo-opazovanja* itn. Šele pojem eko-kompleksa, v katerem je presežena krožna tautologija tehnično razumljene kibernetike oziroma središčna oblast sistema nad okoljem, dejansko uvaja nekaj, čemur bi lahko rekli: biti v svetu. V svetu, v katerem sta sistem in okolje enakovredna. V katerem delo v razmerju do narave nima nikakršne prednosti. Tudi tiste ne, ki izhaja iz Marxove definicije dela v 5. poglavju *Kapitala*, po kateri je delo moč, narava pa (le) snov.

Na teoretski ravni ne gre več za dejstvo, da delo ni več ključna filozofska ali sociološka kategorija. O tem obstaja soglasje med zelo različnimi teoretiki, na primer med Clausom Offejem in Niklasom Luhmannom.¹² Dejstvo o razsrediščenju kategorije dela je postalo takorekoč empirično dejstvo. Na teoretski ravni gre zdaj zato za nekaj več, za novo definicijo dela. Teoretski problem ni predvsem v razmerju med pojmom dela in drugimi pojmi, marveč v reinterpretaciji pojma dela kot takega.

¹⁰ »Za Parmenida sta prisotno in odsotno načina biti. Odsotno (tema) je zato prav tako daleč od ničla kot prisotno (luč). Zato pa biti prav tako blizu. Odsotno (tema) ni podrejeno prisotnemu (luči), marveč je oboje upravljano po biti. Gre za razliko med *krateo* (vladam, gospodujem) in *kybernao* (krmarim, upravljam). Za razliko med filozofskim tehno-kratskim nasiljem luči (izgleda) nad temo in predfilozofsko kibernetiko igro svetlobe in teme.« (Tine Hribar: *Resnica o resnici*, Obzorja, Maribor 1981, str. 85)

¹¹ »Pojmovno razločevanje med pojmom sistema in pojmom kompleksa je za to analizo centralno prav zaradi tega, ker se ukvarja s kompleksnimi sistemi. Kdor ne zna razlikovati med sistemom in kompleksnostjo, si sam zapira pot do ekološke problematike. Kajti ekologija se ukvarja z neko kompleksnostjo, ki ni sistem, saj je ne regulira lastna diferenca sistem/okolje.« (Niklas Luhmann: *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt 1987, str. 55).

¹² Primerjaj Offejeva in Luhmannova teksta: *Delo kot ključna sociološka kategorija?* (Teorija in praksa, Ljubljana 1986, št. 12, str. 1545–1564) in *Kapital und Arbeit* (Soziale Welt – Sonderband 4, Göttingen 1986, str. 57–77).

Intelektualizacija delovne sile

Delovna sila v industrijskem podsistemu se je po svoji izobrazbeni sestavi spreminjala v njegovi zgodovini hkrati z njegovo opremljenostjo, zahtevanimi funkcijami, ki jih je morala izpolnjevati, in s potrebno ravni znanja, ki so ga zahtevala proizvodna sredstva. Zato je logično, da sta se spreminjali hkrati s tehnično opremljenostjo industrije tudi sestava in kakovost delovne sile. Seveda so velike razlike med posameznimi industrijskimi vejami, npr. med kemično industrijo in gradbeništvom, elektronsko in lesno industrijo, če navedemo samo nekatere popolnoma nasprotni panoge, kar se tiče zahtev za delovno silo. Vendar se pri našem razmišljanju osredotočimo na tri osnovne panoge: strojništvo, elektrostrojno industrijo in kemično industrijo kot tradicionalne oporne točke industrijskega delavstva.

Okrog leta 1870, to je pred drugo industrijsko revolucijo, ki jo označuje Fordov tekoči trak, so v industriji ločili tri osnovne funkcije: delovno, nadzorno in upravno. Delovno funkcijo so nosili delavci, ki so se dela priučili, a so imeli vsaj delno osnovnošolsko izobrazbo, nadzorno so opravljali mojstri in upravni uradniki s srednjo izobrazbo. Vodilno funkcijo je imel tovarniški vodja ali direktor z večinoma univerzitetno izobrazbo. Tedaj se je pojavila konstrukcija, ki se je imenovala tehnični urad. Tehnološki oddelek se je v tehničnem uradu oblikoval nekako leta 1900, ko so se pojavili novi kovinsko predelovalni stroji, ki so zahtevali že nekaj priprave dela. Tam so namestili najboljše mojstre, ki so kmalu izgubili stik z delavci ter so se ukvarjali z delovnimi papirji. Podatek iz leta 1900 iz berlinske tovarne lokomotiv Borsig pove, da je bilo uradnikov 3% in da je bilo mojstrov 12%, ki so bili visoko cenjen sloj. Podatki za Strojno tovarno in livarno v Ljubljani, ki jo je ustanovil leta 1924 Žabkar iz bivše tovarne Tönnies, povedo, da je imela leta 1933 540 zaposlenih, med katerimi je bilo uradnikov 24, v tehničnem uradu so bili trije inženirji kot konstrukterji, med njimi je bil kasnejši univerzitetni profesor Albert Struna, ki je konstruiral vodne turbine – in od kogar imam te podatke. Poleg tega je bilo 12 mojstrov in 30 predelavcev. Tako vidimo, da je bilo v tem času pred drugo svetovno vojno v industriji 4,44% uradnikov, nadzornih delavcev je bilo 7,8%, 88% pa delavcev. Delavci so bili že specializirani kot strugarji, livarji, formarji itd. Imeli so osnovno izobrazbo in vajeniško dobo, da so dobili kvalifikacijo.

Še po drugi svetovni vojni leta 1950 poročajo v Nemčiji, da je bilo v strojni in kovinski industriji 15% uradnikov od vseh zaposlenih, pri čemer so obsežni tudi konstrukterji in tehnologi. Po letu 1955 se je pričelo to razmerje med uradniki (s čimer opisujem njihovo delo v uradu) in delavci hitro spreminjati. Z zahtevnejšo tehnologijo, novimi hitroreznimi orodji in novimi orodnimi stroji je rasla potreba po natančnejši tehnološki pripravi dela, zaradi vse večje potrebe po novih konkurenčnejših izdelkih pa se je večalo število konstrukterjev, ki so dobili svojo organizacijsko obliko, konstrukcijski biro. Ta biro je obsegal tudi raziskovalce in računske inženirje, kot so jih takrat imenovali, ker so izvedli vse potrebne trdnostne in dinamične račune, ki so jim jih prinesli konstrukterji. Rasle so prodajne službe, ki so se pretvarjale v komercialne oddelke, ki so obsegali tudi predkalkulacijo, analizo tržišča, predstavništva v tujini in nabavo materialov in polizdelkov. Rasle so tudi uprave, v katerih sta bili združeni finančna služba s knjigovodstvom in računovodstvom ter personalna služba s pravnim oddelkom, ki je opravljala vse posle v zvezi z osebjem.

Vse bolj so se te službe med seboj ločevale in zase razčlenjevale. Spoznanja in teoretične osnove so se množili hkrati z oblikovanjem samostojnih predmetov v

srednjih šolah in stolic na univerzah. Postalo je samoumevno, da so bili za vsako službo potrebni specialisti.

Ob vseh te diverzifikacijah in osamosvojitvah posameznih funkcij v industriji se je hkrati dvigala ali celo hitreje naraščala njena storilnost. Kljub velikemu številu uradništva se je zaradi tehniškega napredka in zaradi racionalnejšega konstruiranja in cenejše tehnologije večal promet na zaposlenega, medtem ko je ostal dobiček približno na enaki višini. V letih razcveta zahodne industrije med 1950 in 1970 je bil dobiček nadpovprečen, a so ga takoj reinvestirali v modernejšie naprave in proizvodne objekte. Lahko trdimo, da so vse kolikor toliko pravilno delujoče firme v tem času zgradile nove, po sodobnih načelih grajene obrate. Avtomatizacija je imela resnično restitucijsko in renovacijsko funkcijo ter ni bila namenjena bogatenju lastniškega sloja.

Funkcije industrijskega sistema so zahtevale vse bolj profilirane poklice z boljšo izobrazbo in z državno priznano kvalifikacijo. V ta čas sodi tudi izginjanje fizičnega delavca brez kvalifikacije, kajti v industrijo so vpeljali transportne naprave, kot so viličarji in druga vozila, hkrati pa tudi enotne tovore z uporabo standardizirane palete, boks palete in kontejnerja, s čimer je bilo možno prevažati blago neposredno iz skladišča materialne uprave do obdelovalnih strojev in od tam v montažo. Montaža je imela na razpolago montažna dvigala, monterji pa so postali visoko kvalificirani delavci z velikimi izkušnjami.

V tem času so Nemci celo delovno silo, ki so jo uvažali iz drugih držav, predvsem iz Jugoslavije, izbirali tako, da so dobili kvalificirane delavce. Zato so predstavniki večjih nemških podjetij čakali ob izhodih jugoslovanskih velikih tovarn: Litostroja, Metalne, Rade Končarja in snubili kvalificirane delavce (1966 do 1971). Da bi dobili kar najbolj izobražene delavce, so sklepali pogodbe z industrijskimi poklicnimi šolami v BIH in Hrvatski ter plačevali za vsakega absolventa približno 1200 DM letno, tako da so dobili že izučenega rezkalca, vrtalca, livarja itd., ter jim ni bilo treba izgubljeni proizvodnega časa za priučevanje. Število fizičnih delavcev se je tako v zahodni industriji zmanjšalo na 2%, kolikor je bilo na začetku industrializacije uradnikov.

Numerično upravljani (NC) stroji po letu 1972, in zlasti računalniško upravljani stroji (CNC) po letu 1975 pa so sprožili v industriji nenadno previdnost pri najemanju novih delavcev. Strokovnjaki so napovedovali pravo revolucijo v proizvodnji in izrazito zmanjšanje delovne sile v neposredni proizvodnji. Pri tem sta bila prizadeta tako nadzorni kot delovni sloj.

Bivši obdelovalni stroj, ki ga je nastavljal sam delavec glede na obdelovanec, pri čemer je moral pokazati vso svojo spretnost,¹ se je spremenil v avtomatizirani stroj, tega je upravljala računalnik, ki je sam izbral orodja, ki so shranjena v skladišču, nastavljal stroj, ga sam nadziral in sam sebe nadzoroval ter se popravljala glede na izrabo orodja. Vsa delavčeva spretnost je postala nepotrebna. Delavec je samo še skrbel za surovce ter nadzoroval odrezke, da niso zastajali. A še to je bilo samo v prehodnem času. Ko je prišla fleksibilna obdelovalna celica, še to ni bilo več potrebno. Delavec se je umaknil od stroja v komandno kabino, kjer sedi za pultom s slikovnim zaslonom in tipkovnico ter čaka, kdaj ga bo računalnik poklical. Delavec ni več ročni delavec, temveč se je spremenil v nadzornika skupine obdelovalnih strojev, v operaterja.

Nekdanji profil visoko kvalificiranega delavca je v zatonu. Dokler bo trajal prehodni čas, bodo še potrebni, njihov izobrazbeni profil pa se bo spremenil. Gotovo se bo njihovo število zmanjšalo, kajti čedalje več strojev lahko upravlja en delavec. Delavec se spreminja v mojstra, ki nadzoruje delovne stroje, prekine njihovo delo, če je z njim nezadovoljen, ter pokliče vzdrževalno ekipo, ki preveri

¹ Spominjam se strugarja Trontlja v Litostroju (1960-75), ki je znal na najslabši stružnici izdelati najzahtevnejšo toleranco v razredu 5 ali 7, kar pomeni na 10 mikrometrov natančno (0,01 mm), kar je debelina lasu.

delovanje strojev ter zamenja pokvarjene dele ali cele sklope. Takšni sistemi imajo računalniško samodiagnosticsiranje, ki sporoči mesto in vrsto napake ter na zaslonu izpiše navodilo za popravilo.

Ti delavci so visoko kvalificirani profili – specialisti. Industrijske in poklicne šole so se na Zahodu že preusmerile k njihovemu usposabljanju; pri tem so njihove šolske delavnice opremljene z vsemi potrebnimi numerično upravljalnimi stroji in računalniki.

Posledice tega prestrukturiranja delavcev se kažejo v vse večji brezposelnosti, ki se napaja prav iz tega sloja. Število fizičnih nekvificiranih delavcev se je skrčilo na nepomembno število. Čistilna in transportna dela opravlja v večji tovarni čistilna ekipa, v kateri je nekaj delavcev.

Takšen proces se je šele začel ter se poglablja vzporedno s prehodom proizvodnje na upravljanje z računalnikom. Na vse poklice vpliva ta prehod z novimi zahtevami in z zahtevnejšo vsebino; pri tem sta prizadeta zlasti tehnolog in konstrukter. Tehnologa v pripravi dela si danes ne moremo zamisliti brez znanja programiranja in načrtovanja obdelovalnih procesov z računalnikom. Vodenja proizvodnje brez računalniškega mrežnega planiranja si danes ne moremo več predstavljati.

Enake spremembe se gode tudi v vseh drugih industrijskih panogah. Povsod je prodrla avtomatizacija procesov z računalnikom. V kemični industriji in jeklarstvu se nadzorujejo procesi s centralnega upravljalnega prostora, kjer je možno odčitati, kako se odvija proces v vseh točkah z vsemi značilnimi veličinami na slikovnem zaslonu, ter dajati ukaze preko tipkovnice.

Žitne silose s stotino raznih mešanic in mok, s stotino celic in možnih transportnih poti, s pripravo blaga in distribucijo v vagone upravlja en sam človek s centralnega dispečerskega mesta. Vse možnosti so že programirane, upravitelj mora samo vtikati željeno celico ter pot in potek spremlja na zaslonu. Na tiskalniku poleg njega že dobi vse potrebne izpisane tovarne liste, v knjigovodstvu jim računalnik vodi stanje v celicah in izstavlja račune naslovnikom za odposlano blago. Poleg upravitelja je še asistent, ki skrbi za priključevanje pnevmatskih sesalnikov na kamione. Tam, kjer je bilo nekoč 50 do 70 ljudi, sta ostala samo dva specialista.

Lahko bi naštevali zglede iz železarn in jeklarn, avtomobilske industrije, živilske industrije, tovarn sadnih sokov in pijač, pivovarn, pristanišč s terminali za premog in rude, kjer upravlja celoten pretovor po 20.000 do 100.000 ton z ladij na vagone samo šest ljudi, računalnik tehta tovor na vagone, izdaja vse dokumente za železnico in vodi knjigovodstvo in računovodstvo; včasih pa je bilo na takšnem terminalu, ki so ga klasično upravljali, po nekaj sto delavcev.

Kakšno bo stanje delovne sile v industrijskem podsistemu, ki prehaja na računalniško vodeno upravljanje v široki fronti skoraj 100-odstotno proti koncu tega stoletja, nam je znano zelo natančno. Lahko ga programiramo, ker je treba sedanji razvoj samo ekstrapolirati, saj ni nobenih neznank več. Tehnične inovacije bodo ta razvoj gotovo samo še pospešile. Vendar nam ni znano, kaj bo s presežkom delovne sile, ki že danes narašča ter se kljub napovedim ne zmanjšuje. Politiki si obetajo rešitev v novih industrijskih proizvodnih zmogljivostih. Vendar je to utopija, ker je to v nasprotju z razvojem, s trendom, ki je že vcepljen v žile industrije. Moderni industrializem je že sprejel računalniško upravljanje kot osnovo avtomatizacije ter se brez tega ne bo več razvijal. Vrnitve ni. In prav to terja ta obupna in z ničemer osnovana tolažba.

Morali si bomo še vse drugače prizadevati. Industrija bo krčila delovno silo še naprej mnogo hitreje, kot bodo rasli novi obrati, ki pa bodo najsodobnejši, to je z minimalnim številom delavcev. Kot drugje v svetu ostaja odprt edino terciarni sektor. Tega bo treba pri nas še zgraditi, in to čimprej, preden bo katastrofa tu.

Iz prikaza evolucije delavskega razreda od konca prejšnjega stoletja do danes je razvidno njegovo prestrukturiranje. Obrtniška ročna spretnost, ki je bila vrhunec znanja delavca, danes ni več aktualna. Ročno delo je praktično izumrlo. Dozdaj je edino montaža v individualni industriji področje obrtniške spretnosti monterja. Ostane še varenje, kjer so potrebni dobri varilci, čeprav je na Zahodu na pohodu tračni varilni robot, čigar rast je bila v 1984. letu v ZRN 100 odstotna.

Očitna je intelektualizacija delojemalcev v industrijskem podсистemu, kajti število uradnikov med njimi, to je delavcev za pisalno mizo, se stalno veča. Prav tako se veča raven izobrazbe. Delavcev s srednjo, višjo in visoko izobrazbo je čedalje več. Samo tehniške smeri so dosegle 40% vseh zaposlenih. Če dodamo ekonomiste, komercialiste, pravnike, organizatorje, jih je okrog 60%. Delež fizičnih delavcev, ki so bili jedro proletariata devetnajstega stoletja, se je zmanjšal na nekaj odstotkov. Delež višje in visoko izobraženih se je povečal z 1% na polovico vseh zaposlenih. Po podatkih koncerna Siemens (München) je v zahodnih industrijskih državah med vsemi zaposlenimi (v celoti, tudi zunaj industrije) 30% zaposlenih v uradih, v ZRN celo 40%. Količina informacij raste letno za 7% do 10%. Kakšno povečanje pisarniškega dela (kar pa ni neproizvodno, temveč je osnova za avtomatizirano proizvodnjo!) pričakujejo razvite države, kaže podatek Siemensa, da se bo vrednost pisarniške komunikacije na svetovnem tržišču z 290 milijard DM leta 1983 povečala na 720 milijard DM leta 1990, se pravi v sedmih letih za 300%.

Poleg tega je že danes v podjetjih za svetovanje, inženiring in software kot nujno potrebnih sodelavcev industrije pri uvajanju novih tehnologij skoraj izključno tehniška inteligenca. Veliko število teh podjetij v nekem industrijskem sistemu je znak novih tehnologij. Da pri nas teh podjetij ni, je dovolj zgovoren znak, da nismo še stopili na to pot.

Kakšna je industrija že danes, kaže primer švicarskega proizvajalca procesne opreme za transport in skladiščenje ter predelavo sipkih materialov Buehler iz Uzwilla, Švica. Njegova proizvodnja je izrazito individualna, ker postavlja kompleksne objekte, mline in silose na ključ, ima močan inženiring, svoje laboratorije, raziskave in razvoj. Če hoče biti vodilni v svetu ter zadržati prvenstvo pri know-howu, mora vlagati velik del v raziskave. Zato je razumljivo, da je med 3000 zaposlenimi 1550 v projektivi, konstrukciji, raziskavah in laboratorijih. V našem smislu je režijskih delavcev 70%, samo 30% je proizvodnih delavcev. Vsi stroji so NC, en delavec upravlja celo skupino strojev. V načrtu imajo, da bo vodil celo delavnico en nadzornik. V tej firmi je vsakomur jasno, kdo ustvarja proizvodnjo, na čem sloni prvenstvo firme. Proizvodnja in montaža opravljata samo tisto, kar je bilo predprogramirano. Invencije so osnova ugleda in trdnosti firme.

V industrijskem sistemu bo tako imenovani delavski razred, pod katerim razumemo vse delojemalce, sestavljalo do konca stoletja 80% tehnikov in inženirjev ter delavcev drugih strok s srednjo, višjo in visoko izobrazbo, kar pomeni, da bosta delavski razred pretežno sestavljali tehniška in ekonomska inteligenca.

Iz opisa te evolucije, delavstva in premika težišča na intelektualno delo je očitno, kakšen anahronizem je bila delitev, to je v smislu družbene produktivnosti, proizvodnih in režijskih delavcev, strokovnih kot družbenih neproduktivnih delavcev, ki jim ni bil priznan njihov ustvarjalni produkt, temveč samo njihova storitev na proizvodu, ki so ga s svojimi rokami ustvarjali na strojih proizvodni delavci. Ta ukrep je bil povsem ideološko dogmatski in ni imel nobene utemeljenosti v pravem funkcionalizmu industrializma, niti ni bil zgodovinsko evolucijsko upravičen, kajti vsakemu je moralo biti v sedemdesetih letih jasno, kam kaže bodoči razvoj, saj je bila računalniška tehnologija že na aplikativnem pohodu in so bili prvi obrisi inovacijsko osnovane avtomatizirane proizvodnje z vse večjim intelektualnim vložkom že načrtani.

Resnica je prav nasprotna. Prihodnost so ustvarili inženirji, tehniška inteligenca v raziskavi in razvoju, ekonomska inteligenca je razvila moderne metode marketinga in organizacijsko znanost multinacionalnega povezovanja. Na teh osnovah sta zrasli sodobna tehniška in poslovna revolucija.

Posledica takšne delitve delavcev v dve kasti, ki sta bili ne samo umetno ločeni, temveč je bila ena tudi diskriminirana, je v tem, da ji ni bil priznan njen družbeni prispevek v vsem njegovem pravem pomenu za prihodnost. Tako je veljalo pravilo: ljudje v proizvodnji morajo imeti dohodke večje od delavcev v neproizvodnji. « Do kakšnih absurdov je to vodilo v zdravstvu, prosveti in kulturi, s koliko družbene škode, ki se bo pokazala šele v prihodnosti, je nemogoče presoditi. A danes je bilo treba napraviti že salto mortale in preklicati to geslo in popraviti to krivico, sicer bo družbena škoda še večja.

Takšna ideološko argumentirana delitev najustvarjalnejših in za prihodnost podjetja najpomembnejšega osebja je povzročila njihovo pasivizacijo in umik iz ustvarjalnosti. Nove ideje in predloge so zadržali zase, kajti vsi delavci so vsak dan spremljali boj za njihove dohodke, za planirane režijske stroške. Morali so dokazovati vedno znova »produktivnemu« delu podjetja, ki je razpolagal z dohodkom ter je bil gospodar položaja, svoje potrebe. Moledovali so skoraj za vsako povečanje proračuna, a »analitična« ocena njihovih delovnih mest je bila vedno najnižja. Poleg tega niso imeli pravice do nadur. Kvoto, ki jo je odobrila občina, so porabili »produktivci« – upravičeno ali neupravičeno. Politični demagogi iz vrst produktivcev so te službe obravnavali vedno znova v tonu, češ, »mi vam bomo že pokazali«, »mi vas bomo že naučili«, »ve se, čigava je oblast«. Omejevali so službena potovanja ter onemogočili konstrukterjem vsak stik s svetovno tehniko, komercialnega direktorja so spravljale v obup zahteve za še bolj točno obrazložitev potovanja njegovih podrejenih. Raziskovalci so se borili za odobritev sredstev za prototipe in za preizkuse, a dobili so jih vedno premalo, tako da ni bil noben projekt uspešno dokončan. Za to tudi niso bili zainteresirani, kajti v takšnih razmerah je bilo nemogoče ustvariti minimalno spodbudo in motivacijo. V takšnem položaju so bile nuje licence, inženirji so se jih oprijeli kot rešilne bilke, saj so lahko potovali po svetu ter se otrsli odgovornosti za napake.

Ta delitev je izhajala iz nefunkcionalnih stališč in v želji, da se odvzame tehnični inteligenci kot nosilcu tehnokratsko-menedžerskih »odklonov« vsaka možnost za razvoj. Sama argumentacija, kdo je lastnik in ustvarjalec izdelka, je prevrednotena in nerealna, v tehničnem napredku vnaprej demantirana ideja zmagovitega proletariata devetnajstega stoletja, ideje, ki so se osredotočile okrog pariške komune, a niso zmožne ničesar opravičiti in ne spodbuditi ustvarjalnosti, temveč ravno nasprotno, ubiti ustvarjalnost tistih, ki so snovali in izvajali tehnični napredek. Takšna izhodišča so ideji samoupravljanja prizadela veliko škodo, ideji, na katero se je inteligenca – ne samo tehniška – intimno in organsko vezala že v začetku kot rešilni bilki iz stalinistične represije po vojni, ki ji je bila prav inteligenca najbolj podvržena.

Takšna izhodišča so izviralala iz nepoznavanja industrializma in njegovih zakonov v verigi ustvarjanja od ideje do izdelka. Inženirji izdelek konstruirajo in oblikujejo iz nič, iz same ideje in zasnujejo tehnološki potek njegove izdelave do montaže. Veličastje poroda je v tem procesu. Proizvodni postopek je mehaničen, tu mu nihče ne vceplja več svoje duše, svojih misli, svojih oklevanj in iskanj, svojih dvomov in upov. Tu ni več odgovornosti, kajti vse je že zapisano na konstrukcijskih risbah in v delovnih postopkih. Dokaz se nazorno kaže danes tudi laikom, kajti ta proizvodni del se avtomatizira, celo montaža se bo v bližnji prihodnosti avtomatizirala z zapisom željenih gibov robota v računalniški program. Prvo intelektualno delo se ne da avtomatizirati, kajti tu se vključujejo nove ideje, konstrukcijske in tehnološke, to je človekova ustvarjalnost, ki je računalnik nikoli ne bo zmožen. Pač pa je računalnik neprecenljiva pomoč inženirjem, da jim olajša in skrajša njihove snujoče preizkušnje, preverjanja in potrjevanja raznih idej. Z

njimi primerjajo idejne rešitve in iščejo po vrednostni analizi najboljšo varianto. Enako velja tudi za iskanje tehnološke poti. Tisto, kar so inženirji samo slutili in presojali po občutku, jim lahko računalnik predstavi v nekaj minutah.

Že v nekaj desetletjih bo v proizvodnih podjetjih ostala samo tehniška inteligenca kot izključni proizvajalec proizvodov, kot novi delavski razred. Upajmo, da ne bo ponesla s seboj ponovnega zatiranja nekih segmentov v svoji okolici kot ostankov iz druge polovice našega stoletja, temveč da bo privržena ideji samoupravljanja, da bo spoštovala ustvarjalnost kot vodilno vrednoto, kot merilo življenja in da bo uvedla enakopravnost vseh idej in mišljenj, ki se porajajo in rastejo iz te ustvarjalnosti.

Blagostanje delavskega razreda

Kot posledica tehniškega napredka se je po vojni storilnost delavca neprestano strmo dvigala. To se je kazalo v dvigu njegovega življenjskega standarda. Postal je gospodar svoje usode, ni več životaril v skrajni bedi, zaposlile so se tudi žene, postavljali si je svoje hiše in šolal je svoje otroke po njihovi nadarjenosti. V pokoju je imel preskrbljeno starost in ni več umiral v skrajni bedi. Hkrati s tem dvigom je splahnelo sovraštvo do vladajočega razreda lastnikov, ki se je še v pariški komuni izražalo s streljanjem tisočev obrtniških mojstrov in malih trgovcev.

Razlike med kvalificiranim delavcem in mojstrom in inženirjem so se zabrisale. Njuni dohodki so bili na isti ravni. Njune hiše so bile druga ob drugi in enako opremljene. Oba sta bila pripadnika istega razreda in istega sindikata. Ideja razrednega boja v takšnem blagostanju in enakih možnostih ni imela več realne osnove niti privlačnosti, ker ni ničesar obetala. Delavcu je postalo jasno, da je mogoče graditi boljše blagostanje in stalnost tega blagostanja samo s pridnostjo. Štrajk je postal v tej fazi strateški ukrep sindikalnih vodstev za dosego položajev, ki naj bi okrepili delavskemu razredu zagotovilo dohodka in oddiha v prihodnosti ter s tem odvrnili grožnjo brezposelnosti. Sindikati so pričeli računati s povečevanjem avtomatizacije na osnovi računalniškega upravljanja kot z zgodovinskim dejstvom, proti kateremu se ni mogoče več upirati in tudi nima nobenega smisla. Ta trend bo pripeljal do velike brezposelnosti, prestrukturiranje industrije je pred vrati, zato so morali ubrati dolgoročno taktiko, da skrajšajo delovni čas in tako povzročijo delitev dela na več delavcev. Poleg tega zahtevajo državno pomoč pri prekvalificiranju delavcev, za njihovo prešolanje za nova znanja, ki jih zahteva nova tehnologija.

To, kar je slutil ameriški marksistični filozof Herbert Marcuse pred dvema desetletjema, da se je zahodni delavski razred pomehkužil in ni več revolucionaren in da so revolucije zmožne le bedne množice tretjega sveta, Latinske Amerike in Vzhoda, se je uresničilo s tehnološko revolucijo. Zaradi visokega standarda zaposlenih ni potreben boj za sedanost, marveč so se oči vseh obrnile v prihodnost. Ključ do prihodnosti je tehnološka revolucija. Pri težavah Zahoda s previsoko ceno nekaterih izdelkov, ki ne morejo konkurirati novo razvitim deželam (železarstvo, ladjedelništvo, surovinska predelava itd.), je bilo jasno, da so to posledice visokih plač. Ker proti temu delavstvo nima nič, mora iskati rešitve druge. Zato sprejema potrebo po prestrukturiranju industrije. Jasno jim je, da se bodo morali prešolati in da bodo morali starejši, ki tega niso več zmožni, iti predčasno v pokoj. Z nujnostjo tega so se očitno sprijaznili. To je pokazala izjalovljena stavka delavcev v Renaultu maja 1985. Delavci so tehniško revolucijo sprejeli kot nujno. Morali bodo spremeniti delovna mesta ter se s pomočjo države prekvalificirati. Zlasti mlajši delavci so to navdušeno pozdravili, ker se jim s tem odpirajo nove priložnosti, zanimivejša in lažja delovna mesta z boljšo plačo in boljšo perspektivo. Pripravljeni so se učiti, saj so pogoji dobri: dve leti bodo prejeli 100 odstotno plačo kot zadnje leto in zanje bodo organizirani tečajji za

prekvalifikacijo. Večina tečajnikov je že takoj dobila pogodbe za nova delovna mesta.

Sindikati posvečajo veliko pozornost tehnološki revoluciji in inovacijskim procesom, ki jih uvajajo. V strokovnih skupinah najboljših znanstvenikov so oblikovali svoja stališča. Zlasti nemška socialistična stranka SPD je pri tem oblikovanju svojih stališč najdoslednejša. S svojim tehnološkim programom so sprejeli izziv tehnološke revolucije in izdelali svoja stališča podrobno in taktično za dolgoročno prihodnost: do brezposelnosti, do krajšega delovnega časa, izobraževanja, inovacij, subvencionirane industrije, pokojninskega sistema, novih ustanovitev industrije, visokega šolstva, energetike. Njihova strategija je izdelana za primer, da pridejo zopet na oblast.

Položaj jugoslovanskih delavcev je analogno podvržen enakim spremembam, ki jih prinaša neodjenljiva prihodnost, vendar je neprimerno težji, kot je položaj na Zahodu. K temu so odločilno pripomogle napake upravno-politične birokracije, ki so se vrstile zadnji dve desetletji druga za drugo. Če celo upokojeni profesor ne more s svojo pokojnino več kriti stroškov oskrbine v domu za ostarele, potem je položaj res katastrofalen. Povprečne plače delavcev v industriji so padle v primerjavi z nemško plačo v petnajstih letih z ene polovice na eno desetino.² Prihodnost delavcev je temna, kajti nobenih elementov nimajo, da bi se aktivno spoprijeli s tehnološko revolucijo. Po eni strani število brezposelnih raste (v enem letu za 11%, tj. za 100.000), industrije z novo tehnologijo ni, investicije, ki se začenjajo, so izrazito tehnološko anahronistične in proti novi zahodni tehnološki strategiji. Podjetja so brez sredstev za vlaganje, izobraževanje pretresajo notranji spori zaradi zgrešene šolske »usmerjene« reforme. Namesto, da bi bila vsa prizadevanja šolstva osredotočena na pripravo najbolj nadarjenih kadrov za prihodnost, kot to dela ves sodobni svet, smo gojili kult povprečnosti kot strategijo za odpravo socialnih razlik. Tehniška inteligenca je pasivizirana in odtujena od svojega osnovnega cilja, inoviranja prav v času, ko bi bile potrebne inovacije na vsakem koraku, da bi se približali tehnološkemu napredku – in to ne samo v tehniki. Potrebna je sprememba političnega, ekonomskega, zakonodajalnega in normativnega reda in delovanja jalovega upravnoadministrativnega aparata. Šplošen znak tega časa je popolno pomanjkanje ciljev in usmerjenosti, zaradi česar aktivnosti za oblikovanje strategije ni, a vsak predlog izven v prazno, naj ga da še tako kvalificiran in politično neoporečen ekonomist ali sociolog, tehnik ali publicist. Tudi sindikati si niso izdelali svojega stališča do vseh težav in potreb delavskega razreda na poti v prihodnost, pri čemer bi lahko koristno uporabili izsledke zahodnih sindikatov, ki so vendarle izbojevali nekaj odličnih zmag in prednosti svojemu delavskemu razredu, kar o jugoslovanskih sindikatih ni mogoče trditi.

Prestrukturiranje delavstva v industriji ne poteka po zahodnih tehnoloških načelih, ker je blokirano zaradi nemožnosti odpuščanja oz. premeščanja delovne sile, zaradi pomanjkanja sredstev in zaradi tehnološke okostenelosti, ki ne dopušča reorganizacije podjetij po tehnoloških, pač pa po ideoloških načelih.

² V zvezi s projektom Zastave Jugoamerika so objavili podatek, da ima njihov povprečni delavec 30 centov na uro, južnokorejski 3 dolarje, švicarski 6 dolarjev na uro, to je 1:20.

Delo kot osrednja in ključna družbena kategorija

»Delo je oče bogastva, zemlja
pa njegova mati.«

William Petty (1623–1687)

To ugotovitev in spoznanje začetnika klasične politične ekonomije W. Pettyja ne morejo spremeniti novo nastale okoliščine ustvarjalno uporabljenih dosežkov prve, druge in spodobne tretje znanstveno tehnološke revolucije. Ti dosežki, ki so na temelju kapitalističnih produkcijskih odnosov uresničevali zgodovinsko vlogo in nalogo kapitalizma pri zakonitem razvijanju produktivnih sil dela, so hkrati vplivali, da so se produkcijski odnosi liberalnega kapitalizma spremenili v produkcijske odnose monopolnega in sodobnega državnega kapitalizma oziroma socializma. S tem so razvitejšje produktivne sile zahtevale vdor elementov novega – socialističnega v staro kapitalistično družbo – socializem je nesporno postal svetovni proces. In to v njegovi doetatistični in deloma že uresničeni etatistični državno kapitalistični oziroma državno socialistični fazi, ki vse bolj, prav zaradi razvitejših produktivnih sil dela, zahteva prehod v njeno poetatistično fazo, ki jo nekateri neopravičeno poimenujejo z nevtralnimi izrazom postindustrijska družba.

Takšna razvojna logika produktivnih sil dela in produkcijskih odnosov gotovo zastavlja vprašanje vloge in pomena dela v teh razvojnih procesih, to je vprašanje tistega dela, ki je kot substanca delovne teorije vrednosti omogočila Marxov teoretični model analize kapitalističnega produkcijskega načina. Iz strukture vrednosti namreč sledi, da je le-ta sestavljena iz prenešene vrednosti – minulega dela, elementov konstantnega kapitala, ter novoustvarjene vrednosti – tekočega dela delovne sile, ki se deli na mezde – variabilni kapital in presežno vrednost, katero si brez ekvivalenta prilašča kapitalist. Iz te strukture vrednosti ($c + v + m$) sledijo Marxova merila analize kapitalizma: mera presežne vrednosti (m/v), profitna mera ($m/c+v$) in organska sestava kapitala (c/v). Razvojne tendence teh meril analize kapitalizma služijo Marxu za sodbe o zgodovinski minljivosti kapitalizma, ki jih je zato dosledno povezoval z delovno teorijo vrednosti – družbeno potrebnim abstraktnim delom kot substanco vrednosti.

Šele v tem kontekstu je treba razpravljati o teoretično problematični tezi, da je delo nasploh »prenehalo biti osrednja družbena kategorija«, ter da je prišlo do konca »delovne, produktivistične družbe«, kakor zastavljate vprašanje v vaši anketi.

Pristajanje na te in podobne teze, ki so se v ekonomski teoriji pojavljale po uveljavitvi delovne teorije vrednosti z različnimi meščanskimi subjektivističnimi teorijami vrednosti in cene, ni nič drugega kot ponovni poizkus zavrnitve delovne teorije vrednosti in iz nje izvedenega zakona vrednosti. S tem pa tudi teoretične pojasnitve kapitalistične oblike izkoriščenja – odtujevanja presežne vrednosti.

Če tedaj tezo o »koncu delovne, produktivistične družbe« povežemo z objektivno delovno teorijo vrednosti, potem nas videz, da se z naraščajočo organsko sestavo kapitala v strukturi vrednosti povečuje prenesena vrednost, ki ni nič drugega kot minulo delo, na račun zmanjševanja novoustvarjene vrednosti – tekočega dela, ne sme zavesti v sklepanje, da je delo »prenehalo biti osrednja družbena kategorija«. Vrednost konstantnega kapitala – prenešene vrednosti, je namreč konec koncev opredeljena tudi z njegovo vrednostno substanco – družbeno potrebnim delom. Zaradi tega moramo iz zakonitega zviševanja organske

sestave kapitala – družbene produktivnosti dela napraviti sklep, da je treba na novo in širše opredeliti pojem produktivnega dela kot zgodovinske kategorije.

Marx je, kakor je znano, povezoval produktivno delo samo z delom, ki je v liberalnem kapitalizmu ustvarjalo presežno vrednost. Le-ta pa se ustvarja samo v produkcijskem – delovnem procesu industrijskega – produktivnega kapitala. V tem smislu sta na primer trgovski in bančni kapital kot osamosvojeni obliki industrijskega kapitala neproduktivna. Delo v teh in vseh drugih naložbah kapitala pa je zato neproduktivno in ga je zato treba financirati iz presežne vrednosti, ki so jo ustvarili delavci v produktivni sferi. To Marxovo ožje pojmovanje produktivnega dela je treba zaradi procesov prve, druge in predvsem sodobne tretje znanstveno tehnološke revolucije, ki z avtomatizacijo, robotizacijo in poznanstvenostjo produkcije povečujejo organsko sestavo kapitala v neposrednih produkcijskih procesih, nadomestiti s širšim pojmovanjem tega dela, ker sta znanost in znanje že postali produktivna sila dela za sebe. Zato je treba delo, ki ustvarja znanje in razvija znanost, kolikor se posredno ali neposredno uporabljata v delovnih procesih, gotovo uvrstiti v pojem produktivnega dela.

Razvoj produktivnih sil dela zahteva torej novo razmejevanje med produktivnim in neproduktivnim delom, ker so se meje med njima s tem razvojem bistveno spremenile. Seveda pa moramo glede tega razmejevanja biti previdni in se izogibati birokratski težnji, ki zaradi svojih interesov proglašajo vsako delo za produktivno in s tem opravičuje sodobno družbeno neoptimalno rast birokratskega posredovanja v procesih družbene reprodukcije. S tem posredovanjem se ohranjajo elementi odtujevanja presežne vrednosti od njenih ustvarjalcev – produktivnih delavcev kot posrednih in neposrednih ustvarjalcev vrednosti. Ti elementi ohranjanja izkoriščanja pa hkrati preprečujejo procese osvobajanja delavskega razreda in s tem procese osvobajanja dela.

Novo razmere pri razmejevanju med produktivnim in neproduktivnim delom pa hkrati spreminjajo tudi razmerje med potrebnim in presežnim produktom, ki ga prav tako želijo s ponujeno tezo, da je ves produkt postal potreben produkt, odpraviti birokratski sloji, da bi si s tem okrepili ter utrdili svoj položaj v procesih družbene reprodukcije. In to z odtujevanjem presežnega produkta in njegovim upravljanjem – njegovo alokacijo po področjih produktivnega udejstvovanja (akumulacijo) ter predvsem z njegovo alokacijo na neproduktivna področja, ki so čisti izdatek, ki se ga še vedno financira iz odtujenega presežnega produkta – presežne vrednosti. V tem zadnjem primeru gre tudi za družbeno neoptimalno vzdrževanje represijskih državnih aparatov ter predvsem za sodobno militarizacijo družbenega življenja kot največjega sodobnega onesnaževalca življenjskega okolja s potencialno nevarnostjo uničenja življenja sploh.

Prav zaradi teh vidikov je treba ohranjati tudi ločitev med potrebnim in presežnim delom oziroma potrebnim in presežnim produktom, ker nas šele ta ločitev lahko utrjuje v sodobnih vrednostnih sodbah o protibirokratski, to je poetatistični družbeni zavesti – humanizaciji družbenega življenja, ki jo lahko uresničuje le poetatistična faza socializma. To pa, kot smo že ugotovili, narekuje sodobna razvojna raven produktivnih sil dela, ki z uporabo dosežkov sodobne znanstveno tehnološke revolucije odpira nove, resnično humanistične perspektive družbenega življenja.

Zaradi tega dosežki sodobne znanstveno tehnološke revolucije, ki poznanstvenjujejo produkcijske procese nikakor niso nevtralni – njihova uporaba na produktivnem področju odpira namreč humanistične, medtem ko njihova uporaba na neproduktivnih področjih odpira nehumanistične perspektive z vsemi nevarnostmi svetovnega pogubljenja – etatistično represijo in odpravo dosežkov civilne družbe.

Dosežki sodobne znanstvenotehnološke revolucije se končno izražajo tudi v strukturi družbenoekonomskega udejstvovanja. Saj se sklad družbenega dela seli iz primarnih in sekundarnih v terciarne in kvartarne dejavnosti. Vzporedno s temi procesi, ki zahtevajo čedalje višjo intelektualizacijo dela, pa se spreminja tudi

sodobni delavski razred, ki ga je treba pojmovati v smislu nove razmejitev med produktivnim in neproduktivnim delom. Ta razmejitev pa gotovo ne vzdrži več identifikacije delavskega razreda le z neposrednimi izvrševalci produkcijskih procesov, ki izgubljajo na pomenu, temveč z vsemi zaposlenimi, ki posredno ali neposredno prispevajo k ustvarjanju družbenega bogastva v njegovi materialni kot tudi nematerialni – kulturno civilizacijski obliki.

Nakazani procesi se bodo morali končno izraziti tudi in predvsem v organizacijskih spremembah – v organizaciji produkcijskih postopkov. Saj ti procesi čedalje bolj neposredno izvedbeno vlogo producentov povezujejo z njihovo vodstveno in upravljalno vlogo. S tem se liberalistično konkurenčna blagovna produkcija, na kateri gradimo še vedno našo konvencionalno zavest o organiziranju družbene produkcije, spreminja v vnaprej koordinirano in sinhronizirano blagovno produkcijo v mešanih plansko tržnih gospodarskih sistemih. V teh sistemih pa pridobiva na pomenu planski pred tržnim elementom. Na ta način se s sodobno organizirano in vodeno blagovno produkcijo premagujejo njena protislovja, ker se njeni negotovosti ex post regulacije, dodaja gotovost njene ex ante regulacije. Tudi nakazane organizacijske spremembe družbenega gospodarjenja lahko dokončno uresniči šele poetatična faza socializma, ki bo posredno priznavanje dela kot družbeno potrebnega dela, začela spreminjati v njegovo neposredno priznavanje.

Blagovna produkcija po teh vidikih pa je v procesu odmiranja, ker bo v čedalje manjši meri rabila ex post tržno regulacijo, ki jo bo progresivno nadomeščala z ex ante plansko regulacijo alokacije družbenega sklada dela po področjih družbeno ekonomskega udejstvovanja. Produktivno delo v tem zadnjem smislu pa je in bo ostalo temelj družbene reprodukcije družbenega življenja in s tem osrednja družbena kategorija.

ISTVAN MÉSZÁROS

Marxova »družbena revolucija« in delitev dela

Marx se je dobro zavedal bremena razrednih dolžnosti, ki težijo k podrejanju individuumov njihovi lastni logiki;* že od svojih zgodnjih spisov pa do *Grundrisse* in *Kapitala* je opredeljeval, da naloga osvoboditve pripada družbenemu individuumu. Ravno tako je vztrajal, da se mora nujno oblikovati socialistična množična zavest kot nujno potrebna lastnost za aktiviranje široke množice individuumov v kolektivno samoosvoboditev. Ker je v dialektiki teorije in prakse vedno zagovarjal prvenstvo družbene prakse kot »Übergreifendes Moment«, mu ni bilo potrebno uporabljati nikakršnih abstraktnih filozofskih načel, kot na primer hegeljanske identitete subjekta in objekta, da bi na apriorističen način dokončal delo o sodobni zgodovini. Zato pa je dajal poudarek na razvoj določenih objektivnih pogojev, brez katerih bi se moral v pretežnem delu sveta »solospev« proletarske revolucije pri vseh kmečkih narodih spremeniti v »labodjo pesem«.¹

Marx je že na začetku jasno identificiral pravkar omenjena življenjsko pomembna pogoja za socialistično preobrazbo, osredotočena na nujnost po osvoboditvi družbenih individuumov iz spon *lastnega razreda* kot na predpogoj za zgradbo »nove zgodovinske oblike«² na resnično množičnem temelju. Ni si umišljal, da utegnejo rešiti velike probleme, s katerimi se je soočala »družbena revolucija devetnajstega stoletja«, le bolj ali manj radikalni politični ukrepi. Narobe, vztrajal je pri nujnosti temeljne preobrazbe družbe kot celote.

V Nemški ideologiji³ je v mednarodnih okvirih opredelil pogoje družbene revolucije, in revolucije 1848–49 so z vsemi bolečimi posledicami lahko samo okrepile njegovo prepričanje, da so »zmage svete alianse tako problkivale svet, da bo morala vsaki novi proletarski vstaji v Franciji neposredno slediti svetovna vojna. Nova francoska revolucija bo morala takoj zapustiti domača tla in si *osvojiti evropski teren*, zakaj samo na njem je mogoče izvesti socialno revolucijo 19. stoletja«.⁴

Tako gledano ne bi bilo »socializma niti v eni državi«, kaj šele v osamljeni in obkroženi poljedelski družbi, kjer se je morala proletarska revolucija soočiti z Marxovo dilemo o »socialistični pesmi«, ki jo družbeno zgodovinske spon spreminijo v »labodjo pesem«.

Marx je oblikoval svoja temeljna načela o pogojih socialistične probrazbe veliko prej, preden je breme zgodovinske izkušnje globoko prizadelo politično

* Istvan Mészáros, »Marx's Social Revolution« and the Division of Labour: vir: *Radical Philosophy* št. 44, 1986, str. 14–23; prevod iz angleščine: Draga Puc.

¹ Marx, *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, Komunist, Ljubljana, 1984, str. 114.

² Izraz, ki ga je Marx uporabljal za označevanje nalog socialističnih revolucij od 1843 dalje, v ostrem nasprotju z »družbeno revolucijo« ozkih političnih obzorij prejšnjih revolucij.

³ Komunizem je empirično mogoč le kot dejanje vladajočih ljudstev »naenkrat« in istočasno, kar predpostavlja univerzalni razvoj produktivne sile in z njim povezano svetovno občejanje. »K. Marx, F. Engels, *Nemška ideologija* v Marx, Engels, *Izbrana dela* (MEID), zv. 2, CZ, Ljubljana 1976, str. 41.

⁴ Marx, *Razredni boji v Franciji 1848–1850*, MEID, CZ, zv. 3, str. 63.

gibanje proletariata: najprej s prilagoditvijo nemške socialne demokracije in nato še z ustanovitvijo leninistične napredne stranke po Marxovi smrti. Razumljivo je torej, da so daljnosežne implikacije takšnega razvoja ostale Marxu nepoznane, čeprav radikalni skepticizem v »dixi et salvavi animam meam« na koncu njegove »Kritike Gotskega programa« priča o nelagodnem občutku, s katerim je pozdravil nove porajajoče se težnje vključevanja delavskega razreda v politično areno.

Proti koncu svojega življenja pa se je Marx v skrbno skicirani korespondenci z Vero Zasulič loteval specifičnih problemov kmečkih družb in njihovih možnosti za socialističen razvoj. Vendar ni do podrobnosti izdelal zaključkov niti ni preoblikoval svojih zgodnjih strateških pogledov na zgodovinski mandat proletarske revolucije in njene prehodne državne formacije: diktature proletariata.

Možnosti mnogo dolgotrajnejšega razvoja so se pojavile na obrobju Marxove misli, oblikovane kot osnovna dilema, ki vsebuje mnogo neznanih dejavnikov, z vsemi nujnimi teoretičnimi implikacijami, v pismu Engelsu:

»Naloga, ki je lastna meščanski družbi, je vzpostavitev svetovnega trga, vsaj v obrisih, in produkcije, ki se opira na to osnovo. Ker je svet okrogel, se zdi, da je to doseženo s kolonizacijo Kalifornije in Avstralije ter z odprtjem kitajskih in japonskih mej. Za nas je težko vprašanje tole: na kontinentu je revolucija immanentna in bo tudi takoj prevzela socialistični značaj. Ali ne bo v tem koticu nujno zatratna, ko je na veliko večjem terenu gibanje meščanske družbe še v vzponu?«⁵

V istem pismu tudi pojasni, da je propad meščanske družbe v bližnji prihodnosti le upanje in nikakor ne gotovost: »Ne moremo zanikati, meščanska družba živi svoje drugo 16. stoletje, ki, tako upam, jo bo položilo v grob, tako kot jo je prvo porodilo.« Svetovni položaj je moral označiti tako natančno zaradi tistega, kar je Marx podčrtal kot nesporno prevlado kapitala na tistem »mnogo širšem terenu«, ki neizogibno daje perspektivo evropskemu »koticu sveta«.

Kot lahko vidimo, se je v Marxovi misli po vstajah leta 1848–49 pojavilo nekaj ključnih elementov precej drugačne ocene prihajajoče socialistične revolucije. Do konca njegovega življenja so ti elementi nenehno prihajali na površje v različnih kontekstih. Takšni elementi niso spraševali po nujnosti socialistične revolucije, ampak so vsebovali daljnosežne implikacije za njen časovni razpon in možni način razvoja. Kajti bilo je zelo pomembno, *kje* in v kakšni obliki razrednih odnosov je socialistična revolucija izbruhnila in morala poskusiti radikalno prestrukturirati dan družbeni metabolizem na bolj ali manj močno omejujoči stopnji razvitosti (ali nerazvitosti) proizvajalnih sil. Možne družbenopolitične oblike prehoda bi nujno prizadele možnost resnično samodoločilne integracije individuov v okviru zavestne kolektivne akcije in potemtakem tudi osvoboditev od slepo postavljenih razrednih določenosti, kot to nakazuje Maxovo videnje porajajoče se komunistične množične zavesti.

V tem smislu je propad socialistične revolucije, ki ima izbruhniti v evropskem »koticu sveta« – njen uspeh pa naj bi blokiral razvoj meščanskega reda na neprimerljivo širšem terenu sveta – nosil nekatere težke implikacije za dozorevanje notranjih nasprotij kapitala. Ker je bilo rečeno, da je vzpostavitev novega anticipiranega družbenega reda mogoča le kot »istočasno in enkratno dejanje vladajočih ljudstev« na osnovi »univerzalnega razvoja proizvajalnih sil in z njim povezanega svetovnega občejanja«, je bila možnost razvoja produkcijskih blagovnih trgov povsod tam, kjer je bila meščanska družba še v vzponu, sinonim za možnost, da se notranja nasprotja kapitala odložijo za ves čas tega zgodovinskega vzpona kapitala.

To je, dokler »svetovno občejanje« kot celota ne bo postalo zasičeno z dinamiko neizprosne samo-ekspanzije kapitala, tako da se celotni proces ustavi s poglobljajočo se strukturno krizo »univerzalnega razvoja produktivne sile« v resnično svetovnem merilu.

⁵ Marx, Engels, *O historičnem materializmu*, CZ, Ljubljana 1956, str. 313–314.

Jasno, da Marxova prvenstvena skrb niso mogle biti mnogotere implikacije dolgoročne perspektive, saj je upal – in to jasno povedal – da bo kapitalistično ureditev pokopalo »drugo 16. stoletje meščanske družbe«, kar bo posledica uspešnih socialističnih proletarskih revolucij v razvitih evropskih državah. Potemtakem so morali biti bežno identificirani elementi takšne perspektive na obrobju njegovega pojmovanja in so se občasno javljali kot nekakšna izolirana opazovanja, vendar se v njegovi teoriji niso nikoli strnila v celoto. A samo dejstvo, da so se pojavljale vitalne komponente alternativne perspektive na preboju Marxove misli v začetni fazi rastočega evropskega imperialističnega pogona, ki je dal kapitalu nov zakup življenja, kaže, da kasnejši razvoji niso predstavljali radikalnega odstopanja od Marxove teorije – ali, kot trdijo Marxovi nasprotniki, njegovo teorijo zavrgli – temveč so predstavljali uresničitev nekaterih objektivnih zmožnosti razvoja, neločljivo povezanega s kompleksnimi družbeno zgodovinskimi dejavniki dobe, ki so bile vsaj do neke mere že vidne za časa Marxovega življenja.

Vrzeli pri Marxu

Kot danes dobro vemo, meščanske družbe njeno drugo 16. stoletje ni pokopalo, pokopale je niso niti revolucije 20. kaj šele 19. stoletja. Uspešna eksploatacija kapitala gigantskih potencialnih tržišč, njegove globalne oblasti v kmečkih in nerazvitih družbah je bila za sile, ki so težile k socialistični revoluciji, nov izziv.

Medtem ko so pridobljeni interesi zadrževali »vladajoča ljudstva« – glavne koristnike obnovljene ekspanzije kapitala in imperialistične dominacije – da bi krenili po poti socialistične preobrazbe, so se na »periferiji« in v »najšibkejših členih« vedno bolj medsebojno odvisnega in zasičenega globalnega sistema pojavljali novi tipi nasprotij. Istočasno sta izbruh revolucij na nerazviti periferiji in uspešna konsolidacija njihovih rezultatov (ni pomembno kako omejenih in problematičnih)⁶ postavila na dnevni red vprašanje *prehoda v socializem v sovražnem globalnem kontekstu* in ni se moglo razmišljati niti o najbolj neznatnih začetnih poskusih načrtovane perspektive »odmiranja« države v pogojih, ko so razmerja sil močno določala »kapitalistična vladajoča ljudstva«.⁷

Če upoštevamo »prepozno spoznanje«, bi lahko bile vrzeli v Marxovem pristopu k našemu problemu naslednje:

1. Problemu prehoda v socializem ni Marx nikoli obravnaval v podrobnostih, razen v nekaterih kratkih splošnih namigih na nasprotje med »nižjimi« in »višjimi« stopnjami družbe prihodnosti, ki mu jih je v *Kritiki Gothskega programa* narekoval polemičen kontekst. Domnevno, v Marxovem času, ko je kapital dobil novo življenjsko silo zaradi svoje imperialistične ekspanzije, sporno vprašanje z vsemi osupljivimi praktičnimi razsežnostmi sploh ni bilo pereč zgodovinski izziv. Vendar pa, kolikor je Marx razmišljal o možnosti, da »vladajoča ljudstva« morda ne bodo »enkratno in istočasno« krenila po poti socialistične preobrazbe, je takšno razmišljanje težka implikacija za razvoj v prihodnost, zlasti na področju mogočih sprememb v pravni in politični nadstavbi ter njihovega neizogibnega vpliva na materialne procese v družbi nasploh. Kajti, osnovne težnje družbenega metabolizma se uveljavljajo na zelo različne načine, pod bistveno različnimi političnimi

⁶ Spomniti moramo na Leninove stalne tožbe o paralizirajočem vplivu »aziatske zaostalosti« na razvoj po revoluciji.

⁷ Tako je skušal Lenin ponovno vzpostaviti revolucijo »zaostale Rusije« v nasprotju s potenciali »razvitih držav zahodne Evrope« v prvotno perspektivo: Ne smemo pozabiti dejstva, da se bo takoj po zmagi proletarske revolucije v vsaj eni od razvitih držav verjetno zgodila velika sprememba: »Rusija ne bo prenehala biti model in bo spet postala zaostala dežela (v »sovjetskem« in socialističnem smislu). Lenin, *Collected Works*, Lawrence and Wishart, London, 1960. of. zv. 31, str. 21. Od takrat, ko je Lenin to pisal, so se seveda razmerja sil močno spremenila. Vendar pa še vedno neuresničena proletarska revolucija v »vsaj eni od razvitih držav« vzdržuje »zgodovinsko dislokacijo« glede na radikalno in končno »odmiranje« države kot tudi potencialov »zavestne kolektivne totalizacije« – to je, samoodločene in splošne integracije ter zavestne kolektivne akcije družbenih individuov – implicirane v razvoju, kot ga je anticipiral Marx.

pogoji in v različnih okoliščinah ter v celotni strukturi določenosti in interakcij »v zadnji instanci nasprotujejo prvenstvu materialne baze«. Zato je ocenjevanje resnične vloge in materialne inercije mednarodne delitve dela v odnosu do prehodnih družb neločljivo povezano s konfrontacijo problemov države in njenem globalnem položaju. (Knjiga o recipročni integraciji države z mednarodnimi produkcijskimi razmerji in menjavo, ki jo je Marx načrtoval a nikoli začel, jasno kaže na odločilno manjkajočo razsežnost Marxovega opusa).

Ta dejavnik je vse bolj pomemben takrat, ko so notranji in mednarodni politični parametri družbenega metabolizma (ti so vitalni celo v najbolj ugodnih okoliščinah) – v implikaciji socialistične revolucije v »najšibkejšem členu« imperi- aliistične verige – oblikovani kot niz antagonističnih *meddržavnih odnosov*. Ko so dani takšni pogoji, postane inercijska sila politike – opredeljena kot delovanje v odgovor akcijam sovražnega zunanjskega sveta, pod zastavo oblegane in zato zelo *okrepljene države* – nepremagljiva.

2. Zgodovinski razvoj nasprotij med družbeno produkcijo in privatno lastnino nam omogoča popolnoma drugačno branje, kot nam ga ponuja Marx. Kot je Paul Mattick pravilno poudaril: »Ža Marxa je bil kapitalizem kapitalizem privatne lastnine in kjerkoli je bilo videti, da kapitalizem izgublja strogo privatno podjetniško naravo, na primer v državni industriji ali celo v delniški družbi, je povsod videl delno odpravo kapitalističnega načina produkcije znotraj te iste produkcije kot znak propada kapitalističnega sistema.«⁸

Dejansko pa so precej raznolike »hibridne« kombinacije – vse mogoče permutacije mistificirajoče »mešane ekonomije« popolnoma združljive z nenehnim preživetjem kapitala (celo z njegovo začasno revitalizacijo), da skrajnih meja kapitala kot takšnega sploh ne omenjamo. Precej velikopotezne »nacionalizacije« bankrotiranih industrij, ki se dogajajo v kapitalističnih državah – večkrat jim po potrebnih političnih ali gospodarskih ukrepih (odvisno od moči sindikata, na primer) sledi pravočasna donosna denacionalizacija – v resnici predstavljajo način širjenja manipulatorske racionalnosti kapitalističnega sistema.

V takšnih razvojih zavestno kolektivno samodelovanje individuov ne napreduje niti za korak k uresničitvi vse dotlej, dokler je nadzor nad osnovnimi družbenoekonomskimi procesi radikalno ločen od proizvajalcev ali jim celo nasprotuje, oz. je daleč od tega, da bi bil z njimi združen. Industrijska – celo transnacionalna (napačno poimenovana »multinacionalna«) – integracija ne postavi proizvajalce v vlogo »združenih proizvajalcev« nič bolj kot v kapitalističnih podjetjih manjšega obsega. Le uspešen prenos – od kapitala k proizvajalcem – učinkovitega nadzora različnih produkcijskih skupin, ne glede na njihovo velikost, lahko resnično reši ta problem. To pa je ekvivalent pravemu *podružbljanju* proizvodnega procesa v vseh bistvenih vidikih; je daleč nad neposrednim problemom lastništva in je nasproten posrednemu hierarhičnemu upravljanju prek »podržavljanja« (statalisation) in »nacionalizacije« ali prek vedno večje transnacionalne integracije. Z drugimi besedami, to je v bistvu družbenopolitično vprašanje, za katerega uresničitev je na prvem mestu potrebna kvalitativna politična sprememba, ki pa ji večja centralizacija in koncentracija kapitala kot ekonomske nuje nikakor ne moreta pomagati – kot je nekoč upajoče domneval Marx – (nasprotno, lahko jo le zavreta). Spričo rastoče koncentracije in centralizacije kapitala kot ekonomske nuje mora biti nasprotujoča politična moč dela enako velika, da bi se lahko kosala z nasprotnikom.

3. Marxova optimistična ocena, da Pariška komuna »ni bila revolucija proti tej ali oni . . . obliki državne oblasti« (temveč) »je bila revolucija proti državi sami«⁹,

⁸ Paul Mattick, *Critique of Marcuse: One-Dimensional Man in Class Society*, Merlin Press, London, 1972, str. 61. Čeprav ne moremo dovolj visoko ceniti zares marksistične perspektive Mattickovega dela – dolgo ga je namreč vzdrževal in sicer s pošteno odločnostjo in doslednostjo, v skoraj popolni izolaciji Združenih držav – pa se moramo z njim strinjati v tisti točki, kjer jedrnatno označi različne državne *postkapitalistične* družbe kot formacije *kapitalistične države*.

⁹ Marx, *The Civil War in France*, Peking 1966, str. 166.

se povezuje z enako optimistično označbo bonapartističnega drugega cesarstva kot »zadnje možne oblike (buržoazne) oblasti in »zadnjega triumfa« od družbe ločene in neodvisne države.¹⁰

Ta pogled je v očitnem nasprotju z njegovim povezovanjem (v istem delu) »političnih superstruktur« z »določenimi družbenimi telesi«, ko govori o »odmiranju« določenih družbenih teles, s čimer postaja nadaljnji obstoj političnih superstruktur zgodovinski anahronizem.¹¹ V nekem drugem odstavku pa poudarja, da so »sistematična in hierarhična delitev dela« tista družbena tla, ki ustrezajo »superstrukturi centralizirane državne moči«. S tem nakazuje največjo možno recipročno določenost in vzajemno podporo med obema.¹²

Problem je, da očitne in zelo moteče implikacije takšnih opomb spodkopavajo Marxova upajoča pričakovanja v zvezi z »zadnjo možno obliko« državne oblasti, ki je ločena in neodvisna od družbe. Kajti, dokler obstojata družbena tla za »sistematično in hierarhično delitev dela«, se ta dejansko ob preobrazbi relevantnih družbenih teles »civilne družbe« uspešno obnavlja in krepi v vse večjem obsegu, v smeri končne globalne integracije – vse dotlej moramo obstoječemu sistemu priznati odgovarjajočo prenovo državnih oblik v interesu obstoječe razredne oblasti (tako v državi kot v meddržavnih odnosih). Glede tega vprašanja smo tudi še danes daleč od »zadnje oblike« kapitalistične države, kaj šele v času, ko je Marx pisal pravkar citirane misli v obrambo komune.

4. Druga plat vprašanja o nadaljevanju oblasti države nad družbo in zavračanje »odmiranja« pa zadeva proletariat. Za delavski razred je revolucija, tako kot je Marx videl komuno,¹³ ipso facto revolucija »proti državi« (to je proti državi kot *taki*) le dolgoročno zgodovinska, ne pa resnično možna izvedba njenih nujnih neposrednih ciljev. Takšna omejitev pa ni preprosto le posledica izolirane revolucije in kasnejše »obkrožitve«, čeprav tudi to igra pomembno vlogo, saj si v takšnih okoliščinah »harmoničnega nacionalnega in mednarodnega povezovanja«¹⁴ družbenih procesov, kot je pričakoval Marx, še zamisliti ne moremo. Kakorkoli, zgodovinsko odlašanje napada na temelje države kot takšne, izhaja prvotno iz same narave naloge: ustvariti »tisto končno politično obliko, v kateri se je lahko izvršila ekonomska osvoboditev dela«,¹⁵ in da bo »svobodno in združeno delo« lahko prevzelo obliko »združenih kooperativnih družb«, da bi »uravnalo nacionalno produkcijo po nekem skupnem načrtu.«¹⁶

V Marxovi koncepciji torej subjektivne in objektivne zahteve socialistične preobrazbe – popolne osvoboditve dela od obstoječe družbene delitve dela – pogojujejo *politično obliko*, (proletarsko državo), v kateri bo mogoče dokončno uresničiti anticipirani prehod od stare k novi družbi, prehodna država pa naj bi v dolgotrajnem procesu osvobajanja¹⁷ imela istočasno vlogo gospodarja in sužnja. Rečeno je, da takšna država, kljub svoji neizpodbitno strateški funkciji *specifične politične oblike* »nacionalnega usklajevanja« družbenega življenja, nima lastnih interesov, ki bi jih branila v delitvi dela, (ki neizogibno traja, četudi se ves čas radikalne prenove progresivno manjša). Videti je, kot da ni protislovij v vprašanju, da nova politična oblika izvrši ekonomsko osvoboditev dela. Saj ima delavski razred popoln nadzor nad političnim procesom v družbi, kjer popolnoma sovpa-

¹⁰ *Ibid.*, str. 167.

¹¹ *Ibid.*, str. 237.

¹² *Ibid.*, str. 227.

¹³ Marx, *Državljanska vojna v Franciji*, MEID, CZ, zv. 4, str. 301.

¹⁴ *The Civil war in France*, str. 172.

¹⁵ Marx, *Državljanska vojna v Franciji*, str. 301.

¹⁶ *Ibid.*, str. 302.

¹⁷ »... Naj bi služila kot vzvod za zrušitev ekonomskih osnov, na kateri sloni obstoj razredov« (*Ibid.*, str. 301, in uresničiti *individualno lastnino* s tem, da bi spremenila produkcijska sredstva, zemljo in kapital, ki sta zdaj predvsem sredstva za zasužnjevanje in izkoriščanje, v navadno orodje *svobodnega in združenega dela*, *ibid.*, str. 301.

data interes tistih, ki neposredno nadzirajo prehodni državni stroj in interes družbe kot celote.

Marx se vsekakor dobro zaveda dejstva, da so spremembe, ki jih zahteva odprava podedovane delitve dela, možne le kot rezultat zelo kompleksnega zgodovinskega procesa preobrazbe. Resnično vztraja pri tem, da »bo moral delavski razred bojevati dolge boje in sprožiti celo vrsto zgodovinskih procesov, ki bodo docela spremenili tako ljudi kot razmere«. ¹⁸ Da bi uskladili nasprotje med dejstvom, da naloga »spreminjanja tako ljudi kakor razmer« še zdaleč ni izvršena, in predpostavko, da je komunistična zavest delavskega razreda že dana, pa se mora zateči k dvoumnosti.

Komunistično zavest v Nemški ideologiji opredeli kot »zavest o nujnosti temeljite revolucije«. ¹⁹ Istočasno navaja, »da je tako za masovno poroditev (Erzeugung) te komunistične zavesti kot za prodor stvari same potrebna masovna sprememba ljudi«. ²⁰ Iste ideje se pojavljajo v njegovi oceni Pariške komune, le da tokrat pripisuje tedanjemu delavskemu razredu, da se »popolnoma zaveda svoje zgodovinske naloge«. ²¹ Nadalje Marx trdi, da ima delavski razred tako praktično določenost, da deluje v skladu s to zavestjo, kot tudi zmožnost, da to stori brez vmešavanja države v »samoupravnih in samodelujočih komunah«. ²² Vsak stavek začne z »delavski razred ve« ali »oni vedo« ²³ in tako nekatere življenjske pomembne zgodovinske imperitive (katerih uresničitev je odvisna od oblikovanja »množične komunistične zavesti« spremeni v »pritrditve« že razvitih družbenih sil, ki se učinkovito samouveljavljajo.

Podobno v Nemški ideologiji trdi, da »komunizem za nas ni ideal, po katerem naj se ima ravnati dejanskost«. ²⁴ Zdaj je ista ideja zapisana v precej spremenjeni obliki: »Ni mu (delavskemu razredu) treba uresničevati nikakih idealov, osvoboditi mora samo elemente nove družbe, ki so se že razvili v krilu rušeče se buržoazne družbe«. ²⁵ Ni vprašanje, ali naj imenujemo podvig »osvobajanje nove družbe« »ideal, ki se bo uresničil«. V sedanjem kontekstu je pomemben premik od »za nas« – ali v nekaterih spisih »za komuniste« ²⁶ – k delavskemu razredu kot celoti, ki terja čeravno v dvoumni obliki, dovršeno aktualizacijo tiste množične komunistične zavesti, katere produkt je bil predstavljen v Nemški ideologiji kot izzivalna zgodovinska naloga za prihodnost.

To obravnavanje razredne zavesti delavcev je kompleksno povezano z Marxovimi razmišljanji o politični moči proletariata. Podobno dvoumno se izraža tudi tam, ko noče, da bi proletarsko državo imenovali država, in jo raje opisuje kot »politična oblika družbene osvoboditve« ²⁷ in kot »komunalna oblika politične organizacije«. ²⁸ V povečevanju »maloštevilnih, toda važnih funkcij, ki bi še

¹⁸ Ibid., str. 302–303.

¹⁹ Marx, Engels, *Nemška ideologija*, MEID, CZ, zv. 2, str. 47.

²⁰ Ibid., str. 47.

²¹ *Državlјanska vojna v Franciji*, str. 303.

²² *The Civil War in France*, str. 171.

²³ *Delavski razred ve*, da mora preiti skozi različne faze razrednega boja. Ve, da bo svobodno združeno delo le postopoma izpodrinilo pogoje suženjskega dela ... in da ne zahteva samo spremembe distribucije, ampak tudi novo organizacijsko produkcijo, ali bolje rečeno, zahteva osvoboditev družbenih oblik produkcije v sedanjem organiziranem delu (ki ga je porodila sodobna industrija), osvoboditev suženjskih okov, njegovega sedanjega razrednega značaja in harmonične nacionalne in mednarodne koordinacije. Ve, da bodo odporni pridobljeni interesi razrednega egoizma vedno znova zavirali to delo prenove. Ve, da bo sedanje »spontano delovanje naravnih zakonov kapitala, zemljiške posesti« lahko izpodrinilo le »spontano delovanje zakonov družbene ekonomije, svobodnega in združenega dela«, in sicer v dolgem procesu razvoja novih okoliščin. Hkrati tudi ve, da bo prišlo do novih velikih premikov nenadoma, le prek komunalnih oblik politične organizacije in da je prišel čas, da se to gibanje prične tako zanj kot za človeštvo. – Ibid.

²⁴ *Nemška ideologija*, str. 41.

²⁵ *Državlјanska vojna v Franciji*, str. 303.

²⁶ *V Komunističnem manifestu*, na primer.

²⁷ *The Civil War in France*, str. 171.

²⁸ Ibid., str. 173.

preostale centralni vladi«, in bi se ne smele odpraviti »zaradi splošnih nacionalnih interesov«²⁹ v času komune, ni nikakršnega namiga, da ekstremno izjemno stanje (kot je pariška komuna po potrebi morala biti) v normalnih okoliščinah ne more biti model bodočega razvoja proletarske države in njenih zapletenih notranjih ter mednarodnih funkcij. Če je zgodovinska naloga razreda, da z »novo politično obliko« izvede popolno osvoboditev dela in s tem tudi družbe kot celote izpod tiranije družbene podedovane delitve dela, kako bi lahko bila ta ogromna težava in dolgoročna naloga izvršena, če bi bile državne funkcije zreducirane na poenostavljen minimum, če je istočasno potrebno doseči tudi tisto »harmonično nacionalno in mednarodno koordinacijo« produkcije in distribucije, o kateri je govoril Marx in ki je očitno sila kompleksen problem.

Končnega »odmiranja države« si zagotovo ne moremo zamisliti brez progresivne redukcije in poenostavljanja njenih nalog in njihovega prenosa na družbeno telo »samoupravnih producentov«. Govoriti o tem, da se lahko ta proces redukcije in poenostavljanja na politični ravni izvrši s takojšnjo zamenjavo »nove politične oblike« za državo kot takšno, kjer ostanejo težave le še na področju ekonomskega osvobajanja družbe od delitve dela, pa pomeni ubirati bližnjice v prihodnost.

Družbena tla »sistematske in hierarhične delitve dela« so dejansko neločljivo povezana z »nadgradnjo centralizirane državne oblasti«, četudi ta nima kapitalističnega značaja. Resnično pa je lahko država (v procesu »dealienacije in komunalizacije«) le s težavo »odpravljena« do te meje, do katere se ustrezno spremeni podedovana družbena delitev in se s tem prestrukturira družbeni metabolizem.

Perspektiva takšnih bližnjic, razumljivih v kontekstu obrambe pariške komune, pa prinaša s seboj tudi obvezujočo karakterizacijo razredne zavesti delavcev, o kateri smo pravkar govorili. S tem, ko potrdimo, da zahtevana družbena sprememba poteka ves čas dolgega zgodovinskega procesa konfrontacij in bojev, pridobi v Marxovi koncepciji »množična komunistična zavest« poseben pomen.

Kajti na temelju svoje določenosti množična zavest štiti socialistične sile, vpletene v boj proti notranji delitvi dela in proti vzpostavitvi notranje hierarhije, nasprotno od Bakuninove elitistične vizije družbene oblasti, po kateri oblast prevzame nekaj samozvancev, ki trdijo, da znajo bolje. Seveda, če je njihov namen istoveten z namenom velike večine prebivalstva. To istovetnost lahko v obstoječih okoliščinah ustvari le delavski razred, »popolnoma zavedajoč se svoje zgodovinske naloge in junaško odločen ravnati tako, da je bo vreden«.³⁰ V tem primeru *država* takoj postane popolnoma nadzorovana prehodna »politična oblika« in zgolj sredstvo za akcijo osvoboditve, ker razlika med vladajočimi in vladanimi po definciji izgine. Zato lahko Marx ostro odgovarja na Bakuninovo vprašanje: »Nemcev je skoraj 40 milijonov. Bodo, na primer, pripadniki vseh teh 40 milijonov postali člani vlade?«, in poudari: »Seveda, kajti stvar se prične s samoupravo komune«.³¹

Drugi pomemben vidik komunistične zavesti v tej perspektivi pa je, da množična zavest lahko *premosti vrzel*, ki sedanje ostre pogoje ločuje od »nove zgodovinske oblike«, na katero se namiguje. Saj s svojo usmerjajočo silo lahko zagotavlja splošno smer razvoja, ki jo moramo vzdrževati, na minimum lahko zmanjša nevarnost vrnitve v staro stanje in nevarnost preobratov, ki bi se utegnili zgoditi pod pritiskom težav, s katerimi se sooča. Resnično, le v zgodovinsko prezgodaj dozorelih pogojih ubranjene »socialne revolucije«, ko je kapitalizem po Marxu v zponu na večjem delu planeta, lahko to veliko zgodovinsko vrzel premosti le komunistična množična zavest, ki zagotavlja vzdrževanje potrebnega boja.

²⁹ Ibid., str. 171.

³⁰ *Državljska vojna v Franciji*, str. 303.

³¹ Marx, »*Conspectus of Bakunin's Book: State and Anarchy*«, v Marx, Engels, Lenin, *Anarchism and Anarcho-Syndicalism*. Progress, Publishers, Moskva, 1972, str. 151.

5. V zadnjem in najbolj kompleksnem vprašanju bomo obravnavali Marxovo oceno položaja delavskega razreda v obstoječi *delitvi dela*, ki je ozko povezana z Marxovimi pogledi na postrevolucijsko »politično obliko« in ima velike implikacije za razvoj delavske zavesti in oblikovanje socialističnih političnih strategij. Da poudarimo glavni problem: marksistična perspektiva zelo podcenjuje drobitev delavskega razreda. Nujne posledice takšne drobitve in razslojevanja pa ostajajo neraziskane. Poudarek je na proletariatu, ki tvori »univerzalni razred«. Ta označba je primerna zlasti za poudarjanje kvalitativne spremembe od stare k novi zgodovinski obliki, vendar je glede praktičnih pritiskov bližnje prihodnosti polna nejasnosti in vprašajev. To je toliko bolj vredno pozornosti, kajti Marx v Nemški ideologiji vztraja pri tem, da je z delitvijo dela »že prav od začetka dana tudi delitev delovnih pogojev, orodja in materialov in s tem tudi razdrobitev akumuliranega kapitala na različne lastnike in s tem razdrobitev med kapitalom in delom, ter različne oblike lastnine same. Čimbolj se izoblikuje delitev dela in čim bolj narašča akumulacija, tem ostreje napreduje tudi ta razdrobitev. Delo samo obstaja lahko le s predpostavko te razdrobitve.«³²

Marx nikjer ne pove, kakšne utegnejo biti posledice dela, ki obstoja na »predpostavki razdrobljenosti«, ki jo povzroča kapitalistična delitev dela. Nasprotno, naraven razvoj poteka od občasnega in delnega do stalnega in vseobsegajočega sindikalizma v skladu z razvojem svetovne produkcije: »Kombinacija ni niti za trenutek prenehala napredovati in rasti z razvojem in rastjo moderne industrije. Zdaj je dosegla takšno raven, da stopnja, do katere se je kombinacija razvila v katerikoli državi, jasno kaže mesto, ki ga zavzema v hierarhiji svetovnega trga. Anglija, kjer je industrija dosegla najvišjo stopnjo razvoja, ima največje in najbolj organizirane kombinacije.«³³

Istočasno tudi pravi, da obstoja neustavljivo gibanje od obrambe omejenih ekonomskih skupinskih interesov k politično zavestni obrambi interesov univerzalne emancipacije,³⁴ ki jo združeni proletarski »razred za sebe izvrši z odpravo vseh razredov in z odpravo samega sebe.«³⁵

Značilno je, da Marx zgodnjo idejo o proletariatu kot »zmagovalnemu samo z odpravo sebe in svojega nasprotja«³⁶ vedno znova vse življenje ponavlja. Tako je, na primer, leta 1874 odgovoril na Bakuninovo vprašanje »Kaj pomeni to, da se proletariati transformira v vladajoči razred?«

»To pomeni, da je proletariati, namesto, da bi se individualno boril proti ekonomsko privilegiranim razredom, dobil dovolj moči, in je dovolj dobro organiziran, da v svojem boju proti tem razredom uporablja splošna sredstva pritiska. Uporabi lahko seveda samo *ekonomska* sredstva, določena z odpravo lastne značilnosti mezdnega delavca, in s tem pa *odpravi sebe kot razred*. Njegova popolna zmaga ima za posledico *konec njegove dominacije*, ker je njegov razredni karakter izginil.«³⁷

Marx sploh ne omenja, da se je potrebno ob fragmentaciji »med kapitalom in delom« itd. soočiti tudi z fragmentacijo znotraj *dela samega* kot s pomembnim problemom za proletariati – tako pred kot tudi po tem, ko si prisvoji politično oblast. Proces osvoboditve po revoluciji je zamišljen kot bistven ekonomski problem (kot smo v večini primerov videli, vključno z zadnjim odstavkom). Za zmožnost proletariata, da deluje kot združena sila, trdi, da je naravno popolnoma drugače kot pri kmečkem prebivalstvu: »Mali kmetje sestavljajo velikansko množico, katere člani živijo sicer v enakem položaju, toda ne stopajo v mnogotere medsebojne odnose . . . Kolikor žive milijoni družin v enakih ekonomskih eks-

³² *Nemška ideologija*, str. 90.

³³ *Ibid.*

³⁴ Glej, Marx, *Beda filozofije*, MEID, CZ.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ MECW, Zv. 4, str. 36.

³⁷ Marx, »Conspectus of Bakunin's Book: State and Anarchy«, str. 150.

stenčnih razmerah, ki ločijo njihov način življenja, njihove interese in njihovo izobrazbo od načina življenja, interesov in izobrazbe drugih razredov in se jim postavljajo sovražno nasproti, so razred. Kolikor so ti kmetje samo krajevno med seboj povezani, kolikor enakost njihovih interesov ne ustvarja med njimi nobene skupnosti, nikakih narodnih vezi in nobene politične organizacije, niso nikarkšen razred. Zato niso sposobni uveljavljati svojega razrednega interesa v lastnem imenu niti prek parlamenta niti prek konventa. Ne morejo se zastopati, ampak morajo biti zastopani. Njihov zastopnik mora biti hkrati . . . avtoriteta nad njimi, neomejena vladna oblast, ki jih varuje pred drugimi razredi . . . Politični vpliv malih kmetov se torej nazadnje izraža v tem, da si izvršilna oblast podreja družbo.«³⁸

Problem je, da tu mnoge Marxove izjave o kmečkem prebivalstvu veljajo tudi za delavske razred. Združena akcija in oblast slednjega ne more biti sama po sebi umevna brez prvega, ki se sooča s težavno »premislo fragmentacije znotraj prevladujoče delitve dela«. Kajti, ko proletariat ima to zmožnost, da preseže lastno fragmentacijo in podrejen položaj v obstoječi delitvi dela, je uresničitev njegove zmožnosti odvisna od dozorelosti številnih objektivnih pogojev, vključno z nekaterimi pomembnejšimi razvojnimi spremembami politične organizacije in zavestne kolektivne samodoločenosti individuov, ki tvorijo razred »svobodno združenih proizvajalcev«. Torej, sugerirati, da »stopnja kombinacije katerekoli države« ustreza »mestu, ki ga država zavzema v hierarhiji svetovnega trga«³⁹ pomeni spremeniti zgodovinsko zahtevo v nujno pridobitev. Ravno tako pričakovati globalno sindikalno povezovanje in politično delovanje združenega delavskega razreda, medtem ko kapitalistična delitev dela – in drobitev dela, kot nujna posledica – ostane nedotaknjena, pomeni zgolj priznanje dolgoročnega potenciala »univerzalnega razreda« za osvobajanje družbe izpod razredne oblasti, ne da bi se nakazale subjektivne in objektivne ter mednarodne in notranje ovire, ki morajo biti presežene v času prehoda k postavljenemu cilju. Ne moremo oporekati podmeni, da je proletariat »zmagovalen le z odpravo samega sebe«. Tudi, če upoštevamo položaj, ki ga ima delo pri združevanju normalnega delovanja družbenega metabolizma, se moramo strinjati z Marxom, da se proletariat po eni strani »ne more osvoboditi, ne da bi odpravil življenjskih pogojev za svoj obstoj«, in da po drugi strani »ne more odpraviti življenjskih pogojev, ne da bi odpravil vse nehumane družbene življenjske pogoje danes, ki se strnjujejo v lastnem položaju.«⁴⁰

S takšno izjavo samo opredelimo nujne pogoje za uspešno »družbeno revolucijo«, ne določimo pa specifičnega načina, s katerim se ta očitno začaran krog (v katerem je zmaga določenega podviga odvisna od uspešne rešitve problemov celote in obratno) lahko prekine in s katerim bo prekinjen.

Ta začarani krog ni konceptualen, je bolj zadržljiva praktična krožnost prevladujoče družbene delitve dela, saj le-ta pripisuje mednemnu delu samemu ključno vlogo v vzdrževanju družbenega metabolizma, ki strukturno ovira delo glede na njegovo možno skrajno osvobajajočo in samoosvobajajočo akcijo. Zato je marksistični zaključek neizogiben: proletariat »je zmagovalen samo z odpravo samega sebe in svojega nasprotnika« in samoosvoboditev dela je lahko izvršena le do tiste stopnje, do katere je osvobodjena družba kot celota. Sporno vprašanje, ki nas zanima, je istočasno vprašanje delitve dela in položaja proletariata (ali dela) v njej. Vprašanje je, kako zlomiti močan primež družbene delitve dela nad delom, ne da

³⁸ Marx, *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, Komunist 1984, str. 107–108.

³⁹ Za nas je ob prepoznom spoznanju dovolj, če menimo o Združenih državah, da vidimo, kako problematična je Marxova stipulativna posplošitev »razvoj in rast moderne industrije« in napredovanje mednarodne delitve dela, ki bi, po Marxovem obrazcu, morala prinesiti kar najvišjo stopnjo »kombinatoričnosti« in ustrezno najvišjo raven organizirane in povsem zavedne politične borbenosti, sta odgovorela pri doseganju predvidenih rezultatov. Za razlago dejanskega trenda ameriškega razvoja – često opisanega kot »integracija delavskega razreda« – z njegovim morebitnim preobratom vred, je povsem nujno vpeljati neko število kvalifikativnih okoliščin, katerih ni najti v Marxovem izvornem okviru ugotovitev.

⁴⁰ MECW, zv. 4, str. 37.

bi istočasno spravljali v nevarnost življenjsko pomembne funkcije družbenega metabolizma. Neizogibno je, da so v tako obsežnem in kompleksnem vprašanju tako subjektivni in objektivni kot tudi družbeno ekonomski vidiki med seboj nerazrešljivo prepleteni. *Subjektivno*, le delo samo lahko izvrši nalogo »za sebe«, kar zahteva nujen razvoj zavesti delavskega razreda. Na drugi strani pa niso pokazane objektivne določnice, ki dejansko poganjajo razvoj totaliziranja razredne zavesti – v nasprotju z delno zavestjo in zavestjo ozkih lastnih interesov – namesto da bi bila razredna zavest osnovana kot družbena sila, ki bi ustrezala svoji »zgodovinski nalogi«, je njena nujnost le postulirana.

Nadalje, politična konfrontacija dela s kapitalistično državno formacijo (zanjo se mora najti ustrezná oblika) je nujna izhodiščna točka in ne more biti več kot to. Kajti osnovni problem je, kako preseči podedovano delitev dela, kar je izvedljivo samo z radikalnim prestrukturiranjem celotnega ekonomskega okvira. Iz tega paradoksalno sledi, da ves čas celotnega procesa prestrukturiranja ostaja popoln političen nadzor družbe. Različne komponente celotne družbe, vključno z delom, se morajo pod vodstvom nove »politične oblike« prilagoditi dosegljivi ravni akcije. Samo »nova politična oblika« ima namreč tak položaj, da lahko nadzoruje celotni proces, čeprav je bila mišljena, da se ustanovi zgolj kot izhodišče socialistične preobrazbe.

V tem primeru lahko jasno vidimo eno najbolj perečih Marxovih teoretičnih težav. On resnično ne more potrditi (priznati) drobitve in razslojevanja dela, kajti to bi zelo zapletlo, dokončno spodkopalo njegovo zamisel o prehodnih »političnih oblikah«. Kajti, če se objektivni *delni interesi* različnih skupin delavcev – ki jih neizogibno poraja strukturalna fragmentacija dela – javljajo v obliki konfliktnih zahtev, potem »*splošni interes*«, ki ga nalaga in brani »nova politična oblika«, ni tako sam po sebi umeven, kot bi bil ob predpostavki *združenega dela*. Takšna predpostavka neupravičeno zapostavlja že prej spoznano »premislo drobitve dela.«

Če damo torej polno težo nujni fragmentaciji dela, s tem priznamo, da ima izvajanje *tradicionalnih* funkcij države v celotnem zgodovinskem obdobju širok odprt prostor, kar pomeni vse dotlej, dokler ne bo drobitev dela uspešno zatrta v materialnem, političnem in ideološkem pomenu, z odpravo (Aufhebung) družbene delitve dela. To jasno pomeni, da proletarska država notranje ne more biti preprosto obramba proletariata pred bivšim vladajočim razredom, ne glede na funkcije, ki bi jih utegnili imeti v svojih zunanjih odnosih. Prvenstvena notraja funkcija proletarske države postane prej ali slej – po relativno kratkem času – arbitražna številnih zapletenih, celo nasprotnih delnih interesov zaradi družbene delitve dela, ki še traja. Zato proletariat more – in pod takšnimi pogoji mora – naperiti »diktaturo proti sebi«, sicer se lahko izkaže, da ni vredna idealnih zapovedi nekaterih brezpogojnih moralnih imperativov. (To navaja Lukács v svoji knjigi »Vloga morale v komunistični produkciji«).

Marxove teoretične težave le delno izvirajo iz njegove prvotne povezave »univerzalnega razreda« s »kategoričnim imperativom, naj ruši vsa razmerja, v katerih je človek ponižano, zaslužnjeno, prezirano bitje.«⁴¹ Dejansko si prizadeva

⁴¹ Marxova italika. Gre za to, kako Marx opredeli vlogo proletariata v kontekstu »kategoričnega imperativa«, ki se tu nanaša na: »v Franciji je delna emancipacija temelj univerzalne emancipacije, v Nemčiji pa je univerzalna emancipacija *conditio sine qua non* sleherne delne emancipacije. V Franciji obstaja dejansko postopne osvoboditve, v Nemčiji je dejanska emancipacija, ki mora roditi popolno svobodo, nemogoča.

Izhajajoč iz takšne predpostavke, Marx še dalje postavi vprašanje: »Kje potemtakem obstaja resnična možnost za nemško emancipacijo?« in odgovarja: »Znotraj razreda z radikalnimi okovi, razreda meščanske družbe, ki pa ni razred meščanske družbe, stanja, ki je ukinitve vseh stanj, sfere z univerzalnim značajem zaradi njene univerzalne trpljenja in z zahtevami po nikakršni delni pravici, saj se ji ne dogaja nič delno krivičnega, pač pa le neprestana univerzalna krivica; ta razred se ne more več sklicevati na zgodovinski, pač pa na človeški naslov, razred, ki ne stoji le na eni skrajnosti nasprotujočih si posledic, pač pa na zaokroženih nasprotjih glede na predpostavke položaja v Nemčiji: je končno sfera, ki samega sebe ne more osvoboditi, ne da bi se osvobodila vseh družbenih sfer, s tem pa tudi osvobodila vse ostale družbene sfere, kar je dobesedno, popolna izguba človeka, zato to dobi le preko ponovno dobljenega človeka. Ta *razkroj* družbe kot delnega stanja je »proletariat«.

za svetovno zgodovinsko vlogo in naloge, ki ju »socialistični pisci pripisujejo . . . polno oblikovanemu proletariatu«⁴² na osnovi objektivne družbene zgodovinske nuje. Zato vztraja pri tem, da ni odločilnega pomena »vprašanje, kaj ta ali oni proletariati ali celo ves proletariati trenutno smatra za svoje cilje. Vprašanje je, kaj proletariati je in kaj bo v skladu s svojim bistvom zgodovinsko prisiljen storiti«⁴³ Vendar pa, ko postulira razvoj popolnoma ustrezne proletarske razredne zavesti, vpriči prenašljivosti družbene revolucije, pod pogoji globalne moči kapitala, je prisiljen trditi, »da se velika večina angleškega in francoskega proletariata že zaveda svoje zgodovinske naloge in stalno razvija zavest v popolno jasnost«.⁴⁴ Torej se nagiba k anticipaciji, da bo razplet dogodkov veliko manj problematičen, kot bi bilo moč sklepati po zgodovinskih dokazih. Tako si je zamišljal tudi globalno sindikalizacijo in njej ustrezno politično borbenost.

Prihodnost dela

Posledica tega pa je, da na eni strani številni in precej dvoumni predlogi zapolnjujejo vrzel med obstoječim stanjem zadev in dolgoročno zgodovinsko anticipacijo, na drugi strani pa nekatere pomembne značilnosti obstoja delavskega razreda ne morejo dobiti prave teže. V prvi kategoriji je dovolj pomisel na trditve kot npr. »proletariat je zmagovalen le, če odpravi sebe in svojega nasprotnika«, kar je nesporno v svojih skrajnih implikacijah, vendar polno ugank glede potrebnih korakov, ki jih mora storiti za svojo uresničitev potencialno »univerzalen in samopresegaajoč«⁴⁵ proletariati. Glede druge kategorije pa zgodovinski razvoj daje ogromno primerov, ki zahtevajo veliko diskusije, od »socialnega šovinizma«⁴⁶ strank delavskega razreda v prvi svetovni vojni do izkoriščevalnih odnosov zahodnega delavskega razreda do »Tretjega sveta«. Torej je zelo problematično trditi, da bo tedaj, »ko se bo delo nekoč osvobodilo, postal sleherni človek delavec in produktivno delo ne bo več razredna lastnost.«⁴⁵

Kajti takšna izjava samo predpostavlja, da osvoboditev vsebuje univerzalno delitev dela vseh članov družbe, istočasno pa ne opredeli pomena »produktivnega dela«, in kar je morda še bolj pomembno, ignorira najbolj resno vprašanje glede drobitve in notranje delitve dela: nujno in naglo rast *pomanjkanja delovnih priložnosti* v okviru kapitalističnega tehnološkega razvoja.

Edini kontekst, v katerem se Marx loteva tega vprašanja, zadeva notranjo neustreznost kapitalističnega knjigovodstva v iskanju blagovnega trga za produktivni potencial dela, ki nezadržno raste. Marx opisuje proces razvoja »velike industrije«⁴⁷ in ga dejansko obravnava precej dvoumno, kajti to se ne more zgoditi, preden ni zavirajoč okvir kapitala učinkovito zlomljen – kar ima za posledico: »Delo se ne prikazuje več tako zelo vključeno v produkcijski proces, kot se nasprotno človek do samega produkcijskega procesa obnaša kot varuh in regulator . . . (delavec) stopa poleg produkcijskega procesa, namesto da bi bil njegov

Zatorej se proletariati popolnoma prilaga h »kategoričnemu imperativu za zrušenje vseh vzpostavljenih razmerij«; medtem ko je imperativna konotacija tega miselnega toka kasneje v veliki meri odstranjena, pa mnogi njegovi vitalni vidiki – vse od razlage razvoja »univerzalnega razreda«, od »drastičnega razkroja družbe, predvsem srednjega sloja«, pa vse do opredelitve razmerja med delostjo in univerzalnostjo, glede pogojev za emancipacijo – ostajajo osrednja točka v Marxovem mišljenju, skozi celotno njegovo življenje. »Citati iz MECW, zv. 3, str. 186–87).

⁴² MECW, zv. 4, str. 36.

⁴³ *Ibid.*, str. 37 (Marxova italika). Tu lahko vidimo Lukácssev model razredne zavesti v Marxovem razlikovanju med »kaj proletariati v danem trenutku vidi kot svoj cilj«, in kaj »popolnoma izoblikovanemu proletariatu«⁴⁸ pripisujejo socialistični avtorji (tj. »psihološko«⁴⁹ v nasprotju z »imputirano«⁵⁰ razredno zavestjo, z Lukácssevimi izrazi). Vsekakor je temeljna razlika v tem, da Marx pričakuje izvršitev svoje verzije »pripisane zavesti«⁵¹ razredu kot *celoti*, strinjajoč se s spremembami njegovega bivanja pod zgodovinskim bremenom. Lukács pa pripisuje Partiji funkcijo dejanskega »nosilca«⁵² in »uteleženja«⁵³ proletariatu »imputirane«⁵⁴ razredne zavesti.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Marx, *Državljska vojna v Franciji*, str. 301.

glavni agent. V tej preobrazbi se kot veliki temeljni steber produkcije in bogastva ne prikazuje neposredno delo, ki ga človek sam opravlja, ne čas ki ga dela, ampak prilagajanje njegove lastne obče produktivne sile, njegovo razumevanje narave in njegovo obvladovanje po njegovem bivanju kot družbenem telesu – z eno besedo, razvoj družbenega individua.⁴⁶

Tu Marx ponovno poudarja nespravljiva protislovja, s katerimi se ukvarja in zaključuje svoje razmišljanje s številnimi mogočnimi imperativi:

»Kraja odtujenega delovnega časa, na kateri temelji sedanje bogastvo, se prikazuje kot bedna podlaga nasproti tej na novo razviti podlagi, ki jo je ustvarila velika industrija sama. Brž ko pa je delo v neposredni obliki prenehalo biti neposredni vir bogastva, delovni čas *ni več in ne sme več biti* njegova mera in zatoorej menjalna vrednost (mera) uporabne vrednosti. Surplusno delo množice *ni več* pogoj za razvoj občega bogastva, prav tako kakor *ne* nedelo nekaterih za razvoj občih moči človeške glave. S tem se zruši *produkcija, ki se upira na menjalno vrednost* in neposredni materialni produkcijski proces zadobi samo formo, (ki je odvrгла) bornost in konfliktnost . . . Produktivne sile in družbeni odnosi – oboje različne strani razdvaja od družbenega individua – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo, da bi produral iz svoje bornirane podlage. In factu pa so to materialni pogoji, da *bi jo vrgli v zrak.*«⁴⁷

Težava je v tem, da delo preprosto *ne more* – četudi bi idealno moralo – prenehati obstajati kot vir bogastva niti delovni čas kot njegovo merilo, vse dotlej, dokler ima družba nadzor nad kapitalističnimi določenostmi. Enako pa v takšnih okoliščinah menjalna vrednost *ne more* prenehati obstajati kot merilo uporabne vrednosti niti ne moremo preprosto predpostavljati, da se na temelju *idealnih* implikacij teh razmerij – ki spreminjajo kapitalistični sistem v *zgodovinski* anahronizem, vendar nikakor takoj viden in materialno otipljiv, produkcijski način, ki temelji na menjalni vrednosti, *dejansko* podre. Torej, kolikor časa lahko kapital najde nova tržišča za ekspanzijo po širokem področju svoje globalne oblasti, toliko časa ostane neuresničljivost družbenega individua zgolj latentna kontradikcija te družbe, namesto, da bi svoje ozke temelje razpihnili »do nebeških višav«. ⁴⁸ Če upoštevamo zgodovinski spoznaven razvoj inherentne težnje kapitala k drastični redukciji potrebnega delovnega časa, in ne predpostavljamo, *ipso facto*, zloma kapitalističnega sistema (čeprav je takšen zlom konceptualno naznačen z *dolgoročno* in *polno* artikulacijo te težnje), potem postane jasno, da se moramo tu soočiti s pomembnejšo *negativno* silo, ki raje dolgo časa vzdržuje kapital, kot da bi v predvidljivi prihodnosti ponudila delu kakšno ugodnost. Kajti omenjena težnja lahko v svojem neposrednem vplivu samo še naprej deli in drobi delo, ki svoje različne segmente ločuje, namesto da bi prispeval k globalni »združitvi« in homogenizaciji, kot je anticipirano v Marxovi perspektivi.

Delitev dela

Razdrobitev in delitev dela se pojavljata v naslednjih glavnih vzrokih, ki ustrezajo dokaj različnim objektivnim delitvam interesa:

1. v vsaki posamezni skupini ali sekciji dela;
2. med različnimi skupinami delavcev, ki pripadajo isti nacionalni skupini;
3. med nacionalno različnimi delovnimi telesi, ki si v mednarodni kapitalistični konkurenci nasprotujejo, nasprotja pa se lahko izražajo od najmanjšega do največjega obsega, vključno z možnim spopadom interesov v obliki vojne;

⁴⁶ Marx, Kritika politične ekonomije 1857/58, DE, 1985, str. 505.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 506.

⁴⁸ Nezavedno v smislu delovanja na način atomistične totalizacije – tj. kot *delna* anticipacija bolj ali manj brezobzirno zavrnjenih pričakovanj, in sicer z ustvarjeno povratno informacijo, ki prihaja od nezaželjenih posledic *post festum* kolektivnih medsebojnih vplivov – pa tudi izvršenih preko tržišča in podobnih nosilcev ter institucionalnih posrednikov.

4. delovna sila razvitih kapitalističnih držav – relativni koristniki globalne kapitalistične delitve dela – v nasprotju z mnogo bolj izkoriščano delovno silo »Tretjega sveta«;

5. delo v zaposlovanju – politično in organizacijsko neartikulirano v nasprotju z in ločeno od interesov »neplačanih« in brezposelnih, vključno z vedno številnejšimi žrtvami »druge industrijske revolucije«.

Drobitev in delitev interesov v okviru *dela samega* je zelo pomembno vprašanje, saj je njuna neizogibna posledica, tako pred revolucijo kot po njej, opiranje na državo, ki pa je v teoriji predvidena kot najbolj jasna neposredna tarča socialistične revolucije. Meščanska država dejansko najde podporo pri različnih skupinah dela, predvsem zaradi »zaščite«, ki jo daje s pravno podporo in varstvom objektivno oblikovane zgradbe delitve dela. Zadostuje, da se spomnimo množice različnih ukrepov, ki jih v te namene sprejema država: od zakonodaje o minimalnih zajamčenih mezdah in socialni varnosti do uvedbe zaščitnih tarif in drugih nacionalnih ovir, od internega uravnavanja razmerja sil proti »ekscesom« do začetkov mednarodnih podjetij, ki zagotavljajo največjo prednost nacionalno vodilnemu razredu in obenem dajejo tudi nekaj relativnih prednosti nacionalni delovni sili.

Seveda pa lahko meščanska država svojo »zaščitniško« funkcijo izvaja v imenu drobljenih in deljenih skupin dela le toliko časa, dokler ta funkcija ustreza interesom objektivno vladajočega razreda v celoti. Ta okoliščina pa je tudi temelj, na katerem lahko država različne frakcijske interese na njeni strani odvrča od bolj ali manj latentne družbene konfrontacije. Ne moremo pa dovolj poudariti, da tukaj ne govorimo o nekaterih zanemarljivih stopnjah deljenih interesov v razvitih kapitalističnih državah. Kajti ravno glede družbene delitve dela, ki povzroča, reproducira in konstantno krepi drobitev in notranjo delitev dela, ima prav delo samo velik pridobljen interes za trajno *socialno stabilnost* (od tod težnja po »liniji najmanjšega odpora«), ki je življenjsko pomemben pogoj za njegovo lastno reprodukcijo.

V normalnih okoliščinah je torej notranje drobljeno in deljeno delo v oblasti ne samo vladajočega razreda, temveč tudi objektivnih zahtev obstoječe družbene delitve dela. Tu se paradoksalno in problematično manifestirajo interesi, ki so v območju materialno in institucionalno uveljavljenega (in samouveljavljanja do neke mere) družbenega metabolizma, skupini dela in njegovemu nasprotniku. Delo se lahko teh paralizirajočih pritiskov začasno osvobodi le v času čisto elementarne krize – ko je v vprašanju trajno funkcioniranje samega osnovnega družbenega metabolizma, v času popolnega ekonomskega razsula ali kot rezultat dramatične dezintegracije meščanske države po izgubljeni vojni.

V okoliščinah takšnih elementarnih strukturnih kriz lahko delo uspešno zagovarja, da je upravičeno edina možna vodilna alternativa etablirani ureditvi v vseh svojih razsežnostih, od osnovnih materialnih življenjskih pogojev do najbolj zapletenih ideoloških in političnih vidikov družbenega diskurza. Tudi pomembno vprašanje o podvrženosti države učinkoviti kontroli dela se lahko pojavi v natančno istih okoliščinah *hegemonske krize* (to je krize meščanske hegemonije). Delo lahko sicer uspešno strmoglavi meščansko državo in prevzame kontrolo nad ključnimi političnimi regulatorji družbenega metabolizma in tako *vpeljuje* potrebne procese *radikalnega prestrukturiranja*, medtem ko »država delavcev« ne more *odpraviti* podedovane družbene delitve dela, razen v toliki meri, kolikor neposredno zadeva lastništvo proizvodjalnih sil. »Nova politična oblika« tudi ne more preprosto odpraviti drobitve in notranje delitve dela, ki je vraščena v podedovane produkcijske elemente in prakse družbe ter je z njimi povezana. Kajti te zahtevane spremembe obsegajo celoten proces prestrukturiranja z vsemi njegovimi objektivnimi in subjektivnimi omejitvami, ki se do velike mere izogonejo moči direktne politične intervencije.

Tu lahko vidimo vznemirjajočo »novo krožnost« med postrevolucijsko »civilno družbo« z njeno delitvijo dela na eni strani ter proletarsko državo na drugi strani. Kajti različne sekcije drobljenega in notranje deljenega dela še dolgo časa po revoluciji potrebujejo zaščito države, ne le pred bivšimi vladajočimi razredi, temveč tudi zaradi samih sebe, ker so situirani v okviru še vedno obstoječe družbene delitve dela. Torej si paradoksalno ustvarijo močno izvršilno oblast proti samim sebi in jo vzdržujejo ves čas procesa prenove. Ta situacija se ne razlikuje dosti od situacije francoskih kmetov, ki so bili pod Napoleonom Malim podvrženi lastni državnim oblikam, kot rezultat fragmentacije, dokler ni Napoleon Bonaparte omogočil bonapartistični eksekutivni oblasti, da si je podredila družbo – po Marxovi analizi.

Da je nov začaran krog med postrevolucionarno civilno družbo in njeno državo popoln, pa država ni le manifestacija trajajoče delitve dela, temveč je tudi hierarhičen vrh sistema odločanja. Potemtakem ima država močan lasten interes, da bi neomejeno obdržala najvrstejšo možno oblast nad procesom celotne preobrazbe in tako bolj utrdila kot oslabilo etablirano družbeno delitev dela, s katero si postrevolucionarna država zaradi svoje strateške vloge ustvari najbolj privilegiran položaj. (Tu spet lahko vidimo, da tolikokrat obravnavan problem »birokratskih privilegijev« preprosto ni vprašanje ljudi, ki so v to vpleteni, ampak predvsem vprašanje ohranjanja objektivno »privilegiranega«; to je, funkcije države v celotnem družbenem metabolizmu, kar je strateško življenjskega pomena. Stalno izvrševanje teh privilegiranih funkcij, izvršuje jih ločeno telo, bo zagotovo našlo subjektivni ekvivalent na ravni »birokratiziranega državnega osebja«, brez alternativne oblike družbene kontrole, ki bi temeljila na vedno večji in resnično aktivni množični udeležbi).

Podrejenost postrevolucijske civilne družbe »novi politični obliki« družbene eksekutive v zgodnjih fazah prehoda je zlasti in predvsem posledica drobitve in notranje delitve, ki jo je »podpisala in zapečatila« podedovana delitev dela. To pa otežijo še nekatere specifične značilnosti strukturne nerazvitosti, vključno s tako imenovano »aziatsko zaostalostjo«, zaradi relativno neugodnega položaja celokupne delovne sile dežele v mednarodni delitvi dela. Pri objektivnih strukturnih pogojih danega družbenega metabolizma in težavnih materialnih ter institucionalnih ovirah pri prestrukturiranju moramo poudariti, da se politično »najtežji« pogoji razvoja porajajo povsod, celo v gospodarsko bolj razvitih državah, ki imajo najdaljšo zgodovinsko tradicijo liberalne demokracije. Kajti ugodnejše gospodarske razvitosti in liberalne demokratične tradicije ne odpravljajo neustavljivo negativne determinante drobitve in notranje delitve dela. Zato same po sebi ne podpirajo anticipacije nekaterih teoretikov nove leve in nekaterih vodilnih politikov laburistične leve, ki v teh okoliščinah vidijo nekakšno a priori jamstvo v zvezi s pričakovani demokratične socialistične preobrazbe v razvitih kapitalističnih državah.

Poleg tega pa morajo nove vrste politično administrativnih regulatorjev, skladno z inherentno nujnostjo preobrazb, ki se ne more izogniti napadu na temelje kapitalističnega tržnega gospodarstva, nadomestiti ukrepe liberalnih demokracij, ki paradoksalno brez prizivnih središč zrastejo iz absolutne materialne tiranije tržišča. Novi politično administrativni regulatorji se razširijo tudi na prej »neregulirana« področja družbene interakcije. In v tem pogledu ne razveseljuje dejstvo, da je liberalno demokratičen okvir relativno »neregulirane« regulative mogoč in izvedljiv zgolj zaradi velike materialne diskriminacije moči kapitalističnega tržišča, ki v normalnih okoliščinah minimalizira potrebo po neposrednem (političnem) vmešavanju v vsakodnevno življenje posameznikov. Kajti ostaja dejstvo, da družbeno potrebna odstranitev (ni pomembno kako slepa in anarhistična) samourejevalnih vzvodov »liberalne tržne demokracije« ustvarja na poli-

tični ravni institucijsko praznino. Torej, manj ko postrevolucionarna civilna družba uspe institucionalno oblikovati in braniti objektivne interese različnih skupin na resnično kooperativni osnovi, večja sta moč državne eksekutive in prostor za vsiljevanje »politične avtonomije« stalinističnega tipa.

Torej je razumljivo (a nikakor ne brez »zgodovinske ironije«), da se kot posledica stalinistične zlorabe oblasti pojavljajo teorije o »tržnem socializmu«. Te teorije iluzorno predlagajo, da bi se *socialistična demokracija* uspela rešiti tako, da bi se vzpostavili samourejalni mehanizmi modificiranega kapitalističnega tržišča, ki bi bili pod »državnim nadzorom«. Težava teh teorij pa je v tem, da z ustvarjanjem takšnih »delno nadzorovanih tržišč« resnično ničesar ne rešimo, celo če ne upoštevamo protislovij, ki so nujno prisotna v takšnih akcijah, saj so na eni strani težnje k nedopustni popolni restavraciji kapitalizma, na drugi strani pa je vidno ponovno potrjevanje avtoritarnih političnih protiukrepov, ki naj bi preprečevali uspešno uporabo teh teženj. Tovrstne strategije v najboljšem primeru le odložijo pomembno, a ne edino ali prvenstveno, vprašanje radikalnega prestrukturiranja »ekonomskega« problema, ki bi lahko bilo rešeno v okviru ozkih, »k učinkovitosti orientiranih« parametrov idealiziranega tržišča. Čudno, zdi se, da zagovorniki »tržnega socializma« pozabljajo, da nujnost socialistične preobrazbe izvira na prvem mestu iz neizogibne krize družbenoekonomske ureditve, ki oživlja popolnost in univerzalno dominacijo strukture »živih nasprotij«: samouravnlalni trg, le-tega hočejo zdaj rešiti in ga uporabiti kot varni temelj za demokratičen socialističen razvoj.

Socialistična zavest

Morda je za socialistično teorijo največja težava v vprašanju, kako premagovati drobitev in notranjo delitev dela, da se pri tem ne zmanjšujejo problemi v zvezi z neposrednim sklicevanjem na idealizirano razredno zavest, zagovarjati »enotnost« kot željeno rešitev, obenem pa zanemarjati objektivno materialno osnovo obstoječe drobitve, ki je inherentna v trajajoči delitvi dela.

Kot smo videli, Marx ni dopuščal neposrednega sklicevanja na idealizirano proletarsko razredno zavest, razen v polemičnem kontekstu, ki mu ga je narekovala potreba, da brani Pariško komuno pred sovražnim tiskom. Vendar je zanesljivo pričakoval, da se bo skozi zgodovinski razvoj kapitalistične družbene ureditve pod vplivom neizprosnega razvoja produkcijskih potencialov in protislovij takšne ureditve porodilo tisto, kar je sam imenoval »komunistična množična zavest«, skupaj s popolnoma ustrežno institucijo v obliki globalnega sindikalizma in temu ustrezajoče politične bojevitosti. Takšna pričakovanja pa so dokaj problematična, vendar ne zgolj po zaslugi prepoznega spoznanja, kot lahko vidimo danes. Dejansko so nekatere nejasnosti v Marxovih lastnih analizah že nakazovale to smer, kot smo zgoraj videli.

Da zaključimo: Dokler drobitev in delitev s svojim vplivom na »neenakomeren razvoj« in mednarodno delitev dela, ki sta neločljiva od različnih stopenj eksploatacije dela, pomagata kapitalu pri odpravljanju njegovih protislovij, toliko časa je malo verjetno, da se bodo materializirali v mejah in strukturnih omejitvah kapitalističnega družbenega reda (produkcije) in kasneje združitve dela, kot jih je anticipiral Marx.

To seveda socialistični množični zavesti ne zmanjšuje pomembnosti. Narobe, vitalni družbeno zgodovinski funkciji takšne zavesti daje le še večjo podporo. Saj si popolne uresničitve socialističnega projekta ne moremo zamisliti brez integriranja in izpopolnjevanja zavestnega upravljanja združenih proizvajalcev s svojimi problemi (čeprav, seveda, ne neposredno) v globalno povezanem okolju, ki ga v prvi vrsti »nezavedno« povzroča kapitalizem.

Ravno iz tega razloga se lahko sklicujemo na vedno bolj pomembno izpopolnjevanje družbene zavesti samo z istočasnim priznanjem nujnih *materialnih pogojev* za preseganje dane drobitve, pod katerimi razvoj te zavesti postane najprej uresničljiv. Kajti, drobitve dela ne moremo odpraviti niti s »socializacijo produkcije« niti je ne moremo preseči v smislu globlje vraščenosti materialne strukture v podedovano delitev dela. Dolgo po socialistični politični revoluciji pa mora nujno materialno posredovanje, o katerem je govor, in ki je označeno z vitalno sposobnostjo povzročiti napredno zmanjševanje utesnjevalne vloge podedovanih *določil*, ostati uravnelni okvir družbenega življenja, in sicer v celotnem zgodovinskem prehodnem obdobju.

IVAN BERNIK

Neformalne dejavnosti v slovenski družbi

Izbiro teme in konceptualizacijo letošnjega slovenskega srečanja sociologov (srečanje je bilo na Otočcu pri Novem mestu 28. in 29. maja) sta spremljala najmanj dva utemeljena pomisleka. Prvi se je nanašal na poimenovanje teme srečanja. Ni bilo težko najti argumentov za trditev, da je pojem »neformalne dejavnosti« neprecizen ter precej sociološko amorfen. Če se z neformalnostjo razume določena stopnja spontanosti, fluidnosti ter ad hoc organiziranosti družbenega ravnanja oziroma določena stopnja strukturnega determinizma v družbenem življenju, potem je to oznako mogoče uporabiti pri obravnavi kateregakoli družbenega ravnanja. Vsaka družbena dejavnost je v tem primeru preplet »formalnega« in »neformalnega«. Tudi če ima takšno razumevanje neformalnega določen sociološki smisel, pa je nedvomno preohlapno kot izhodišče za zasnovo sociološkega strokovnega srečanja. Težnja po preciznejši opredelitvi neformalnega pa se sreča z ugotovitvijo (ki jo sociologija dolguje G. Simmlu), da je za pojavno pestrostjo in fluidnostjo družbenih interakcij mogoče razbrati določene stabilne forme oziroma bolj ali manj strukturirane vzorce. S tega vidika je razlikovanje med formalnim in neformalnim v družbenem življenju pravzaprav spoznavno neproduktivno. Konceptualizacija teme strokovnega srečanja se je skušala tem dilemam izogniti tako, da je deskriptivno določila vrsto delovnih, političnih in kulturnih »neformalnih« aktivnosti. Njihova skupna značilnost naj bi bila v tem, da potekajo zunaj/mimo formalno (uradno«) organiziranih družbenih tvorb. Kljub tej opredelitvi (ali pa morda prav zaradi nje) je bila konceptualizacija teme v veliki meri teoretsko nedoločena ter zato v najboljšem primeru le preliminarina.

Drugi pomislek, ki je bil, predvsem praktičen, pa bi bilo mogoče strniti v vprašanje, ali sociologija v Sloveniji razpolaga s takšnim znanjem o »neformalnih dejavnostih«, ki zagotavlja ustrezno izhodišče za zanimivo in produktivno strokovno srečanje. Ta pomislek temelji na dejstvu, da so – kot je to mogoče razbrati že iz prejšnjega odstavka – te dejavnosti družbeno manj »vidne« in zaradi tega tudi raziskovalno posebno zahtevne. S tem je mogoče vsaj delno pojasniti, zakaj doslej v Sloveniji ni bilo raziskav, ki bi se posebej in sistematično ukvarjale s to problematiko. Ob tem se je samo po sebi zastavljalo vprašanje, ali je v takšnih okoliščinah strokovno srečanje lahko kaj več kot kolektivni preizkus sociološke imaginacije s povsem negotovim rezultatom.

Oba pomisleka je treba upoštevati pri presojanju rezultatov strokovnega srečanja. Nemogoče bi bilo namreč od srečanja pričakovati, da se bo izteklo v vsestransko ter logično koherentno osvetlitev manj »vidne« plati procesov v slovenski družbi. V danih razmerah bi bilo mogoče govoriti o uspehu srečanja, če bi po eni strani zagotovilo »inventarizacijo« obstoječega znanja, po drugi strani pa izostrilo ključna raziskovalna vprašanja in dileme v zvezi z »neformalnimi dejavnostmi« v slovenski družbi.

Pregled pisemenih prispevkov (ki so bili objavljeni v zborniku Neformalne dejavnosti v slovenski družbi) ter rezultatov razprav dopušča ugotovitev, da se je srečanje približalo obema od navedenih ciljev ter si izognilo glavnim nevarostim,

ki so bile povezane z izbiro teme. Številčnost in raznovrstnost pisemenih prispevkov sta pokazali, da je sociološko vedenje o »neformalnih dejavnostih« bolj temeljito, kot bi bilo mogoče sklepati na prvi pogled, ter da se na tej podlagi dokaj jasno kažejo nadaljnje raziskovalne perspektive. V tem zapisu ne nameravamo povzemati vsebine posameznih prispevkov in razprav, pač pa bomo skušali oblikovati nekatere splošne sklepe, hipoteze ter raziskovalne dileme, ki so neposredno ali posredno utemeljene na rezultatih strokovnega srečanja. Tako bomo skušali vsaj delno podkrepiti trditev, da se je strokovno srečanje produktivno spopadlo s problemi, ki so bili inherentni obravnavani temi.

a) Na splošni ravni je mogoče oznako »neformalne dejavnosti« razumeti kot oznako za vsa družbena ravnanja, ki se izmikajo nadzoru nad dominantnim institucionalnim redom. »Neformalne« in »nevidne« so torej le glede na dominantne družbene norme in regulativne mehanizme. To pa ne pomeni, da te dejavnosti niso bolj ali manj organizirane in regulirane; njihov obstoj je dejansko znak obstoja paralelnega oziroma paralelnih normativnih redov v družbenem sistemu. V situaciji, ko so »neformalne« dejavnosti močno razširjene, je mogoče govoriti o »izpraznitvi« dominantnega institucionalnega reda ter o oblikovanju alternativnega reda. Metaforično rečeno – znotraj družbe se poraja »druga družba«, v kateri ljudje zadovoljujejo velik del svojih vitalnih potreb. Nefunkcionalnost dominantnega institucionalnega reda izvira iz njegove togosti; oblikovanje paralelnega reda izvira iz njegove togosti; oblikovanje paralelnega oziroma alternativnega reda pa je prilagoditev grozeči anomiji. Ti »dve (ali pa celo več) družbi« v družbenem sistemu nista nujno v konfliktu, ampak sta lahko v svojevrstni simbiozi, ki celo zagotavlja stabilnost sistema. Tako je mogoče trditi, da je razprava o »neformalnih dejavnostih« v slovenski družbi opozorila na pojav, ki presega slovenske in jugoslovanske meje ter je po vsej verjetnosti značilen za večino evropskih socialističnih družb.

b) »Druga družba« omogoča zadovoljevanje različnih individualnih ter kolektivnih potreb. Srečanje je potrdilo, da je kot izhodišče za podrobnejše obravnave smiselno razlikovanje med dejavnostmi, ki so usmerjene v proizvodnjo materialnih dobrin in storitev, ter »neformalnimi« (precizneje – alternativnimi) političnimi in kulturnimi aktivnostmi. Funkcija prvega kompleksa dejavnosti je zadovoljevanje potreb po življenjskem standardu ter socialni varnosti. Alternativne politične aktivnosti so usmerjene k uveljavitvi novih političnih interesov ter novih oblik političnega delovanja, alternativna kulturna gibanja pa težijo k uveljavitvi inovacij pri ustvarjanju kulturnih vrednot. Očitno je, da ne gre le za različna področja »neformalnih dejavnosti«, ampak imajo te dejavnosti bistveno različno vlogo v reprodukciji oziroma spreminjanju družbenega sistema. Medtem ko so raznovrstne produkcijske dejavnosti dopolnilo neučinkovitih in togih »formalnih« sistemov produkcije materialnih dobrin in storitev, pa so alternativne politične in kulturne dejavnosti neposredno ali posredno usmerjene k spreminjanju dominantnega političnega in kulturnega institucionalnega reda. S tega vidika je treba tudi preoblikovati trditev o kompatibilnosti dominantnega institucionalnega reda in »druge družbe«. Ta trditev nedvomno velja za produkcijske aktivnosti, ni pa je mogoče popolnoma posplošiti – kot predlaga že sam izraz »alternativne« – na politične in kulturne aktivnosti. Njihov status je odvisen predvsem od odprtosti oziroma togosti dominantnega institucionalnega reda. V odprtem institucionalnem redu je pravzaprav težko govoriti o alternativnih dejavnostih, saj se alternative sproti »pretvarjajo« v sestavino političnega in kulturnega pluralizma.

O bistveni razliki med obema področjema »neformalnih« dejavnosti so zgovorno pričali prispevki za strokovno srečanje. Zgolj iz številčnosti in pretežno empirične naravnosti prispevkov o »neformalnih« proizvodnih dejavnostih je bilo mogoče razbrati, da je to področje temeljiteje raziskano kot področje alternativnih političnih in kulturnih aktivnosti. Takšno stanje je mogoče vsaj deloma pojasniti s tem, da je prvi kompleks dejavnosti že relativno »etabliran«, medtem

ko so slednje (glede na čas pojavljanja) novejše, bolj fluidne ter omejene na specifične dele populacije, ki so zmožne oblikovati svoje politične in kulturne težnje ter jih izraziti v ustrezni aktivnosti. To še posebej velja za politične dejavnosti, do katerih je – kot kažejo analize – dominantni institucionalni red manj odprt kot do kulturnih inovacij.

c) Ker je razširjenost in mnogovrstnost »neformalnih« proizvodnih dejavnosti mogoče vsaj deloma povezovati z nizko učinkovitostjo in nefleksibilnostjo »formalne« proizvodnje dobrin in storitev, se zdi utemeljena domneva, da se bo z morebitnim nadaljnjim poglobljanjem ekonomske krize v slovenski/jugoslovanski družbi obseg teh aktivnosti še širil ter da bo njihova vloga v zagotavljanju preživetja precejšnjega dela populacije vse pomembnejša. Vendar pa v sociološkem pogledu niso pomembni le neposredni ekonomski učinki teh dejavnosti. Glede na njihovo razširjenost je utemeljena trditev, da pomembno določajo način življenja velikega števila ljudi. Raziskave opozarjajo, da večino časa precejšnjega dela slovenske populacije absorbirajo takšne ali drugačne delovne aktivnosti. Če kakovost življenja v neki družbi merimo z možnostjo relativno avtonomnega izbiranja med različnimi aktivnostmi, potem je očitno, da sedanje ekonomske razmere bistveno vplivajo na zmanjševanje kakovosti življenja v Sloveniji. Mogoče bi bilo celo reči, da te razikave vsaj delno razkrivajo strategijo preživetja množičnih družbenih slojev v ekonomski krizi.

Na temelju navedenih ugotovitev je mogoče sklepati, da dominantni institucionalni red igra vse manjšo vlogo pri zadovoljevanju vitalnih potreb precejšnjega dela populacije ter da je »osebna iniciativa«, ki se sprošča v »drugi družbi«, vse pomembnejši vir pridobivanja ekonomskih dobrin in zagotavljanja socialne varnosti.

Nobenega dvoma ni, da velik obseg »neformalnih« ekonomskih aktivnosti vpliva na strukturo ekonomske neenakosti ter na distribucijo življenjske možnosti. Nekatere empirične ugotovitve kažejo, da te dejavnosti prispevajo k zmanjševanju ekonomskih neenakosti ter k izenačevanju življenjskih možnosti. Vendar pa so hkrati utemeljena sklepanja, da razcvet sive ekonomije pogloblja marginalnost nekaterih družbenih kategorij (npr. dela mladine, ostarelih, dela urbanega delavstva itd.), ki nimajo ustreznih virov, da bi se vključili vanjo.

č) S poudarjanjem nekaterih vidikov kompatibilnosti dominantnega institucionalnega reda in »druge« družbe smo že nakazali, da razcvet »neformalnih« aktivnosti nujno ne pomeni destabilizacije družbenega sistema. To zlasti velja za ekonomske aktivnosti, ki po eni strani blažijo učinke ekonomske krize, po drugi strani pa usmerjajo potencialne prebivalstva v dejavnosti, ki ne ogrožajo stabilnosti sistema. S tega vidika je lažje razumeti, zakaj »uradna« družba trpi delovanje »druge« družbe. Vendar pa ta koeksistenca nima le pozitivnih sistemskih funkcij. Omenili smo že, da je »neformalni« sektor dopolnilo nizko učinkovitega »formalnega« sektorja. Ob tem pa je utemeljeno tudi sklepanje, da so zaradi tehnoloških in organizacijskih razlogov tudi neformalne delovne aktivnosti nizko učinkovite. Stabilnost družbenega sistema se torej dosega na račun njegove učinkovitosti oziroma na račun racionalne izrabe človeških in materialnih potencialov.

Trditve o stabilizacijskih funkcijah »neformalnih« proizvodnih aktivnosti ni mogoče posplošiti na alternativne politične in kulturne dejavnosti. Te dejavnosti so – kot smo že nakazali – pomemben vir dinamizacije družbenega sistema. Vendar to velja le za situacijo, ko jih dominantni institucionalni red ne spoznava kot deviacije, ki jih je treba nevtralizirati. Produktivna izraba alternativnih dejavnosti je torej odvisna od sposobnosti družbenega sistema, da obvladuje (ne pa »ukinja«) politični pluralizem ter pluralizem kulturnih opcij v primeru, ko pridejo do izraza le ob odprtosti dominantnega institucionalnega sistema. V nasprotnem primeru so dojele kot deviacije, ki jih je treba odpraviti. Odprtost je odvisna od sposobnosti družbenega sistema, da obvladuje naraščajočo različnost kulturnih opcij ter politični pluralizem.

d) Glede na današnje stopnje sociološkega védenja o »neformalnih« dejavnostih v slovenski družbi je o njihovi prihodnosti mogoče izrehati le hipoteze. Pri tem je zanimiva zlasti napoved, da se bodo v razvitih družbah vse bolj krepile težnje po večji stopnji avtonomije posameznikov in kolektivitet na ekonomskem, političnem in kulturnem področju. To pa pomeni, da se bodo krepile težnje za »deregulacijo« družbenega delovanja, tj. po fleksibilni institucionalizaciji družbenega življenja, ki bi dopuščala večjo stopnjo samoorganizacije in ustvarjalnosti. Tej napovedi bi bilo težko oporekati, vendar pa je treba opozoriti, da takšna razvojna perspektiva ni uresničljiva kot razcep družbenega sistema na dominantni institucionalni red ter na »drugo družbo«. Ohranjanje ali pa celo krepitev tega razcepa bi pomenila hranjanje (in poglobljanje) neučinkovitosti ter petrificiranosti družbenega sistema. Pogoj za vzpostavitev učinkovite in dinamične družbe je torej razvijanje »sposobnosti« institucionalnega reda, da sledi dinamiki družbene diferenciacije (na vseh ravneh družbenega življenja) ter težnji družbenih akterjev po avtonomiji in ustvarjalnosti.

Če navedene posplošitve in domneve vsaj delno povzemajo »duha« sociološkega srečanja o neformalnih dejavnostih v slovenski družbi, potem se zdi utemeljen sklep, da je srečanje vsaj po vprašanjih, ki jih je poudarilo, presešlo okvire eksplicitno definirane teme. Pokazalo se je, da razprava o »neformalnih« dejavnostih v slovenski družbi ni in ne more biti zgolj razprava o »manj vidnih« in zato tudi manj pomembnih vidikih družbenega življenja, ampak nujno načenja vprašanja o načinu delovanja ter o razvojnih perspektivah celotnega družbenega sistema. Téma, ki je morda na prvi pogled raziskovalno marginalna ali pa celo sporna, je s tega vidika ena centralnih tem za razumevanje slovenske/jugoslovanske družbe ter njej podobnih družb.

Neformalno delo v Sloveniji

Uvod

Neformalnemu delu moramo pri nas posvečati pozornost zaradi podobnih razlogov kot v drugih deželah. Prvi je nedvomno povezan z gospodarsko krizo, ki kaže na to, da je najbrž v krizi formalno delo kot substanca formalne ekonomije. Tu se takoj postavi vprašanje, koliko je k tej krizi prispevalo tudi neformalno delo, in vprašanje, ali morda neformalno delo lahko prispeva k njenemu razreševanju. Mnenja o tem so lahko deljena, k razjasnjevanju pa lahko nekaj prispevamo z empiričnimi podatki.

Če pogledamo strukturno porabo v Jugoslaviji, kot jo prikazuje tabela 1, opazimo zanimiv obrat po letu 1979. Dotlej je od petdesetih let naprej naturalna oziroma netržna poraba stalno padala, medtem ko sta se povečevala deleža porabe tržnih dobrin in storitev. Po letu 1979 pa je v 3 letih opazen porast porabe v naturalni obliki, medtem ko poraba tržnih dobrin in zlasti storitev občutno upade. Seveda naturalna poraba ni rezultat padanja banan v usta prebivalstva, pač pa je rezultat neformalnih delovnih aktivnosti.

Tabela 1: Struktura individualne porabe prebivalstva Jugoslavije v obdobju 1953–1982 (v odstotkih)

Leto:	1953	1963	1973	1979	1982
Vrsta porabe					
– naturalna, netržna	33,5	18,9	10,7	7,9	8,7
– tržne dobrine	57,5	66,5	72,8	73,9	73,8
– tržne storitve	10,2	13,9	15,6	17,4	16,6

Vir: Statistični godišnjak Jugoslavije 1984

Prav tako je indikativne rezultate dobila Kukarjeva (1984), ki ugotavlja, da se je vrednost družbenega proizvoda, ki ga daje neformalna ekonomija od šestdesetih let naprej, močno povečala in da danes znaša od 16,6 do 33,1% celotnega družbenega proizvoda.

V raziskavi o spremembah v družbenih dejavnostih pod vplivom krize osemdesetih let smo videli, da dobršen del proizvodnje storitev poteka zunaj formalnih institucij oziroma družbenih služb. Obstaja celo težnja po eksternalizaciji proizvodnje storitev oziroma po tem, da bi v zagotavljanje storitev v večji meri vključili kliente, družine, sosedske skupine, prostovoljne organizacije in združenja in podobne dejavnike (Svetlik idr., 1986).

Navedeni podatki oziroma raziskave kažejo, da obstajajo ob formalnem delu razvejane neformalne delovne aktivnosti. Možnost, da jih podrobneje analiziramo, se nam je ponudila z raziskovalnim projektom Kvaliteta življenja v Sloveniji (Rus idr., 1984). Ta raziskava sicer ni bila zasnovana posebej z namenom proučevanja neformalnega dela. Zato ne omogoča vseh analiz, ki bi bile potrebne za popolnejšo oceno obsega in narave tega pojava. Kljub temu pa vključuje dovolj indikatorjev, ki se nanašajo na najpogostejše oblike neformalnih delovnih aktivnosti. Njena prednost je v tem, da so bili podatki zbrani na reprezentativnem vzorcu slovenske populacije.

V navedeni raziskavi si torej nismo mogli privoščiti sistematične analize oblik neformalnega dela, ki bi bila izvedena na osnovi teoretske členitve na samoprodukcijo, vzajemno delo, recipročno menjavo dela, altruistično delo in plačano neformalno delo. Aplikacija tega modela bi bila tudi v samostojni raziskavi zelo zahtevna. Zato smo se odločili za pragmatično rešitev. Opazovali smo tiste oblike neformalnega dela, ki so jih popisovali v raziskavo vključeni indikatorji, in sicer: gradnjo hiše ter pomoč v delu pri gradnji, gospodinjstva dela, ukvarjanje z otroki, popoldansko kmetovanje, popoldansko obrt, honorarno delo ter delo za plačilo, ki ga opravljajo neaktivni, študenti in brezposelni. V nadaljevanju analize pa smo tem oblikam dodali še vrtnarjenje.

Iz prve vrste v tabeli 2 lahko razberemo, koliko so razširjene posamezne oblike neformalnega dela med prebivalstvom Slovenije, v posameznih primerih pa vidimo tudi, kolikšen je njihov obseg. Iz pripomb k tabeli pa razberemo operacionalne definicije navedenih oblik neformalnega dela. Takoj postane očitno, da je neformalno delo močno razširjeno.

Med lastniki stanovanj oziroma stanovanjskih hiš, ki jih je med odraslimi prebivalci Slovenije 47,8%, jih je kar 49,6% ali skoraj polovica prišlo do stanovanja z gradnjo. Povedano drugače, slaba četrtnina prebivalcev Slovenije oziroma 23,6%, ki so stari od 15 do 75 let, si je sama zgradila hiše oziroma stanovanja. Kar 71,1% samograditeljem pa so pri zidavi pomagali starši, drugi sorodniki in prijatelji.

V gospodinjstvu oziroma hiši opravlja razna dela vsaj eno uro dnevno 64,5% prebivalcev, ki so stari od 15 do 75 let. Za dela, kot so vsakdanji nakupi, manjša popravila v stanovanju in zunaj, za kuhanje, pomivanje posode, pospravljanje in podobno porabijo ljudje povprečno 25,7 ure na teden, kar je le nekaj manj kot dve tretjini rednega delovnega časa. Z otroki v starosti do 15 let, ki jih ima 40,8% odraslih ljudi, se ukvarjajo povprečno 23,3 ure na teden.

V vzorcu odraslih zaposlenih Slovencev smo jih našli 16,3%, ki se ob svoji zaposlitvi ukvarjajo še z obdelovanjem zemlje. Ti polkmetje obdelujejo zemljo povprečno 24 ur na teden, torej več kot polovico rednega delovnega časa, kar ravno ustreza normam za polovično zaposlitev. Z vrtnarstvom se ukvarja 55,2% prebivalcev. Za primerjavo lahko navedemo, da se v Franciji pred upokojitvijo ukvarja z vrtnarjenjem 34,9% ljudi, po upokojitvi pa 53,4% ljudi (Roustang, 1986), kar je manj kot v Sloveniji.

Od vseh zaposlenih se jih le 0,5% ukvarja s popoldansko obrtjo, 8,4% pa jih opravlja honorarno oziroma dopolnilno delo. Med delovno neaktivnimi, ki so sicer delovno sposobni, najdemo 23,4% ljudi, ki opravljajo raznovrstna dela za plačilo oziroma pomagajo posameznikom, ki imajo obrt ali kmetijo. Kar 30,3% rednih študentov in dijakov poleg študija opravlja razna plačana dela. Pa tudi med brezposelnimi najdemo 10,5% posameznikov, ki delajo za plačilo.

Navedenih indikatorjev oziroma oblik neformalnega dela je vsekakor preveč, da bi jih lahko smiselno analizirali v nadaljevanju. Zato smo se odločili, da nekatere med seboj povežemo in sestavimo nove, sintetične indikatorje, druge pa opustimo. Tako smo v nadaljno analizo vključili:

– delo v gospodinjstvu, ki vključuje tudi delo z otroki, in ga merimo v številu ur na teden,

– plačano neformalno delo, to je delo za plačilo, ki ga opravljajo neaktivni in brezposelni, honorarno delo zaposlenih in študentov, popoldansko kmetovanje in popoldanska obrt, ki ga merimo z deležem anketirancev, ki se ukvarjajo z navedenimi aktivnostmi,

– popoldansko kmetovanje, ki ga obravnavamo še posebej, pri čemer upoštevamo delež popoldanskih kmetov,

Tabela 2: Razširjenost, obseg in porazdelitev neformalnega dela v Sloveniji

	Gradnja stanovanj			Delo v gosp., z otroci		Obdel. zemlje						
	Gradili	Pomoč pri gradnji	Opravlja gosp. dela	Ted. št. ur delav. v gosp.	Ted. št. ur ukvarja z otr. ml. od 15 let	Polkmetje	Ted. št. ur dela na kmetiji	Popoldanski obrtniki	Honorarno delo	Delo neaktivnih prebiv.	Delo študentov	Delo brezposelnih
	1	2	3	4		5	6	7	8	9	10	11
Anketirana populacija skupaj	49,6	71,1	64,5	25,7	24,3	16,3	24,0	0,5	8,4	23,4	30,3	10,8
SPOL												
– moški			32,7	14,8	18,5	20,8	24,9	0,7	11,2	29,8	35,8	16,3
– ženski			95,0	29,3	28,4	10,9	21,7	0,3	5,8	20,0	25,8	6,0
STAROST												
15–24	23,1	83,3	54,7	18,5	36,0	27,6	21,5	–	8,9	23,4	28,9	11,1
25–34	49,8	83,2	69,8	25,0	26,9	13,9	20,1	0,4	8,1	33,3	66,7	20,0
35–44	66,4	74,4	65,2	24,7	17,8	11,3	26,3	1,2	8,6	31,8	–	–
45–54	52,4	70,9	61,0	26,8	19,5	18,4	25,8	0,3	8,7	19,8	–	–
55–64	37,4	58,2	69,4	31,5	12,3	26,7	31,0	–	8,7	22,5	–	–
65 in več	35,8	55,8	62,6	27,6	–	40,0	66,5	–	–	–	–	–
IZOBRAZBA												
manj kot OŠ	33,0	64,6	69,4	29,4	24,0	23,3	31,9	–	6,3	29,8	–	–
končana OŠ	46,5	72,5	65,8	27,5	25,2	22,9	26,9	0,3	4,0	21,9	22,9	–
strokovna šola	60,6	76,5	57,7	24,7	22,7	16,6	17,9	0,9	8,5	23,3	–	14,3
srednja šola	65,7	68,1	65,3	22,3	22,4	11,3	23,4	0,9	10,1	19,5	48,9	22,2
višja, visoka š.	49,4	66,7	66,7	20,0	22,1	4,3	12,8	–	16,1	21,1	–	33,3

1. Delež lastnikov stanovanj, ki so do stanovanja (hiše) prišli z gradnjo
2. Delež samograditeljev, ki so jim pri zidavi z delom pomagali starši, drugi sorodniki ali prijatelji
3. Delež odraslih prebivalcev, ki opravljajo gospodinjstva dela najmanj 1 uro na dan
4. Povprečno število ur na teden, ki ga za vsakdanje nakupe, za manjša popravila v stanovanju in zunaj stanovanja ter za kuhanje, pomivanje posode, pospravljanje itd. porabijo tisti, ki se z gospodinjstvi deli ukvarjajo najmanj 1 uro na dan
5. Delež polkmetov od zaposlenih
6. Povprečno število ur na teden, ki jih polkmetje porabijo za delo na kmetiji

7. Delež delavcev s popoldansko obrtjo od zaposlenih
8. Delež zaposlenih delavcev, ki so v zadnjih 3 mesecih kaj zaslužili s honorarnim, dopolnilnim delom
9. Delež delovno neaktivnih med delovno sposobnimi prebivalci, ki so prejšnji teden opravljali kakšno delo za plačilo ali pomagali komu, ki ima obrt ali kmetijo
10. Delež študentov in dijakov, ki se redno šolajo in poleg študija opravljajo med šolskim letom kakšno priložnostno plačano delo
11. Delež odkrito brezposelnih, ki so v zadnjih 3 mesecih opravljali kakšno honorarno delo, delo po pogodbi, delo preko študentskega servisa ipd.

Vir: Rus in drugi (1984): Kvaliteta življenja v Sloveniji.

– vrtnarjenje, ki ga merimo z deležem anketirancev, ki se ukvarjajo s to aktivnostjo, in

– samograditeljstvo, ki ga ugotavljamo z deležem anketirancev, ki so prišli do stanovanja z gradnjo.

Tabela 3 prikazuje, kolikšen delež slovenske populacije v starosti od 15 do 75 let se ukvarja z navedenimi oblikami neformalnega dela. Izjema so gospodinska dela, ki jih prikazujemo v povprečnem številu ur na teden na posameznika. Sicer pa lahko v tabeli 2 vidimo, da se vsaj eno uro na dan ukvarja z gospodinskim delom 64,5% prebivalcev in da ima otroke do 15 let starosti 40,8% odraslih oseb. Očitno so gospodinska dela in vrtnarjenje najbolj razširjene oblike neformalnega dela. Pa tudi z drugimi oblikami dela se ukvarja veliko ljudi.

Tabela 3: Delež odrasle slovenske populacije, ki se ukvarja z različnimi oblikami neformalnega dela

Oblika dela	N	%
Gospodinska dela	–	26,4*
Plačano neformalno delo	434	18,6
Popoldansko kmetovanje	245	10,1
Vrtnarjenje	1361	55,2
Samograditeljstvo	584	24,3

* Povprečno število ur na teden, ki jih posamezniki namenijo gospodinskim delom in varovanju otrok.

Da bi si olajšali interpretacijo, smo v naslednjem koraku analizirali razmerje med navedenimi oblikami neformalnega dela. Pri tem smo upoštevali, da je popoldansko kmetovanje zajeto pod plačano neformalno delo. To je vsaj do določene mere upravičeno, saj se rezultati tega dela prodajajo na trgu ali pa neposredno nadomeščajo dobrine, ki bi jih bilo sicer treba kupiti.

Ugotovili smo, da sta gospodinsko delo in vrtnarjenje pozitivno povezana. Anketiranci, ki ne vrtnarijo, opravijo 22,3 ure gospodinskega dela na teden, tisti, ki vrtnarijo včasih, ga opravijo 28,5 ur na teden in tisti, ki vrtnarijo pogosto, opravijo 31,6 ur tega dela na teden. Gospodinska dela, varovanje otrok in vrtnarjenje so torej aktivnosti, ki se dopolnjujejo. Gospodinjstvo potrebuje vrt, pridelki z vrta pa povečujejo obseg gospodinskih del. Rahlo pozitivno zvezo opazimo tudi med gospodinskimi deli in samograditeljstvom. Samograditelji opravijo povprečno 28,6 ur gospodinskega dela na teden, drugi pa 25,9 ure. Visoko pozitivna zveza pa je med samograditeljstvom in vrtnarjenjem. Med samograditelji jih le 22,9% ne vrtnari, med preostalimi pa se jih s to aktivnostjo ne ukvarja kar 51,5%. Samograditelji večinoma živijo v svojih hišah z vrtom.

Tako dobimo klaster, ki ga sestavljajo tri oblike neformalnega dela: gospodinsko delo, vrtnarjenje in samograditeljstvo. Imenujemo ga lahko neplačano neformalno delo, pri čemer gre za kombinacijo samoprodukcije, vzajemnega dela in tudi recipročne menjave dela.

Navedli smo že, da je popoldansko kmetovanje del plačanih neformalnih aktivnosti. Ti dve obliki neformalnega dela se izključujeta z gospodinskim delom. Posamezniki, ki delajo neformalno za plačilo, opravijo le 19,3 ure gospodinskega dela na teden, medtem ko ga drugi opravijo 27,9 ure. Popoldanski kmetje opravijo tedensko 17 ur gospodinskega dela, drugi pa 27,4 ure. Med posamezniki, ki delajo neformalno za plačilo, jih tudi manj vrtnari kot med preostalimi anketiranci. V prvem primeru jih ne vrtnari 49,8%, v drugem pa le 43,5%. Prav tako manj vrtnarijo popoldanski kmetje. Ne vrtnari jih 53,5%, medtem ko je ta odstotek pri drugih le 43,6%.

Med samograditeljstvom na eni ter plačanim neformalnim delom ter popoldanskim kmetovanjem nismo opazili kake posebne zveze. Tako dobimo poleg neplačanega neformalnega dela še drug klaster neformalnih aktivnosti, to je neformalno delo za plačilo, ki se od neplačanega neformalnega dela dokaj jasno loči. Pri tem seveda ne gre za delo na črno oziroma za nelegalno delo, ampak za neformalno plačano delo v tako imenovani sivi coni. Razmerje med obravnavanimi neplačanimi in plačanimi neformalnimi deli prikazuje tabela 4.

Kdo opravlja neformalna dela?

To vprašanje s stališča družboslovne analize ni vprašanje o posameznikih, ampak o temeljnih družbenih skupinah. Pri tem ne mislimo predvsem na družbene sloje ali razrede, temveč na primarnejšo sociodemografsko razdelitev po spolu, starosti in izobrazbi.

Bežen pogled v tabelo 2 pove, da je delitev neformalnega dela med spoloma zelo jasna: neplačana dela opravljajo predvsem ženske, plačana dela pa moški. Tako dela vsaj eno uro na dan v gospodinjstvu le 32,7% moških in kar 95% žensk. Moški v povprečju porabijo za delo v gospodinjstvu le 14,8 ur na teden, ženske pa 29,3 ure. Prav tako se moški skoraj 5 ur tedensko manj ukvarjajo s svojimi otroki kot ženske. Iz drugih podatkov, ki jih sicer tabela 2 ne prikazuje, je razvidno tudi, da je med ženskami znatno več tistih, ki vrtnarijo, kot med moškimi. Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Monetti (1982, str. 59–60).

Podatki iz drugih evropskih dežel so podobni slovenskim. Od vsega dela, ki ga opravijo na Nizozemskem moški, odpade na neplačano delo 36%, medtem ko je pri ženskah ustrezen odstotek 84. Povedano drugače: na uro plačanega dela opravijo moški še 13 minut neplačanega dela, ženske pa kar 42 minut neplačanega dela. Vendar pa se razlike med spoloma zmanjšujejo (Time budget survey, 1975–80).

Gershuny ugotavlja, da od celotnega delovnega časa moški porabijo v gospodinjstvu le petino do šestino časa, ženske pa kar polovico (Gershuny, 1983, 150–56). Podobne so ugotovitve Pahla (1984, str. 270).

Francoski podatki so še natančnejši. Aktivne ženske opravijo na teden 28 ur neplačanega dela, aktivni moški pa 10 ur (Comment viorous-nous demain, 1983, str. 71). Razlike med spoloma so večje kot v Sloveniji, seveda če ne upoštevamo, da so pri nas ženske večinoma zaposlene s polnim delovnim časom.

Na drugi strani pa vidimo, da se s popoldanskim kmetovanjem ukvarja 20,8% zaposlenih moških in le 10,9% zaposlenih žensk in da je tudi količina dela na zemlji večja pri moških kot pri ženskah. S popoldansko obrtjo in s honorarnim delom se ukvarja več kot dvakrat toliko moških kot žensk. Prav tako najdemo mnogo več moških kot žensk, ki se ukvarjajo z deli za plačilo med brezposelnimi, študenti in neaktivnimi prebivalci.

Delitev neformalnega dela med spoloma je tako jasna, kot je bila včasih delitev na gospodinje in zaposlene može, ki so služili denar za preživljanje družine. Ta delitev se ohranja kljub temu, da je med vsemi zaposlenimi že skoraj toliko žensk kot moških, in sicer so zaposlene s polnim delovnim časom. Torej je potrebno delitev neformalnega dela med spoloma v veliki meri pripisati tradiciji. Moški služijo denar, ženske služijo družini oziroma skrbijo za reprodukcijo delovne sile. Da se ta delitev ohranja, je treba iskati razloge tudi v naravi teh del. Neplačana neformalna dela, ki jih opazujemo v tej analizi, so doma ali blizu doma in jih je mogoče kombinirati. Morda prav zato, poleg dejstva, da gre za težja fizična dela in za strokovna dela, ki jih opravljajo moški poklici, med samograditelji ne prevladujejo ženske. Večina del za plačilo poteka nekje stran od doma. Poleg prostorske pa je treba upoštevati tudi tržno razsežnost. Plačana dela se opravljajo neformalno večinoma zaradi konjunktura, ker formalno za njihovo izvajanje ni dovolj delovne

Tabela 4: Razmerje med oblikami neformalnega dela

	Gospodinjstvo delo	Vrtnarjenje	Samogradi- teljstvo	Plačano neformalno delo	Popoldansko kmetovanje
Gospodinjstvo delo					
Vrtnarjenje	++				
Samogradi- teljstvo	+	++			
Plačano ne- formalno delo	--	-	0		
Popoldansko kmetovanje	--	-	0	x	

Legenda: Dva znaka pomenita intenzivno zvezo

+ deli se dopolnjujeta

- deli se izključujeta

0 deli sta neodvisni

x ena vrsta dela je vključena v drugo

sile. To velja zlasti za nova proizvodna področja, na primer računalniško programiranje, ki jih zopet tradicionalno najprej sprejmejo moški.

Študija poklicne strukture pokaže, da redke nove poklice sprejmejo ženske, razen če gre za neposredno preslikavo oziroma transfer gospodinjstevskega dela iz neformalne sfere v formalno. Do feminizacije prihaja šele naknadno, ko se poklici ustalijo, na primer v šolstvu in v zdravstvu. Pri sprejemanju novih poklicev in pri delu zunaj doma bodo moški najbrž zadržali določeno prednost zaradi manjše biološke navezanosti na družino.

Razlike po starosti, ki kažejo na intergeneracijsko delitev dela, niso tako jasne, niti ne tako velike kot razlike med spoloma. Gospodinjstvo delo je zelo enakomerno porazdeljeno med vse starostne kategorije – z izjemo najmlajših do 24 let. Precejšnje pa so razlike pri samograditeljstvu. Največ ljudi, ki so si sami zgradili hiše oziroma stanovanja, najdemo v starosti od 35 do 44 let. Ker gre za že zgrajene hiše, pomeni, da so gradili, ko so bili še mlajši. Vendar pa med starejšimi generacijami najdemo vse manj samograditeljev. Razumljivo je tudi, da je teh najmanj v generaciji, ki je mlajša od 25 let. Vrtnarjenje je značilnejše za starejše generacije kot za mlajše.

Delež popoldanskih kmetov je razmeroma velik v najmlajši generaciji, ki šteje 15 do 24 let, nato upada do starostne skupine 35 do 44 let, nakar stalno narašča. Pri drugih oblikah plačanega neformalnega dela opazimo, da med brezposelnimi delajo za plačilo samo mladi in da med študirajočimi mnogo več kot srednjeolci delajo za plačilo visokošolci. V celoti gledano neformalno delo za plačilo opravlja mnogo več mlajših kot starejših ljudi.

Medgeneracijske razlike je mogoče pojasnjevati na dva načina: prvič, kot problem odraščanja in staranja, pri čemer človek prevzema vedno nove in drugačne vloge. Tako je zelo verjetno, da se dvajsetletniki ne lotevajo gradnje hiš, da pa se ta aktivnost pojavi, ko se človek zaposli, ustvari družino in akumulira nekaj sredstev. Podobno se obseg gospodinjstevskega dela poveča, ko si posameznik ustvari družino in dobi otroke in se zopet zmanjša, ko otroci odrastejo in se osamosvojijo. Plačana neformalna dela zahtevajo mnogo naporov in aktivnosti zunaj doma v

prostem času, zato se jih najbrž bolj lotevajo mlajši, ki imajo več energije in tudi večje potrebe po akumulaciji materialih dobrin.

Medgeneracijske razlike pa lahko nastajajo tudi kot posledica določenih razvojnih sprememb. Če ugotavljamo, da je samograditeljev vse manj v generacijah od 45 let navzgor, tu ne gre za menjanje vlog. Starejše generacije najbrž niso imele za samogradnjo zadosti ugodnih pogojev oziroma samograditeljstvo pred nekaj desetletji ni bilo še toliko razširjeno kot kasneje. Podobno je najbrž s popoldanskimi kmeti. Proces dezagrarizacije jih redči in jih je zato vse manj v mlajših generacijah. Izjema pa so najmlajši, ki so še tesno povezani s svojimi družinami oziroma s sorodstvom.

Po naših podatkih lahko o razvojnih spremembah, ki vplivajo na medgeneracijske razlike, zaenkrat le sklepamo, ne moremo pa jih zanesljivo potrditi. To bo mogoče šele ob naslednjih snemanjih podatkov.

Če opazujemo porazdelitev neformalnega dela po izobrazbenih kategorijah, dobimo zanimivo sliko. Delež ljudi, ki se ukvarjajo vsaj eno uro na dan z gospodinjskim delom, se med izobrazbenimi kategorijami ne razlikuje. Nekoliko nižji je le pri anketirancih s strokovno šolo, kar je posledica dejstva, da imajo strokovno šolo pogosteje moški kot ženske. Vendar pa tedenska količina gospodinjskega dela stalno pada z naraščanjem izobrazbe, in sicer od 29,4 ure pri anketirancih z manj kot dokončano osnovno šolo, do 20 ur pri tistih z višjo ali visoko šolo. Isto opazimo pri količini dela, ki ga posamezniki posvetijo otrokom. Te podatke je mogoče pojasniti vsaj na tri načine.

Prvič, bolj izobraženi ljudje se ukvarjajo s širšim spektrom pristočasnih aktivnosti. Zato porabijo manj časa za neplačano delo v gospodinjstvu. Drugič, bolj izobraženi ljudje so premožnejši in si zato več potrebnih storitev in dobrin kupijo, medtem ko si jih morajo manj premožni zagotoviti s samoprodukcijo. Tretjič, zaradi večjih dohodkov bolje izobraženi posamezniki lahko kupijo več gospodinjske opreme in ker imajo tudi več znanja, je njihova samoprodukcija produktivnejša od samoprodukcije nižjih izobrazbenih kategorij.

Samograditeljev najdemo daleč največ med anketiranci s srednjo izobrazbo. Od vseh lastnikov stanovanj oziroma hiš je med tistimi s poklicno izobrazbo 60,6% in med tistimi s štiriletno srednjo izobrazbo 65,7% samograditeljev. Ustrezni odstotki pri anketirancih z višjo ali visoko, osnovnošolsko in manj kot osnovnošolsko izobrazbo so 49,4, 46,5 in 33. Razlogov za tako stanje je več.

Anketiranci s srednjo izobrazbo imajo navadno največ praktičnega znanja in izkušenj, ki jih lahko uporabijo tudi pri samograditeljstvu. Ta znanja in izkušnje pa jim omogočajo tudi uspešno vključevanje v recipročno menjavo dela, ki je na tem področju še posebej razširjena. Njihova delovna mesta so pogosto taka, da jim omogočajo vzpostavitev mrež za pridobivanje in izmenjavo orodij, materiala, storitev oziroma dela. Njihove plače so razmeroma dobre, da so lahko prišli do ugodnih kreditov, vendar ne tolikšne, da bi bilo njihovo samograditeljsko delo podcenjeno v primerjavi s formalnim delom. Poleg tega pa njihov položaj v podjetjih ni tako ugoden, da bi lahko prišli do družbenih stanovanj.

Najbolj neugoden položaj pri samograditeljstvu je treba pri nižjih izobrazbenih kategorijah pojasnjevati predvsem s pomanjkanjem znanja in z nizkimi plačami. Manjšo samograditeljsko aktivnost anketirancev z višjo in visoko izobrazbo pojasnjuje njihova moč v organizacijah, ki jim zagotavlja, da laže pridejo do najemniških stanovanj, njihovi dohodki, ki jim omogočajo nakupe stanovanj oziroma vplivajo na to, da je njihov posel donosnejši od samograditeljstva, ter pomanjkanje tehničnih znanj.

Čeprav je vrtnarjenje močno povezano s samograditeljstvom, je dokaj enakomerno razširjeno med izobrazbenimi kategorijami, z izjemo oseb z višjo izobrazbo, ki jih vrtnari največ.

Porazdelitev popoldanskih kmetov po izobrazbi je zelo enolična. Čim višjo izobrazbo imajo anketiranci, tem manjši je med njimi delež polkmetov. Gre najbrž

za dva dejavnika: kmečko in polkmečko prebivalstvo dosega nižje stopnje izobrazbe od ostalega in nižja stopnja izobrazbe po drugi strani posameznikom v manjši meri omogoča, da opustijo obdelovanje zemlje in se lotijo drugih dejavnosti. Upadanje količine dela polkmetov z naraščanjem njihove izobrazbe bi mogli pojasniti z naraščanjem njihove izobrazbe bi mogli pojasniti z naraščanjem njihovega znanja in tehnične opremljenosti, ki jim jo omogočajo boljši dohodki.

Za druge oblike plačanega neformalnega dela velja, da so tem bolj razširjene, s čim višjimi izobrazbenimi kategorijami imamo opravka. To še posebej velja za honorarno delo in za delo brezposelnih. Izjema so neaktivni, pri katerih izobrazba ne igra posebne vloge. Le v najnižji kategoriji anketirancev, ki imajo osnovne šole, je delež posameznikov, ki delajo za plačilo, največji.

Gospodinsko delo je torej bolj razširjeno v nižjih izobrazbenih, dohodkovnih oziroma premoženjskih razredih¹ kot v višjih in je samograditeljstvo stvar srednjih razredov. Po drugi strani pa je pridobitno oziroma plačano delo razdeljeno med nižji razred, ki se ukvarja z obdelovanjem zemlje in srednji oziroma višji razred, ki opravlja druga plačana dela. V celoti pa je v neformalni sferi najbrž ravno srednji razred najbolj aktiven.

Podatki kažejo tudi, da so vse oblike neformalnega dela z izjemo dela v gospodinjstvu mnogo bolj razširjene med Slovenci kot med Neslovenci oziroma posamezniki, ki so se priselili. Ti namreč ne razpolagajo z viri, ki bi jim neformalno delo omogočali. Težko pridejo do zemlje in težko si ustvarijo mreže za lovljenje plačanih neformalnih aktivnosti. Ker teh omejitev ni pri gospodinskem delu, je le-to morda prav zato bolj razširjeno med Neslovenci.

Vpliv neformalnega dela na materialni položaj posameznikov

Vprašanje o vplivu neformalnega dela na materialni položaj posameznikov je eno ključnih v analizi tega pojava. Pri tem so seveda funkcije neformalnega dela lahko različne. Lahko ima predvsem vlogo strategije preživetja tistih skupin, katerih materialni položaj je najslabši, in nimajo dostopa do formalnega dela oziroma zaposlitve. To se je očitno pokazalo pri kmetih, ki imajo v primerjavi z neaktivnimi, zaposlenimi in celo brezposelnimi najslabši materialni položaj, in to kljub temu da se bolj zatekajo k mobilizaciji neformalnih virov. To v veliki meri velja tudi za odkrito brezposelne, ki se s pomočjo neformalnega dela izognejo velikim materialnim problemom (Svetlik, 1987b).

Neformalnega dela pa se poslužujejo tudi druge in ne zgolj marginalne skupine, ker si tako izboljšajo materialni položaj, ker tako pridejo do dobrin in storitev, ki jih sicer ni na trgu, ker imajo dovolj prostega časa in ga želijo smotno uporabiti, ker so pri neformalnem delu lahko ustvarjalni in avtonomni bolj kot pri formalnem delu ali enostavno zato, ker se jim bolj splača samoprodukcija dobrin in storitev kot pa kupovanje le-teh z dohodkom od formalnega dela. Nekaj teh razlogov bomo osvetlili v nadaljevanju. Pri tem bomo materialni položaj ugotavljali na osnovi dohodka na člana gospodinjstva, na osnovi lastništva luksuznih in trajnih potrošnih dobrin ter gospodinskih aparatov in na osnovi stanovanjskega standarda posameznikov.

Najprej pogledjmo delo v gospodinjstvu. Z izjemo najnižje dohodkovne kategorije, v kateri je bil dohodek na člana gospodinjstva do 5000 din, velja: čim večji je dohodek na člana gospodinjstva, tem manj ur gospodinskega dela opravi.

Tako posamezniki v najnižji dohodkovni kategoriji opravljajo gospodinska dela ali se ukvarjajo z otroki povprečno 28,2 ure na teden, v naslednji 29,7 ure na teden, nato pa količina tega dela pada in znaša v najvišji dohodkovni kategoriji

¹ Iz drugih analiz izhaja, da je višina izobrazbe zanesljiv prediktor višine dohodka in premoženja posameznikov (Svetlik, 1987 a).

16,5 ure na teden. Tako ljudje z gospodinjstvom nadomestijo nizke dohodke. Ker določenih dobrin in storitev ne morejo kupiti, si jih zagotavljajo s samoprodukcijo. Nimajo denarja, imajo pa delo. Toda tudi zato ostaja njihovo delo manj produktivno, saj nimajo toliko opreme kot premožnejši. Prva sklepna ugotovitev nedvomno je, da je gospodinjstvo delo pomembno del strategije preživetja najmanj premožnih, pri čemer na dohodek močno vpliva tudi število družinskih članov.

Omenili smo, da manj premožni opravijo več gospodinjanskega dela tudi zato, ker imajo manj opreme in je zato njihovo delo manj produktivno. To pa moremo dopolniti z zvezo med količino gospodinjanskega dela in opremljenostjo gospodinjstva z gospodinjstvenimi aparati. Izkazuje se, da v neopremljenih in podstandardno opremljenih gospodinjstvih posamezniki delajo v gospodinjstvu 13,8 oziroma 22,4 ure na teden. Nato se količina tega dela v standardno opremljenih gospodinjstvih povzpne na 30,4 ure na teden, v nadstandardno in visoko standardno opremljenih gospodinjstvih pa obseg gospodinjanskega dela spet pade na 26 oziroma na 25,3 ure.

Majhno količino gospodinjanskega dela v najslabše opremljenih gospodinjstvih je mogoče razložiti z dejstvom, da so to najbrž majhna gospodinjstva, na primer samskih in podnajemnikov, ki že sama po sebi ne terjajo veliko gospodinjstvenih aktivnosti. Nato pa velja razmerje, kot ga je ugotovil že Gershuny (1983, str. 150–56), namreč da se s povečevanjem stopnje opremljenosti gospodinjstva količina gospodinjanskega dela najprej povečuje, saj naj bi šlo za produktivno investicijo, ki veže nase tudi več dela, in ne zgolj za statusno. Lastne storitve so cenejše in kakovostnejše od kupljenih. Z nadaljnjimi investicijami v gospodinjstvo opremo, ki je tudi vedno bolj izpopolnjena in učinkovita, pa začne količina gospodinjanskega dela ponovno upadati. Navedimo kot primer kuhanje pod pritiskom, odmrzovanje in kuhanje z mikrovalovnimi pečicami, električni sokovniki in avtomati za sladolede, programirano vključevanje in izključevanje raznovrstnih aparatov, ki opravljajo delo, ko so posamezniki še na delu ali na poti domov in podobno. Seveda tudi samo gospodinjstvo delo prispeva k proračunu gospodinjstva in tudi k boljši opremljenosti.

Zveza med količino gospodinjanskega dela in stanovanjskim standardom, ki ga kaže opremljenost stanovanja s sanitarijami in vodo, ter povprečna površina na osebo, je podobna zvezi med gospodinjstvom in dohodkom na člana gospodinjstva. Čim bolj je opremljeno stanovanje, tem manj gospodinjanskega dela opravijo anketiranci. Ljudje, ki živijo v izrazito podstandardnih stanovanjih, delajo v gospodinjstvu 29,7 ure na teden, ljudje, ki živijo v nadstandardnih stanovanjih, pa 23,9 ure na teden. V tem primeru gotovo interferira dohodek, saj imajo ljudje iz višjih dohodkovnih kategorij tudi višji stanovanjski standard.

Ko opazujemo, koliko gospodinjanskega dela opravijo ljudje, ki imajo osebni avtomobil ali kak drug luksuzni predmet, kot je čoln ali počitniška prikolica, v primerjavi s tistimi, ki nimajo avta ali nič od tega, se izkaže, da prednjačijo lastniki osebnega avtomobila z 29,9 ure na teden, sledijo anketiranci, ki imajo poleg tega še druge predmete, in sicer z 28,4 ure, medtem ko osebe, ki nimajo avtomobila, ali tiste ki nimajo nič od tega, delajo v gospodinjstvu le 22,5 oziroma 16,2 ure. Slika je podobna kot pri opremljenosti gospodinjstva, interpretacija pa tudi. Posamezniki, ki nimajo avtomobila in drugih luksuznih predmetov, navadno tudi nimajo svojega gospodinjstva in zato opravijo tudi manj gospodinjanskega dela. Po drugi strani pa je najbrž res, da velika količina gospodinjanskega dela pripomore tudi k nakupu avtomobila in drugih podobnih primerov.

Samograditeljstvo je enako razširjena oblika neformalnega dela v vseh dohodkovnih kategorijah z izjemo najvišje, v kateri je le 14,7% samograditeljev. Najpremožnejši so najbrž večinoma rešili svoj stanovanjski problem z nakupom stanovanja, ali pa so najemniki družbenih stanovanj. Iz tega je mogoče sklepati, kako velik pomen ima pri samogradnji delo v primerjavi z dohodkom.

Očitno je samogradnja najzanesljivejša pot do visokega stanovanjskega standarda, saj je med anketiranci z nadstandardnimi stanovanji kar 42,5% samogradi-

teljev, medtem ko jih je med anketiranci z izrazito podstandardnimi stanovanji le 7,2%. Kdor si zgradi hišo oziroma stanovanje, jo tudi poskuša dobro opremiti. To vsekakor velja za opremljenost gospodinjstva z gospodinjskimi aparati. V neopremljenih gospodinjstvih najdemo le 11,6 samograditeljev, v nadstandardno opremljenih pa jih je 37%.

Samograditelji imajo pogosteje avto in druge luksuzne predmete kot preostali anketiranci. Avto jih ima 65,7% in druge luksuzne predmete 9,7%. Med preostali anketiranci sta ustrezna odstotka 41,5% in 6,5%.

Vidimo torej, da dohodek ne vpliva bistveno na samograditeljstvo, niti ni vpliv obraten. Sicer pa samograditeljstvo pomembno izboljšuje materialni položaj posameznika. Pri tem moramo upoštevati, da ne gre zgolj za posameznike, ki gradijo sedaj, temveč za vse, ki so si zgradili hiše oziroma stanovanja. Lahko bi rekli, da gre pri tej skupini za način življenja, ki ga določa dolgoročno vlaganje dela in sredstev v stanovanjski standard, gospodinjstvo in avto.

Poglejmo še vrtnarjenje. Razširjeno je predvsem med srednjim dohodkovnim razredom, kjer se kar 60,1% anketirancev ukvarja s to aktivnostjo, medtem ko sta ustrezna odstotka za najvišji in najnižji dohodkovni razred 39 oziroma 47,1. Če pogledamo lastništvo luksuznih predmetov, opazimo, da je delež vrtnarjev največji v skupini, ki ima avto in še kak drug luksuzni predmet, in sicer 67,4%, nato pa se ta delež pri anketirancih, ki imajo le avto, spusti na 60,8%. Med anketiranci, ki nimajo avta, jih vrtnari 30,8% in med tistimi, ki imajo le kako drugo dobrino 48,3%. Ti podatki nakazujejo, da se vrt in vrtnarjenje razvrščata med luksuz oziroma pripadata predvsem srednjemu razredu. Nekaterim vrtnarjem je avtomobil potreben, da bi sploh lahko vrtnarili. Po drugi strani pa postane vrtnarjenje ne le statusna zadeva in oblika sprostitve, ampak tudi vir sveže hrane oziroma vir materialnih dobrin.

Stanovanjski standard, opremljenost gospodinjstva z gospodinjskimi aparati in tudi predmeti trajne potrošnje, kot so glasbene in videonaprave in instrumenti, pletilni ali šivalni stroj so pozitivno povezani z vrtnarjenjem. V izrazito podstandardnih stanovanjih najdemo 44,6% vrtnarjev, v nadstandardnih pa 65,4%. V neopremljenih ali podstandardno opremljenih gospodinjstvih vrtnari okrog 40% anketirancev, v visoko oziroma nadstandardno opremljenih gospodinjstvih pa jih vrtnari 62,3% oziroma 51,6%. V skupini, kjer imajo posamezniki pet ali več takih predmetov, pa jih vrtnari 60,1%.

Če opazujemo vse tri oblike neplačanega neformalnega dela skupaj, lahko vidimo, da se pojavljajo predvsem v srednjem in nižjih dohodkovnih razredih. Vendar pa drugi indikatorji materialnega položaja kažejo, da so tisti, ki opravljajo neplačano neformalno delo, v večji meri v srednjem ali višjem razredu kot pa tisti, ki se ne ukvarjajo s temi aktivnostmi. Iz tega jasno sledi, da neplačano neformalno delo pomembno prispeva k izboljšanju materialnega položaja posameznikov. Nikakor pa to ni le strategija najnižjih dohodkovnih kategorij, kar se sicer še najbolj kaže pri gospodinjskem delu. Razlog za to je predvsem slabša tehnična opremljenost gospodinjstva. Materialni učinki neplačanega neformalnega dela se pojavljajo na dolgi rok, kar pomeni, da je to delo sestavina stila življenja določenih kategorij prebivalstva.

S plačanim neformalnim delom se ukvarja približno enak delež ljudi iz vseh dohodkovnih kategorij. Osební avto ima 53,1% ljudi, ki opravljajo plačana neformalna dela, in 45,7% preostalih. V visoko standardno in nadstandardno opremljenih gospodinjstvih najdemo 66,8% ljudi, ki opravljajo plačano neformalno delo in 58,9% preostalih. V standardno opremljenih gospodinjstvih pa je delež tistih, ki ne opravljajo plačanega neformalnega dela, večji od deleža tistih, ki ga opravljajo. Razmerje je med 28 in 18,7 procenti. Razlike so v vseh primerih majhne, na drugih indikatorjih materialnega položaja pa jih praktično ni. Torej je vpliv plačanega neformalnega dela na materialni položaj prebivalcev majhen, a pozitiven.

Popoldanskih kmetov najdemo nekoliko več v primerjavi z nekmeti v nižjih dohodkovnih skupinah kot v višjih. Tako je v dveh spodnjih dohodkovnih razredih 65,3% popoldanskih kmetov in 51% preostalih anketirancev, v dveh zgornjih dohodkovnih razredih pa je 10,1% popoldanskih kmetov in 14,9% preostalih. Hkrati opazimo, da imajo popoldanski kmetje manj predmetov trajne potrošnje in slabše opremljena stanovanja kot preostali prebivalci. Po drugi strani pa vidimo, da je brez osebnega avtomobila in drugih luksuznih predmetov le 33,8% popoldanskih kmetov in 45,3% preostalih. Prav tako ima visoko standardno opremljena gospodinjstva 64,5% popoldanskih kmetov in le 50,6% drugih anketirancev. To pomeni, da popoldansko kmetovanje prispeva k boljšemu materialnemu položaju, vendar selektivno. Popoldanski kmetje največkrat ne morejo opravljati te aktivnosti, če nimajo osebnega avtomobila. Bolj so nagnjeni k produktivnemu investiranju, na primer v gospodinjsko opremo, kot pa k investiranju v zabavno elektroniko ali celo v opremo stanovanja. Naši indikatorji pa tudi ne pokažejo, kakšni so naturalni »dohodki« popoldanskih kmetov v obliki hrane in kolikšno vrednost predstavljajo stroji oziroma naprave.

Gledano v celoti, plačano neformalno delo manj prispeva k izboljšanju materialnega položaja prebivalcev kot neplačano med drugim tudi zato, ker je manj razširjeno. Sicer pa nam tabela 6 ponazarja doslej opisovane podatke. Takoj opazimo, da se ljudje, ki opravljajo neformalno delo, v večji meri pojavljajo v spodnjih in v srednjem dohodkovnem razredu kot v zgornjih. Na drugi strani pa vidimo, da se po drugih indikatorjih večinoma koncentrirajo v srednjem ali v zgornjih razredih. Tudi pri opremljenosti gospodinjstva z gospodinjskimi aparati, kjer pri plačanem neformalnem delu in popoldanskem kmetovanju prihaja do

Tabela 6: Odstopanje od povprečnih vrednosti indikatorjev materialnega položaja za posamezne vrste neformalnega dela

	Dohodek na člana gospodinjstva v razredu			Lastništvo luksuznih predmetov		
	1. in 2.	3.	4. in 5.	nič	osebni avto	os. avto in drugo
Gospodinjsko* delo	+8,0	+1,5	-28,0	-14,4	+13,6	+8,0
Samograditeljstvo	+3,9	-1,6	-2,0	-20,0	+18,3	+2,2
Vrtnarjenje	0,0	+2,3	-2,4	-5,9	+4,7	+1,8
Plačano neformalno delo	+0,9	+1,3	-2,2	-7,6	+6,0	+1,5
Popoldansko kmetovanje	+12,9	-4,1	-8,8	-10,4	+12,1	-1,8

	Lastništvo več kot 1 predmeta trajne porabe	Opremljenost gospodinjstva z aparati			Opremljenost stanov.		
		neoprem. ali podstandardno	stand. opremljeno	visoko in nadstand. oprem.	slaba ali podstand.	stand.	nadstand.
Gospodinjsko* delo	-1,5	-31,1	+15,5	-3,0	+7,6	-2,7	-10,6
Samograditeljstvo	+1,4	-7,1	-10,4	+17,6	-23,0	+6,7	+15,7
Vrtnarjenje	+1,7	-4,0	-2,9	+6,8	-3,8	+0,1	+3,8
Plačano neformalno delo	+1,4	+1,2	-7,6	+6,4	+4,9	-1,7	-3,1
Popoldansko kmetovanje	-5,7	+2,4	-10,8	+8,5	+17,5	-9,8	-7,8

* Merjeno v urah na teden; 26,4 ure = 100%

polarizacije, so odstopanja večja v korist visoke oziroma nadstandardne opremljenosti. To pomeni, da je neformalno delo pomemben vir materialnega blagostanja. Izjema je opremljenost stanovanja, še posebej pri plačanem neformalnem delu in popoldanskem kmetovanju, kar je mogoče pojasnjevati s tem, da se s temi deli ukvarjajo mlajši ljudje, ki še niso prišli do svojih stanovanj oziroma jih še niso uspeli bolje opremiti.

Gospodinska dela so močno razširjena zlasti v nižjih dohodkovnih razredih. Njihov prispevek k lastništvu luksuznih predmetov in k opremljenosti gospodinjstva je velik. Po drugi strani pa ravno bolj opremljeno gospodinjstvo in slabo opremljeno stanovanje zahtevata več gospodinskega dela. Opazimo tudi, da količina gospodinskega dela v najbolj opremljenih gospodinjstvih upade, kar lahko pripišemo porastu produktivnosti.

Obliki neformalnega dela, ki močno diferencirata populacijo, sta nedvomno tudi popoldansko kmetovanje in samograditeljstvo. V obeh primerih gre za ljudi, ki jih najdemo prej v nižjih kot v višjih dohodkovnih razredih, imajo daleč nadpovprečno veliko osebnih avtomobilov in imajo nadpovprečno opremljena gospodinjstva. Med njimi je razlika predvsem v stanovanjskem standardu, ki je pri samograditeljih močno nadpovprečen. To bi mogli razložiti z dejstvom, da popoldanski kmetje pogosto dedujejo hiše, ki niso najbolj opremljene in da več investirajo v kmetijsko dejavnost. Zato imajo tudi povprečno manj video in glasbenih naprav. Za uporabo teh naprav nimajo niti časa niti razvitih navad. Ugoden materialni položaj popoldanskih kmetov moramo razložiti tudi s samoskrbo s hrano, kurjavo in določenimi storitvami, kot je otroško varstvo.

Dejstvo, da je samograditeljstvo toliko prispevalo k materialnemu položaju samograditeljev, je treba razložiti s posebnim vzorcem investiranja posameznikov in družbe. Družba je prispevala poceni finančna sredstva, posamezniki pa poleg svojih sredstev še osebno delo, obogateno s pomočjo sorodnikov, prijateljev in znancev oziroma z recipročno menjavo dela. Tako je lažje razumeti podobo slovenskih mest in vasi.

Navedeni rezultati imajo pomembno metodološko implikacijo. Opozarjajo nas, da ne moremo meriti materialnega položaja posameznikov zgolj na osnovi njihovih dohodkov iz formalnega dela. Pomemben vir blaginje je tudi neformalno delo.

VIRI:

1. Comment vivrons-nous demain? (1983), Rapport du Groupe Long terme, changement des modes de vie. La Documentation Française, Paris.
2. Gershuny, Jonathan (1983): *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford University Press.
3. Kukar, Stanka (1984): Obseg sive ekonomije in tendence v njenem razvoju v Jugoslaviji, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana.
4. Monetti, Peter (1982): Aktivnosti delavcev izven rednega delovnega časa, Vidiki samoupravljanja 76, Raziskovalni center za samoupravljanje, Ljubljana.
5. Pahl, Ray (1984): *Divisions of Labour*, Basil Blackwell, Oxford.
6. Roustang, Guy (1986): *Le travail a «le bras moins long»*, Loisirs et Societe, Quebec.
7. Rus, Veljko in drugi (1984): Kvaliteta življenja v Sloveniji, raziskovalni projekt, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
8. Svetlik I., Hojnik I., Kolarič Z., Vojnovič M. (1986): *The Shift in the Welfare Mix. A Challenge under Conditions of a Changing Reality of Work*, Eurosocial Wien.
9. Svetlik, Ivan (1987 a): Izobrazba in družbenoekonomski položaj, Družboslovne razprave, št. 4, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
10. Svetlik, Ivan (1987 b): Ali je delo determinanta družbenoekonomskega položaja? Družboslovne razprave, št. 4, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
11. Time Budget Survey 1975-80, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.

Uvodni zapis

Tokrat objavljamo nekatere razprave za okroglo mizo v MC CK ZKS, kjer so se spomladi 1987 zbrali raziskovalci in univerzitetni učitelji ob novi knjigi dr. Zdravka Mlinarja,* prof. na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani in člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Njegova najnovejša knjiga je nastala na podlagi dolgoletnega teoretičnega in empiričnega raziskovalnega dela. Pomeni nekakšen vmesni člen, ki povezuje njegove teoretične študije (bralce naj spomnimo na »Razvojno logiko družbenih sistemov«) z empiričnim raziskovanjem. Osrednji poudarek je na emancipacijskih težnjah predvsem naše, ne pa izključno naše družbe. Te izkušnje za sociologa niso pomembne le tedaj, ko dejavnost subjektivnih sil pripelje do dejanske uresničitve načrtov in pričakovanj, temveč zlasti tedaj, ko do tega ne pride. Avtorja zanima protislovnost razvojnih procesov, torej tema, ki je izrazito spoznavno teoretskega značaja in ki jo je kot »skupni imenovalec« proučeval že več desetletij – ne glede na siceršnja tematska področja dela. V knjigi jo predstavi kot splošno razvojno paradigmo, da bi s tem na izrazito profesionalen način prispeval k večji obvladljivosti družbenega dogajanja.

Knjigo sestavlja sedem enot. V uvodnem delu »*Od naključnosti k zakonitosti*« pojasnjuje pomen protislovij kot gibalnih sil razvoja. V drugem poglavju »*Spoznavanje in spreminjanje*« analizira pomen socialnih znanosti za družbeni razvoj, pri čemer osvetljuje teorijo socializacije in individualizacije ter vlogo znanosti v samoupravljanju. S pozornostjo obravnava novi informacijski sistem, znanstveno raziskovanje in razvoj. V tretjem poglavju »*Družbene spremembe, protislovja in konflikti*« razčlenjuje razredno-socialne spremembe in protislovja v povojnem obdobju. V ospredju so vrednotno ideološke usmeritve in konflikti, značilnosti »brezkonfliktnega« obdobja in pa obdobja, ko prihaja do sproščanja konfliktov. V četrtem poglavju »*Prostorsko-družbene spremembe in razvoj*« razpravlja o procesih individualizacije in integracije glede na razvoj in uveljavljanje teritorialnih skupnosti. Poglavje zaključuje z antinomijami v organiziranju življenjskih okolij, ki jih moramo kar naštet: tradicija in inovacija, enakost in raznolikost, asimilacija in segregacija, izražanje osebnosti in prostorski red, individualnost in standardizacija . . . pa vse do antinomije, ki se izraža v pomoči (povezanosti) in samopomoči (samostojnosti). Peto poglavje »*Usmerjanje in planiranje družbenega razvoja*« je posvečeno analizi in sintezi štirih desetletij jugoslovanskega družbenega razvoja, v katerem izstopajo samoupravljanje, tržišče, direktivno-etatiistično usmerjanje in inercija. Avtor se ponovno vrača k antinomijam na tem področju in poglavje sklene s problematiko planiranja, eksperimentiranja in (ne)odgovornosti. Šesto poglavje »*Krizna situacija in razvoj*« govori o družbeni krizi in prikaže njene družbene aspekte. Ocenjuje izvore družbenih blokad in razloge za demobilizacijo razvojnih potencialov. V sedmem, sklepnem poglavju »*Kritična retrospektiva in (pre)usmeritve*« razpravlja o razmerju »progressivnih« družbenih sil in regresivnih družbenih sprememb, o koncepciji in praksi podružbljanja in osamosvajanja. Razčlenjuje tudi tri bistvene zavore družbenega razvoja kot so: avtarkizem, etatizem in egalitarizem.

Že iz pregleda osrednjih tem in profesionalnega raziskovalnega pristopa je razviden daljnosežen avtorjev napor, da bi v našem družbenem prostoru odpravili stereotipnost in izrazito razcepljenost teoretičnega dela in spoznanj v odnosu do empiričnih gradiv. Prav ta

* Zdravko Mlinar, *Protislovja družbenega razvoja*, DE, Ljubljana 1986, 389 str.

teoretsko dognana sinteza je prinesla avtorju nagrado »Dr. Vladimir Bakarić« za leto 1987, ki jo vsako leto podeljujejo v Zagrebu za najboljše delo s področja družbenih znanosti in publicistike.

Razprave za okroglo mizo o knjigi so prispevali naslednji avtorji: Stane Saksida, raziskovalec na Inštitutu za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, dr. Andrej Kirn, učitelj na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, dr. Duško Sekulić, učitelj na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu, dr. Peter Klinar in dr. Boštjan Markič, učitelja na FSPN, mgr. Zinka Kolarič, raziskovalka v Inštitutu FSPN v Ljubljani, dr. Ivan Bernik, učitelj na FSPN, Vladimir-Braco Mušič, urbanist, učitelj na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo in dr. Zdravko Mlinar, ki smo ga že predstavili.

STANE SAKSIDA

Utiranje avtonomne vrednosti znanstvenega dela

O tako obsežnem delu, njegovi celotni vsebini in kompoziciji je težko razpravljati v celoti. Vsekakor pa se mi ob njegovem prebiranju in študiju pojavljajo nekatere značilnosti, ki jih doslej nisem uspel odkriti v jugoslovanskih socioloških delih. Sodim namreč, da v jugoslovanski in slovenski sociologiji, v teoretskih in empiričnih raziskavah še ni bilo dela, ki bi v tako obsežnem prostoru socialnih problemov združevalo nekatere redke kvalitete. Najprej, da razvija enotni in dosledni paradigmatški pristop, se pravi zveze med protislovnimi poli osamosvajanja in podružbljanja v okviru marksistične teorije. Ta pristop omogoča nadalje razvijati teorijo, ki vključuje znotraj svojih okvirov množico empiričnih raziskav in jih ne pušča več na njihovem parcializiranem empiricističnem nivoju, pač pa jih vgradi v enotnejšo teoretsko zgradbo, jim daje teoretski smisel in tudi iz njih omogoča graditi nove teoretske sklepe. S takim teoretsko-empiričnim paradigmatškim pristopom zajame večino bistvenih problemov, ki se pojavljajo znotraj jugoslovanske in slovenske družbe, hkrati opredeljuje meje, do katerih je delo prišlo, in s tem odpira pot v nova razmišljanja, v nove tokove nadaljnjih empiričnih in teoretskih socioloških raziskav. Toliko z moje strani – gotovo pa je, da bo kdo drug odkril še dodatne kvalitete tega dela in, jasno, tudi morebitne napake.

Nekoliko bi se še ustavil pri odprtih problemih, ki jih ta način avtorjeve analize sproža. Se pravi, v kakšna nova razmišljanja nas usmerjajo in potiskajo njegovi zaključki. Teh odprtih problemov je ravno tako veliko. Ustavil se bom samo ob dveh, ker bodo verjetno ostali tovariši odpirali še druge.

Najprej, o problemu spoznavanja in regulativnega obvladovanja tega, kar je bilo v družbi nanovo ustvarjeno, ob sodelovanju večine in usmerjevalni vlogi subjektivnih sil. Tu gre najprej za to: aktivno ustvarjanje katere koli poti, bodi v osamosvajanje, bodi v podružbljanje ali pa v sintezo obeh, ki bi bila podružbljena samostojnost – če uporabljam terminologijo tovariša Mlinarja – generira družbo z nekaterimi osnovnimi karakteristikami. Na področju gradnje novih družbenih struktur in odnosov ter usmerjanju procesov še vedno naletimo na paradoks, da se družbene strukture, procesi in relacije razvijajo v kompleksnem svetu sodobne družbe hitreje kot smo jih s svojimi teoretskimi koncepti, s svojim kategorialnim aparatom sposobni obrazložiti, doumeti in skušati regulirati na temelju spoznanj. Polpretekla in sedanja dogajanja v Sloveniji in Jugoslaviji nam brez nepotrebnih dodatnih ilustracij to samorazvidno dokazujejo. Ali drugače: čimbolj skušajo

gospodarski in družbeni subjekti obvladovati ekonomsko in družbeno krizo, ki je nastala, sicer ne samo, ampak tudi z zavestnim poseganjem v obstoječe družbene entitete, relacije in procese, tem bolj postaja vidno dvojje: namreč, da nimamo enotne teoretske, empirično zasnovane konceptualne aparature, s katero bi to krizo razložili, in ker je nimamo, tudi ne moremo imeti regulativnih mehanizmov za njeno obvladanje.

V delu profesorja Mlinarja bi tu šlo za – po njegovih besedah – zaostajanje zaradi prehitavanja in za njegove predloge, kako razrešiti krizo. Nova, drugačna spoznanja in ravnanja, njihova fleksibilnost in njihova postopna institucionalizacija so nam nedvomno potrebna, če se hočemo prebiti iz te krize. Vendar pa to ne menja temeljnega dejstva, da je vsaj do sedaj nastal največji kaos v regulativnih mehanizmih in obnašanih družbenih subjektov ravno v razdobju, ko se je skušalo realizirati trenutno največji sklop premikov v družbi in to v smeri osvobajanja človeka in njegovega dela. Ta sklop neposredno razvidnih dejstev, ki se nanašajo na obstoječo krizno situacijo, je pravzaprav samo eden od primerov splošnejšega pravila, da se namreč neprestano ustvarja družbena situacija, ki je z vidika obstoječih spoznavnih kategorij nerazumljiva in včasih načelno nespoznatna. To novo, še nespoznatno stvarnost je mogoče odkriti samo z izkustvom, s prakso, odnosno danes tudi še s teoretsko utemeljenimi empiričnimi družboslovnimi raziskavami, ki tu dobivajo svoj smisel: v odkrivanju novega, neskladnosti med dosedanjo in novo vsebino pojmov, kategorij in učinkovitostjo regulatorjev, po katerih se uravnava in usmerja družba, in končno, v spreminjanju vsebine pojmov, kategorij in v spreminjanju delovanja regulatorjev, s pomočjo katerih je mogoče novo družbo ali novo v družbi razumeti in regulirati. In ravno v tem okviru so tudi smiselne in legitimne empirične sociološke raziskave, če niso naravnane na potrjevanje obstoječega, ampak na iskanje novega, na kritični prelom s starim. V tem pomenu jih profesor Mlinar tudi uporablja, in to v zvezi s svojim temeljnim paradigmatskim pristopom: nasprotjem med osamosvajanjem in podružbljanjem.

Menim, da bo mogoče na osnovi empiričnih raziskav – in to ne le socioloških – ugotoviti, koliko je današnji družbeni, gospodarski in politični sistem resnično uspel ustvariti novo osnovo za bodočo družbo, koliko pa je zgradil enega od mnogoterih mitov, ki v zgodovini tudi niso redki. V prvem delu njegove konstrukcije, ko gre za resnično spreminjanje odnosov v družbi, bo potrebno še naprej razvijati ustrezno spoznavno aparaturo, s pomočjo katere bo mogoče regulirati družbo in jo razvijati naprej. V drugem, ko gre samo za ustvarjanje mitov, bo potrebno te mite razgraditi in jih razbiti. Delno danes to pravzaprav že počnemo. Sodim, da je ugotovitve v knjigi Zdravka Mlinarja mogoče uporabiti v obeh smereh.

Drugi odprt problem, ki ga vidim ob tem delu, je odnos med družbeno znanostjo in politiko. Tu bo potrebno še veliko dela, da se odnosi razčistijo. Vendarle je mogoče za sedaj ugotoviti najmanj tole: zelo grobo povedano, sta znanost in politika v širšem pomenu na nivoju svojih notranjih logičnih struktur nespolljivi. Naj v ilustracijo omenim eno samo, toda bistveno in že dolgo znano razliko: znanost je zaradi svoje specifične dejavnosti vedno odprta vsakemu relevantnemu dvomu. Prostor spoznanj je zanjo odprt v okviru njene stroke. Na tem in na kriteriju resničnosti temelji tudi njena relativna avtonomija. Nasprotno temu pa se mora konkretna politika v danem momentu odločiti za eno ali več istosmernih akcij. Prostor spoznanj je zanjo zaprt, čim se je odločila izvesti določeno akcijo ali skupino akcij. V končni izvedbi akcij ni mogoče izvajati v različnih, nasprotujočih si smereh. Tu so seveda mišljene temeljne strateške politične akcije, ne pa občasno taktiziranje. Toda, četudi sta znanost in politika po logičnih strukturah ločeni, ne velja, da v konkretnih primerih, na primer v gospodarskih odločitvah, planiranju itn. ne bi mogli sodelovati. V današnjem svetu celo morata. Naloga družbenih in tudi nekaterih drugih znanosti pri takem sodelovanju je v tem, da znanosti čim natančneje raziščejo resurse, možnosti

različnih akcij ter obseg in realnost ciljev, in če je treba tudi izračunajo njihove stroške, predvidene in morebitne dodatne učinke. Naloga odločevalcev, bodisi samoupravnih ali pa drugih, pa je, da glede na raziskane poti do ciljev optimalno kombinirajo akcije, ki peljejo k tistim ciljem, ki samoupravljalcem ali drugim odločevalcem v okviru njihove lastne percepcije zagotavljajo pozitivne učinke. Tudi v tem pogledu ocenjujem knjigo profesorja Mlinarja kot takšno, ki gre zelo daleč v analizi poti do doseganja mogočih družbenih ciljev in rešitev, tako daleč, da je mogoče na temelju teh analiz v politiki neposredno izbirati poti v prej omenjenem smislu. Toda kljub tej možni povezavi s politiko ne trpi relativno avtonomna znanstvena vrednost dela profesorja Mlinarja, in zato pravim, da ne poznam nobenega jugoslovanskega sociološkega dela, ki bi imelo vse te kvalitete.

ANDREJ KIRN

Produktivnost dialektičnega mišljenja

Knjigo prof. Mlinarja ocenjujem kot tehten teoretični, sintetični prispevek k logiki družbenega razvoja – posebno glede na razvoj socialistične samoupravne družbe. Cenim njegovo prizadevanje, da moč in produktivnost dialektičnega stila mišljenja izpelje iz konkretnih realnih procesov. V preteklosti sta se pogosto uveljavljali dve enako sterilni rabi dialektike: dialektika primerov in dialektika kot apriorni formalni, univerzalni ključ pojasnjevanja. Sodim, da se je Mlinar izognil predvsem obema skrajnostma. Dialektika pri njem diha skoz samo vsebino in zato o njej ni bilo treba še posebej veliko govoriti. Dialektika se pri njem kaže kot miselna rekonstrukcija protislovnih procesov, odnosov, funkcij in lastnosti. Na vsakem konkretnem področju raziskovanja je najbolj spoznavno produktivna tista dialektika, ki pomeni hkrati razvijanje vsebine same. Da vsebina dialektično zaživi kot miselno rekonstruirana realnost, morajo biti izpolnjeni vsaj naslednji pogoji:

– temeljito obvladovanje teoretičnega in empiričnega gradiva danega področja,

– prirojena dispozicija ali pridobljena, razvita sposobnost dialektičnega mišljenja. Kako dialektika živi ali ne živi v nekem delu, je zrcalo avtorjeve intelektualne moči in globine.

Sodobni trend k dialektizaciji znanosti se po mojem kaže v naslednjih značilnostih:

– težnji k vse bolj presenetljivim, paradoksalnim, protislovnim formulacijam,

– težnji k fundamentalnosti, da se zelo ozki in specialni problemi povezujejo z najbolj splošnimi pojmi in zakonitostmi,

– težnji k refleksiji vse bolj fundamentalnih predpostavk določenih rešitev in modelov,

– težnji k razvojnosti, zgodovinskosti,

– težnji k integralnosti,

– težnji k pojmovni, pluralistični divergentnosti, mnogopomenskosti.

Vsa teoretska pomembna dela v našem in mednarodnem prostoru kažejo bolj ali manj dialektično virtuoznost avtorjev. Na razritem terenu teoretskega pluralizma je težko narediti kakšen korak brez dialektične večine pri operiranju s pojmi. Trdim, da je dialektika zahtevnejša oblika ustvarjalnega mišljenja. Svojo vrednost ohranjajo klasični elementi razumevanja dialektike, kot npr. Platonova, da je dialektika živi ogenj, brez katere ni mogoča nobena prava opredelitev predmeta, ali Aristotelova, da se dialektika nanaša na konkretno, ki je lahko tako

ali drugačno. Zaradi tega je pri njem vzpostavljena zveza med dialektiko in verjetnim. Dialektika ima po Aristotelu opravka s tistim, kar je možno, ne pa s tistim, kar je nujno. Dialektika je po Aristotelu tudi most med teorijo in prakso.

Žive, ustvarjalne dialektike je v sodobni znanosti mnogo več, kot so je nekateri zmožni odkriti ali celo pripravljene priznati. Uvedeni so specialni pojmi, kot npr. dinamično ravnovesje, bifurkacija, ustvarjalna vloga slučajnosti, katastrofa, ki afirmirajo nekatere črte dialektike. Pri pionirju teorije katastrof Reneju Thomu je možno najti matematične interpretacije določenih vidikov hegeljanske in marksistične dialektike. Sam priznava svojo bližino s Heraklitovimi idejami. »Naše dinamične sheme z idejami privlačevanja, bifurkacije, katastrof nas spominjajo na stare Heraklitove ideje boja in konflikta, oskrbijo nas z močnim orodjem za rekonstrukcijo dinamičnega porenja kateregakoli morfološkega procesa. Pomagajo nam, prepričan sem, k boljšemu razumevanju strukture mnogih pojavov žive in nežive narave in tudi prepričan sem, naše lastne strukture« (cit. po Martinu Zwicku, *The Cusp Catastrophe and the Laws of Dialectics, Nature and System 1*, 1979, str. 185). Dialektika v sferi družbenega življenja pa je obdarjena z zavestjo in interesi in je v tem smislu potencirana dialektika.

V delu prof. Mlinarja je morda preveč pozitivno vrednoteno protislovje kot jedro in motor razvoja. Protislovja imajo tudi velikansko uničujočo, razdiralno moč in lahko ogrožajo obstoj človeka in civilizacij. Obstaja protislovna družbena in spoznavna vloga protislovij. Mnoga družbena prizadevanja so usmerjena k likvidaciji, odstranitvi ali ublažitvi protislovij. Vznemirja me vprašanje, ali se sedanji in perspektivni procesi emancipacije, rastoče bogate individualnosti in raznovrstnosti, ki so se razcveteli na sedanji materialno-tehnološki podlagi in političnih predpostavkah, ne uveljavljajo za ceno rastočega protislovja med civilizacijo in naravo. Ko se zaradi otkov družbene blaginje v razvitem svetu zmanjšujejo notranja družbena protislovja, pa se zaostrujejo globalna protislovja med družbo in naravo. Še kako usodno je vprašanje, s katerim prof. Mlinar konča svojo knjigo: ali pomenijo meje rasti tudi meje svobode?

Enega izmed sintetičnih imenovalcev družbenega razvoja vidi prof. Mlinar v procesih osamosvajanja in povezovanja. Strukturiranje razvojne paradigme ob tem vzviščenem procesu se je izkazalo za produktivno. Pozval pa bi družboslovce, da svoje razvojne koncepte dopolnijo in reflektirajo že z vidika entropijske paradigme, to je, kakšen nered in degradacijo plačujemo za različne družbene cilje, spremembe, potrebe in aktivnosti. Entropijo razumem v dveh elementarnih pomenih:

a) kot razmerje med vložki in rezultati. Elementarna resnica je, da morajo biti vložki večji od rezultatov ravno zaradi delovanja zakona entropije. Tega razmerja ne smemo zožiti samo na ekonomski pomen. Ali na različnih področjih dejavnosti absolutno narašča entropija vložkov glede na rezultate in učinke, čeprav se relativno zmanjšuje?

b) Nikdar ni mogoče doseči samo hotenega cilja, ampak vselej sproščamo tudi nezaželene entropijske učinke. Kako se razraščajo ti učinki glede na vse večjo raznovrstnost družbenih ciljev in potreb?

Da smo se približali kritičnim entropijskim mejam, dokazujejo trendi na zelo različnih področjih. Začenja se prometejski boj za integralno družbeno ekonomijo entropije. Pokazala se bo, koliko je možna trajna razširjena reprodukcija znotraj te antientropijske strategije. Kdor bo omagal v tem boju ali stal ob strani ter nadaljeval s sedanjim ekstenziviranjem in intenziviranjem entropijskih procesov, nima možnosti za preživetje – ne glede na lepe cilje in ideale.

Če se povrnem nazaj k delu prof. Mlinarja, bi dejal, da je ogledalo tistega našega družboslovja, ki je obrnjeno k sedanjosti in prihodnosti. Danes ko so do marksizma vzpostavljene različne prakse, ni odveč tudi poudariti, da avtor zelo produktivno, nevsiljivo in prepričljivo vtke v svoje miselne elaboracije marsikatero sporočilo intelektualne marksistične dediščine.

Knjiga prof. Mlinarja se dotika zelo širokega kroga problemov, od povezave spoznavnih in družbenih procesov, družbenih vidikov prostorskih sprememb, vrednotno idejnih premikov v povojnem razvoju naše družbe pa do sedanje naše krizne situacije. Vso to raznovrstnost pa avtor kristalizira ob osnovni ideji osamsvajanja in podružbljanja. Knjiga je izredno bogata in mogoče včasih kar preveč podrobno razčlenjena. V njej bodo tudi drugi družboslovci, ne samo sociologi, lahko našli ustrezne navezne točke. To je knjiga o našem času in prostoru, ki ga živimo sedaj in tukaj. Mlinarjevo delo prežema globok smisel za posploševanje, za teoretsko konstrukcijo, ki pa ni odtrgana od drevesa življenja, od empiričnega raziskovanja, bodisi svojega lastnega ali tujega.

DUŠKO SEKULIĆ

Dialektika individualizacije in podružbljanja

Knjiga prof. dr. Zdravka Mlinarja je eno redkih del v naši sociološki literaturi, ki združuje najbolj splošne predpostavke z izsledki empiričnih raziskav.

Avtor se je pri pisanju opiral na znanje iz bogate teoretske literature, razen tega pa na mnogotere izsledke empiričnih raziskav, opravljenih predvsem v lokalnih skupnostih.

Za razliko od podobnih del, ki so nastajala skoz daljše časovno obdobje, odlikuje to delo teoretska doslednost. Avtor namreč teoretski okvir, ki ga razvije v prvem delu knjige, dosledno uporablja tudi za analize mnogoterih področij družbene stvarnosti. Temeljna prvina tega teoretskega pristopa je marksistična dialektika, ki upošteva teoretsko-metodološka dognanja sodobnih družbenih ved, predvsem sistemske teorije.

Mlinar se povsem zaveda velikega razkoraka, do katerega je prišlo v razvoju marksizma v 20. stoletju: razkoraka med splošnimi teoretskimi načeli ter dialektiko, zasnovano na znanosti in empiričnih raziskavah. Splošna načela, ki niso bila oprta na analizo zgodovinskih dejstev oz. znanstvenega gradiva, zbranega s posebnimi tehnikami, so bila praviloma vedno sterilna. Po avtorjevem mnenju je pred nami zelo težavna naloga, kako to sterilnost, se pravi popolni razkorak med teoretičnimi načeli in empiričnim gradivom v prihodnosti preseči oz. ga odpraviti.

Avtor to misel zarisuje takole: »Nadalje ostaja še dosti nejasnosti, kako spoznanja o protislovnosti vključevati v konkretno delovanje v praksi. Na sedanji stopnji (ne)poznavanja dialektike razvoja se zdi, da spoznanja o protislovnih ne nakazujejo še jasnih akcijskih implikacij; ‚praktiki‘ sprejemajo ta spoznanja prej kot motnje njihovega – bolj ali manj – rutiniziranega delovanja, ne pa kot določnejšo in celovitejšo razvojno usmeritev« (str. 24).

V okviru svojih nadaljnjih raziskav poskuša dr. Mlinar določneje izostriti temeljna dialektična načela: nasprotje med individualizacijo in podružbljanjem opredeljuje kot temeljno paradigmo marksistične družbene znanosti: »Gre za proces preseganja tradicionalistične atomizacije in razredne podrejenosti (dominacije), ki v dolgoročni perspektivi krepi individualnost posameznika in združevanje v skupnost ter razrešuje nasprotje in protislovnost med njima. To je približevanje ‚dejanski skupnosti‘, v kateri – kot sta nakazala Marx in Engels – dosega individuali v svoji asociaciji in z njo hkrati svojo svobodo« (str. 31).

Ignoriranje te dialektike individualizacije in podružbljanja je pripeljalo v praksi razvoja socialističnih dežel do številnih deformacij: »Temeljno vprašanje je bilo

podružbljanje produkcijskih sredstev (družbena lastnina), ki naj bi pomenilo razrešitev neskladja med družbeno naravo proizvodnje in privatnim prilaščanjem. Obenem pa je bila tudi na individualni ravni poudarjena predvsem socializacija posameznika. S tem, ko je bilo v ospredju podružbljanje, pa je obenem prihajalo do enostranosti, t. j. do zapostavljanja druge strani razvojne dialektike, namreč procesa individualizacije, osamosvajanja, krepitve individualnosti ožjih delov 'družbene skupnosti' in osebnosti vsakega posameznika« (str. 36).

V institucionalni sferi razvoja samoupravljanja se to nasprotje izraža npr. v odnosu med podružbljanjem (družbeno lastnino) ter avtonomijo samoupravnih subjektov. To temeljno paradigmo razčlenjuje dr. Mlinar tudi obširneje. Tako na primer (na str. 62) izpostavi štiri specifičnosti sociološkega spoznavanja – deskriptivno (opisovanje posameznosti v prostoru in času); eksplikativno (pojasnjevanje medsebojne povezanosti, odvisnosti, vzročnosti); prediktivno (predvidevanje prihodnjega toka sprememb na osnovi spoznane pravilnosti); normativno (interesno, vrednostna dimenzija spoznavanja).

S kombiniranjem zadnjih treh funkcij sociološkega spoznavanja pridemo do zanimive aplikacije paradigme razvoja na posamična področja družbene akcije – izobraževanja, kulture, socialnega varstva, zdravstva, športa in rekreacije. Na vseh teh področjih je prišlo do pasivizacije individualne akcije zaradi pretirane institucionalizacije podružbljanja in prenormiranosti zasnov sleherne akcije. S tem je bila zavrta vsakršna spontana aktivnost tistih, za katere se določene dejavnosti opravljajo. Pride torej do popolne ločitve med tistimi, ki določeno akcijo izvajajo, in tistimi subjekti, katerim je ta akcija namenjena – in to kljub formalni institucionalizaciji njihove participacije. Individualizacija kot protitež procesu podružbljanja je močan, toda dokaj neizkoriščen razvojni potencial. Gre potemtakem za nujnost, da se ta razvojni potencial deblokira.

Mlinar posebej pozorno preučuje mehanizme prostorskega planiranja in ob tem razčlenjuje vlogo države (prisile), tržišča, samoupravnega usklajevanja interesov, pa tudi tisto, kar poimenuje lokacijska inertnost: »Samoupravni socialistični razvoj predpostavljamo z modelom visoke stopnje samostojnosti in obenem visoke povezanosti; za tržišče je značilna samostojnost, ne pa (vsaj ab ante) povezanost; državna prisila uvaja določeno povezanost brez samostojnosti, medtem ko inercija kaže na pomanjkanje enega in drugega. Samo tedaj, ko se v lokacijskem odločanju uveljavita samostojnost in tudi povezanost prizadetih subjektov, lahko pričakujemo najboljše akcijske rešitve« (str. 268–269).

Na nekem drugem mestu avtor ta isti model aplicira tudi na analizo agrarne politike. Razčlenjuje vlogo države, tržišča, agrarne politike, podeželja in znanosti. Ugotavlja, da se hkrati z različnimi sistemi upravljanja spreminja tudi vloga znanosti, pa tudi perspektiva znanosti oz. naraščanje njene vloge v prihodnosti.

Ob temeljni naravnosti, se pravi rdeči niti njegovega razmišljanja, ki je zasnovan na teoretskem okviru podružbljanja in individualizacije, uvaja avtor za mnoga področja tudi vrsto bolj ali manj dognanih teoretskih zasnov, kot je npr. tista o »tangencialnih koalicijah«.

Na področju odnosov med centrom in periferijo, ki so obširneje obravnavane tako v svetovni kot tudi v domači literaturi, razčlenjuje dr. Mlinar proces osamosvajanja periferije kot fenomen, ki ga poimenuje tangencialna koalicija: »Pri tem se kaže težnja, da občine iz zaledja regionalnega središča oziroma njihove delovne organizacije ustvarjajo – če naj tako imenujemo – tangencialne koalicije. Namesto da bi se 'podredile' regionalnemu središču, se periferne občine (ali določene njihove institucije) same povežejo med seboj, in se mu izognejo oziroma ga zaobidejo. Na ta način dosežejo večjo moč in samostojnost, ki ju utrdijo s tem, da s svojo dejavnostjo posežejo tudi prek regionalnih meja in si zagotovijo prostor delovanja (kot primer lahko navedemo projektantsko-urbanistično dejavnost, ki so jo v Ajdovščini ravili s povezavo in ob pomoči manjše matične institucije v Idriji, ne pa skupaj z močnejšo tovrstno institucijo iz Nove Gorice) (str. 207). S

tem se razbijajo lokalni monopoli komunikacij – nastaja socialna dinamika, ki omogoča nove oblike prostorskega planiranja.

Delo dr. Mlinarja lahko ocenimo kot izjemen napor in hotenje, da bi marksistično dialektiko povezovali z empiričnimi raziskovanji sodobne družbene stvarnosti. Na to delo se bodo zagotovo sklicevala tudi prihodnja teoretska dela, empirične raziskave, pa tudi aplikativne sociološke raziskave. Avtor namreč niti za hip ne spregleda dejstva, da morajo biti sociološka spoznanja naravnana k praktični dejavnosti kot napatilo za delovanje. Znanstvena dognanja ne morejo nastajati brez tega, da bi se napajala iz praktičnih izkustev; prava spoznanja ne morejo biti zgolj refleksije, marveč tudi smerokaz za spreminjanje obstoječega – seveda v skladu s preferencami tistih, ki spremembe terjajo.

Avtor ostaja v svojem delu vedno v žarišču družbene akcije. Izpričuje, da ima veliko izkušenj na področju družbenega in prostorskega planiranja socialne politike in regionalnega razvoja. Marksistične dialektike Mlinar ne pojmuje kot zbir dokončnih kánonov, ki pojasnjujejo vso stvarnost, marveč kot ustrezno metodo za preučevanje družbe, katere tempo spreminjanja je vedno naglejši, pa tudi kot vzvod, ki pomore spreminjati to stvarnost.

V svojem pristopu je kritičen do dosedanje prakse »hoje po dveh tirih«, od katerih je en tir teorija, drugi pa praksa – med njima pa ni nobenih stikov. To ne velja samo za področje »čiste« teorije, marveč tudi za celotno normativno dejavnost: »Medtem ko se ‚čisto‘ empirično raziskovanje nagiba k ‚objektivizmu‘, pa so na drugi strani zlasti v splošnejših ‚teoretičnih‘ razpravah očitne težnje k ‚normativizmu‘. Pri tem gre za značilno substitucijo kognitivnega z normativnim. Dokaj razširjena postane praksa, da se vsaka splošna programska deklaracija in druga oblika izražanja ciljev in vrednot označuje za ‚teorijo‘, čeprav ne vsebuje ničesar v zvezi s pojasnjevanjem vzročnosti in o medsebojni odvisnosti med družbenimi pojavi« (str. 63).

Zaradi tega je ta knjiga tudi vodič skoz sodobno teorijo, pa tudi napatilo za raziskovalno in politično prakso. Lahko jo postavimo ob bok nekaterim najpomembnejšim svetovnim delom s tega področja. Po svoji vsebini spominja na znano knjigo E. Etzionija »The Active Society«, ki je izšla konec 60. let – seveda s to razliko, da je njen teoretski pristop drugačen in da se opira na empirično gradivo povsem drugačnega značaja.

Zaradi jezikovnih ovir knjiga, na žalost, ne bo mogla imeti zasluženega odmeva niti v jugoslovnskem, kaj šele v svetovnem prostoru. Mlinarjevo delo je po svoji teoretski zasnovi primerek teorije »srednjega dometa«, ker povezuje teoretska spoznanja, ki sicer nimajo ambicij, da bi postala globalna družbena teorija, pač pa razvijajo parcialne teorije stvarnosti. Vpetost knjige v družbeno prakso in empirične raziskave ji dajejo poseben značaj: knjiga postaja plodno izhodišče za družbeno akcijo v pomenu teoretskega temelja prvenstveno prostorskega, vendar pa tudi širše razumljenega družbenega planiranja.

PETER KLINAR

Dileme, ki zbujejo razmišljanja

O knjigi Zdravka Mlinarja nimam tako lepo zbranih misli kot Stane Saksida in se lahko samo strinjam z njegovimi kompleksnimi ugotovitvami. Delo sem bral z drugačnega izhodišča. V njem sem našel vzpodbude za razmišljanja in razkrivanja mnogih odprtih problemov. Te vzpodbude so v delu številne in v tem vidim odliko tega dela.

Mojo pozornost so pritegnili štiri problemi iz knjige Zdravka Mlinarja. Prvi, ki je po mojem prepričanju še močno odprt in nedorečen, zadeva povezavo razrednega boja s koncepti razvoja. Avtor citira iz del Luke Markovića njegovo hipotezo, da je razredna zavest temelj razrednega boja, njegov koncept in hkrati koncept razvoja. V zvezi s tem se mi poraja vrsta pomislekov in zdi se mi, da gre pri tem razmerju za odprt problem, ki sili k razmišljanju. V čem vidim odprtost tega problema? Ne nazadnje v tem, da se na vseh koncih in krajih porajajo ideje, da je danes nacionalna zavest in nacionalna identifikacija v mnogih okoljih, vključno seveda tudi z našo družbo, močnejša in pomembnejša od razredne. To bi se seveda lahko napačno razumelo, vendar, če se razmišlja o ideologiji, ki mora imeti neko množično oporo, ker je od tega odvisna realizacija koncepta razvoja, potem se zastavlja vprašanje o pomenu nacionalne zavesti in razredne zavesti v zvezi z razvojnimi koncepti.

Empirične raziskave pri nas kažejo, da ne prihaja več do klasične razredne polarizacije zavesti na nivoju manualni in nemanuelni delavci. Cezure se dejansko kažejo tako na področju zavesti kot seveda še posebej v načinu življenja znotraj kategorij fizičnih delavcev: med nekvalificiranimi in med kvalificiranimi delavci. Kategorije nižjih uslužbencev se po svojem načinu življenja in zavesti bolj približujejo kategorijam nekvalificiranih delavcev kot pa srednjim slojem, čeprav jih štejejo v srednji sloj. Vse to seveda govori o zapletenosti razmišljanja o razredni zavesti kot temelju razrednega boja in konceptov razvoja. Zadeva je enostavnejša, če razmišljamo na običajen klasičen način, o buržoaznih in proletarskih konceptih družbenega razvoja, postane pa zapletena, ko razmišljamo o konkretnjših razrednih konceptih razvoja v jugoslovanski družbi.

Razredna zavest delavcev je heterogena. Med manj kvalificiranimi kategorijami delavcev srečujemo etatiistična stališča, povezana z uravnilovskim egalitarizmom, ki nasprotujejo liberalističnim in samoupravnim pogledom.

Več samoupravnih pogledov, ki so bolj oddaljeni od tradicionalizma, je najti med bolj kvalificiranimi kategorijami delavcev. Idejna heterogenost delavcev opozarja na težave v zvezi z iskanjem razmerij med razredno zavestjo in koncepti razvoja.

Danes se porajajo tudi ideje, ki govorijo – vsaj za socialistične družbe – o nekakšnem konsenzu med delavskim razredom na eni strani in med dominantnim razredom na drugi strani, kar zagotavlja legitimnost oblasti dominantnega razreda. Hkrati srečujemo različna mišljenja o konceptih tehnološke ali kulturne revolucije kot prihodnjem razvoju socialističnih družb. Alternative tehnološke ali kulturne revolucije pa nevtralizira konsenz med delavskim in dominantnim razredom. Pogledi o konsenzu med delavskim in dominantnim razredom zapletajo relacije med razredno zavestjo in konceptom družbenega razvoja.

Drugi problem, ki vzbuja razmišljanje ob branju knjige Zdravka Mlinarja, pa je njegova tipologija povojnega razvoja Jugoslavije, ki ga deli v glavnem na dve obdobji, in sicer na brezkonfliktno povojno obdobje in konfliktno drugo obdobje. Bil bi bolj naklonjen njegovi stari ideji, ko je prvo povojno obdobje neposredno po evoluciji označil kot obdobje izrazitih konfliktov in antagonizmov. Mislim, da je to neposredno porevolucijsko obdobje prav gotovo bilo konfliktno in bi se zavzemal za delitev povojnega razvoja nove jugoslovanske družbe na konfliktno, revolucionarno, etatiistično in samoupravno obdobje. Hkrati pa bi bil zainteresiran, da bi avtor nadaljeval s svojim razmišljanjem o sedanjem obdobju, ki ga lahko imenujemo krizno obdobje. Čeprav avtor o krizi na koncu knjige razmišlja, se tega fenomena loteva z drugačno metodologijo kot je metodologija, ki jo uporablja ob razglabljanjih o vrednostnih in institucionalnih vidikih obdobji razvoja. Dozdeva se mi, da bi z metodologijo iz tega poglavja bilo mogoče raziskovati sedanje, recimo mu »krizno obdobje«. Za sedanje krizno obdobje prav gotovo velja, da je stopnja zaostrenosti konfliktov velika, da pa po drugi strani še vedno manjka ustreznih instrumentov za reševanje in odpiranje konfliktov in za prehode iz

latentnih v manifestne konflikte. Ob zaostrenosti konfliktov se zdi, da gre za nekakšno privajanje nanje, saj je ostrih izbruhov malo in še ti se hitro pogasijo. V sedanosti smo priča intenzivnim pojavom socialne dezorganizacije, anomalije, tudi anarhije na eni strani, na drugi strani pa porajanju pluralizma idej in večji toleranci do razlik v mišljenju. Sedanjemu kriznemu obdobju kaže posvetiti pozornost prav z vidika vrednot in z vidika delovanja ali nedelovanja inštitucij.

Tretji problem, ki sili k razmišljanju ob branju knjige, ki jo obravnavamo, pa zadeva migracije in depatriarhalizacijo posameznih manj razvitih območij. Zdravko Mlinar ugotavlja, da so migracije izredno pomembne kot možnosti za razvoj nerazvitih območij in za vključevanje različnih podrejenih socialnih kategorij. To njegovo tezo je mogoče razlagati tudi na drug način. Če namreč izhajamo iz razmer naše družbe, potem lahko ugotovimo, da so interne migracije v jugoslovanski družbi in mednarodne emigracije iz Jugoslavije povzročale izrazito depopulacijo, prazenje določenih področij in seveda izrazito neskladnost v socialni strukturi posameznih področij. Migracijska gibanja lahko povezujemo tudi z dezinvesticijami. Problem depopulacije vasi avtor omenja v drugem razdelku svoje knjige. Moje mnenje je, da migracije v jugoslovanski družbi ne pomenijo zmeraj reševanja razvoja nerazvitih območij; to velja pri nas še posebej za prvo fazo internih migracij, ko je neurbanizirano, vendar nekmečko prebivalstvo nekako dolgo časa bilo koncentrirano v predprostorih mest in čakalo na tisti migracijski skok v tujino, v 60. letih pa tudi v urbanizirane centre in na daljše relacije, ki jih označujemo kot medrepubliške migracije. Takšno bivanje neurbaniziranega in nekmečkega prebivalstva hkrati, kar je specifičen jugoslovanski fenomen, seveda postavlja vprašanje, ali je to škodi kot razvoj ali ne. Odhodi inovativno usmerjenih in za delo sposobnih iz nerazvitih območij, upadanje kmečke proizvodnje in porajanje socialnih problemov na vasi opozarjajo na nerazvojne trende v nerazvitih ruralnih področjih, spodbujene zaradi migracij.

In še zadnji problem: Zdravko Mlinar zelo zanimivo razpravlja z vidikov svojega osnovnega koncepta osamosvajanja in povezovanja tudi o procesih asimilacije in segregacije in to z vidika antinomij bivalnega okolja. V sedanjem obdobju je procese asimilacije ali segregacije potrebno označiti kot zastarele koncepte. Po mojem mnenju bi bilo bolj ustrezno razmišljati o pluralizmu. In prav teorija pluralizma sodim, da je neposredno povezana s procesi osamosvajanja in povezovanja, ki je izhodišče te knjige. Teorija o pluralizmu temelji na dveh teoretičnih temeljih. Prvi zadeva procese adaptacije, preprosto označene kot sprejemanje in ohranjanje, kot toleranco, kot izredno kompleksen pojav, ki dosega več faz in več stopenj svojega razvoja. V tem trenutku razvoja jugoslovanske družbe se v njej kažejo v glavnem le nižje faze adaptacije, ne pa tudi višje faze adaptacije in pluralizma. Tako, da bi mogli govoriti o nerazvitem pluralizmu ali o nerazvitih procesih adaptacije, ki pa, kot sem že dejal, neposredno sovpadajo z idejo osamosvajanja in povezovanja, in ki prav tako po mojem mnenju presega zastarel koncept asimilacije ali segregacije.

Drugi teoretični temelj pluralizma pa sloni na teoriji socialnega sistema in sistemski integraciji, kar pomeni, da vključuje ob sistemskih vidikih tudi kulturne dimenzije, torej dimenzije socialne integracije, ki po mojem prepričanju še posebej prihajajo do izraza v komunalnem subsistemu, kjer srečujemo intenzivno soočenje individualnih in družbenih dimenzij. Na to problematiko se potem navezuje tudi zanimiva teorija o povezanosti ali ločitvi javnega in zasebnega, ki prav tako izrazito sovpada s problemi pluralizma ali če hočete, tudi s problemi osamosvajanja in povezovanja.

S tem naj končam svojo diskusijo, čeprav sem izbral iz knjige samo nekaj problemov, ki vzpodbujajo razmišljanja. Do teh problemov sem zavzel tudi neka svoja stališča. V knjigi pa je takšnih problemov še veliko, kar pove, da gre za delo, ki odpira dileme in sili k razmišljanju.

Družbeni razvoj in interesi

Moja razprava ne bo nikakršna celovita ocena dela Zdravka Mlinarja Protislovja družbenega razvoja, tedaj dela, ki vsekakor zasluži pozitivno oceno iz različnih družboslovnih zornih kotov. Omejil se bom na komentiranje nekaterih pomembnih tez in razmišljanj v Mlinarjevem delu in ob teh mojih komentarjih sporočil tudi lastno videnje problemov, ki se jih avtor knjige ne le dotika, ampak jih tudi sociološko tehtno razčlenjuje. Ko sem zbral nekaj problemov iz obravnavane knjige, sem bil seveda selektiven po čisto subjektivnem merilu, pač po tem, kar privlači mojo intelektualno radovednost, ne pa morda toliko tudi Mlinarjevo, ali na tej okrogli mizi zbranih razpravljalcev.

Prvi problem, ki se ga Mlinarjeva knjiga Protislovja družbenega razvoja dotika, je problem *normativne izenačenosti in dejanske neenakosti*. Mislim, da je Zdravko Mlinar poglobljeno zaznal ta izpostavljen problem v naši družbi. Ta pojav je po moji sodbi razviden ne le na ravni krajevne skupnosti in občine, temveč tudi na ravni republik in federacije. Sprememba Zakona o združenem delu in ustave je priložnost, da se takšnemu pojavu izognemo do največje možne mere. Opažam, da v naši družbi na družboslovnem področju nima pomembnejše vloge družboslovni eksperiment. Mislim pa, da bi bil več kot nujen in da takšna ugotovitev v nekem smislu vsaj posredno izhaja tudi iz razmišljanj v delu Zdravka Mlinarja. Res je, da je jugoslovanska družba, bodisi v svojem razvoju, bodisi v svoji stagnaciji, kakršen časovni presek pač vzamemo, v določenem smislu živ laboratorij. Vendar se sprašujem, ali je res primerno, če uporabim morda nekoliko grob izraz, »eksercirati« vso Jugoslavijo zato, da ugotovimo, da nam v razvojnem pogledu in glede delovanja institucij zadeve ne gredo. Ali ne bi bilo smotnejše eksperimentalno določiti nekatera družbena okolja, ne kot »poskusne zajce«, temveč po tehtnih razvojnih, socioloških, politoloških splošnih pokazateljih in merilih ter na temelju eksperimentov v izbranih družbenih okoljih (bodisi delovnih, bodisi bivalnih) potem tudi preizkušati posamezne institucije in nekatere vidike razvoja. Mislim, da bi bil dokaz racionalnosti jugoslovanske družbe, če bi šli zavestno v takšno smer.

Drugi problem, ki se ga želim dotakniti, pa je naslednji: avtor v knjigi veliko razmišlja o problematiki interesov. Raziskave, ki smo jih opravljali na področju delegatskega sistema v okviru Centra za politološke raziskave na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, pa tudi številne raziskave drugih družboslovnih centrov v Jugoslaviji kažejo, da je naš sistem, vsaj relativno, dosegel višjo stopnjo na ravni možnosti *artikulacije interesov*. Prej ko slej pa ostaja Ahilova peta vprašanje sinteze, problem *strnitve interesov*. Mislim, da ni daleč od točne ugotovitve, da je naš sistem v nekem smislu preveč *distributivno* usmerjen, tako da omogoča izražanje interesov, potreb, želja, teženj, da pa velikokrat ne vodi računa o realnosti zadovoljevanja potreb in interesov, da je pomanjkljiv v pogledu realnosti zadovoljevanja stvarnih možnosti. Mlinar se v svojem delu tega odnosa »možnost« in »realnost« na mnogih mestih s sociološko analizo dotika in mislim, da povsem upravičeno in tudi celovito. Ta razkorak je resnično velik problem našega sistema, velik problem celotne samoupravne organiziranosti. Slabo je, če se vse to pri nas izrodi v »semenj želja«, ne da bi to sicer dobilo asociacijo na »semenj ničevosti«, ampak iz preprostega razloga, ker samo z odpiranjem neke apetitne liste interesov in potreb v sistemu, brez možnosti dejanskega zadovoljevanja interesov in potreb, ostaja naš sistem močno prizadet, neučinkovit in utopičen.

Tretji problem, o katerem Mlinar razpravlja, je problem mobilizacije oziroma

demobilizacije in kriza. Danes se pri nas srečujemo s precejšnjim upadanjem družbenih pobud. Razvidno je, da upada mobilizacijska moč sistema kot celote in upada še posebej tudi mobilizacijska moč subjektivnega faktorja. Ocenjujem, da se je to še zlasti izkazalo v sedanjem obdobju krize, ki jo Mlinar tudi analizira. Očitno je, da prihaja do dezintegracije, do dezorganizacije in do dezorientacije. Po drugi strani pa bi rekel, da so glede na dvojnostni značaj in izraz krize vendarle dani tudi pogoji, ker so mnogi problemi, gospodarski in politični, iztisnjeni na čistino, na odprt prostor, da tudi v sami krizi pridemo do integracije, organizacije in do orientacije.

Četrty problem, ki mu Mlinar posveča svojo pronicljivo sociološko pozornost in ki ima vsaj z zornega vidika kot ga sam ocenjujem, prav gotovo tudi izrazite politološke prvine, je problem, ki ga bom poimenoval kot hiperinstitucionalizacija. Mlinar upravičeno ta problem izostruje in kaže na pogubnost tega pojava. Kar je v sistemu, vsaj po moji presoji, v veliki meri zaskrbljujoče, je dejstvo, da takšna hiperinstitucionalizacija ne pojenjuje, da se pogosto srečujemo z neverjetno vztrajnostjo nadaljnega razraščanja institucij. Ta cela »ikebana institucij« se kar naprej nenavadno plodno množi in to je brez dvoma eden izmed dejavnikov, ki negativno vplivajo tudi na družbeni razvoj in ki tudi zaostrujejo protislovja družbenega razvoja.

Peti problem, ki bi ga želel razpravljalsko izpostaviti, je problem pluralizma interesov. Pluralizem interesov je po mojem v današnjem času razvoja jugoslovanske družbe vendarle omejevan ali pa se ga vsaj poskuša omejevati z monizmi in blokadami. Tega vsekakor ne bi smeli podcenjevati. Ta problem se javlja ne le na federalni ravni, ampak tudi na ravni drugih družbenopolitičnih skupnosti, pa tudi v delovni skupnosti. To je izrazito žgoč družbeni problem, ki bi zahteval še podrobnejšo sociološko in politološko osvetlitev. Če globalno ocenjujem Mlinarjevo knjigo, potem kot politolog prihajam do zaključka, da tudi ta knjiga kaže, kakšne so družbeno razvojne posledice, kadar sistem ne deluje, kako dejansko v takih primerih prihaja do birokratske samovolje, ko se birokracija ponuja kot tisti dejavnik, ki »rešuje« probleme in kako neverjetno se krepi sposobnost birokracije za prilagajanje različnim družbenim in ekonomskim položajem. Prav gotovo je to za današnji čas izrazito značilen pojav. Na drugi strani pa prihaja – kar ni s prvim nič v nasprotju – do *anarhoidne poljubnosti*, do naključnosti, do družbene neobvladljivosti. Vse to ima zanesljivo negativne implikacije za družbeni razvoj. Vodi tudi do pasivizacije med občani in ni slučajno, da številne družboslovne raziskave, ne nazadnje tudi raziskava o slovenskem javnem mnenju, globoko razkriva tudi politično zavest Slovencev, kaže na stopnjevanje pojave politične apatije v slovenskem prostoru.

To razpravo bi sklenil z naslednjim razmišljanjem: presojam, da je Mlinarjeva knjiga Protislovja družbenega razvoja z zornega kota, o katerem sem sedaj govoril, v izrazitem smislu velik pledoaje za strokovnost, za profesionalnost in zato proti voluntarizmu, proti subjektivizmu pri usmerjanju družbenega razvoja. Ob tem se mi pojavlja asociacija z nedavnim neuspešnim referendumom v Ljubljani. Ne da bi sedaj kakorkoli mogel dati celovito oceno o razlogih nastalega stanja, bi vsaj kot delovno hipotezo, kot enega izmed razlogov, da referendum ni uspel, navedel sledeče: očitno je, da v urbanem okolju, zlasti v takšnem urbanem okolju, ki je relativno razvito okolje, kot je to Ljubljana, ni mogoče delati na star način. Mnogo bolj je potrebno dati veljavo strokovnosti, poglobljeni profesionalnosti in pomenu ekspertiz in analiz pri ponujanju nekaterih predlogov. Na star politični način, v smislu »hočemo, torej tudi zmoremo«, torej v nekakšnem »horuk stilu«, ne moremo več delovati. Mislim skratka, da za takšno politično akcijo ljudi, kot je referendum v nekem urbanem okolju, ne moremo več aktivistično preprosto delovati. Nujno se je nasloniti na strokovno prepričljivo izdelane študije. Potrebno je, da so predvidene vse posledice, račun mora biti tehtno predstavljen, z vsemi ekonomskimi, socialnimi, urbanističnimi in drugimi implikacijami. Mislim pa, da

pri nas v Ljubljani ob referendumu do tega ni prišlo, da je bila v najboljšem primeru neke vrste hibridna situacija med neko napol »nedonošeno« politično akcijo in nedosledno izpeljano specializirano strokovno profesionalno dejavnostjo. Torej tudi ta asociacija se mi je porodila ob branju sugestivne Mlinarjeve knjige, zlasti še tistih njenih delov, kjer je govora o pomenu strokovnosti, znanja in tedaj tudi o nujnosti soočanja z voluntarizmom in subjektivizmom v družbenem razvoju.

ZINKA KOLARIČ

Opombe k sociologiji družbenega razvoja

Na knjigo Z. Mlinarja Protislovja družbenega razvoja je mogoče pogledati tudi s stališča tistega, kar se imenuje sociologija družbenega razvoja v Jugoslaviji. Prav gotovo je izbrati si takšna stališča gledanja zelo pogumno dejanje in zato se vnaprej opravičujem, ker bo povedano samo delček resnice oziroma samo delna resnica.

Zdravko Mlinar v knjigi opozarja oziroma govori o nerazvitosti sociologije družbenega razvoja pri nas in o izredno nizki stopnji uporabnosti socioloških spoznanj, predvsem pri usmerjanju razvoja naše družbe. To je svojevrsten paradoks glede na proklamirano marksistično načelo, po katerem naj bi bil razvoj socialističnih družb znanstveno utemeljen. Vendar pa tega paradoksa ni težko razložiti, in to stori tudi avtor, ko pravi: »Splošne (marksistične) ideje o dolgoročni, globalni družbeni usmeritvi so bile izhodišče za odločanje o normativnih, institucionalnih in drugih spremembah v socialističnem razvoju. Absolutizacija teh splošnih idej (ki je izraz visoke stopnje koncentracije politične moči) postavlja seveda ves čas v ospredje (črno-belo) dilemo lojalnosti. Eventualna empirična analiza kot način preverjanja teh izvirnih načel, teh izvirnih ciljev (ki vključuje tudi možnost za njihovo zavračanje) je lahko kaj hitro razumljena kot znak nelojalnosti ali celo širše, kot znak nasprotovanja programu socialistične graditve nasploh« (str. 55).

Vprašanje, ki se nam ob tem samo po sebi zastavlja, se glasi: za kakšno sociologijo družbenega razvoja je potem prostor v naši družbi in v okviru socialističnih družb nasploh? Odgovor je preprost: prostor je za takšno sociologijo, kot jo imamo, to je za nerazvito, in kot pravi Zdravko Mlinar, za sociologijo družbenega razvoja, ki je razcepljena »na eni strani na teoretična proučevanja, ki pa zahajajo v goli verbalizem in ponavljanje splošnih shem, in na drugi strani na empirična proučevanja posameznih ozkih problemov, ki pa spet zahajajo v povsem deskriptivno, faktografsko oziroma pozitivistično obravnavo« (str. 54). Glede na takšno sociologijo družbenega razvoja pomeni knjiga Zdravka Mlinarja prav gotovo izredno pomemben pozitivni premik. Njen namen je preseči to razcepljenost in tako prispevati k spremenjeni »družbeni vlogi« socioloških spoznanj; ta, kot pravi avtor, naj bi postala »tvorna komponenta razvojne politike, vendar ne v tem smislu, da bi neko politiko opravičevala, ampak v tem smislu, da bi argumentirano nakazovala različne alternative in posledice, ki izhajajo iz takšne ali drugačne izbrane alternative.« (str. 296).

Zadane naloge se avtor loti podobno, kot so se analize razvojnega procesa lotili neoevolucionistični avtorji iz začetka šestdesetih let. Ti pričnejo analizo z dekompozicijo razvojnega procesa na njegove osnovne dimenzije oziroma komponente, s čimer uberejo srednjo pot – na eni strani med širokimi teoretično zgodovinskimi razpravami, na drugi strani pa med ozkimi empiričnimi raziskavami posameznih razvojnih vprašanj. Zdravko Mlinar opredeli razvojni proces z dvema

njegovima temeljnima dimenzijama, to je dimenziji povezovanja in osamosvajanja. Potem ko poišče izhodiščne argumente zanju v klasični marksistični teoriji, prične z identifikacijo njenih pojavnih oblik na najrazličnejših področjih naše družbene stvarnosti. Potrjena izhodiščna hipoteza o tem, da ti dve dimenziji eksistirata v medsebojni protislovnosti, ga usmeri k razkrivanju negativnih posledic, ki izhajajo iz neustrezne oziroma iz takšne regulacije teh dveh dimenzij, ki njune protislovnosti ne upošteva. Od tu naprej pa je v delu mogoče zaznati intenco po takšnem modelu regulacije, s katerim bi subjektivne sile presegle protislovnost obeh razvojnih dimenzij in pripeljale razvojni proces do tiste točke, ki pomeni realizacijo klasičnega marksističnega ideala, to je komunistične družbe obče emancipiranih ljudi.

Na osnovi tega pregleda vsebine bi se dalo skleniti, da je avtorju uspela prej omenjena intenca po preseganju razcepljenosti v naši sociologiji in po drugačni družbeni vlogi socioloških spoznanj. Vseeno pa je ob tem možno opozoriti, da se tudi Z. Mlinarju ni uspelo povsem »izviti iz jeklenega objema« ene osnovnih značilnosti marksistično utemeljene razvojne analize, značilnosti, ki bistveno opredeljuje kakovost in tudi uporabnost socioloških spoznanj.

To značilnost je mogoče na kratko takole orisati:

Osnovni poudarek marksistične teorije je na konfliktih in protislovnih znotraj družbe in na strukturnih spremembah, ki iz njih izhajajo; s tem je povezana shema o zgodovinskem razvoju kot postopnem in neprestanem osvobajanju človeka, in to na osnovi razvoja proizvodjalnih sil in produkcijskih odnosov; ta shema se izteče v viziji prihodnje, brezrazredne družbe, ki pa je brez nasprotij – v vseh dosedanjih družbah so prevladovali konflikti, medtem ko bodo v prihodnje prevladovali solidarnost, sodelovanje in harmonija.

Takšno postuliranje nekega izvirnega uravnoveženega stanja človeške družbe izpred začetka delitev dela in akumulacije privatne lastnine je seveda lahko le rezultat filozofsko-zgodovinske interpretacije in ne pozitivne znanstvene analize. Dejstvo, da to stališče o prenehanju dialektike protislovij v prihodnji socialistični oz. komunistični družbi še vedno ni korigirano, priča o tem, da je za marksistične avtorje še vedno pomembnejše to, kako iziti iz Marxa oz. marksizma, kot pa to, kako priti do stvarnosti sodobnih, predvsem socialističnih družb.

Na ta način pa ti avtorji reducirajo svoja raziskovanja na podporo viziji sveta in zgodovine, ki ju ni treba naknadno raziskovati oz. podrejšajo svoja raziskovanja vnaprej sprejetemu vrednostnemu idealu in sredstvom za njegovo realizacijo.

Analiza, ki se podredi vnaprej sprejetemu vrednostnemu idealu in sredstvom za njegovo realizacijo, je lahko močna in dosledna na deskriptivni in normativni ravni, ne more pa biti takšna na eksplikativni ravni.

Če pravim, da je v opisano zanko (do neke mere) ujeta tudi knjiga Z. Mlinarja, potem želim s tem (še enkrat) opozoriti na to, da sta tudi ta knjiga in njen avtor trčila ob meje ozkega prostora, ki je določen sociologiji družbenega razvoja pri nas. Znotraj teh meja pogosto raziskovalcu ne preostane nič drugega, kot to, da nemoč celovito raziskovalno zajeti resnične razvojne probleme naše družbe nadomesti s pisanjem razprav o možni pozitivni vlogi socioloških spoznanj pri razreševanju razvojnih vprašanj oz. pri usmerjanju nadaljnjega razvoja naše družbe.

Zakovitosti in »odkloni« v teoriji razvoja

Nagibam se k stališču, da se vrednost strokovnih knjig ne meri le po tem, koliko prispevajo k obstoječim »pozitivnim« spoznanjem, ampak tudi po tem, v kolikšni meri odpirajo nova raziskovalna vprašanja ter problematizirajo ustaljene raziskovalne pristope. Zato bom svoj prispevek k razpravi o knjigi Protislovja družbenega razvoja omejil na eno samo vprašanje, ki se mi zdi v teoretskem pogledu inovativno, vendar pa tudi sporno. Mislim na Mlinarjevo konceptualizacijo socialističnih družb (še zlasti jugoslovanske družbe) kot družb prehodnega obdobja. Ta koncept deluje v obravnavani knjigi – vsaj na prvi pogled – predvsem »izza kulis«, vendar pa je hkrati eden od ključnih izhodišč analize razvojnih protislovij v jugoslovanski družbi.

Čeprav ima koncept prehodne družbe (tj. družbe na prehodu med kapitalistično družbeno formacijo in prvo fazo komunizma) utrjeno mesto v marksistični teoretski tradiciji, dopušča različne interpretacije ter s tem tudi različne povezave z drugimi teorijami družbenega razvoja. Inovativnost Mlinarjevega pristopa vidim v tem, da je operacionalizacija pojma prehodne družbe uokvirjena z opredelitvijo »splošne paradigme družbenega razvoja«. Temeljni variabli te paradigme sta osamosvajanje družbenih enot ter njihovo povezovanje (podružbljanje). S tega vidika je za prehodne družbe značilno, da odpirajo možnost za vzpostavitev visoke stopnje družbene integracije ob hkratnem zagotavljanju pogojev za avtomijo ter ustvarjalnost družbenih akterjev.

Omenjena operacionalizacija koncepta prehodne družbe oziroma njegova vmestitev v splošno paradigmo družbenega razvoja ne skriva evolucionističnega optimizma. Zgodovinski razvoj teče od družb, za katere sta značilni nizka stopnja avtonomnosti posameznih enot ter majhna potreba po njihovi medsebojni povezanosti, k družbam, ki razodevajo visoko stopnjo integriranosti ob zagotavljanju avtonomije družbenih akterjev. Socialistične prehodne družbe (pri tem je še zlasti mišljena jugoslovanska družba) so nujna stopnja v evoluciji družbenih sistemov. V teh družbah se sicer lahko pojavljajo občasni razvojni zastoji, nazadovanja in krize, vendar pa so z vidika evolucionističnega optimizma ti pojavi le obrobnegega pomena, saj ne morejo spremeniti splošnih razvojnih teženj, ki vodijo k »dobri« družbi.

Iz povedanega je že mogoče razbrati, v čem sta po mojem mnenju pglavitna spoznavna omejitve ter spornost splošne paradigme družbenega razvoja ter še posebej koncepta prehodne družbe, ki sta teoretski okvir Mlinarjeve knjige. Z njunega vidika je težko pojasniti razsežnosti in pomen »odklonov« od splošnih razvojnih tokov. Težava je prav v tem, da se razvojne krize, neobvladljiva razvojna protislovja itd. v tem primeru vedno kažejo le kot »odklon«, tj. kot nekaj sekundarnega glede na zakonitosti družbenega razvoja. To so težave, ki so dobro znane že iz Durkheimove konceptualizacije zakonitosti družbenega razvoja; na koncu svoje analize, ki dokazuje povezanost med rastočo delitvijo dela in nepri-silno družbeno integracijo (organsko solidarnostjo), je Durkheim prisiljen opozoriti na »nepravilne oblike družbene delitve dela«, ki ne krepijo družbene solidarnosti. Ne glede na empirično signifikantnost teh pojavov pa ostajajo z vidika njegove teorije razvoja le »nepravilne oblike«.

Čeprav bi izbrani teoretski okvir lahko vodil v izrazito spoznavano enostranost, se Mlinar v konkretnih analizah (ki se nanašajo predvsem na jugoslovansko družbo) osredotoča zlasti na »nepravilne«, tj. netipične razvojne situacije. Tako postane njegova splošna paradigma družbenega razvoja učinkovito sredstvo za indentifikacijo ter opis kriznih procesov in trendov v jugoslovanski družbi. Vendar

pa prav njegova brezkompromisnost pri razkrivanju netipičnih (z vidika razvojne paradigme) razvojnih situacij v jugoslovanski družbi zaostrojuje vprašanje o spoznavni učinkovitosti teoretskih izhodišč. Povedano drugače: ob razkritih netipičnostih se namreč skoraj samo po sebi zastavlja vprašanje o regularnostih (»zakonitostih«), ki se skrivajo za temi pojavi. Ni se namreč mogoče zadovoljiti z ugotovitvijo, da je njihova splošna značilnost le odstopanje od idealnega tipa družbenega razvoja.

Navedene pripombe bi bilo mogoče strniti v nekoliko paradoksalen sklep, da je spoznavna vrednost Mlinarjeve knjige predvsem v tem, da zaostrojuje potrebo po »izgradnji« teorije jugoslovanske družbe ter socialističnih družb sploh. Vendar pa knjige ni mogoče razumeti le kot spodbudo, saj hkrati ponuja vrsto pomembnih ugotovitev, pojmov in hipotez, ki bodo nepogrešljivi pri nadaljnjih raziskavah.

VLADIMIR-BRACO MUŠIČ

Zapiski ob novi knjigi Zdravka Mlinarja

V zajetni Mlinarjevi knjigi Protislovja družbenega razvoja (DE, Lju. 1986) vidim nekakšno *sociološko kroniko* našega gospodarskega razvoja in družbenih sprememb. Kronist pa ne zapisuje (v tem primeru) le dogodkov, temveč opazuje značilne poteze, išče povezave, opaža obrobne pojave in odklone – vse to in še kaj drugega pa skozi očala splošne sociološke teorije in skozi očala nekaterih strokovnih zasnov, kot npr. emancipacije in socializacije človeka. Ob tem se zaveda hkratnega obstoja nominalnega in normativnega na eni strani ter dejanskega in spontanega na drugi, vrednoti iz kontinuumu spremembe – protislovja-konflikti itd. Kronist posveča – kot se spodobi – veliko pozornost problematiki prostora, tj. družbeno prostorski artikulaciji in refleksiji občin socialnih in razvojnih pojavov.

Empirika je za knjigo s široko zasnovano vsebino resen problem. Vsi vemo, da je Mlinar delal ali sodeloval pri zelo številnih in obsežnih empiričnih raziskavah, vendar vseh tematik svoje najnovejše in zelo zajetne knjige zagotovo ni mogel podpreti z izsledki lastnih raziskav. Zaradi tega je – kot odličen erudit in poznavalec raziskovalnega dela v sociologiji – spretno in odgovorno uporabljal tudi izsledke drugih raziskovalcev. Toda tudi to ni bilo dovolj. Zaradi tega se je moral zatekati na Poljsko in drugam, morda pa včasih premalo v kar bogato dokumentacijo naših strokovnih posvetovanj na drugih področjih, kjer so strokovnjaki drugih strok tudi »sociološko« analizirali svoje izkušnje, dajali ocene, opredeljevali zakonitosti itd. S tem nekatera mesta v knjigi izgubljajo sočnost neposrednega in specifičnega in trpijo zaradi nedokumentiranega posploševanja ali pa zaradi posploševanja na podlagi vzporejanja s splošno teorijo, bodisi deklarirano marksistično ali bolj »tehnično«.

Knjige seveda nisem utegnil prebrati v celoti, bil pa sem posebej zainteresiran za posamezna poglavja, ki jih je mogoče uporabiti tudi sama zase in so tista, ki ožje zadevajo moje strokovno področje ali področje mojega delovanja v urbanizmu in prostorskem planiranju. Potemtakem so me posebej zanimala poglavja o tehnološkem in regionalnem razvoju, bivalnem okolju, planiranju in še zlasti prostorskem planiranju, lokaciji dejavnosti in pojavov in podobno. Ko pravim »poglavja«, ne mislim dobesedno, saj gre tudi za fragmente, oddelke v poglavjih in zgolj omembe, kar pa je tudi dragoceno, saj izraža avtorjevo željo, da bi zajel kar najširše vsebinske okvire. Moje uvodne kritične pripombe se tako nanašajo predvsem na prelistavanje teh delov knjige, opazil pa sem vsekakor tudi resen poskus opredeli-

tve širšega marksističnega analitičnega okvira, skozi katerega gradi avtor svojo kar konzistentno fresko.

Globoko sem prepričan, da je avtor opravil nadvse koristno delo, in želim, da bi ga nadaljeval. Njemu in založbi je treba čestitati k rezultatu prizadevanja in dela, ki se kaj lahko izkaže za nehvaležno. To delo pa je toliko pomembnejše, ker zajema neposredno iz naše družbene aktualnosti in sega od časov hitre rasti, burnega razvoja in globokih sprememb do sedanjega obdobja krize in poglobljanja protislovij, ki so bila povzročena pravzaprav že veliko prej.

Po vseh teh omejitvah in priznanjih še nekaj konkretnih opazk, ki so nastale ob prebiranju knjige.

– *O družboslovnem obravnavanju prostora:*

Mlinar ne obravnava morfologije prostora, temveč si prizadeva utemeljiti pomembnost prostora v socioloških obravnavanjih. Za morfologijo se zanimamo predvsem arhitekti urbanisti, krajinarji, geografi in umetnostni zgodovinarji, ki skušamo zaznati in razumeti, kako so družbeni odnosi in procesi, sestavi vrednot in drugi zgodovinski dejavniki oblikovali konfiguracijo prostorskih struktur, poselitve in selišč, krajine . . .

Avtor ostaja na bolj elementarni ravni, govori o »teritorialnosti«, »bližini v prostoru«, homogenosti znotraj prostorskih enot in razlikah med njimi, nakar ga vse to zanima glede na združevanje in razdruževanje ljudi. Tak pristop je koristen z vidika sociologije kot začetni korak v smeri širjenja obravnave, z našega vidika pa kot opredeljevanje osnov za razumevanje družbenih pojavov, procesov in zakonitosti, ki so pomembni za urbano oblikovanje.

– *O »okvirih vasi in mesta«:*

Tukaj moramo obžalovati avtorjevo odločitev, da sega najprej po tujih virih, da bi širše utemeljil svoja opažanja. Pri nas že dobri dve desetletji analiziramo probleme nove pojavnosti poselitvenih struktur, omrežja naselij z njihovo funkcionalno diferenciacijo, nove definicije mesta oz. vasi, konkretizirali smo pojav slovenskih somestij, regionalnih razsežnosti Ljubljane, pa tudi dileme o teritorializaciji soseske itd., itd.

Ob vsem tem ne bi smeli prezreti trdovratnosti socialno-prostorskih in prostorsko-socialnih členitev, relacij, katerih pomen se ne zmanjšuje, temveč se le prikazujejo v vedno novih oblikah. To trditev podpirajo tudi novejši izsledki »ekološke psihologije« in/ali »človeške ekologije«.

– *O teritorialni organizaciji (str. 191 ff.):*

Dragocena so opozorila o reprodukcijski moči podedovanih prostorskih struktur, npr. radialnega vzorca prometne infrastrukture, ki poudarja centralnost, ali tista o specifičnem, prostorsko pogojenem protislovju med centrom (in njegovo logiko) ter periferijo – in njeno logiko obravnavanja (drugačnih) vprašanj.

Ko avtor preide na obravnavanje konfliktov, bolj uporablja tudi domačo kazuistiko. Tu sta nadvse zanimivi opažanja o »partikularističnih interesih« in o »tangencialni koaliciji«, kar zagotovo zelo močno vpliva na perpetuiranje značilnega slovenskega vzorca disperznega policentrizma.

– *O bivalnem okolju:*

Zapisi o tradiciji in inovaciji bodo zanimivi za arhitekto-urbaniste in etnologue, ki skrbijo za kulturno dediščino in se zavzemajo za regionalno specifično oblikova-

nja. Toda tudi tu je avtor nekoliko krivičen do kar bogate literature o arhitekturni preobrazbi naselij, literature, ki vključuje veliko socioloških in kulturoloških refleksij.

Tudi Mlinar posega v najaktualnejša vprašanja oblikovanja novih stanovanjskih naselij in se ob tem loteva bistvenih vprašanj, npr. »izražanja osebnosti«, »prostorskega reda« itd. (str. 215 ff.).

– O razvojni paradigmi (stari in novi)

Pričujoča knjiga o protislovnih družbenega razvoja se na številnih mestih ukvarja z razvojno paradigmo, ki je eksplicitno ali implicitno vodila (naš) razvoj v preteklosti, nakazuje pa tudi poteze take paradigme za sedanji čas in za naprej. V urbanizmu čutimo že več let bistveno nove pogoje za planiranje sprememb. V Ljubljani smo to konkretno spoznali ob večletnih razpravah o dolgoročnem planu, pa tudi ob sprejemanju raznih izvedbenih načrtov.

Spremenjene pogoje bi na kratko in na grobo lahko označili s konservativnostjo (ne s konservativizmom!), ker gre za nasprotovanje dosedanji, menda »progresistični« razvojni zasnovi, za nasprotovanje rastočim kazalcem, domala kakršnikoli preobrazbi prostora in podobno. V krajevnih skupnostih smo poslušali nasprotovanje novim stanovanjem »za prišleke«, poslušali zahteve, da se predvidijo nova stanovanja zgolj za »naše otroke«, da je okoli Ljubljane treba »postaviti plot« (KS Brezovica) . . . »Alternativo« naj bi razumeli kot ničelno rast in radikalne (ter takojšnje) spremembe v načinu rabe energije, v načinu pridelave hrane in seveda v vseh oblikah blagovne produkcije.

Operacionalizacija teh konceptov ne zanima predlagatelje take alternative, pa tudi formulacija operativnih korakov za njeno realizacijo naj ne bi bila njihova naloga. Zaradi tega menimo, da so mnoga širša opozorila o trendih v razvoju paradigme in na relaciji emancipacije in socializacije, ki jih vsebuje Mlinarjeva knjiga, zelo aktualna.

Knjiga Protislovja družbenega razvoja je zajela na široko, prišla pa je ob pravem času, ko skušamo (včasih tudi s samotrpinčenjem) ovrednotiti in prevrednotiti izhodišča našega dosedanjega razvoja.

V povezovanju multidisciplinarnega dela, ki je tu potrebno, in v osredotočanju na proučevanje problemov, zaostrenih v krizi, je pričujoča knjiga dragocen prispevek in jo bom priporočil svojim študentom v branje.

ZDRAVKO MLINAR

Od naključnosti k zakonitosti

Vsem sodelujočim se zahvaljujem za številne ideje, ki spodbujajo k nadaljnjim razmišljanjem o »protislovnih družbenega razvoja«. Glede na to, da štejem to knjigo pravzaprav samo za nekakšen fazni pregled ali fazni obračun svojega dela, so vaše ideje še posebej dobrodošle. Ob tem pa bom vsaj okvirno ali primeroma poskušali opozoriti tudi na nekatere nesporazume in na različna razumevanja posameznih vprašanj.

V izhodišču bi se zaustavil ob vprašanju, kakšen je bil moj cilj, smoter oz. temeljna usmeritev, ki sem ji sledil pri pisanju te knjige. S takšnim pojasnilom se je potem tudi v ocenjevanju lažje osredotočiti na tisto, kar naj bi bilo vsebinsko jedro

obravnavanega dela in puščati ob strani neskončno odprtost možnega, v smislu – »kaj bi še lahko . . .«. Naj opozorim vsaj na to, da ni bil moj namen podrobno, fenomenološko prikazovanje konkretnih družbenih sprememb pri nas, niti ne (kvantitativno) preverjanje posameznih hipotez o povezanosti med izbranimi spremenljivkami. Prav tako knjigo nisem pisal za »neposredne uporabnike« v praksi, tako da bi izrecno oblikoval predloge, kaj storiti za rešitev posameznih vprašanj (čeprav se s tem ne odrekam pretenziji, da more imeti podana razlaga – posredno ali neposredno – številne praktične implikacije).

Moje prizadevanje je bilo usmerjeno predvsem k temu, da v veliki kompleksnosti navidezno naključnih enkratnosti v družbenem dogajanju razkrivam možnosti njihovega pojasnjevanja na podlagi čim širšega skupnega imenovalca, zlasti še na podlagi splošne sociološke paradigme družbenega razvoja, ki sem jo v ta namen – vsaj okvirno – v knjigi predstavil. To se pravi, da mi največ pomenijo tista spoznanja, ki nakazujejo, kako je mogoče dotlej ločene predmetne (tematske, sektorske, prostorske idr.) sklope »prevesti« na skupno teoretsko osnovo, ki se je sicer v vsakdanjem življenju in celo v družboslovnih raziskovanjih največkrat niti ne zavedamo. V tem smislu naj bi šlo torej za preseganje alternativno izključujočega se razmerja med teorijo in empirijo. Teorija ni več samozadostna sfera, temveč se začne – prav z razkrivanjem nakazanih stičišč – uveljavljati s svojo pomembno usmerjalno vlogo. Konkretna dejanja (vzemimo, npr. odpiranje šole kot institucije do svojega okolja, zmanjševanje velikosti šolskega razreda ipd.), ne opazujemo več le same po sebi, temveč dobijo globlji smisel oz. širši pomen kot sestavine (indikatorji) globalnih družbenih razvojnih procesov.

Ob takšni usmeritvi je torej največji poudarek dan ravno povezovanju najsplošnejšega s konkretnim, ne pa bodisi prvo bodisi drugo samo zase. Prav tu pa se lahko zgodi, da gre bralec, ki ga zanimajo le izbrana vprašanja ali tematski *sklopi*, mimo tistega, kar je prvenstveno »sporočilni namen« te knjige. Po drugi strani pa tudi »teoretik«, ki nima nikakršnega odnosa do empiričnega raziskovanja protislovij družbenega razvoja, v takšnem načinu obravnavanja ne more videti tiste celote, ki jo tu poudarjam.

Razprava je opozorila na nekatera povsem nasprotna pričakovanja, ki so seveda neuresničljiva v enem samem delu. Tisti, ki se ukvarja z družbenim planiranjem v praksi, bi seveda potreboval literaturo, ki se močno razlikuje odbralca, ki ga prvenstveno zanima pojasnjevanje družbenih determinizmov in splošnih razvojnih zakonitosti. Problem pa izstopi, ker se s tem delom istočasno obračam na ene in druge. Z drugimi besedami, moj interes je tu predvsem videnje celote, medtem ko je med bralci in razpravljalci verjetno več tistih, ki jih zanimajo le posamezni deli. Če bi izhajal iz njihovega zornega kota, bi bil tudi način obravnave drugačen (bolj podroben, kvantitativno-analitičen); vendar tako ne bi mogel zajeti širše celote.

Izražen je bil pomislek, da uporabljena koncepcija oziroma paradigma družbenega razvoja hkrati tudi omejuje obravnavo, saj se na vse gleda le »skoz določena očala«; v tem da je torej nevarnost, da se zanemarijo pomembne stvari, ki ne sodijo v to koncepcijo. Toda kaj nam je na voljo kot alternativa: Ali naj se odrečemo vsakršni konceptualizaciji (modelom, teoriji, paradigmi)? Le v tem primeru bi namreč lahko ostali popolnoma »odprti« in ne bi ničesar izključevali. To bi pomenilo, da se odpovedujemo vsakršni organizaciji spoznavnega procesa in da se vračamo nazaj k naključni obravnavi družbenega dogajanja! Problem današnjega družboslovja vidim ravno v tem (o čemer je nedavno pisal tudi H. Blalock), da posvečamo vsemu enako pozornost in da imajo vse ideje enako težo. Toda, če že težimo k demokratizaciji odnosov med ljudmi, to še ne pomeni, da se lahko odpovemo tudi hierarhiji idej v spoznavnem procesu.

Kolikor pa konkretno dogajanje v Jugoslaviji odstopa od splošne regularnosti in kaže na vrsto netipičnih situacij, je to mogoče upoštevati na več načinov. Osebnostno ne bi sprejel razlage, da se iz tega nakazuje drugačen koncept razvoja

socialističnih družb. Ta drugačnost se kaže predvsem v intervenciji »subjektivnih socialističnih sil« v objektivni tok razvojnih procesov, kar se danes vse bolj jasno razkriva kot politični voluntarizem. Hkrati pa je vse manj argumentov za to, da bi šlo za *kvalitativno različno* pot razvoja.

Posebnost družbenih sprememb pri nas lažje pojasnujemo prav na podlagi predložene razvojne paradigme – in sicer kot nazadovanje, regresija ali stagnacija – kot pa, da bi na tej podlagi zavračali primernost in aplikativnost te paradigme.

Sploh pa takšne paradigme ni mogoče preverjati tako, kot preverjamo hipoteze o povezanosti med konkretnimi spremenljivkami; niti ni mogoče razvojne logike dokazovati na podlagi enega samega primera. Tako kot je treba npr. razlikovati konkretno izkuštvno zasnovano napovedovanje (forecasting) od teoretsko zasnovanega predvidevanja (prediction), tako je treba gledati tudi na razlike med konkretno empirično realnostjo in splošno razvojno paradigmo. Ta realnost lahko v konkretnih okoliščinah bistveno odstopi od teoretskega modela, pa zaradi tega še ni rečeno, da je ta karkoli izgubil na svoji veljavi in pomenu (če gre za specifične oziroma naključne vplive, ki niso zajeti z modelom).

Konec koncev s *pomen teoretske koncepcije* potrdi v tem, kolikšna je njena pojasnjevalna moč, tj. zmožnost razkrivanja družbenih determinizmov realne življenjske problematike razvojnih sprememb. Tu pa seveda ne zadostuje le prepričanje avtorja in (implicitna) predpostavka o njenem (širokem) dometu. Gre bolj za dolgoročni projekt, ki terja tako nadaljnjo eksplikacijo tega dometa kot podrobnejšo specifikacijo vsebine pojasnjevanja.

Osamosvajanje in povezovanje nikakor ne obravnavam le v kvantitativnem smislu, niti ga ne razumem kot konstantno razmerje. Dejansko upoštevam oboje:

1. kvantitativno povezanost enega in drugega v tem smislu, da a) korak naprej na eni strani predstavlja določeno (prehodno) zmanjšanje, omejitev na drugi strani, in b) da se zmanjšuje stopnja medsebojne izključnosti (amplituda nihanja) v teku časa in,

2. kvalitativno preobrazbo tega razmerja, do katere pride takrat, ko napredek na eni strani ne povzroča več nazadovanja na drugi, temveč pride do prehoda od logike izljučevanja k logiki vzajemnosti (vzemimo za uveljavljanjem t.i. »informatijske družbe«).

Glede razmerja med razredno zavestjo (razrednim bojem) in koncepcijo razvoja sem zares na kratko prikazal značilno razlago L. Markovića. To se mi je zdelo umestno zato, ker je avtor kritično ocenil težnjo k zoževanju koncipiranja dolgoročnega razvoja le na ekonomski razvoj; hkrati pa je v širšem kontekstu nakazal, da ima koncepcija dolgoročnega razvoja svoje izhodišče v določeni razredni zavesti. Vendar sem (na str. 85) obenem tudi že sam opozoril na to, da s tem ne bi smeli zahajati v *enostransko absolutizacijo* razredne delitve, ki – že po Marxu – omejuje ljudi na razredno povprečje. »Osvobajanje delavskega razreda« je treba dosegati *vzporedno z osamosvajanjem in osvobajanjem posameznika*. Prav v tem pogledu pa se moja razlaga bistveno razlikuje od pravkar omenjene.

Ali je nacionalna identifikacija bolj ali manj pomembna kot razredna, je zame predvsem empirično vprašanje, ki se nanaša na konkretne družbene razmere. Pač pa je za mojo teoretično razlago družbenega razvoja značilno, da eno in drugo identifikacijo pojasnjujem kot navezovanje na značilne intermediarne strukture med posameznikom in globalno družbo v svetovnem merilu. Te strukture pa na določeni razvojni stopnji začnejo omejevati tako procese individuacije kot socializacije in bodo zato v dolgoročni perspektivi vse bolj izgubljale svoj pomen.

Ker naša politična praksa tega ne upošteva, blokira s tem oba procesa in zastruje konfrontacije na podlagi logike »zero sum game«; to se kaže v izčrpavanju energij v mednacionalnih spopadih, v naši »kulturni revoluciji«, ki je obračunavala s tehnokracijo ipd. »Strukture« prevladajo, človekova individualnost pa je zamejena in osiromašena.

Asimilacije in segregacije ne bi štel za »zastarele koncepte«, saj nam družbo-

slovna raziskovanja v svetovnem merilu kažejo, da se jih sociologi na široko poslužujejo. V moji razvojni paradigmi pa dobivata oba koncepta celo širši teoretski skupni imenovalec. Proces asimilacije implicira povezovanje z izgubo avtonomije (identitete) enega od elementov; segregacija pa ohranjanje (vsiljevanje) različnosti zaradi nepovezanosti. Seveda pa eno in drugo pomeni odstopanje od razvojne paradigme, ki nakazuje dolgoročno usmeritev k samostojnosti (različnosti) v povezanosti.

Končno naj glede pripombe o »evolucionističnem optimizmu« opozorim, da sem knjigo sklenil z vprašanjem: ali meje rasti pomenijo tudi meje svobode? To vprašanje je sicer ostalo odprto, vendar pa obenem kaže na zavest o tem, da ne gre preprosto za »gibanje od nižjega k višjemu«, kar smo lahko srečevali v številnih učbeniško poenostavljenih predstavitvah zgodovinskega materializma. Tu se odpirajo nova poglavja in novi vidiki, ki presegajo okvire današnje obravnave.

ZORAN POLIČ

Razvoj samoupravljanja – odločilna pot v osvobajanje človeka

Razvoj in uspešnost našega političnega in družbenega sistema nasploh nista odvisna od velikih gesel o prednostih samoupravljanja, niti od tistih o rešilni vlogi civilne družbe, temveč od trdega znanstvenega iskanja in še naporejšega delovanja v praksi.

Ne oglašam se, ker bi želel za vsako ceno obraniti ustavno zagotovljeno samoupravljanje in v ustavi predvideni delegatski sistem tako v skupščinskem mehanizmu kakor tudi v drugih organiziranih oblikah družbenega življenja. Zato tudi ne vsiljujem svojih pogledov, le opozarjam na nekatere netočnosti oziroma pomanjkljive in slabe argumente za predlagane spremembe in za naše ponudene, še ne preverjene drugačne rešitve. Predlog za uvajanje neposrednih volitev za vse skupščinske ravni izhaja iz dokaj neprepričljivega poudarjanja, da je delegatski sistem povsem odpovedal. Argumenti so, da v tem sistemu ni odgovornosti, da je javnost izločena iz pomembnih odločitev, da je funkcij deležen le ozek krog izbranih ljudi. Osnova vsem trditvam pa je, da smo v težki krizi, iz katere je nujno poiskati rešitve, ki so po tem predlogu najučinkovitejše sredstvo neposredne volitve.

Želim opozoriti, da je to zelo naivno pričakovanje in bolj izraz nerazpoloženja do vsega obstoječega ali pa še prej izraz nemoči, da bi poiskali oziroma ugotovili prave vzroke za sedanje stanje in tudi najučinkovitejše poti izhoda iz njega.

Res smo v krizi, tudi političnega dela. Kriza je daleko globlja, kot to žele nekateri priznati. Tako globoka, da samo naivni lahko pričakujejo njeno hitro rešitev, in to predvsem z uvajanjem neposrednih volitev v naš skupščinski sistem. Kriza je predvsem v nas samih, v naših odnosih – osebnih, mednacionalnih, gospodarskih in še katerih. Predvsem pa je, ko govorimo o političnih odnosih, kriza v naši praksi, kriza v delovanju političnih organizmov.

Po mojem globokem prepričanju je bil delegatski sistem dobro zamišljen in v ustavi pravilno zastavljen, toda ker je na vsej črti odpovedala funkcija SZDL kot političnega nosilca delegatstva, kot izvajalca sistema in nadzornega činitelja za njegovo dosledno uveljavljanje, mi delegatskega sistema praktično sploh še nismo uveljavili. Mi smo ga povsem formalno priklicali v življenje, ne da bi mu dali dovolj življenjskega soka. Zato je bil prisoten le na posameznih odsekih, ne pa v svoji celoti. Zato ni bilo prisotnosti baze pri vseh pomembnih skupščinskih odločitvah, ni bilo pretoka idej, informacij in predlogov od vrha skupščinskega delegatskega sistema do baze in obratno. Kot baza so se – in to le ponekod – uveljavljale temeljne delegacije, ne pa njihova povezanost z vsemi občani in tudi sama odgovornost vsakega delegata za njegovo delo ni bila prisotna na način, ki ga tak sistem zahteva. In kljub temu da sistem sploh ni zaživel, celo tisti, ki bi morali biti najaktivnejši pri njegovem uveljavljanju, gredo sedaj na lažjo pot, ugotavljajo, da delegatski sistem ni prava rešitev in na ves glas zahtevajo ponovno uveljavljanje

že iz predvojnih časov poznanega sistema neposrednih volitev. Pri tem pozabljajo, da bi za tako svoje stališče morali postreči javnosti s temeljitimi argumenti o stvarnih slabostih delegatskega sistema (ne le o neuresničeni praksi) in o prednostih neposrednih volitev, ki ne smejo biti le v ponudeni funkciji o večji prisotnosti javnosti, temveč v praktičnih dokazih o možnosti uspešnejšega, načelnejšega in res voljo večine obsegajočega reševanja vsakovrstnih problemov na vseh področjih družbenega življenja.

Predvsem pa morajo biti argumenti za in proti obstoječemu političnemu sistemu in nudenje nečesa novega postavljeni na izhodišča, ki jih predstavljajo z ustavo opredeljeni temelji naše družbe. Zato moramo tudi ob tej razpravi imeti pred očmi dejstvo, da gradimo samoupravno družbo in seveda vprašanje, kaj to v bistvu pomeni za naše odnose oziroma ali to res želimo ali ne.

Povsem nesprejemljiva je namreč zahteva, ki se tudi občasno pojavlja, da je treba opustiti sedanji, z ustavo zastavljeni socialistični samoupravni sistem, ker se je, kot pravijo njegovi nasprotniki, preživel in do kraja iztrošil. Kdaj in kako? Pravijo, da ga je treba zamenjati z nečim novim. Pa saj doslej še ni zaživel, ne samoupravni in ne socialistični sistem. Pač pa so skušali pod njegovim imenom razni samozvani teoretiki braniti, kar je praksa dala. To pa je v bistvu najhujši administrativni in zato birokratski sistem! Tudi novemu, kakršnegakoli bi predlagali, se ne bi godilo nič bolje, če bi pravni okviri in praksa ostali isti, kot jih poznamo danes.

Postavlja se vprašanje, kako uspešen bi bil razvoj našega političnega sistema, če bi strokovnjaki, ki ga skušajo izničiti in namesto njega ponujajo nekaj povsem meglenega in nepreverjenega, poizkusili teoretično in praktično pokazati, kako v obstoječem in ustavno opredeljenem sistemu uresničiti z različnimi gesli že tolikokrat zlorabljen pojem o pluralizmu samoupravnih interesov. Jasno je sicer, kaj naj bi ta pojem v praksi pomenil, jasno pa tudi, da ga tako obstoječa zakonodaja, še bolj pa praksa, povsem ovirata, da bi pokazal svojo pravo vrednost in tudi prednost pred vsemi drugimi programi, ki žele zagotoviti osebno svobodo in demokratično odločanje vseh občanov.

Zato boj zoper sistem, negacija vsega obstoječega, ne da bi ponudili nekaj boljšega, uspešnejšega za doseganje temeljnih družbenih opredelitev, samo kažeta, da gre za zadovoljevanje nekih osebnih ambicij, za načelno odrekanje veljavnosti temeljnim opredelitvam, celo za sovražna dejanja, ki hočejo uveljaviti nerazporejenost, malodušnost, rušenje doseženega in s tem potrditi, da preteklost ni dala pravih rešitev, da partija ni izpolnila svojega poslanstva, da socializem ni pot v novo, svobodnejšo družbo, da je zato treba s to preteklostjo obračunati, izenačiti idejne vrednote vseh nasprotujočih si taborov v tej preteklosti in nato s spravo in izgradnjo neke nove, civilni družbi ustrezne skupnosti, šele odpreti delovnemu človeku pot v pravo od vseh sil in idej osvobodeno bodočnost. Pri tem se ti borci zoper sedaj zastavljeni sistem sklicujejo večkrat na potrebo, da se tudi v razvoju družbe uveljavijo inovacije. Inovativnost je ne le nujna, temveč sploh nenadomestljiva vsebina tudi samoupravljanja. Brez nje ostaja ta družbeni odnos čista deklaracija in neuresničljiva perspektiva.

Ko smo ga (samoupravljanje) razglasili kot ustavno kategorijo, še niso bile povsem jasne ne oblike ne poti k njegovemu uresničevanju. Predstavljalo je le globalne ideje o neki bodoči družbi. Praksa in stalne teoretične oziroma znanstvene raziskave bi mu morale graditi vse sprejemljivejšo vsebino. Dobilo je sicer prve formalne spodbude leta 1950 z zakonsko predajo podjetij v roke delavcu. Toda v dejanskem in tudi nujnem spopadu še ne do kraja izdelanih samoupravnih idej z obstoječo oblastveno vladavino se je na žalost vse bolj krepila moč državnih (in birokratskih) sil, vse bolj pa so pešale moči komaj zastavljenih samoupravnih idej.

Zato govoriti o neuresničljivosti, zastarelosti samoupravljanja in o potrebi po iskanju nekih novih, drugačnih rešitev in zato o spremembi tudi temeljev naše

ustave, pomeni bežati pred odgovornostjo, ki jo zahteva naporno iskanje poti v uresničevanje z ustavo samo nakazane poti v nove, svobodnejše odnose, ki naj utrdijo oblast dela, iniciative in inovativnosti zoper vse poizkuse oblasti nad človekom, delom in sredstvi, ki jih delovni človek vsakodnevno ustvarja.

Lahko je tudi civilna družba v mislih njenih zagovornikov pot v prav tako družbo. Toda ko smo z ustavnim razglašanjem samoupravljanja kot željeni in za poedinca svobodnejši družbeni odnos že zastavili novo pot, je prav in bolj pošteno temu odnosu iskati pravo vsebino, ne pa z odvrčanjem od njega in razglašanjem nekkih novih, drugačnih možnosti zavajati množice, da bi se odpovedale nečemu, kar je v nastajanju, in vzbujati s ponujanjem nečesa novega samo le lažna upanja, da bo takoj vse drugače. Vse to pa samo oddaljuje te množice od pravih ciljev.

Prav bi zato bilo, da namesto splošnih ocen stanja in ne dovolj argumentiranih kritik ter novih ponudb temeljiteje analiziramo obstoječe stanje in skušamo ugotoviti, kje so stvarne pomanjkljivosti obstoječega sistema ter kaj je v ocenah upravičeno, koristno, res novo in kaj nam povzroča težave, nas oddaljuje od uresničevanja zastavljenih ciljev in daje spodbude nasprotnikom teh ciljev, da prihajajo s svojimi le navidez naprednejšimi idejami.

Mislím, da se vse premalo zavedamo in smo zato tudi premalo pozorni na dejstva, da se z vsemi predpisi, ki jih sprejemamo družbenopolitični organi in organizacije (IS, skupščine), pa tudi z dogovori, nakazujejo tendence, pa tudi dolgoročne usmeritve za urejanje družbenih in zato tudi političnih odnosov. Vsak predpis oziroma vsak tak dokument podpira, utrjuje in razvija samoupravljanje ali ga pa ovira, onemogoča in celo odpravlja. In prav tega, namreč ovir in odpravljanja je v zadnjih letih vse več, tako da je vizija samoupravnih odnosov že povsem zamegljena in se zmagovito vse bolj uveljavlja birokratsko opredeljena državna oblast z očitnimi centralističnimi težnjami.

Kot prva naloga pri utrjevanju samoupravljanja je zato odločno odpravljanje nepotrebnih zakonskih omejitev. To pa zahteva določen pogum in zaupanje v sposobnost državljanov, da samostojno odredajo, kaj je prav in kaj ne pri urejevanju neposrednih medsebojnih odnosov. Zahteva pa tudi postopno »razlastitev« nosilcev oblasti, torej predvsem državnega aparata, ki živi v prepričanju, da ne velja nikakršno urejanje, ki ne prihaja iz njegovih rok.

Glavna pomoč takemu reševanju pa je lahko le poglobljeno strokovno in analitsko delo, ki je sposobno predlagati občanom za njihovo odločanje najboljše in z argumenti podprte rešitve. To je tudi edina možna pot k večji demokratičnosti odnosov, ko bodo odločilni res argumenti, strokovne analize in z dokumenti opremljeni predlogi, ne pa neka prisila.

Ko govorimo, da je potrebna večja demokratičnost pri odločanju, da mora baza sodelovati pri vsaki pomembni odločitvi, ne smemo pozabiti, da mislimo pri tem predvsem na poslovanje in odločanje skupščin (tako družbenopolitičnih skupnosti kakor tudi interesnih skupnosti in drugih oblik skupščinskega poslovanja) in da je rešitev samo v tesni povezanosti tega odločanja z delovanjem SZDL kot frontne organiziranosti te baze in s tem zagotavljanje demokratičnosti.

Mi pa smo danes priča skoraj povsem oddvojenega političnega življenja skupščin in SZDL. Dokler ne bo vsaka pomembnejša pobuda in odločitev v skupščini doživela predhodno najširše seznanjanje množic z njihovo vsebino, namenom in posledicami v okviru aktivnosti SZDL, bo vnaprej onemogočeno tisto široko preverjanje, ki lahko zagotovi večinsko podporo in s tem tudi odgovorno uresničevanje, potem ko skupščina z argumenti opremljeno odločitev tudi sprejme.

S takim načinom političnega dela je potem vse manj pomembno, ali se za neko odločitev uporabi tudi referendum ali ne. Kjer v demokratičnem svetu take politične organizacije, kot je pri nas SZDL, nimajo, in zato tudi ne takih možnosti, je seveda izključno referendum oblika in možnost za množično usklajevanje in potrditve neke odločitve. Tudi zato bi morali prekiniti s podcenevalnim odnosom

do vloge SZDL in v interesu hitreje izgradnje novih odnosov prav njej in njeni utrditvi posvetiti še več pozornosti.

Zakaj pravijo razni politologi, da so neposredne volitve za vse funkcije – vse do zvezne skupščine in celo za predsedstva bolj demokratične kot pa izbira po delegatskem mehanizmu? Mislim, da vsi ti predlogi izhajajo iz popolnega oddvajanja te vrste izbire in s tem skupščinskega mehanizma od delovanja političnega sistema, ki ga predstavlja SZDL. V resnici pa moramo, da bi dosledneje gradili in dograjevali samoupravno skupnost, najtrdneje povezati državopolitično, torej skupščinsko odločanje z družbenopolitičnim delovanjem, to je s prisotnostjo SZDL v vseh pomembnejših, še posebno pa kadrovskih rešitvah.

Delegatski sistem v kateremkoli organizmu našega družbenega življenja ne more pravilno delovati, ne more živeti, če mu politično gibanje, torej najširša fronta SZDL, vsakodnevno ne obnavlja njegove življenjske sile. Z drugimi besedami, delegatski sistem na katerikoli ravni ne more sprejemati pomembnih odločitev, o katerih bi morali biti obveščeni vsi občani, če ni predhodno, neposredno sam in preko SZDL postregel svoji bazi z dobro obrazloženim predlogom, o katerem mora imeti baza tudi dovolj časa, da ga vsestransko prouči in sporoči preko temeljne delegacije svojim delegatom v organu, ki naj odloča, ali pa preko SZDL, tista stališča, ki naj bodo okvir za sprejemanje končne odločitve. To mora veljati za odločanje v občinski, republiški ali pa zvezni skupščini. Brez prisotnosti SZDL in predvsem brez njene usposobljenosti, da živo spremlja skupščinsko in vsako družbeno dejavnost, je seveda tudi delegatski sistem sam obsojen na neučinkovitost, ki potem povzroča tudi njegovo popolno odklanjanje oziroma zahteve, da ga zamenjajo neposredne volitve za vse funkcije na vseh ravneh družbene organiziranosti.

Ko tako postavljam vlogo SZDL, seveda mislim na njen frontni sestav. To pa pomeni, da bo v neki zadevi odgovornejša SZDL kot celota, v drugi bolj sindikat ali mladinska organizacija, v neki pa Zveza komunistov ali borci. Predmet obravnave bo pač odločal, kdo naj bo aktivnejši pri opravljanju nalog, ki pripadajo SZDL. V izključno gospodarskih zadevah pa bo za odločanje v skupščinah pomembno tudi stališče Gospodarske zbornice. Zato je seveda sila pomembno, kako bo to delovanje organizirano. Eno je pri tem organiziranje državnega (vključno skupščinskega) in celotnega družbenega življenja (gospodarstvo, zdravstvo, društva, itd.), drugo pa organizacija političnega delovanja (SZDL) kot dejavnika spodbude, nadzora pomoči, sodelovanja, idejnega usmerjanja in iskanja splošnega skupnega razvojnega opredeljevanja. Tako prvo kot drugo zahteva temu primerne oblike delovanja in povezovanja, ko ob sicer priznanem načelu delegatstva ne morejo veljati iste metode in oblike povezovanja npr. za skupščinski sistem in gospodarstvo ali zdravstvo in prosveto. V preteklosti smo grešili prav v tem, ko smo hoteli vse družbene dejavnosti delegatsko organizirati po istem kopitu. Zato tudi samoupravljanje ni prav zaživelo in je za mnoge postalo preživela oblika družbene ureditve, četudi praktično še na nobenem področju ni moglo pokazati svoje učinkovitosti.

Sklicevanje na večjo demokratičnost neposrednih volitev po mojem globokem prepričanju izvira predvsem iz dosedanjih slabosti pri uresničevanju delegatskega sistema, ki nikjer ni dosledno izpeljan in še posebno ne povezan z in pod odgovornostjo SZDL; izvira iz dejstva, da zaradi slabosti SZDL še v veliki večini ob izbiri kadrov igrajo najpomembnejšo vlogo razne kadrovske kuhinje, ne pa široka politična razprava o nalogah posameznih organov, o odgovornosti in sposobnosti kadrov, kar vse bi morala opravljati SZDL kot eno svojih najpomembnejših političnih nalog. Saj je vendar jasno, da razgovori, konference in drugi sestanki, ko se z visokodonečimi frazami zaključujejo razne ocene in predlogi, ne morejo dati nikakršnih rezultatov, če ni kot prvi pogoj za delovanje odločno postavljena zahteva, da je SZDL tudi s polno odgovornostjo prisotna pri

izbiri sposobnih kadrov in če ni s tem povezana tudi politična in osebna odgovornost izbranih kadrov za opravljeno delo.

Zahtevati neposredne volitve npr. za delegate (poslance) v Skupščini SFRJ in se pri tem sklicevati na večjo demokratičnost v odločanju je čisto izigravanje nepoučenih v volilni bazi. Nihče ne pove, da je s tem v bistvu pretrgana veriga v skupščinskem delu med Federacijo (oz. Skupščino SFRJ) in volilci, da je zabrisana tudi odgovornost, saj se bo poslanec le težko pojavil pred svojimi volivci, pa četudi bo skušal mobilizirati tudi SZDL. Volilna enota je preobširna, materiala preveč, poslanske pisarne pa so v praksi že dokazano povsem neučinkovit posrednik med poslancem in volivci. Ni pa pomembno samo to, temveč tudi vprašanje, kaj se pravzaprav rešuje na posameznih skupščinskih ravneh.

Za pravilno oceno delovanja skupščinskega in s tem tudi delegatskega sistema je zato še posebno pomembno razčistiti pristojnosti teh ravni, da ne bi po nepotrebnem reševali v zvezni skupščini (tako kot je to sedaj), kar je (po vsebini odločitve) pristojnost republik in celo občinskih skupščin. In prav tako mora biti jasna razmejitev pristojnosti med akti skupščinskih in izvršnih teles. Vse to smo doslej precej zanemarili in zato neupravičeno onemogočili večjo prisotnost samoupravnih tendenc. Predvsem pa seveda ne smemo pozabiti, da bodo razmerje med skupščinami ter njihova povezanost in odvisnost povsem drugačni, ko bo v neki zadevi Skupščina SFRJ sprejela splošno skupno usmeritev, republiške skupščine konkretnije opredelitve, občinske pa podrobne ureditve. To bo šele pravi celoviti mehanizem skupščinskega delovanja.

Mnogi, ki skušajo s svojimi zapisi, govori in drugačnimi oblikami kritike razvednotiti vse, kar pomeni sedanji politični trenutek, predvsem pa delovanje ZK in SZDL, niso pripravljeni in nimajo dovolj ne poguma, znanja in ne sposobnosti, da bi z analizami, dokumenti in zadovoljivimi argumenti odkrili in odprli učinkovitejše možnosti za nadaljevanje političnega delovanja v okviru obstoječih oblik frontne organiziranosti. Raje skušajo presajati tuja spoznanja, odrekajo vrednost dosedanjim prizadevanjem, ki so jih posamezne družbenopolitične organizacije vlagale v razvijanje in uveljavljanje svojega programa, v utrjevanje svoje vloge v družbeni skupnosti in samo iščejo slabosti doma, da bi lahko pozdravljali, kar je tuje.

Morda bodo nezadovoljni z neuresničenim delegatskim sistemom uspeli prepričati celo večino, da se moramo vrniti ponovno na neposredne volitve za vse ravni. Morda je to celo neobhodno, da bi se tudi nastopajoče generacije prepričale o slabostih, ki spremljajo ta – le navidez demokratični sistem in da prično ponovno razmišljati o namenih in poteh, ki so narekovale uvajanje delegatskega sistema. Da ga nismo uresničili, ni kriv sistem sam, temveč nepripravljenost ljudi, da po njem zažive, težavnost povezovanja tega sistema s politično odgovornostjo za njegovo uresničevanje in še posebno strah kabinetskih nosilcev novega sistema, da bi se z delegatstvom končno uresničila tudi toliko potrebna osebna odgovornost. To zadnje je najlažje obiti ali jo celo odpraviti, če z neposrednimi volitvami izbrani zvezni poslanec štiri leta v miru prebira papirje in sprejema odločitve v zvezni skupščini v imenu svojih volilcev, ki jih zaradi obsežnosti volilnega področja ni mogel vprašati za njihovo mnenje oziroma zahtevati njihovih stališč, kaj šele, da bi jih v dobi štiriletnega mandata (še manj pa če je mandat krajši) obiskal in jim poročal o svojem delu.

Če pa bo tak predstavnik nastopal kot delegat, izbran v republiški skupščini, bo za svoje delo in svoje odločitve odgovarjal ne le v republiški skupščini, temveč v dosledno izpeljanem delegatskem sistemu vse do temeljne delegacije in zato vsem občanom. To bo seveda tako, če bo SZDL tak sistem res gradila in dogradila, če ga bo stalno budno spremljala in opravljala njim v vsakem trenutku odločen političen nadzor. Če menimo, da lahko ima delegatski sistem prednost pred poslanci, se seveda ne smemo zaustavljati le na tej trditvi, temveč moramo s temeljitejšo analizo obeh možnosti pokazati prednost ene ali druge.

Kaj v bistvu pomeni delegatski mehanizem v skupščinskem sistemu? Če bi bil dosledno izpeljan, predvsem stalno povezanost vseh skupščinskih ravni (občina, republika, federacija) s temeljno delegacijo in preko nje z vsemi občani. Pomeni stalno odgovornost delegatov na vseh skupščinskih ravneh svojim temeljem, kar zagotavlja, da lahko za neko stališče v Skupščini SFRJ delegat odgovarja republiški skupščini (in je v nekem primeru to tudi dovolj), lahko pa tudi občinski ali pa preko temeljne delegacije vsem občanom. Vprašanje je samo, kdo zahteva to odgovornost, ker ni vprašanje, ali je pristojen ali ne. Takoj ko je nekdo vključen v delegatski mehanizem zaradi politične dejavnosti, preko SZDL, ki bi morala biti povezana s skupščinskim sistemom, je tudi po tej – politični – poti možno, da vsak trenutek postavi vprašanje odgovornosti delegatov na posameznih skupščinskih ravneh.

To je šele tisto pravo družbenopolitično življenje, ki pelje k skupno ugotovljenim in s plani, dogovori in statuti ter drugimi splošnimi akti postavljenim ciljem, ki vnaša v to življenje živahnost in zaradi povsem jasno opredeljene osebne odgovornosti onemogoča izkoriščanje političnega, gospodarskega in vsakršnega družbenega delovanja v osebne namene, v nemoralne, skupnosti škodljive posege in odločitve, špekulacije, osebne bogatitve na račun drugih itn.

V današnjem kriznem stanju, ko mnogi sploh ne vidijo pravega izhoda in glede na počasnost ter nedorečenost mnogih odločitev v Federaciji, domnevajo, da je tudi najodgovornejši nosilci nalog ne vidijo, so nagibi za neposredne volitve in za zamenjavo sedanjega ustavnega sistema do neke mere razumljivi. Če izvzamemo namerne nasprotnike socialističnih družbenih odnosov in govorimo le o dobronamernih, ki prihajajo s temi idejami, je do neke mere razumljiv predvsem eden od njihovih argumentov.

Vse bolj si želijo kot izhod iz težav avtoritete – torej osebnosti, ki bi kot strankarski voditelj prevzela odgovornost za postavljanje nekih idejnih, programskih osnov in za njihovo izvajanje ter nam bi s tem odprla pot iz krize. Vsi ti pa pozabljajo, da bi hitreje uspeli, če bi kolektivno misel, ki jo lahko doprinese širši krog zainteresiranih, odgovorno uveljavili z osebno odgovornimi ali pa kolektivnimi organi (kolektivno predsedstvo s posebej določenim predsedujočim).

Odločno moramo – in morajo vsi nasprotovati vsakršnim ambicijam, da bi nekdo ne glede na svoje sposobnosti in prikazano delo postal nek lider, vodja, katerega ideje oziroma direktive bi sprejemali in uveljavljali, pa četudi zanje ne bi bilo ne argumentov in ne dokumentov. To bi bila dokončna odprava ne le samoupravljanja v praksi, temveč tudi vsake ideje za nove, socialističnim načelom ustrezajoče družbene odnose.

Seveda to ne pomeni, da osebnost ne odigra pomembne vloge pri vsakem delu, zato pa tudi pri izbiri kandidatov. Nasprotno, naj gre za delegata, nekega predsednika ali drugega funkcionarja, SZDL mora teži pri njegovi izbiri dajati prav na njegove sposobnosti in predvsem tudi na njegove moralne kvalitete.

Pri vsaki izbiri se jih lahko več poteguje za neko funkcijo ali pa za izbiro pooblaščenih predlagajo dva ali več kandidatov. Toda vsak od teh mora zagotoviti izpolnjevanje programa, kakor je v dokumentu organizacije oziroma nekega organizma postavljen oziroma s sklepi ali idejno usmeritvijo zagotovljen. Nastopiti z drugačnim programom oziroma z zahtevo po spremembi osnovne usmeritve pa je tudi za kandidata, pa najsi gre za predsednika ali nekega drugega funkcionarja, možno le pod enakimi pogoji, kot to velja za vsakega pripadnika organizacije oziroma člana nekega telesa. Predlagati mora z argumenti podprte predloge sprememb na način, ki je po pravilih organizacije predviden, in to telesu, ki je za to pristojno. Za nobeno organizacijo ni sprejemljivo, da bi posameznik postavljali drugačen program, kot pa ga ima opredeljenega v svojih dokumentih.

Za skupščine družbenopolitičnih skupnosti pa veljajo v tem pogledu ustava in zakoni o njihovi pristojnosti in o njihovem poslovanju ter poslovnikih. Kako jih je mogoče menjati ali dopolnjevati, pa je predvideno v njih samih.

Zato je seveda sila vprašljivo, kaj npr. pomeni v neki politični ali družbeni organizaciji, naj kandidat za predsednika nastopi s svojim programom, da naj dokaže svoje dosedanje delo in predlaga način, kako bo že sprejeti program organizacije ali neke ustanove izvajal, toda, kar pa je preko tega, pa lahko pomeni le spremembo bistva same organizacije oziroma ustanove in uveljavljanje osebnih, temeljnim dokumentom nasprotnih tendenc in ambicij.

Prav tako je neobhodno na kritiko sistema in na predlagane spremembe v delegatskem sistemu posebno misel posvetiti vse bolj prisotni zahtevi po uveljavljanju alternativ, alternativnih gibanj in sploh življenja z alternativami.

V zadnjem času se namreč ob vsesplošni kritiki vsega, še posebno pa dogajanj v preteklosti, kot nekak izhod in kot pravijo, polna liberalizacija človekovega delovanja, pojavljajo zahteve po oficialnem priznanju politike alternativ.

Nasploh se pojavljajo zahteve, da se je treba odločno odpreti alternativam, da samo priznanje alternativ omogoča uspešen razvoj, da je perspektiva edinole alternativa, da le nosilci alternative odpirajo poti k uspehom, da le alternativnim gibanjem pripada bodočnost, itd.

Kaj vse to pomeni in kaj je resnica v teh zahtevah? Če smo iskreni, ko govorimo o alternativah in njim ustreznih gibanjih, moram priznati, da si SZDL sploh ne moremo zamišljati, če to ne bi bila njena vsebina. Samo z različnimi stališči, predlogi in idejami lahko v sproščeni razpravi pridemo do skupnih, večkrat sicer kompromisnih stališč, ki pa vendarle vodijo k napredku. Ob različnih stališčih in idejah so se in se bodo zbirale večje ali manjše skupine, ki bodo skušale prispevati svoj delež k čim sprejemljivejši (boljši) rešitvi. Toda to ne bi smela biti in ob pravilnem razumevanju političnega delovanja tudi ne bo brezrezervna podpora nekemu poedincu (liderju) in stalna povezanost z njegovimi idejami, temveč izključno le podpora ideji oziroma predlogu, ki trenutno odgovarja nekim potrebam. Ob drugi priložnosti bodo isti zagovorniki morda podpirali ideje nekoga drugega in s tem polagoma, vendar vse dosledneje uveljavljali spopad idej, ne pa boj nekih poedincev, strank ali gibanj, ki jim gre predvsem za oblast, ne pa za čim uspešnejši razvoj skupnosti.

Ne govoriti o alternativni, ne je zahtevati, pomeni seveda biti nesodoben – da, celo zaostal, ker le alternativa v družbenem življenju, predvsem pa v politiki, razčiščuje vprašanja, odpira jasne perspektive in uspešno razrešuje številne probleme, ki jih sedanost tako neusmiljeno postavlja. Toda alternativa je predvsem izbira med dvema možnostma. Zakaj ne bi zahtevali več? Zakaj, ne bi bila to preprosta zahteva, da želimo razpravé, predloge, iskanje najboljših rešitev itd. v okviru SZDL?

Res da zahteva po alternativni na videz pomeni nekaj novega, ker v SZDL pač še nismo navajeni razprav, argumentov in protiargumentov, ki bi vodili do najboljših rešitev. In tudi drugače zveni, če sem pristaša nekega alternativnega gibanja, namesto da v delovanje SZDL ali obstoječe kulturne, politične in druge ustanove vnašamo nove ideje, novega duha, ki ni v nasprotju z njihovimi osnovnimi opredelitvami, ki pa poživlja njihovo delovanje.

Večkrat se to predstavlja kot koristna opozicija obstoječemu stanju. Nosilci se celo sklicujejo na to, da je v naši teoretični misli poznana t. i. socialistična konstruktivna opozicija. Sklicujejo se tudi na znano Kardeljevo misel o SZDL, ki da je neke vrste vlada v senci, torej opozicija obstoječi vladi v Izvršnem svetu.

Dobro, recimo, da se tudi s tako mislijo skušamo sprijazniti. Vendar tudi v tem primeru veljajo pravila, ki jih zaradi naše socialistične idejne opredelitve ne moremo prezreti ali celo opustiti. Ne gre za to, da sta to naenkrat dva svetova, ki se borita za oblast, temveč sta le dve metodi za doseganje istih ciljev.

Pa še na nekaj velja pri tem opozoriti. Tudi opozicija oficialni politiki v našem sistemu ne sme zaslužjevati človeka, mora mu ohranjati polno svobodo odločanja. Zato mora vsakdo imeti možnost kritike, dajanja predlogov in ugovorov, ne da bi se zato trajno vezal na neke druge ideje, gibanja ali osebnosti.

To seveda ni preprosto, potrebna je hrabrost – toda to je edina pot, da bi se izognili strankarskim spopadom in se rešili politikantskih podtikanj. Zato vsi, ki govorijo o trajni opoziciji, strankarsko organizirani, živijo povsem zunaj poznavanja že preživelih konceptov predvojnega političnega življenja in tudi vse pre malo poznajo danes obstoječe strankarske režime v svetu. Kar pa je še posebno pomembno, niso razumeli, ali pa ne sprejeli, že v Osvobodilni fronti prisotne misli o pluralizmu interesov, ki jo je posebno plastično razvijal v svojih delih tovariš Kardelj.

Podobno je tudi zadnje čase z vsebolj prisotnimi pozivi na uveljavljanje pravil civilne družbe, ki naj nadomestijo – kot pravijo – že preživele oblike samoupravljanja. Tudi to je po mojem prepričanju beg pred nalogami, ki jih postavlja naš z ustavo opredeljen samoupravni sistem, ki je v svojem bistvu najodločnejše nasprotje vsakemu etatizmu. Ne gre pri tem za dejstvo, da je pojem civilne družbe prisoten v svetu že od davnih časov. Prisoten je tudi pojem o samoupravljanju. Dejstvo je le, da se strokovnjaki v poznavanju načel civilne družbe oglašajo danes predvsem na Zahodu, ker iščejo izhod za vse bolj kritično stanje, ki ga povzroča njihov večstrankarski sistem. Za nas pa, kakorkoli sprejemamo te ideje, ki naj predvsem osvobodijo posameznika od vplivov državne oblasti, si ne moremo kaj, da ne bi dajali vendarle prednosti naši samoupravni ureditvi, ki bi po svojem bistvu lahko bila mnogo več, kot pa so vsaj doslej znane ideje civilne družbe. Civilna družba namreč, preprosto rečeno, zahteva polno svobodo in neodvisnost posameznika, tako mišljenjsko kot akcijsko, ki je ne ovirajo nobeni vnaprej odrejeni politični okviri (npr. SZDL ali ZK) in pa omejeno državno oblast kot čuvarja samo tistih razmerij, ki so s pravnimi predpisi posebej določena (torej pravna država).

Tudi najbolj goreči pristaši te poti ne vedo, kako bo to v praksi izgledalo in kaj vse je treba pripraviti za uresničenje te ideje. Daljnovidnejši in predvsem nasprotniki sedanjega političnega sistema pa se povsem jasno zavedajo in o tem tudi že govorijo, da je prav to najenostavnejša pot v večstrankarski sistem, ki bi si v civilni družbi najlaže zagotovil svojo prisotnost.

Značilno je, da nekateri zagovorniki civilne družbe, potem ko podcenjujejo govorje o delovanju SZDL in odrekajo Zvezi komunistov pravico, da bi pomenila neko idejno silo v tem gibanju, ne povedo, kdo in kako bo odigral tisto usmerjevalno vlogo, ki naj ne le poveže vse sile, ki so za novo družbo, temveč bo tudi predstavljal gibalno, ki bo množice praktično navajalo k novim načinom in oblikam političnega delovanja in s tem k večjim uspehom, kot pa jih ponuja izgradnja samoupravne socialistične skupnosti v okvirih prenovljene SZDL in po idejnih spodbudah ZK. Zato tudi ta prispevek ni bojni poziv za akcijo zoper civilno družbo, na iskanje njenih slabosti in poudarjanje prednosti samoupravljanja, kakor tudi ne želja spopadati se s tistimi, ki dobronamerno razmišljajo o civilni družbi in predvsem smatrajo, da bi z njenim uveljavljanjem našli izhod iz kriznega stanja, v katerem se nahaja sedanje iskanje poti za nadaljnji razvoj samoupravljanja.

Predvsem menim, da nas njeno »znanstveno uveljavljanje«, na katero se sklicujejo nekateri njeni glasniki, pušča siromašne pri poznavanju razvojnih možnosti, prav tako kot je to z ustavno opredeljenim samoupravljanjem, ki mu nihče, ne znanstveni, ne vzgojni in ne zakonodajni naporji ne odpirajo poti ali vsaj možnosti v stvarno uveljavljanje, da bi tako dokazalo svojo prednost pred vsemi drugimi idejami.

Nič ni lažjega kot govoriti o osvobajanju človeka, o osebni odgovornosti, o svobodni kadrovski politiki, o dohodku, ki mora pripadati samo delavcu in še o čem, ter poudarjati, da vse to uspešno rešuje le civilna družba. Toda, kako vse to izpeljati, to tudi glasniki civilne družbe ne vedo. Prav gotovo pa vedo, da je vse to tudi problem samoupravnih odnosov, ko nam pretirana zakonodaja, osebne ambicije samozvanih ideologov, neprimerna vzgoja v celotnem našem šolskem sistemu, kulturna raven nasploh, znanstveno delovanje in še kaj, pomenijo omeji-

tvne činitelje, ki nam ne dovolijo hitrejše izpeljave že znanih zamisli, kaj šele nova odkritja.

Mnogi, ki ne žele razvijati samoupravljanja in mu s temeljitimi analizami ter znanstvenimi argumenti odpirati poti v bodočnost, ne le da zaustavljajo ta razvoj s ponudbami o civilni družbi, iščejo tudi druge izgovore, da bi ga onemogočili. Tako npr. postavljajo vprašanje, ali je pot, ki smo jo zastavili z novo ustavo leta 1974 in ki je želela ob sprostitvi tržnih zakonitosti uveljaviti tudi nacionalni moment, torej povezati razredno in nacionalno, res prava, tista, ki smo jo začrtali s sklepi AVNOJ-a, ali pa pomeni odpravo federacije z uveljavljanjem tistih razdruževalnih dejavnikov, ki vzpostavljajo konfederacijo kot pot do popolne razdružitve oziroma osamosvojitve republik in pokrajin.

Težko oziroma celo nesprejemljivo je, če bomo rešitve za svojo državno ureditev iskali v teorijah o federaciji in konfederaciji. Ne da bi zanikal pomembnost teh teorij, pa vendarle ne morejo biti izhodišče za naše organiziranje, temveč so lahko le znanstveni in strokovni pripomoček, ko skušamo dati svoji ureditvi tudi v ustavnopravnem svetu priznano ime. Ravnati se moramo predvsem po potrebah, ki jih narekuje naš večnacionalni sestav, raznolikosti v pogledu ekonomske razvitosti, potrebe hitrejšega skupnega razvoja in prehoda v moderno družbo 21. stoletja, že sprejeta razmerja, ki jih je uveljavila NOB in od najširših množic sprejet pričetek socialistične revolucije, ter zato s sklepi AVNOJ-a zastavljena načela nove državne ureditve in končno, na vseh teh izhodiščih zastavljen sistem samoupravnega reševanja temeljnih razmerij v vseh naših odnosih. To tudi pomeni demokratično, svobodno in samostojnost človeka upoštevajočo in v bistvu povsem novo obliko razreševanja medčloveških in širših družbenih razmerij. Samo tako bo mogoče zagotoviti večkrat razglašeno svobodo človeka, njegovo polno neodvisnost v sprejemanju vseh, za njega in za skupnost pomembnih odločitev in pa tisto povezanost v narodno in državno skupnost, v kateri ne bo omejitev, nadvlade in pritiskov zaradi interesov poedincev, grup ali posamezne družbenopolitične skupnosti in ne bo solidarnost izkoriščana za podpiranje nedela, temveč bodo enakovredno povezani deli in poedinci z argumenti in zaradi skupnih interesov sprejemali odločitve, ki naj bodo norme skupnega obnašanja in odgovornega ravnanja vsakogar v tej skupnosti.

Samo to bo prava pot graditve skupnosti, v kateri naj ima vsakdo pravico in dolžnost prispevati svoj delež, kritizirati neuspešne akcije in zahtevati odgovornost vsakogar, ki se pregreši zoper skupno sprejeta pravila delovanja in zoper ureditev, ki povzročata tak razvoj.

Kakšno bo potem po pravni teoriji ime te skupnosti, postaja ob tako zastavljenih nalogah povsem nepomembno, prav gotovo pa ne bo preko že znanih elementov konfederacije iskala poti v razdruževanje, temveč v vse večjo svojo trdnost in vse uspešnejšo uveljavitev odlično zastavljenih načel AVNOJ-a.

Da bi čimprej odprli pot iz krize v tako zastavljeni cilj, pa so neobhodni odločni koraki k odpiranju teh možnosti.

Prvi korak pri iskanju novega bi moral biti odpoklic vseh tistih, tudi na najodgovornejših položajih, ki s svojim nedelom, mlačnostjo ali celo z nasprotovanjem samoupravnemu razvoju podpirajo moč birokratskih sil. Drugi korak bi nato zahteval nove, v delu in z uspehi preizkušene kadre, ki bi odgovorno prevzeli tiste funkcije, predvsem v izvršnih telesih, ki dajejo največje možnosti za vpliv na vse vrste družbene dejavnosti. In tretji korak bi moral biti – in to čimprej – odprava vseh preštevilnih zakonskih in drugih predpisov, predvsem pa tistih, ki s svojimi posegi v številne podrobnosti vsakodnevnega življenja onemogočajo svobodno in samoupravno odločanje delovnih ljudi. To je verjetno edina možna pot, da v praksi pričnemo s ponovnim oživljanjem samoupravljanja, ne pa da iščemo v tujini in presajamo k nam ideje, ki tudi drugje ne morejo zaživeti.

To je tudi edina možnost, da spodrežemo vse preveč trdne korenine povsod prisotni birokraciji, ki s svojim preštevilnim aparatom onemogoča vsako svobod-

nejšo uveljavljanje v praksi tistih idej, ki smo jih z ustavo opredelili za temeljne nosilce družbenega razvoja.

Birokracija se je polastila samoupravljanja in mu z obsegom svojih pravil, še posebno pa s posegi na vsa področja družbene aktivnosti, ne da do sape, še manj pa seveda, da bi mu odpirala kakršnekoli perspektive. Zato tudi z zadovoljstvom podpira, če je treba tudi s finančnimi sredstvi (npr. dotacije njej ustreznemu tisku), vsakršne pojave, ki nasprotujejo nadaljnjemu razvoju samoupravnih idej, ki namesto njih ponujajo navidez nekaj novega, kar pa je v bistvu zopet le beg pred odgovornim odpravljanjem sedanjih nevzdržnih pravnih ovir svobodnemu odločanju samoupravljalcev.

Morda ne bo odveč opozoriti ob tej priložnosti tudi na nekatere metode, ki jih uporabljajo nasprotniki samoupravne ureditve in uveljavljanja avnojskih načel v naši ustavi in splošni zakonodajni praksi, da bi tako omogočili uspešnejši prodor svojih idej.

Ker je v jugoslovanskem merilu SZDL še prešibak dejavnik, saj v svojem pravem smislu, rekel bi, v duhu idej naše OF, živi še vedno predvsem v Sloveniji, ga nimajo za nevarnega nasprotnika in zato tudi le mimogrede napadajo njeno aktivnost, njene akcije in idejna opredeljevanja.

Glavna združevalna, idejna in politična sila je še vedno Zveza komunistov. Zato ji skušajo z očitki o prilaščanju oblasti, o nosilcu enostrankarskega političnega sistema, o njeni zgrešeni kadrovski politiki in predvsem o nemoralnih dejanjih v preteklosti, odvzeti legitimacijo temeljnega nosilca idejnega povezovanja vseh družbenih sil za skupno iskanje najnaprednejših razvojnih možnosti.

Prav tako jim je trn v peti Zveza združenj borcev, ki v jugoslovanskem prostoru povezuje vse, ki so s svojo aktivnostjo, s svojimi žrtvami največ prispevali, da se tudi narodom Jugoslavije odpro povsem nove možnosti za hitrejši družbeni razvoj, za uveljavljanje oblasti delovnih ljudi in odpravo vsakršnega izkoriščanja. Zato so seveda tudi najbolj občutljivi, ko kdorkoli skuša z uveljavljanjem nekih novih idej porušiti prav te temelje, na katerih je zastavljena pot v samoupravni socialistični sistem, v katerem naj vseh pravnih in političnih ovir osvobojeni delovni človek svobodno odreja svoj osebni in družbeni položaj. Da bi omajali ta, še vedno dovolj trden položaj borcev v obrambi moralnih načel, ki so jih gradila njihova prizadevanja v zadnji vojni, jih skušajo nasprotniki naše stvarnosti in nosilci nam tujih idej obtožiti predvsem za konzervativizem, češ da borci niso dostopni novim idejam, da so zastareli v svojih pogledih in da naivno skušajo uveljavljati neke preživele moralne norme iz časov svoje največje aktivnosti.

Res je, da so mnogi borci, če izznamemo peščico, ki zaradi nekih osebnih interesov žele pozabiti na preteklost iz časov NOB, zelo občutljivi za razmere, ki so nastale v naši družbi nekako po letu 1970, še posebno pa na današnje krizno stanje. Niso ga oni povzročili in predvsem ne ustreza razmeram kakršne so si, morda res da preveč naivno, vendar iskreno, predstavljali kot rezultat svojih žrtev. Toda eno pravico jim njihov prispevek v NOB vsekakor daje. Namreč, da odločno odrekajo veljavnost vsem tistim idejam, ki z raznimi novimi programi, alternativami in idejami, ki so porojene na osnovah, ki ne ustrezajo našemu političnemu razvoju, skušajo razvrednotiti in onemogočiti, kar je slovenskemu narodu vendarle dala OF s svojo temeljno opredelitvijo in narodom Jugoslavije AVNOJ-ske odločitve iz Jajca in kar so predvsem rezultati herojske NOB. Zato da bi ostali zvesti svoji borbi in žrtvam, svojim tovarišem, ki so padli v NOB, morajo odločno nastopati zoper vsakogar in zoper vsak pojav, ki bi bil v nasprotju z načeli, ki so vključena v prej omenjene temeljne dokumente. Zato se prav gotovo tudi borci strinjajo z vsem, kar sicer kot novo, vendarle dosledno razvija ta temeljna načela, podpirajo vsako aktivnost, ki je usmerjena na odpravo vseh ovir, ki danes otežujejo pot iz krize in odločno podpirajo mladino pri njenih prizadevanjih, da z lastnimi pogledi na bodočnost in s predanim delom nadaljujejo boj za ustvarjanje

novih socialističnih odnosov v naši družbi. Z zadovoljstvom bodo pri tem s prenašanjem svojih izkušenj na mladi rod borci dali še svoj poslednji prispevek k uveljavljanju teh novih odnosov.

Toda ali bomo dovolj usposobljeni, predvsem naša znanost, pa tudi nosilci praktične politike, da odločneje nasprotujemo vsem oviram v našem razvoju, da prenehamo z naglimi ukrepi, ki vnašajo le zmedo predvsem v naše gospodarstvo, da prečistimo zakonodajo, jo temeljito omejimo in predvsem obračunamo z birokracijo na vse ravneh, da uveljavimo osebno odgovornost na vseh delovnih mestih in funkcijah, da zavržemo ideje, ki nas skušajo zaustaviti in odločneje ter znanstveno opredelimo svoje poglede kot nadaljevanje idej Tita, Kardelja, Kidriča in tovarišev, ki so nas iz zaostale dežele pripeljali do srednje razvite, socialistične, samoupravne in neuvrščene dežele, ki pa ji trenutna kriza in številni glasniki tujih idej meglijo pogled v bodočnost, da osvobodimo gospodarstvo vsakršnega skrbništva in mu omogočimo, da se samostojno, iz lastnih sil in s svojimi sredstvi spopada z vse zahtevnejšim domačim in tujim trgom, da odpravimo vse oblike preorganiziranosti in omogočimo delovnim ljudem, da svobodno uveljavljajo svoje politične in druge interese v vseh oblikah frontne organiziranosti v okviru SZDL in končno, da si odpremo jasno dolgoročno in znanstveno, na delu in vsesplošni aktivnosti utemeljeno pot v bogatejšo bodočnost?

Življenje samo nam bo kmalu dalo odgovor tudi na to vprašanje!

FRANE ADAM

Strokovna polemika ali »reševanje obraza« za vsako ceno in na tuj račun

(Odgovor dr. B. Kavčiču)

Pri pisanju polemičnega prispevka Metodološka (ne)korektnost F. Adama (Teorija in praksa, št. 6, 1987, str. 700–703) dr. Bogdana Kavčiča prav gotovo niso vodili motivi strokovne oz. znanstvene diskusije. Vseeno pa ocenjujem, da je ta odziv, naj si bo kakršenkoli že, nekaj pozitivnega. Ti trditvi, vsaj tako bi se lahko zdelo, sta si malo v laseh. Toda če upoštevamo dejstvo (vsaj domnevo?), da je naša sociologija relativno nerazvita (zakrnela) in da še ni prišlo do oblikovanja avtonomne strokovne/znanstvene javnosti, potem lažje sprejememo ugotovitev, da (skoraj) vsaka oblika polemike oz. kritičnega soočanja prinaša malo zdravega prepriha v zatohle prostore naše sociologije. V tem smislu torej pozdravljam Kavčičevo odločitev, da javno objavi svojo reakcijo na mojo kritiko svojih in drugih raziskav, s katerimi dokazuje epohalno odkritje demokratične porazdelitve vpliva v delovnih organizacijah pri nas. Hkrati pa trdim, da ga pri tej odločitvi niso vodili znanstveni in strokovni motivi. To moram seveda razložiti in dokazati.

Eno od pomembnih spoznanj, ki ne izhaja samo iz mikrosocioloških proučevanj, temveč se tudi reflektira v vsakdanjem zdravem razumu, je v tem, da si ljudje zelo prizadevamo za vzpostavitev samoidentitete in »imagea«. To pa je mogoče, če v očeh drugih ljudi ohranimo našo podobo, kakršno si želimo, da bi jo ti »drugi« imeli o nas. V ta namen izvajamo celo vrsto »operacij«, ki jih slavni, zdaj že preminuli (vendar pri nas praktično nepoznani) ameriški (mikro) sociolog E. Goffman imenuje face-work ali face-saving actions (tudi: »impression management«).

Menim, da se je tudi iz Kavčičevega prispevka razvidna težnja po ohranitvi oz. reševanju »obraza« (imagea). Kavčič je tu celo zelo pretiraval, tako da o kakšni »intrinzični« znanstveni motivaciji res ne moremo govoriti, saj gre tu za moč argumentov in ne za dramaturške (retorične) postopke v vsakdanjih interakcijah. Z drugimi besedami: Kavčič se je v omenjenem prispevku v Teoriji in praksi poslužil dveh taktičnih (dramaturških) prijemov. Prvega bi lahko opredelili kot spuščanje umetne megle ali dimnih zaves, drugega pa kot »napad je najboljša obramba«. Oba prijema pa sta seveda natančno v funkciji operacij, ki jih opisuje Goffman. Kavčič gradi svojo argumentacijo na trditvi, da v knjigi (Veljko Rus/Frane Adam: Moč in nemoč samoupravljanja, Cankarjeva založba, 1986, pogl.: Moč v samoupravni delovni organizaciji) obravnavam raziskave, ki dokazujejo demokratično porazdelitev vpliva s stališča »selektivne percepcije«. Ali kot sam pravi: »Adam očitno išče in v raziskavah drugih avtorjev sprejema le tiste rezultate, ki se skladajo z njegovim modelom, torej z oligarhičnim obrazcem porazdelitve moči v naših OZD . . .« In naprej: »Zato se Adam krčevito trudi, da bi dokazal nekorektnost in nezanesljivost vseh raziskovalnih izsledkov, ki ne ustrezajo njegovemu modelu. Pri tem ne izbira sredstev in „metod“. Potvarja

dejstva, konstruira dokaze kot mu ustrezajo, poenostavlja, uporabi le posamezne dele argumentacij (ki zato izkrivljajo dejanska stališča avtorja itd.). S takšno metodo je seveda mogoče »dokazati vse« . . . Celo pravi, da se s tem diskreditira sociologijo v javnosti in aludira na profesionalno etiko: »Če nek strokovnjak namenoma ‚spregleda‘ polovico dejstev itd., pa takšno ravnanje ne zadeva več samo stroke, ampak tudi moralo« (vse na str. 703).

Kavčič bi rad prepričal bralce, da me pri tem ne vodi »znanstvena resnica« (»V imenu kakšne znanstvene resnice Adam kritizira le tiste [raziskave op. F. A.], ki so dale eno vrsto rezultatov, nič slabega pa ne vidi v enaki metodologiji, če so rezultati skladni z njegovim modelom?«, str. 700), temveč moja ideološko-politična, seveda »heretična« aprioristična prepričanja. Pri tem sklepa, sklicujoč se na dele mojega intervjuja v Mladini (14. april 1987), da v bistvu zastopam alternativni politični program (str. 703), češ saj ne verjamem v realizacijo samoupravljanja in se zavzemam »le« za soupravljanje (participacijo). Te navedbe imajo seveda čisto določen namen, pokazati pač, da nisem na pravi strani in da namesto znanstvene analize pripravljam politični program, le-ta pa je tudi vzrok za mojo »selektivno percepcijo«.

Pa pogledmo najprej, kje *konkretno* vidi Kavčič 1) ta moja grozna potvarjanja in 2) ideološko pogojeno selektivno percepcijo.

ad 1: Kavčič navaja, da raziskave, ki so odkrile demokratično porazdelitev moči, pripisujem le njemu in to tako v knjigi kot v omenjenem intervjuju. To ni (čisto) točno. O tem, da gre le za »Kavčičeve raziskave«, bi se lahko sklepalo le iz intervjuja (kjer sem sicer vnesel pred objavo popravek, ki se glasi: »oz. raziskave, na katere se sklicuje Kavčič«, vendar ni bil upoštevan, ker se uredništvu oz. izpraševalcu verjetno ni zdel pomemben).

V omenjenem poglavju v *knjigi* pa ne samo da *striktno* govorim o različnih avtorjih raziskav, temveč te raziskave *posamično podrobno analiziram* (str. 182–190), kar do zdaj ni storil še noben sociolog (družboslovec), pa najsi po Kavčiču ideološko spada v pravo ali napačno »stranko«.

Druga konkretna (vsaj na videz) Kavčičeva navedba mojega potvarjanja, ki da je »višek« vsega, je v tem, da sem napačno interpretiral citat iz njegove knjige (B. Kavčič/V. Antončič: Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij, DE, 1978 str. 165–166). V zadnjem odstavku na str. 193 (ki se nadaljuje na naslednji strani) sem se kritično dotaknil Kavčičevega normativnega idealizma v 70-ih letih in njegovega povezovanja s sociologijo. Z drugimi besedami povedano: Kavčič hoče dopovedati, da sta metodi politične kampanje (kjer zlasti izpostavlja pomen Titovega pisma, glej str. 23) ter normativne elaboracije (kjer poudarja pomen ustavnih amandmajev iz l. 1971 in novo ustavo iz l. 1974) odločilno vplivali na demokratizacijo odnosov oz. krepitev samoupravljanja v delovnih organizacijah. Problem pa je pri Kavčiču v tem, in tu pride v igro sociologija, da sociološke raziskave samoupravnih odnosov, porazdelitve vpliva ipd. *ne odražajo* domnevnih sprememb, ki naj bi bile posledica obeh omenjenih »prijemov«, tj. politične kampanje in normativne elaboracije. Odražajo pa je zato ne, ker rezultati socioloških raziskav oz. dobljene statistične vrednosti ne odražajo pričakovanih, celo nujnih sprememb »objektivne stvarnosti« v zavesti delavcev, kar bi rezultiralo v »primernih« odgovorih delavcev na anketni vprašalnik. »Primerni« odgovori pa seveda pomenijo, da bi morali delavci »percipirati« bolj razvito samoupravljanje. Kavčič zato zavrne hipotezo, da sociološke (anketne) raziskave »jasno odsevajo dejansko stanje« ter sprejme alternativno hipotezo, da anketna metoda ni primerna za ugotavljanje družbenih sprememb.

Točna pa je Kavčičeva pripomba v članku v Teoriji in praksi, da se ta njegova izvajanja v knjigi Kavčič/Antončič: Samoupravna urejenost . . . str. 164–165 nanašajo na indeks »razvitost samoupravnih odnosov« in ne na distribucijo vpliva oz. moči. Priznati moram, da te distinkcije na str. 193–194 v svoji knjigi nisem upošteval ter da sem postopal, kot da je v indeksu »razvitost samoupravnih

odnosov« vključena tudi porazdelitev vpliva. Vprašujem se, ali gre pri tem res za neko zelo veliko napako in potvarjanje, kar mi očita Kavčič. Menim, da ne. V podkrepitev navajam naslednje razloge:

a) Že omenjeni indeks kot tudi grafikon vpliva temeljita na stališčih, ki so zelo nezanesljivi prediktor ne samo obnašanja, temveč, po Kavčiču, tudi slab indikator »objektivne družbene stvarnosti« in zato nista primerni metodološki orodji za študij sprememb (tu se z določenimi Kavčičevimi observacijami, dokler ne gre do ideologizacije, strinjam, kar sem v knjigi tudi napisal).

b) Lahko vsaj domnevamo, da sta sestavljena mera (indeks) »razvitost samoupravnih odnosov« in količina vpliva (moči) v tesni korelaciji, saj je iz teorije znano, da je vsaka participacija v odločanju, ki ne rezultira v povečanem vplivu sodelujočih skupin (posameznikov), manipulativna, vsiljena oz. ritualna participacija. Torej tisto, kar velja za omenjeni indeks, velja eo ipso tudi za distribucijo vpliva: se pravi, če je »na voljo dovolj objektivnih dejstev o dejanskem družbenem dogajanju v opazovanem časovnem obdobju« (Kavčič/Antončič str. 165), ki pobijajo hipotezo, da so izsledki »odsev stvarnih dogajanj«, potem to velja tudi za spremenljivko vpliv (moč). Jaz pa na str. 193–194, kot že rečeno, zavračam s strani Kavčiča v omenjeni knjigi zgolj le spekulativno postulirani vzročno-posledični odnos med kulturno-revolucionarnimi »stvarmi dogajanj« v 70. letih in večjo demokratizacijo v delovnih organizacijah.

c) To trditev lahko ilustriram z navedbo odlomka iz knjige Kavčič/Antončič na str. 142. Kavčič tu pravi: »Na podlagi navedenih podatkov o razlikah med dejanskim vplivom in idealnim vplivom – če upoštevamo povprečne razlike – bi kot eno možnih razlag lahko navedli naslednjo. Razlike so se od l. 1969 do l. 1972 povečale. To pomeni, da je vse bolj prevladovalo prepričanje o potrebnih spremembah v porazdelitvi moči. Ta zavest je bila najmočnejša l. 1972, medtem ko je bila l. 1973 stopnja skladnosti med pričakovanim in dejanskim stanjem spet večja. L. 1971 so bili sprejeti ustavni amandmaji, ki so dali podlago za obširno in temeljito družbeno akcijo, ki je vplivala tudi na razmere v ŌZD – seveda z določeno časovno zakasnitvijo. Ta zakasnitev bi nekako pomenila čas, ki je potreben, da se normativna družbena dogajanja ‚zarišejo‘ v individualnih zavestih, torej čas, ko se pod vplivom družbene akcije spremenijo odnosi in se to tudi izrazi v zavesti ljudi«.

Menim, da je iz citata popolnoma jasno, da je tudi porazdelitev vpliva oz. moči po Kavčiču podvržena istim »zakonitostim« družbenega dogajanja kot velja za indeks »razvitost samoupravnih odnosov«. In naj še enkrat ponovim: V svoji knjigi poskušam pokazati na sociološko nevzdržnost normativnega idealizma, ki bije v oči tudi iz pravkar navedenega citata.

Kot tretjo napako (podtikanje) mi Kavčič očita neresnično navedbo, češ da uporabljam v svojih analizah demokratične distribucije moči (en sam kazalnik). Zakaj Kavčič korektno ne pove, kje je uporabil več kazalnikov (variabel, indikatorjev)? Tega namreč ne more, saj dejansko v članku v reviji »Socializam«, ki je njegov edini* javno dostopen oz. publiciran članek, ki prinaša epohalno odkritje demokratične porazdelitve moči, uporabi pri interpretaciji le rezultate, ki jih je (on ali pa drugi) dobil iz enega samega vprašanja (Kdo ima po vašem mnenju največji vpliv na reševanje problemov v TOZD ali DO?).

To so tri bolj ali manj korektno navedbe mojih grozovitih potvarjanj.

Ad 2: Kavčič gradi svojo trditev o moji (domnevni) selektivni percepciji na dveh premisah:

1. da sem kritični analizi podvrgel le raziskave, ki kažejo demokratično porazdelitev moči, o metodoloških problemih raziskav, ki dokazujejo oligarhično porazdelitev, pa molčim;

* Ko je bil članek že napisan, mi je prišla v roke najnovejša Kavčičeva knjiga »Sociologija dela« (DE, 1987), kjer v 7. poglavju predstavlja rezultate raziskav o (demokratični) porazdelitvi vpliva. Novih elementov ali spoznanj tu ni najti.

2. raziskave, ki pričajo o demokratski porazdelitvi moči se tako kot raziskave, ki kažejo na nasprotno rezultate, grajene na isti metodologiji oz. uporabljajo isti instrument, tj. grafikone vpliva.

Obe premisi sta napačni oz. neresnični. Metodološke probleme raziskav, ki indicirajo oligarhično (nedemokratsko) distribucijo moči, nakazujem že na prvi strani svojega dela v omenjeni knjigi. Nato navajam Obradovičevo kritiko (ki jo Kavčič ne omenja v nobenem od svojih del) grafikona vpliva (str. 192–193). Na straneh 195–197 opisujem tri zelo pomembne okoliščine, ki jih ta instrument ne upošteva (»neodločanje«, negativno moč, povezovanje neformalnih skupin v organizaciji s »klikami« zunaj organizacije). V intervjuju za Mladino, ki ga Kavčič tudi omenja (Mladina, 14. april 1987) že v prvem odgovoru navajam, da rezultati raziskav, ki kažejo oligarhično distribucijo moči, niso čisto zanesljivi.

Nič ni torej bolj enostavnega kot zavrniti Kavčičev očitek, da namenoma molčim o metodoloških pomanjkljivostih tistih raziskav, katerih rezultati mi »ideološko« imponirajo. Priznati pa seveda moram, da vsem pomislekom in skepsi navkljub rezultate teh raziskav vendarle sprejemam. Ali drugače povedano: menim, da so konec koncev rezultati »oligarhičnih« raziskav bolj verodostojni kot rezultati »demokratskih« raziskav. Razlogi so naslednji:

1. Prve raziskave so narejene s standardno verzijo grafikona vpliva in so zaradi tega tudi primerljive (čeprav je treba omeniti, da vzorci zelo variirajo).

2. Tovrstne raziskave je izvajalo večje število sociologov v različnih časovnih obdobjih (v več kot dvajsetih letih), validnost in realibilnost sta zaradi tega večji.

3. Rezultati raziskav z grafikonom vpliva so bili potrjeni z raziskavami, ki so uporabljale drugačne metode oz. instrumente. V mislih imam Obradovičeve raziskave na osnovi opazovanja procesov odločanja.

4. Slednjič je teza o obstoju oligarhične ali vsaj nedemokratske porazdelitve moči v naših delovnih organizacijah posredno potrjena tudi z drugimi raziskavami, denimo o štrajkih, odtujitvi in anomiji; tudi kvalitativni podatki iz najine knjige kažejo v to smer. Navsezadnje nam to tako rekoč eksperimentalno potrjujejo različne razkrite »afere«, ki pa so samo vrh ledene gore.

V knjigi jemljem tezo o oligarhični distribuciji moči kot izhodišče in ne kot rezultat, saj se tu ukvarjam ne z anatomijo moči (vse dosedanje empirične raziskave – razen delno Obradovičevih – nam dajejo le zelo grobo sliko o anatomiji moči), temveč s »fiziologijo« in sociodinamiko moči. Zanimajo me torej dosti bolj »fine« stvari, kot pa je groba konfiguracija moči, izhajajoča povrh vsega še iz percepcije akterjev.

Zakaj sem se sploh »obregnil« ob Kavčičevo odkritje o demokratski porazdelitvi moči? Ravno zato, ker sem hitro ugotovil, da ni res, kar Kavčič še vedno trdi, namreč, da so omenjene raziskave (če jih lahko tako imenujemo) grajene na istih metodološko-tehničnih načelih kot siceršnje raziskave, ki so odkrile oligarhično distribucijo. Še prej pa je moja pozornost pritegnilo dejstvo, da je Kavčič prvi sociolog, ki je urbi et orbi oznanil, da pri nas obstaja (tudi) demokratska distribucija moči in da je to nekaj epohalnega v svetovni zgodovini (glej njegov članek: Promjene u raspodeli uticaja u privrednim organizacijama, Socializam, št. 2, 1983). Kot že rečeno sem kmalu ugotovil, da ti rezultati slonijo na zelo problematičnih metodoloških premisah in na nestandardnem instrumentu. Takole bi prevzel svoje pomisleke glede metodologije teh raziskav:

1. Kot pravi Kavčič, gre tu le za štiri raziskave iz petih virov; raziskav, ki so pokazale oligarhično distribucijo moči, je gotovo desetkrat več.

2. Instrument je nestandarden – variira od raziskave do raziskave, tako da je primerljivost majhna (tudi vzorci variirajo, razen pri longitudinalni raziskavi o Delovanju delegatskega sistema). Zanimivo je, da v raziskavi, ki jo je naredil Kavčič osebno, med skupinami (organi), od katerih mora respondent izbrati tisto z največjo močjo, ni direktorja oz. poslovodnega organa!?

3. Pri večini teh raziskav (tudi pri Kavčičevi) ni bila uporabljena običajna

Lickertova petstopenjska lestvica – respondenti so morali označiti le eno skupino-organ, ki ima največjo moč. V primerjavi z drugimi raziskavami je to zelo restriktivna uporaba grafikona vpliva, ki je mimogrede v neverjetnem nasprotju s prejšnjo Kavčičevo kritiko ankete (oz. grafikona vpliva).

4. V Kavčičevi in še eni drugi raziskavi so »demokratsko« distribucijo percipirali le proizvodni delavci, vsi ostali (od mojstra do direktorja) pa oligarhično oz. hierarhično. Jasno je, da to zmanjšuje upravičenost generalizacije. Komične razsežnosti tega fenomena pa za zdaj pustimo ob strani.

5. Kavčičev famozen instrument sestoji le iz enega vprašanja: Katera skupina ima po vašem mnenju največji vpliv na reševanje problemov v DO? Nobenih drugih indikatorjev ni, nobenih kontrolnih vprašanj, še manj kakšnih indeksov, kakršne je Kavčič uporabljal še v prejšnjih raziskavah (ki pa so zanj na žalost razkrivale nedemokratsko porazdelitev vpliva).

6. Razen v raziskavah o delegatskem sistemu ni narejenih skoraj nobenih križanj z drugimi variablami.

7. Poleg na vso moč čudnega instrumenta in postopkov interpretacije so razvidni še drugi čudni pojavi: denimo anketiranje, ki ga v eni DO izvedejo kar nadrejeni oz. administracija.

Več o teh ugotovitvah pišem v omenjeni knjigi na straneh 184–190 in 193–195. Menim pa, da sem argumentirano ovrgel Kavčičevo trditev, da je uporabil standardni grafikon vpliva. Zakaj je uporabil takšno modificirano obliko, Kavčič ni pojasnil. Kot je razvidno iz njegovega članka v TiP, pa še vedno misli, da gre za standardno obliko grafikona vpliva. Če ne bi tako mislil, bi seveda moral pristati na konsekvence. Tega pa noče.

Še eno konkretno pripombo ima Kavčič. Pravi namreč, da trdim (na str. 190), da se mi ne zdi pomembno, kako respondenti razumejo pojem vpliva in da se ne ukvarjam s problematiko veljavnosti in zanesljivosti. Na strani 190, potem ko kritično razčlenim metodologijo raziskav, na katere se opira Kavčič, pravim naslednje: »Ne bom se spuščal v razpravo o tem, kaj respondenti razumejo pod pojmom 'vpliv', za kakšen vpliv gre, in če gre za formulacijo o vplivanju na reševanje problemov, za reševanje kakšnih problemov . . . To je sicer težava, ki nastopa pri vseh anketnih raziskavah, toda pri Kavčičevi metodologiji je veliko bolj izrazita«. Kavčič v svojem prispevku v Teoriji in praksi »pozabi« navesti zadnji stavek. Tako lahko očitek, ki leti na njegovo raziskavo in raziskave, na katere se sklicuje, obrne proti meni. Pri tem je vsaj iz teksta v Teoriji in praksi mogoče razbrati, kot da on posveča v svojih raziskavah pozornost problemom validnosti in zanesljivosti in v tem okviru tudi semantogramu pojma vpliva. To pa enostavno ni res. Kavčič se je s problematiko validnosti in zanesljivosti zgolj načelno ukvarjal v knjigi »Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost DO« iz leta 1978, kjer je tudi predlagal alternativni model vprašalnika za merjenje vpliva (oziroma anketnega vprašalnika sploh). Vendar, in to je zdaj važno, *zakaj tega kritičnega ukvarjanja ni apliciral na raziskavo, ki jo je on sam delal v letu 1982, niti ni tega vključil v interpretacijo rezultatov drugih raziskav, ki so pokazale domnevno demokratično distribucijo vpliva?* Še več: kot sem omenil, je v praksi uporabil izredno problematično (milo rečeno) varianto grafikona vpliva, torej tistega instrumenta, ki ga je prej žolčno kritiziral, češ da je metodološko, teoretsko in še najbolj ideološko neustrezen. Uporabil je varianto, za katero sem mu *dokazal* in navedel argumente, da ne ustreza standardom, ki so veljavni v sociološkem raziskovanju. In kaj Kavčič dejansko naredi v svoj zagovor? Poleg tega, da uporabi dva, na začetku omenjena taktična prijema, čisto nič. Mogoče je mislil, da bo dosegel efekte pri bralcih s tem, da bo šel v »veliko ofenzivo«, s katero mi poskuša dokazovati potvarjanje, ali s tem, da je naredil iz cele zadeve grotesko? Pri tem mislim na to, da je tisto, kar mu jaz argumentirano očitam, enostavno blefersko obrnil proti meni. Groteskno je tudi to, da poskuša narediti vtis, kot da on v svojih in v drugih raziskavah izhaja iz metodoloških izhodišč, ki presegajo metodologijo

anketnih vprašalnikov, v resnici pa teh izhodišč sploh ne upošteva in se celo poslužuje v sociologiji nedovoljenih metod.

Dr. Bogdana Kavčiča pozivam, da javno odgovori na moje konkretne argumente, s katerimi spodbijam njegovo odkritje o demokratični distribuciji vpliva in dokazujem metodološko in teoretsko nevzdržnost njegovih (in avtorjev, na katere se sklicuje) raziskovalnih postopkov. V svojem odgovoru v Teoriji in praksi se namreč ni lotil niti enega od mojih argumentov, s katerim mu dokazujem metodološko nekorektnost raziskav, na katere se opira. Zato pa je vedel več povedati o mojih dozdevnih grozljivih potvarjanjih in moji selektivni percepciji. Tudi če vsi njegovi očitki držijo, s tem še zdaleč ni zavrnil mojih analiz vprašalnikov, izvajanja anketiranja, logike interpretacije dobljenih rezultatov. Zato sem na začetku napisal, da ga pri pisanju članka v Teoriji in praksi niso vodili motivi znanosti oziroma stroke. »Reševanje obraza« v znanstveni komunikaciji terja le malo več truda in prepričljivosti . . .

BERNI STRMČNIK

Nekatere dileme ponovnega uvajanja osebne dela v naše zdravstvo

Več kot dobro leto v naši republici bolj ali manj organizirano razpravljamo o ponovnem uvajanju osebne dela z zasebnimi sredstvi (privatna praksa) tudi v naše socializirano zdravstvo. Doslej najbolj kvalificirana razprava o tem pomembnem in zapletenem vprašanju, ki odpira številne dileme, je nedvomno stekla v območnih zdravniških društvih oziroma na 124. rednem srečanju slovenskih zdravnikov, ki ga je Zveza zdravniških društev – Zdravniško društvo Slovenije, organizirala letos maja v Novi Gorici. Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo je predčasno že oblikoval posebno ekspertno skupino, ki naj bi pripravila ustrezna strokovne podlage oziroma model bodoče privatne prakse. Skupina svoje naloge še ni opravila, kar pa je zaradi kratkega časa, ki je potekel od njenega imenovanja, in zaradi zapletenosti problema povsem razumljivo.

Kot rečeno, odpira razmišljanje o ponovnem uvajanju privatne prakse številne dileme, vse od čisto načelnih, torej tudi aktualno političnih, do organizacijskih, finančno ekonomskih, strokovno medicinskih in tudi moralno etičnih. Poskušajmo razčleniti vsaj nekatere med njimi.

I

Po razvitosti zdravstvenega varstva se naša republika uvršča med razvite dežele. Nedvomno sodita uresničitev popolnega, tako imenovanega nacionalnega zdravstvenega varstva in na načelih javnega zdravstva temelječa organizacija izvajalcev med največje dosežke našega doseданjega socialističnega razvoja. Če pa temu dodamo še podružbljenost urejanja vseh skupnih zadev s krepitvijo mesta in vloge zdravstvenih samoupravnih interesnih skupnosti, izvajanje svobodne menjave dela ter vključevanje tudi uporabnikov v procese samoupravnega odločanja v zdravstvenih organizacijah združenega dela, potem smo pri doseđanjem razvoju družbenih odnosov na tem področju nedvomno dosegli zavidljive rezultate. Eksperti WHO (Svetovna zdravstvena organizacija) ugotavljajo, da je položaj zdravstvenega varstva v našem sistemu in njegova organizacijska struktura komparativna prednost pri uresničevanju ciljev razvoja sodobnega zdravstva.

Poleg mnogih in pomembnih dosežkov pa spremljajo snovanje in uresničevanje našega sistema zdravstvenega varstva seveda tudi številne težave, ki se kažejo na različne načine. Veliko jih je in v okviru te razprave jih ni mogoče niti podrobneje razčlenjevati. Kažejo se tako v nezadovoljstvu uporabnikov kot tudi izvajalcev.

Ker smo pri podružbljanju zdravstva in njegove strokovno organizacijske zgradbe dosegli pomembne rezultate, se kot prvo samo po sebi postavlja vprašanje: čemu torej razmišljanje o ponovnem uvajanju privatne prakse, v čem so temeljni razlogi, ki bi povzročili tako odločen poseg v institucionalizacijo zdravstva? Doslej kakšnih posebej prepričljivih in argumentiranih razlogov pravzaprav ni na voljo. Na strokovnem srečanju timov splošne medicine, ki je bilo konec

aprila v Portorožu, je stekla dokaj široka in poglobljena razprava tudi o ponovnem uvajanju privatne prakse. Predstavnik Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo je kot razloge za taka razmišljanja navedel naslednje: (1) javna zdravstvena služba ni dala pričakovanih rezultatov, (2) v privatni praksi bomo uresničili boljše odnose na relaciji zdravnik-pacient, (3) omogočili bomo vračanje zdravstvenih delavcev zdomcev, ki so na začasnem delu v tujini in (4) Slovenija naj ne bi bila izjema, ker se privatna praksa uvaja tudi v drugih republikah.

Gornje »razloge« kaže nekoliko razčleniti. Glede neuresničenih rezultatov službe bo treba podrobno opredeliti, v čem se to kaže in take opredelitve tudi strokovno argumentirati. Odgovoriti bo treba na vprašanja, ali je bila javna služba neustrezno organizirana v institucionalnem smislu, v obsegu in strukturi njene organizacije, medsebojnih odnosih med posameznimi ravni uresničevanja zdravstvenega varstva, v dostopnosti uporabnikom, v obsegu in kakovosti zadovoljevanja njihovih potreb in tako dalje. Nezadovoljstvo uporabnikov kot eno izmed značilnosti dosežene razvojne stopnje našega zdravstva ima gotovo svoje vzroke. Sodba uporabnikov o kakovosti storitev, zdravljenja in posameznih diagnostično terapevtskih posegih je kategorično subjektivna in popolnoma laična, zato tudi neuporabna. Njihovo relativno nezadovoljstvo je pogosto povzročeno z dejavniki, ki so rezultat slučajnih okoliščin in so subjektivni. Mnogo nezadovoljstva uporabnikov izhaja iz čisto preprostih organizacijskih zadev. Raziskava je pokazala (glej B. Strmčnik: Možnosti in ovire artikulacije in integracije interesov uporabnikov zdravstvenih storitev, magistrska naloga, FSPN, Ljubljana 1979), da je razlog relativnega nezadovoljstva uporabnikov z delovanjem zdravstvenega sistema oziroma njegove organizacije predvsem izgubljanje dragocenega časa zaradi dolgotrajnega čakanja in čakalnih dob. Morebitna privatna praksa tega problema po vsej verjetnosti ne bi ne omilila in ne rešila, kajti njegova razrešitev leži v notranjeorganizacijskih rešitvah izvajalskih organizacij na že spoznanih izhodiščih in strokovnih rešitvah.

Če bi poskušali iskati premajhno uspešnost javne zdravstvene službe v spremembah obsega in strukture nacionalne patologije, torej bolezenske slike oziroma bolezenskega stanja celotnega naroda, potem bomo prej ugotovili nasprotno. Dosedanja organizacija izvajalcev v realizirani obliki in obstoječih načelih javnega zdravstva je nedvomno dala pozitivne rezultate v mnogih pogledih. Dispanzerska metoda dela se iz leta v leto čedalje bolj uveljavlja, preventivno delo dobiva svoje ustrezno mesto, zdravstveno prosvetno in vzgojno delo postaja vse bolj sestavina integriranega strokovno medicinskega ukrepanja in tako naprej. Zelo počasi, vendar vztrajno, se krepi vloga osnovne zdravstvene dejavnosti, katere prednost je jasno opredeljena in kot taka vgrajena kot stalnica v vse pomembne dokumente za strokovno in družbeno usmerjanje razvoja našega zdravstva.

Dostopnost zdravstvene službe uporabnikom pri zadovoljevanju spoznanih artikuliranih potreb po zdravstvenem varstvu je pomemben dejavnik razvitosti zdravstvenega varstva in kriterij presojanja njegovega mesta in vloge v neki družbeni skupnosti. Ali bi ponovna uvedba instituta privatne prakse število kontaktnih mest vstopanja v sistem zdravstva za uporabnike tako povečala, da bi to bistveno vplivalo na povečanje možnosti zadovoljevanja potreb in uresničevanja interesov uporabnikov? Podatki kažejo, da smo v naši republici od leta 1971 do vključno 1984 število kontaktnih mest povečali z indeksom 141, saj ugotavljamo, da je bilo leta 1971 skupno 1648 ambulant, dispanzerjev, posvetovalnic in podobno, leta 1984 pa 2370. V povprečju je prišlo na eno kontaktno mesto leta 1971 1032 prebivalcev, leta 1984 pa le še 819 (indeks 79). Število kontaktnih mest bi se povečalo z uvedbo privatne zdravniške prakse le, če bi zdravniki ostali v delovnem razmerju v zdravstvenih organizacijah združenega dela in bi odpirali svoje ordinacije v podaljšanem delovnem času oziroma ob vračanju večjega števila zdomcev, ki bi odprli svoje ordinacije. Da bi se dostopnost povečala na tak način, bi morala biti privatna praksa uvedena v širokem obsegu. Ali so za to realne možnosti?

O izboljšanih odnosih med zdravnikom in pacientom v privatni praksi bomo zapisali nekaj več kasneje, ko bomo poskušali razčleniti nekatere vidike tudi z deontološkega vidika.

Resnici na ljubo moramo zapisati, da natančnega števila naših zdravnikov, ki delajo kot zdomci v tujini, ne pozna nihče. Podatki posameznih institucij (Skupnost za zaposlovanje, Republiški komite za delo, etc.) so tako različni, da je bolje, da jih ne navajamo. Trenutno je verjetno v zahodnoevropskih deželah zaposlenih okoli sto slovenskih zdravnikov. Nekateri imajo utečeno privatno prakso, večina dela v ustanovah javnega zdravstva. Če nimamo niti natančnih podatkov, koliko jih zunaj dela, potem vemo še manj, koliko med njimi se jih je pripravljeno vrniti v domovino in v teh (trenutno tako dramatično zapletenih in kriznih) razmerah odpreti privatno prakso. Kakšno jamstvo jim lahko ponudimo, da bo njihova naložba v prostore in opremo rentabilna, da bodo za svoje delo ustrezno nagrajeni in podobno? Morebitno vračanje zdomcev-zdravnikov se nam ne zdi dovolj prepričljiv argument za ponovno uvajanje privatne zdravniške prakse.

V nekaterih republikah pri nas imajo privatno prakso – npr. v SR Hrvatski, Srbiji ter Bosni in Hercegovini. Medtem ko je na Hrvaškem trenutno stanje tako, da je tamkajšnja privatna praksa možna v vseh ožjih dejavnostih oziroma strokah, jo v Srbiji ter Bosni in Hercegovini poznajo le v zobozdravstvu, kjer so jo predčasno ponovno uvedli. V slednjih dveh republikah temelji na posebnem zakonu, medtem ko je v SR Hrvatski stanje nekoliko specifično. Leta 1980 sprejeti »zakon o zdravstveni zaščiti i zdravstvenom osiguranju« (glej: Narodne novine 10/80) je v 271. členu določal, da lahko tisti, ki so imeli privatno zdravniško prakso, le-to opravljajo še pet let od začetka veljavnosti zakona. Rok je minil, privatna praksa pa ni bila ukinjena.

Pomemben in odločujoč dejavnik pri uvajanju privatne prakse v sosednjih republikah je bila velika nezaposlenost med zdravniki. Samo v SR Srbiji je bilo ob sprejemu zakonskih določil, ki so ponovno omogočila privatno prakso v stomatologiji, nezaposlenih kar 620 stomatologov. Neusklajena kadrovska politika in »hiperprodukcija« zdravniških kadrov v nekaterih predelih Jugoslavije se kaže tudi na vse večjem pritisku na zaposlovanje teh delavcev v zdravstvu Slovenije. »Numerus klauzura«, kot ga uveljavljamo v naši republici, dobiva s tem vidikom atribut neučinkovitosti in neutemeljenosti, saj razpoložljiva mesta v zdravstvenih organizacijah zaradi pomanjkanja kadrov pri nas zasedajo tudi delavci iz drugih republik. Bil bi učinkovit, če bi ga dosledno izvajali na vseh medicinskih fakultetah, še učinkoviteje pa bi bilo, ko bi njihovo število občutno zmanjšali!

Nezaposlenih zdravnikov v Sloveniji domala ne poznamo. Po podatkih Zveze skupnosti za zaposlovanje SR Slovenije je bilo 30. junija 1987 pri nas nezaposlenih in prijavljenih 11 zdravnikov; med njimi kar devet, ki so na svoj trenutek »čakali« v Ljubljani, a hkrati imeli možnost, da se takoj zaposle drugod v Sloveniji.

Kadrovske plat razmišljanja o ponovnem uvajanju privatne prakse bi skoraj težko šteli kot prepričljiv in tehten argument. Enako verjetno pri urejanju zadev ni treba iskati zgledov v sosednjih republikah, kjer so razmere in možnosti v vseh bistvenih sestavinah gospodarsko družbenega življenja povsem različni in specifični.

Zakaj torej potemtakem razmišljanje v tej smeri? Kateri so potem tehtni razlogi za morebitno ponovno uvajanje privatne prakse? Ali jo bomo, če se bomo zanjo odločili, uvajali kot možnost »popravljanja« osebnih dohodkov tistim, ki se bodo zanjo odločili? Pri tem moramo opozoriti na odločno stališče zdravniške stanovske organizacije, ki je razmišljanja o ponovni privatni praksi podprla, vendar se pri tem utemeljeno odločila za odklonilni odnos do osebnega dela z zasebnimi sredstvi v zdravstvu na osnovah, ki bi jim bil cilj zgolj pridobitništvo!

Med pomembna načelna vprašanja sodi tudi to, komu bi bila namenjena. Poenostavljeno bi lahko na to vprašanje odgovorili, da tistim, ki imajo na voljo finančna sredstva in si bodo torej tovrstne storitve lahko plačali oziroma jih

»kupili«. To pa seveda pomeni, da s tem odpiramo občutljivo (če je še?!) področje socialne diferenciacije. Premožnejši in bogatejši si bodo lahko zagotovili boljše zdravstveno varstvo, preostalim pa je na voljo le javna služba. Tako gledano pa je to predvsem pomembno politično vprašanje, nenazadnje tudi idejne narave. Zelo jasno bo treba odgovoriti na vprašanje odnosa med položajem uporabnikov v odnosu do socializiranega zdravstva in diferenciacije, ki bi se pojavila s trenutkom, ko bi se odprla možnost, da si premožnejši zagotavljajo večji obseg, boljše in sprotne storitve. Pri tem ne kaže tiščati glave v pesek, kajti mnogi si to zagotavljajo tudi že danes, seveda povsem nelegalno in nemoralno.

In končno sodi med načelna vprašanja tudi, kdo naj bi imel možnost za osebno delo z zasebnimi sredstvi v zdravstvu, ali samo zdravniki ali tudi preostali zdravstveni profili. Ali bomo dovolili, da bo odprl svojo lekarno diplomirani farmacevt? Bo lahko dovolj usposobljena medicinska sestra z osebnim delom opravljala nego na domu oziroma ali bo lahko dovolj podjeten zdravnik celo zdravil na domu – kar v zadnjih letih tako propagiramo – in za potrebno nego ob sebi zaposlil določeno število medicinskih sester? Gre torej za to, ali osebno delo z zasebnimi sredstvi v neki ožji dejavnosti oziroma stroki (na primer zobozdravstvo) ali v vseh ožjih dejavnostih oziroma strokah, ali poleg zasebne prakse zdravnikov tudi zasebno delo preostalih profilov zdravstvenih delavcev? Zdravniško društvo se je opredelilo za izvajanje osebnega dela v zdravstvu kot celovit kompleks, torej za vsa področja medicine in ne le za posamezne specialnosti ali vrste zdravstvenih storitev, kajti neenakost pri možnostih nujenja te oblike zdravstvene zaščite bi bila za bolnike z različnimi boleznimi nepravilna diferenciacija.

Med načelne dileme sodi tudi misel: ali se nismo pred leti hudo zmotili, ko smo poenostavljeno predvidevali, da bomo kar najhitreje prišli do »socialističnega zdravnika« z eliminiranjem nekaterih tipičnih atributov in institucij. Pa smo tako ukinili privatno prakso ter odvzeli zdravnikom naziv »doktor«, častni naziv »primarij«, da bi pred kratkim oba naziva že vrnili, o uvajanju privatne prakse pa ponovno razpravljamo. Zdravnika, kot ga terja narava družbenih odnosov samoupravne socialistične skupnosti, bomo zagotovo povezovali z drugačnimi izhodišči: z njegovim družbenoekonomskim položajem, ustreznim vrednotenjem njegovega dela, s praviim družbenim statusom, v ustrezni edukacijski ter vsebinski obogatitvi deontoloških načel s sestavinami socialistične etike in morale ter njihovim doslednim izvajanjem v vsakodnevem življenju. To pa bo dolgotrajen in naporen proces!

II

Ob nekaterih načelnih vprašanjih, kot smo jih zapisali, pa se pojavljajo tudi mnoga, čisto konkretna. Številna zadevajo povsem strokovno organizacijski vidik. Poglejmo si vsaj nekatera, po našem prepričanju, najpomembnejša.

Temeljno vprašanje, ki se ob tem pojavlja, je: ali naj bi bila privatna praksa dopolnilno delo, torej poleg redne zaposlitve, ali bi jo kazalo popolnoma ločiti. Nobenega dvoma seveda ni o tem, da je lahko privatna praksa kot taka, kot specifična oblika izvajanja zdravstvenega varstva organizirana le kot dopolnilo javne zdravstvene službe. Tu ni dileme, saj moramo z vsemi sredstvi ohraniti (in dalje razvijati) doseženo raven, mesto, vlogo in funkcijo zdravstva kot javne službe. V SR Bosni in Hercegovini osebnega dela ni mogoče izvajati, če je zdravstveni delavec v rednem delovnem razmerju. Enako določa tudi novela zakona o zdravstvenem varstvu SR Srbije, ki dodaja, da tudi delavec, ki je izpolnil pogoje za upokožitev, ne more odpreti privatne prakse. Gre torej za institut popolne organizacijske ločitve. V naših razmerah bi organizirana na takem načelu – v smislu povečanih možnosti zadovoljevanja potreb uporabnikov – praktično ne pomenila nikakršne pridobitve.

Še najmanj problemov bi bilo pri določanju normativov in standardov glede ustreznosti prostorov in potrebne medicinske opreme. Če ostanejo strokovne

podlage tudi za privatno prakso enake, kot veljajo za javno zdravstvo (ni pa argumentiranih razlogov, da bi bilo drugače), potem bodo težave v zagotovitvi teh pogojev zlasti z vidika potrebnih finančnih sredstev. Le redki bi razpolagali s kapitalom, da bi si lahko ustrezno uredili primerne prostore in razmere za opravljanje storitev, skladno s sodobnimi strokovno relevantnimi doktrinami ter sanitarno higienskimi zahtevami.

Vprašanje potrebnih evidenc ter ustrezne informativne dejavnosti v smislu spremljanja patologije in obsega dejavnosti ni tako pomemben problem, kajti to je stvar ustreznih predpisov upravnega organa in doslednosti njihovega izvajanja. Opozoriti je treba, da je slednje v današnjih razmerah nemalokdaj resen problem tudi v javni zdravstveni službi.

Med organizacijska vprašanja sodi tu to, kakšni bodo odnosi sodelovanja med morebitno privatno prakso in javnimi zdravstvenimi ustanovami. Zdravnik splošne prakse (ne dosti ali nič drugače pa ni v drugih ožjih dejavnostih ali strokah) danes brez diagnostike s pomočjo laboratorijev in radiološke dejavnosti praktično ne more storiti kaj dosti. Paciente bo treba gotovo usmerjati v javne ustanove, saj ni verjetnosti, da bi lahko tudi tovrstno diagnostično dejavnost opravljali v obliki osebne dela z zasebnimi sredstvi, saj terjajo naložba v sodobne aparature ogromno sredstev, poleg tega pa je večinoma vso opremo treba uvoziti. Ob tem se poleg preostalega postavlja tudi vprašanje, kdo bo plačnik teh storitev. Pacient sam, ali bodo šle v breme sredstev skupnosti? V zadnjem primeru bi to zagotovo pomenilo še dodaten pritisk na povečevanje obsega tovrstnih storitev; naša skupna prizadevanja pa že leta teko ravno v nasprotni smeri, v njihovo pomembno zmanjšanje, saj je tako imenovana polipragmazija še vedno resen strokovno finančni problem. V ta sklop sodi tudi predpisovanje zdravil. Da bi zdravnik s privatno prakso lahko predpisoval zdravila v breme določene zdravstvene skupnosti, bi moral zato verjetno imeti njeno vnaprejšnje privoljenje oziroma bi morali pacienti, če bi želeli uveljavljati pravico do zdravila iz sredstev skupnosti, z recepti »romati« najprej v strokovno službo skupnosti, kjer bi jim potrdili prevzem plačništva, šele nato bi ga lahko uveljavili v lekarni. Vsakršna drugačna pot bi vodila v povečevanje stroškov za zdravila, saj bi bilo težko pričakovati, da bi zdravniki v privatni praksi nadomeščali paralele z različnimi komercialnimi ter enakimi generičnimi imeni, torej enakimi substancami in učinki v korist cenejših, kajti vse preveč je zakoreninjeno v ljudeh prepričanje, da je boljše le tisto, kar je dražje! Vse drugače pa bi bilo seveda, če uvedemo vzporedni sistem in institut samoplačništva pri uveljavljanju pravic v privatni praksi, tudi pri zdravilih. Pomeni: recept iz javne službe je strošek skupnosti, recept iz privatne prakse pa pacienta samega.

Med organizacijske probleme je treba šteti tudi postopek oziroma način odobravanja privatne prakse. Temeljno funkcijo pri tem bi gotovo imel komite za zdravstveno in socialno varstvo kot upravni organ. Kakšno vlogo bo pri tem imelo stanovsko društvo; kdo bo ugotavljal potrebo po tem, da se neka ožja dejavnost na enakem območju opravlja kot osebno delo z zasebnimi sredstvi; in ne nazadnje: ali bo odobravanje tovrstne dejavnosti zgolj in izključno domena države, ali bi pri tem imele vlogo občinske zdravstvene skupnosti v odnosu do osnovne zdravstvene dejavnosti in medobčinske za ambulantno specialistične zdravstvene dejavnosti kot sekundarne ravni izvajanja in uresničevanja zdravstvenega varstva.

Nič manj ali morda še pomembnejša je dilema, ki se kaže v tem, ali bo tudi osebno delo z zasebnimi sredstvi v zdravstvu podvrženo pravnemu normiranju v tako imenovanem »obrnem zakonu«. Medicine ni mogoče izvajati kot obrtne dejavnosti, čeprav je res, da se je javna služba zgodovinsko razvila iz privatne, ki je v določenih razmerah v celoti prevzemala značilnosti obrtniškega dela. Posebno mesto znotraj tega pripada gotovo zobozdravstveni dejavnosti, ki bi jo nekoliko poenostavljeno in nekritično, zlasti glede nekaterih značilnosti, lahko primerjalo z obrtjo. Po drugi strani pa je gotovo res, da bo že omenjeni zakon s svojo pravno

ureditvijo – ob možnosti izvajanja osebnega dela z zasebnimi sredstvi tudi v zdravstvu – moral upoštevati tudi to področje in da se bodo tisti, ki bodo morda v teh razmerah delali, teh določb hoteli ali ne, tudi morali držati.

III

Pogled na problem osebnega dela z osebnimi sredstvi v zdravstvu nas pripelje tudi do vprašanj, ki zadevajo strokovno doktrino. Verjetno ni treba posebej poudarjati, da bo morala doktrina v posamezni ožji dejavnosti oziroma stroki ostati enotna in celovita, ne glede na to, ali se uresničuje kot javno zdravstvo ali privatna praksa. V neposredni povezavi s temi vprašanji pa je tudi izvajanje strokovnega nadzora. V sedanjih razmerah smo v zadnjih letih počasi, postopoma in ne brez odpošev dokaj razvili institut tako imenovanega instruktážno nadzornega dela. Zlasti pomemben je tisti njegov del, ki ga v skladu s svojimi zadolžitvami na relaciji do regijskih bolnišnic v posameznih ožjih dejavnostih oziroma strokah izvajajo univerzitetne klinike in instituti. Izvajanje tega nadzora ni pomembno zgolj z vidika »kontrol« (čeprav nam tega instituta nečeloma povsod pomembno manjka), temveč zlasti in predvsem z vidika stalne in neposredne vzgoje timov pri izvajanju zdravstvenih dejavnosti.

Ob morebitni privatni praksi pa se potreba po stalnem strokovnem nadzoru kaže (1) z vidika zagotavljanja medicinskih storitev skladno z znanstvenimi spoznanji in skladno z veljavnimi doktrinami in (2) z vidika zaščite pacientov pred nevarnostmi zlorabe v takšnem ali drugačnem smislu. Če govorimo o strokovnem nadzoru, pa je treba odgovoriti na vrsto vprašanj. Najprej, kdo ga bo izvajal, ali samo pooblaščenca upravnega organa ali univerzitetne klinike ali zdravstvene organizacije združenega dela na območju, ki tvori njihovo naravno gravitacijsko območje? Nadalje bi bilo treba razrešiti obliko tega nadzora, način izvajanja, obseg in strokovno sestavo ekip, ki ga bodo izvajale in, kdo bo to dejavnost financiral. Bistvenega pomena glede obsega te nenadomestljive sestavine izvajanja zdravstvenega varstva je, ali bomo morebitno privatno prakso izvajali le v eni ožji dejavnosti (na primer v zobozdravstvu, kjer že vrsto let povsem nekritično dopuščamo črno prakso, ki je s strokovnega vidika povsem nedopusten pojav!) ali v več ožjih dejavnostih ali pa skladno s stališči Zdravniškega društva celovito, torej v vseh ožjih dejavnostih oziroma strokah.

V današnjih razmerah si predvsem zaradi povečevanja vloge osnovne zdravstvene dejavnosti močno prizadevamo, da v ustrezni obliki ter strokovno utemeljenem obsegu organiziramo konziliarno delo tudi v zdravstvenih domovih ter njegovih strokovno organizacijskih enotah. Kako organizirati konziliarno delo ob morebitni privatni praksi, je povezano s številnimi vprašanji. Še več, v zadnjem obdobju dosti razpravljamo tudi o strokovno funkcionalnem povezovanju med posameznimi ravni izvajanja zdravstvenega varstva oziroma med posameznimi zdravstvenimi dejavnostmi. Vse to predvsem zaradi tega, da bi znotraj celovite medicine zagotovili osrednje mesto uporabniku kot pacientu ter tako presegli dezintegrirano delovanje, ko smo se v velikem ali pretežnem obsegu pri izvajanju medicinskih storitev prekomerno usmerjali le na posamezen človekov organ, njegovo bolezen oziroma posamezno entiteto. Osebo delo v zdravstvu bi pri teh prizadevanjih po vsej verjetnosti delovalo kot dezintegrativen dejavnik, kar bi ustvarjalo protislovnost ravnanj in prizadevanj.

Stalno strokovno izpopolnjevanje je za zdravstvene delavce zakonska obveznost. V javnem zdravstvu je stvar udeležbe posameznika v organiziranih oblikah strokovnega izpopolnjevanja (tečaji, seminarji, simpoziji) stvar organizacijskega pristopa in dogovora v zdravstvenih organizacijah združenega dela o razvrščanju več delavcev iste dejavnosti. Pomembno je, da se odsotnosti organizirajo tako, da lahko delo tudi v okrnjeni kadrovski sestavi normalno poteka. Stroški strokovnega izpopolnjevanja so kalkulatívni element cene zdravstvenih storitev in jih dobijo delavci večinoma v celoti povrnjene, všteto je tudi stoodstotno nadomestilo

osebnega dohodka med odsotnostjo zaradi strokovnega izobraževanja. Kotizacija in šolnine se pokrivajo s sredstvi ustreznega sklada zdravstvene organizacije združenega dela ali bremenijo celo materialne stroške. Odsotnosti delavcev v glavnem niso problem.

V privatni praksi bodo morali stroške strokovnega izpopolnjevanja v celoti kriti udeleženci sami. V dneh odsotnosti bodo brez nadomestila osebnega dohodka, svoje ordinacije pa bodo ali v skrčenem obsegu prepustili svojim kolegom ali pa bodo med odsotnostjo preprosto zaprte. V tujini so tovrstne oblike strokovnega izpopolnjevanja večinoma organizirane ob vikendih, po obsegu dni so torej bistveno krajše, po izrabi dnevnega časovnega fonda pa ustrezno intenzivne. Stroške krijejo udeleženci sami. Verjetno kaj bistveno drugače tudi ob morebitni privatni praksi v naših razmerah ne bo moglo biti. Razlika je morda le v tem, da bo zaradi interesa razvoja strok in dejavnosti, zaradi zaščite interesov uporabnikov treba zakonsko opredeliti stalno strokovno izpopolnjevanje, ga za take razmere še bolj operacionalizirati in konkretizirati.

IV

Vrsta dilem in nerazrešenih vprašanj se odpira v finančnem poslovanju. Na vsa bo treba najti ustrezne odgovore in jih seveda urediti prej, preden bomo z zakonom osebno delo ponovno dopustili. Poglejmo si nekatera najpomembnejša.

Temeljno vprašanje se nanaša na oblikovanje cene storitev za privatno prakso. V javnem zdravstvu in v naših samoupravnih razmerah še posebej je to področje normativno zelo natančno urejeno. Kalkulativni elementi cene zdravstvenih storitev so v elementih, ki so skupni družbenim dejavnostim, določeni v Zakonu o skupnih osnovah svobodne menjave dela, za zdravstvo dodatni in specifični pa v Zakonu o zdravstvenem varstvu. Kvantifikacija elementov cene zdravstvenih storitev se v najpomembnejših sestavinah (osebni dohodki, materialni stroški, amortizacija, sklad skupne porabe, etc.) določijo z vsakoletnimi resolucijskimi izhodišči, za preostale (izobraževanje, izpopolnjevanje, informacijski sistem, naložbe, etc.) pa se udeleženci svobodne menjave medsebojno »dogovorijo« v zdravstvenih skupnostih. Za vrednost živega dela se določi nominalna višina vrednosti tako imenovane točke, za pokrivanje preostalih elementov cene storitev pa se določijo normativi. Tako oblikovana cena, ki se zaradi vratolomne inflacije med letom valorizira, velja tako za odnose v posredni menjavi dela kakor tudi v neposredni menjavi dela. To pomeni: ko se zdravstvena organizacija združenega dela dogovarja za izvajanje dodatnih programov zdravstvenega varstva za posamezne organizacije združenega dela, pri tem ne more sama oblikovati cene zdravstvenih storitev, temveč mora tudi pri realizaciji tega programa uporabljati cene, kot so bile v skupnostih dogovorjene za zagotovljeni in dodatni program v odnosih posredne svobodne menjave dela.

Kako bo z oblikovanjem cene ob morebitnem osebnem delu z zasebnimi sredstvi? Bodo veljali isti kalkulativni elementi in njihove iste kvantifikacije? Kdo bo te določal, kdo jih bo odobral in kdo nadzoroval?

Glede oblikovanja cen v zasebni praksi je nujno treba ugotoviti, da cene zdravstvenih storitev v sedanjih naših razmerah niso ekonomska kategorija, temveč družbeno dogovorjeno nadomestilo za opravljene storitve, programe storitev ali za opravljanje določene dejavnosti. Ker te niso ekonomska kategorija, tudi njeni posamezni kalkulativni elementi nimajo realne višine oziroma vrednosti. Zlasti je pri tem problematično nadomestilo za živo delo. V naših razmerah je vrednost dela odločno podcenjena. Tako je že vrsto let in malo je možnosti, da bi se situacija v bližnji prihodnosti kaj spremenila. Če bi opravili analizo cene enake medicinske storitve (na primer apendektomije) v neki regijski bolnišnici v Italiji, Avstriji in pri nas, bi ugotovili enako medicinsko strukturo, enak obseg dela, enako obravnavo in bistveno različno ceno. Razlika v ceni je predvsem zaradi drugačnega vrednotenja živega dela. Ali bomo podcenjevanje živega dela dopuš-

čali tudi v razmerah morebitne privatne prakse? Verjetno je bolj malo takih, ki bi se odločali za delo v razmerah privatne prakse in bili pripravljene opravljati delo na taki stopnji njegovega vrednotenja, kot smo mu priče v naši družbeni praksi na ravni javnega zdravstva. Res je, da bi bil zaradi zmanjšanja »režijskega« dela zaslužek v privatni praksi večji kot v javni ordinaciji, vendar ta razlika ne more nadomestiti sedanjega vrednotenja živega dela do ekvivalentne ravni.

Kdo bo bdel nad cenami v privatni praksi? Ali jih bodo po predlogih posameznikov ali določenih asociacij potrejevale zdravstvene skupnosti (torej samoupravne institucije, kjer so pri odločanju enakopravno udeleženi tudi uporabniki), ali jih bodo odobraval pristojni občinski organi, zadolženi za obrt nasploh (torej država).

Med pomembnejša vprašanja finančne plati sodi gotovo tudi plačevanje storitev privatne prakse. Gre namreč za to, ali bi postavili tak sistem odnosov, da temelji delo v takih razmerah zadovoljevanja potreb po zdravstvenem varstvu izključno na institutu samoplačevanja ali bi v delu financiranja sodelovale tudi skupnosti. V dosedanjem razpravljanju o teh vprašanjih se je že izoblikovalo tudi mišljenje, da bi glede na to, da imamo popolno nacionalno zdravstveno varstvo, da smo torej, povedano poenostavljeno, vsi zdravstveno zavarovani in da torej tudi »plačujemo« prispevke, plačevanje ob morebitni privatni praksi uredili tako, da bi del sredstev za plačilo storitev pokrivala skupnosti, del pa bi plačali uporabniki storitev sami. Tak pristop bi seveda z vidika porabe skupnosti ne pomenil racionalizacije in bi v bistvu pomenil dodaten pritisk na sredstva zdravstvenih skupnosti oziroma na zdravstveno porabo. Tega pa si v sedanjih, pa verjetno tudi v prihodnjih razmerah, po vsej verjetnosti ne moremo in ne smemo privoščiti. V poštev pride torej le samoplačevanje uporabnikov, kar pomeni angažiranje dodatnih sredstev za zadovoljevanje potreb po zdravstvenem varstvu. Z drugimi besedami, privatno prakso oziroma njene storitve si bo lahko privoščil tisti, ki bo imel za to na voljo tudi potrebna finančna sredstva.

Še najmanjši je gotovo problem z vidika davčne politike, kar pa je v okviru tega in tudi sicer privatne prakse povsem obrobno vprašanje. Edino, kar bi bilo pri tem pomembno, je to, da bi se bilo treba za elemente davčne politike pri obdavčenju osebnega dela z zasebnimi sredstvi v zdravstvenem varstvu na ravni celotne republike dogovoriti enotno, da se ne bi dogajalo, da bi v občinah do tega področja razvijali svojo politiko, kar bi povzročalo dodatno diferenciacijo med izvajalci.

V

Prav poseben pečat dajejo tej aktualni problematiki tudi nekatera vprašanja o etiki in morali. Že uvodoma smo govorili, da zagovorniki privatne prakse zatrjujejo, da bomo v tovrstni obliki izvajanja zdravstvenega varstva dosegli in uresničevali boljšo kakovost odnosov na relaciji zdravnik – pacient.

Deontološke plati tega občutljivega vprašanja ne kaže poenostavljati in ne zanemarjati. V sodobnih razmerah se deontološki vidiki pojavljajo v specifičnih oblikah. Če upoštevamo število pacientov na primer, ki jih mora »obdelati« zdravnik splošne prakse v ordinacijskem času, ki ga ima na voljo, je očitno, da se posameznemu pacientu ne more posvetiti tako, da bi bil že samo pogovor med zdravnikom in pacientom tista temeljna in potrebna izhodiščna podlaga, ki je neizbežna za uspešno zdravljenje. Kakovostna anamneza je polovica uspeha! To zdravniki dobro vedo, pa kljub temu nimajo na voljo toliko časa, kot bi si ga pacienti želeli in kot bi si ga zdravnik moral vzeti, da bi v celoti zadostil vsem načelom, ki ga morajo voditi pri njegovem delu. Bo to ob morebitni privatni praksi drugače? Po vsej verjetnosti da, kajti pacient si bo pošten pogovor z zdravnikom pač plačal in zdravnik si bo zanj vzel tudi ustrezen in potreben čas. Po tej plati je torej verjetno res pričakovati izboljšanje, vendar bodo teh storitev deležni le posamezniki, torej velika manjšina, vsi preostali pa bodo še naprej primorani

obiskovati javne ordinacije, kjer zdravnika nemalokdaj tudi vnanje in organizacijske razmere silijo v to, da se ne drži v celoti vseh deontoloških načel. Seveda s tem ne mislimo opravičevati posameznih ekscesnih primerov, ker zanje tudi v takih razmerah ni in ne more biti opravičila.

Obstaja pa seveda tudi še druga plat tega problema. Ali ne obstaja nevarnost posameznih zlorab? Ali ne bo v privatni praksi dana možnost, da bo pacient podvržen diagnostičnim in terapevtskim postopkom tudi samo zaradi tega, ker bo pač nekdo ugotovil, da je le-ta to sposoben in pripravljen plačati? Ne smemo si zatiskati oči pred dejstvom, da se bodo za privatno prakso odločali posamezni zdravniki predvsem zaradi možnosti boljšega oziroma ustrežnejšega zaslužka. To pomeni, da bo pri tem denar vendarle igral osrednjo in pomembno vlogo.

Kako bo v takih razmerah uresničevano prehajanje pacientov iz privatne v javno zdravstveno službo? Bo bolezensko stanje pacienta še edino merilo uresničevanja zadovoljevanja potreb, ali bodo pacienti iz privatne sfere v javno službo prehajali tudi tako, da bodo kršena določena načela, ki bi sicer morala veljati? To prehajanje pa bo gotovo obsežno, saj se bo cela vrsta storitev, diagnostičnih in terapevtskih postopkov tudi ob morebitni privatni praksi lahko zadovoljevala le z institucijami javnega zdravstva. Kako preprečiti protekcijo in ostale nezaželjene odnose, da se nam ne bo zgodilo in dogajalo, da bo prišel do posameznih storitev hitreje in učinkoviteje tisti, ki si jih bo sam plačal, kot tisti, za katerega je plačnik skupnost. Tega, da bi naša javna služba doživela podobno usodo kot angleška NHS (National Health Services), ki se v pretežnem delu ukvarja z marginalnimi družbenimi skupinami, s sloji na obrobju družbe, drugi pa svoje potrebe zadovoljujejo s privatno prakso, tega se nam gotovo ni bati; da pa bo tudi prehajanje pacientov v sistemih javnih institucij pereč problem, o tem verjetno ni treba dvomiti.

VI

Dilem, ki se torej pojavljajo ob razmišljanjih za ponovno uvajanje osebnega dela z zasebnimi sredstvi tudi v naše zdravstveno varstvo, ni ravno malo. Poleg opisanih obstajajo še druge, zlasti posamezne stroke bi lahko o njih veliko reklo, saj gre za tipičen primer, ki terja vsestransko interdisciplinarno obravnavanje.

Pomembno je, da smo razpravo o takem vprašanju ponovno začeli. Gotovo je to posledica nekaterih pozitivnih procesov v naši družbi, ko se končno otepamo preveč dogmatskih pristopov in rešitev ter poskušamo v korak s časom prožneje kot nekoč urejati nekatere družbene odnose. Zato je treba začetek take razprave vsestransko podpreti. Po drugi strani pa ni prav nikakršnih razlogov, da bi z rešitvami hiteli, saj se nikomur ne mudi, nič nas pravzaprav ne priganja. Še najbolj pereča je vsesplošna črna praksa v zobozdravstvu, ki bi jo z uvedbo privatne prakse legalizirali, vendar če smo jo vede tolerirali toliko let, potem sklicevanje na ta argument sedaj gotovo ni potrebno niti korektno.

Kompleksnost in pomembnost instituta osebnega dela z zasebnimi sredstvi tudi v zdravstvu zahtevata temeljit, verificiran in vsestransko preverjen pristop. To po eni strani terjajo naši samoupravni socialistični družbenoekonomski odnosi, po drugi strani pa strokovno medicinski, etični in organizacijski razlogi. Zato po našem mnenju ni treba le spremeniti zakonskih določb, ki sedaj osebno delo izrecno prepovedujejo, temveč je treba najprej postaviti celovit model osebnega dela z zasebnimi sredstvi, ga podvreči vsestranski evalvaciji in na skupno opredeljenih rešitvah ustrezno opredeliti tudi zakonske rešitve ter preostale nujno potrebne strokovne dokumente in podlage.

Samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne

Uvajanje samoupravnih delovnih skupin

Razvoj samoupravljanja pri nas je v sedemdesetih letih pripeljal do spoznanja, da je perspektiva predvsem v njegovi neposrednosti. Novo organizacijsko zgradbo delovnih organizacij so začrtali Ustavni amandmaji (1971), podrobna določila pa Ustava (1974) in Zakon o združenem delu (1976). Pomembna novost je bila temeljna organizacija združenega dela (TOZD) kot izhodiščna oblika združevanja dela in sredstev v družbeni lasti. Kot oblika njene notranje organiziranosti so se v praksi pojavile samoupravne delovne skupine.

V Železarni Ravne so tozde in delovne skupine ustanovili že leta 1972. Okrog 3800 delavcev je takrat delalo v dveh tozdih (Metalurška proizvodnja, Mehanska obdelava) in v Delovni skupnosti skupnih služb.

Delovno skupino je statut označil kot skupino delavcev, ki deluje na ožjem delovnem področju in jo vodi delovodja oziroma drugi odgovorni delavec . . . Delovna skupina omogoča vsakomur, da sodeluje pri upravljanju, zlasti pa pri oblikovanju stališč do določenih vprašanj, pri izražanju mnenj in predlogov, pri sprejemanju informacij, pri postavljanju vprašanj s celotnega področja dela in poslovanja obrata, enote, tovarne in združenega podjetja.¹

Vseh delovnih skupin je bilo 149. Analiza začetnega obdobja delovanja je pokazala, da so se le v enem tozdu skupine sestajale dovolj pogosto (vsaj enkrat na dva meseca). Avtor sklene: »Zavedam se, da so delovne skupine rojene pod idejo: neposredna oblika informiranja. Težko pa si bodo vsaj v tej 'otroški dobi' priborile in izoblikovale samoupravno moč, če jih ne bomo pravočasno in zavestno vpeljali v samoupravne, odločitvene tokove.«²

Preoblikovanje samoupravnih delovnih skupin

Leta 1982 so v železarni prvič reorganizirali delovne skupine, ki so delovale le izjemoma. Bistvene pomanjkljivosti je strokovna skupina videla v tem, da »dosejanje delovne skupine niso bile organizacijsko tako zasnovane, da bi lahko bolje delovale. Številčno so bile premočne za učinkovito delo. Sestajale so se pogosto v obliki delnih zborov, manjše skupine pa bolj izjemoma. Vodje so bili nadrejeni delavci in niso bili voljeni. Ni bilo oblik usposabljanja za vodje delovnih skupin. Delegatska povezanost je bila slučajna in bolj prepuščena spontanosti. Informiranje ni bilo dovolj razčlenjeno in organizirano.«³

Po reorganizaciji je 188 samoupravnih sindikalnih delovnih skupin (sprememba naziva) štelu največ po 30 ljudi. V 9 tozdih in delovnih skupnostih (od skupno 28 s 5500 zaposlenimi) tega izhodišča niso upoštevali zaradi zavračanja cepljenja starih skupin. Skupine so oblikovali po oddelkih po smiselno zaokroženih delovnih procesih, ponavadi za eno izmeno.

Vodja samoupravne delovne skupine večinoma ni smel biti funkcionalno nadrejen delavec. Člani skupine so ga izbrali soglasno.

¹ Statut Železarne Ravne, 1972, čl. 23, 24, str. 9.

² Lojze Janežič: Delovne skupine v železarni, v: Informativni fužinar, št. 7, 1973, str. 8.

³ Samo Šavc: Reorganizacija samoupravnih sindikalnih delovnih skupin v železarni, v: Družboslovno raziskovanje v gospodarskih organizacijah združenega dela, FSPN, Ljubljana 1983, str. 134.

V vsaki skupini sta bila delegat delavskega sveta in sindikalni poverjenik, ki je bil član IO sindikalne organizacije.

Kot oblika informiranja skupin so se uveljavile oglasne deske. Zapisniki sestankov skupin so postali obvezni in tipski.

Pristojnosti samoupravne sindikalne delovne skupine so bile: razprava o vseh aktualnih vprašanih dela in poslovanja ter medsebojnih odnosih, oblikovanje stališč do predlogov za spremembo organizacije in sistematizacije del in nalog, stališč do prerazporejanja delavcev in do kršitev delovnih obveznosti, mesečno obravnavanje uresničevanja delovnih načrtov, do vprašanj, o katerih samoupravno odloča delavski svet tozda in obravnava vprašanj, o katerih se delavci osebno izjavljajo.

Že čez dve leti je dal poslovodni odbor pobudo za projekt Uresničitev samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne (nova terminologija). Izhajal je iz ocene, da so skupine delovale le kot oblika sestajanja delavcev, niso pa postale temeljne politične in samoupravne celice. »Osnovni cilj je, da uresničimo tako samoupravno delovno skupino, v kateri bodo delavci mnogo intenzivneje vključeni v proces dela, gospodarjenja in upravljanja . . . Samoupravna delovna skupina mora postati sociološko čvrsta skupina z razvitimi notranjimi odnosi, s tesnimi odnosi s sindikalnim poverjenikom, delegatom v delavskem svetu tozda oziroma delovne skupnosti, z vodjo samoupravne delovne skupine itd. S samoupravno delovno skupino moramo doseči, da bodo vsi delavci dejansko obveščeni o pogojih in rezultatih gospodarjenja in da se bodo preko svojih delegatov dejansko vključili v proces upravljanja v tozdu, delovni organizaciji in širše. Uresničiti moramo tako samoupravno delovno skupino, v kateri bo v okviru sindikata ponovno zaživel množično politično delo . . . Realizacija takšne samoupravne delovne skupine nima le političnih ciljev, ampak tudi globoko gospodarske. V samoupravni delovni skupini se mora oblikovati pozitivnejši odnos do družbene lastnine, do dela, do upravljanja, do inovacij, varčevanja, discipline itd. . . .«⁴

V projektu so izvajalci obravnavali naslednja področja: vsebina delovanja, formalni in neformalni načini delovanja, pretok informacij, vodenje, velikost skupin, delovanje družbenopolitičnih organizacij in spremembe samoupravne prakse.

Konkretni predlogi prenove samoupravnih delovnih skupin so se začeli uresničevati v letu 1985. V naslednjem poglavju bom povzela njihovo zasnovo in jo primerjala z analizo uresničevanja tako zamišljenih skupin (vsi vidiki ne bodo predstavljeni enako).

Samoupravne delovne skupine – med teorijo in prakso

Opredelitev samoupravne delovne skupine:

»Samoupravna delovna skupina je del proizvodnega procesa, organizacijsko-tehnološka, delovna in sociološko zaokrožena celota . . . Delavci se povezujejo in uresničujejo svoje interese v samoupravni delovni skupini po naslednjih funkcijskih načelih:

– delovnem, kjer se skupina organizira kot del proizvodnega procesa, kot delovno jedro; tu se zlasti načrtujejo naloge in njihovo izpolnjevanje, in kot sociološka enota, kjer se urejajo medsebojni delovni in drugi odnosi,

– samoupravnem, kot osnovni obliki informiranja ali kot delni zbor . . . , delovna skupina je delegatska baza za delegate v delavskem svetu temeljne organizacije oziroma delovne skupnosti,

– političnem, kot sindikalna skupina; vsaka sindikalna skupina ima poverje-

⁴ Dopolj poslovodnega odbora železarne Centru za razvoj samoupravljanja, 23. 7. 1984.

nika, ki se povezuje z izvršnim odborom osnovne organizacije sindikata . . . Samoupravna oziroma sindikalna skupina je tudi temeljna skupina, v kateri delujejo družbenopolitične organizacije.«⁵

Samoupravna delovna skupina je torej skupina delavcev z enakimi ali sorodnimi opravili, kar omogoča poznavanje dela vsakega, vplivanje na potek dela, na njegovo izboljševanje, zmanjševanje stroškov in večji vpliv delavcev na urejanje problemov. Z utrjevanjem delegatskih razmerij se povečujeta obveščanje in možnost za izražanje interesov.

Organiziranost samoupravnih delovnih skupin:

»Pri odločanju o velikosti posamezne samoupravne delovne skupine moramo kombinirati tehnološke zahteve oziroma možnosti z zahtevami, ki izhajajo iz zakonitosti oblikovanja notranjih odnosov v majhnih skupinah.«⁶

V železarni so upoštevali oba vidika, saj so kot primerno ocenili skupino, ki šteje od 5 do 30 članov ter zaokrožuje delovno celoto. Ne pokriva pa se s stroškovnimi mesti. Ko so po tozdih in delovnih skupnostih presojali primernost organiziranosti samoupravnih delovnih skupin, so poleg števila članov upoštevali tudi dislociranost delovnih mest in možnosti za sestajanje.

Pred reorganizacijo je bilo v železarni 200 samoupravnih delovnih skupin, ki so vključevale od 5 do 115 delavcev. Po njej se je število skupin povečalo kar v 14 tozdih in delovnih skupnostih in naraslo na 243. Analiza spremljanja dela skupin je pokazala, da so nekatere še prevelike (od 4 do 60 članov), zato je Center za razvoj samoupravljanja v Železarni Ravne predlagal preoblikovanje v manjše. Ta proces je nenehen (sedaj je vseh skupin že 259). O preoblikovanju skupin razpravljajo delavski sveti, ki jih potem potrdijo s sklepom.

Za oceno pravilne organiziranosti samoupravnih delovnih skupin je pomembno tudi mnenje tistih, ki so njeni člani. V javnomnenjski anketi⁷ konec leta 1985 se je 65,3% anketirancev strinjalo z obstoječo oblikovanostjo skupin. Zaradi prevelikega števila članov v skupini lahko pride do razhajanja med formalno in neformalno organizacijo, kar otežuje normalno delovanje samoupravne delovne skupine. 10,5% anketirancev je v svojem okolju opazilo obstoj zelo močnih neformalnih skupin.

Vodenje samoupravne delovne skupine:

V železarni vodijo samoupravne delovne skupine delavci, ki jih sodelavci izvolijo na predlog osnovne organizacije sindikata za dve leti (z možnostjo ponavljanja mandata). Izjemoma je lahko vodja delavec, ki v skupini vodi delovni proces. (Leta 1984 je bilo 32 vodij skupin delovodij, po reorganizaciji pa le 8). Kljub razlogom, ki govorijo v prid delovodje oziroma vodje oddelka kot vodje skupine, je prevladal argument, da ne sme prihajati do združevanja koordinatorske funkcije z elementi oblasti v organizaciji, ker to onemogoča demokratizacijo odnosov v skupini. Vodja delovnega procesa tako ostaja še naprej odgovoren za delovno tehnološko usklajevanje, nadzor in tehnološko mora voditi in usmerjati delo delavcev, ki so mu podrejeni. Vodji samoupravne delovne skupine pa mora pomagati pri urejanju prostora za sestanek skupine, zagotoviti mora udeležbo delavcev na njem in poskrbeti za njegov nemoten potek. Ocena Centra za razvoj samoupravljanja je, da imajo delovodje oziroma vodje oddelkov do vodij skupin korekten odnos.

Naloge vodje samoupravne delovne skupine so, da sklicuje in vodi sestanke, oblikuje sklepe, stališča in mnenja in poskrbi za zapisnik sestanka, obvešča skupino o vprašanih poslovanja, samoupravljanja o delu tozdiv, delovnih skup-

⁵ Poslovnik o uresničevanju samoupravljanja, Železarna Ravne, 26. 4. 1984, čl. 72.

⁶ Bogdan Kavčič (in drugi): Samoupravne delovne skupine, Ljubljana 1981, str. 26.

⁷ V raziskavo je bilo vključenih 10% delavcev – vzorec je bil strukturiran po izobrazbi. Vprašalnik je vseboval okrog 100 vprašanj z različnih področij dela in življenja. Raziskavo je izvedla skupina družboslovcev, članov aktiva družboslovnih delavcev v železarni Ravne.

nosti in delovne organizacije in širše skupnosti (oziroma zagotovi ustreznega razlagalca), udeležuje se organiziranih sestankov z vodji skupin, ki jih pripravljata Center oziroma ravnatelj. Vodja mora imeti sposobnosti usklajevanja na samoupravnem področju in urejanja medsebojnih odnosov. Če delavci z njegovim delom niso zadovoljni, ga lahko še pred iztekom mandata zamenjajo.

V javnomnenjski raziskavi smo ugotavljali tudi aspiracije delavcev glede prenosa nekaterih pristojnosti delovodij na samoupravne delovne skupine. Najpogostejši odgovori so bili: predlaganje za napredovanje, nadzor kakovosti izdelkov, določanje postopkov in načina dela ter razporejanje dela med sodelavci. Anketiranci so odgovarjali, da jim vodje delovnih procesov najbolj pomagajo s tem, da jim omogočijo dobro pripravljeno in nemoteno delo, jim pravočasno pripravijo dela in material, dajejo strokovna navodila za delo ter spodbujajo njihovo samostojnost in ustvarjalnost. Brez njih bi anketiranci najtežje poskrbeli za pripravo materiala in dokumentacije, najlažje pa bi sami usklajevali delo v skupini.

Pristojnosti in način dela samoupravnih delovnih skupin:

Pristojnosti samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne so zlasti naslednje:

- obravnava usmeritve in vprašanja družbenopolitičnih organizacij,
- redno mesečno razpravlja o vseh vprašanih dela in poslovanja tozda oziroma delovne skupnosti, svoje organizacijske enote in o medsebojnih odnosih v skupini,
- obravnava predloge za pomembnejše spremembe organizacije,
- obravnava značilne primerne delovne in tehnološke nediscipline,
- obravnava uresničevanja delovnih načrtov in programov, akcijskih programov in timskih nalog,
- evidentira kandidate za člane samoupravnih organov in člane delegacij samoupravnih interesnih skupnosti,
- predlaga kandidate za priznanja in nagrade,
- razpravlja o pomembnejših vprašanih, o katerih odloča delavski svet tozda oziroma delovne skupnosti, o katerih mora delegat imeti stališče,
- obravnava vsa vprašanja, o katerih se delavci osebno izjavljajo na zboru delavcev, referendumu ali pri podpisovanju izjav, daje mnenja, pripombe in predloge,
- obravnava vsa vprašanja, za katera nekateri delavci menijo, da so v njihovem interesu,
- obravnava odnos delavcev do dela in delovnih sredstev ter družbene lastnine in izpolnjevanje delovnih obveznosti ter predlaga samoupravnim organom sprejem ukrepov.

Samoupravna delovna skupina deluje po neformalnih (razgovori med člani, delegati, političnimi delavci ter strokovnimi delavci) in formalnih oblikah (sestanki). Sestanki naj bi bili vsaj enkrat mesečno. V letu 1985 jih je bilo 1055, teoretično pa bi jih lahko bilo vsaj še enkrat toliko. Skupine so se sedemkrat sestale na pobudo Centra (obravnavanje rezultatov poslovanja za leto 1984, cilji za prvo četrtletje leta 1985, spodbuda za gospodarnost v osebni prispevku ipd.), drugače pa na lastno pobudo (pobuda skupine delavcev, samoupravnih organov, družbenopolitičnih organizacij). Sestanki so trajali ponavadi od pol do ene in pol ure (med delovnim časom).

Analiza obravnavanih tem na sestankih samoupravnih delovnih skupin je pokazala naslednje: največ je informacij o samoupravnih aktivnostih, ki jim sledijo delovna in tehnološka disciplina, uresničevanje delovnih nalog, problematika osebnih dohodkov, kakovost dela, odnosi med delavci in stroški dela. V Centru ugotavljajo, da se skupine po reorganizaciji več pogovarjajo o lastni problematiki.

Na sestankih so delavci postavljali tudi različna vprašanja. Okrog 500 vprašanj se je nanašalo na probleme v njihovem tozdu oziroma delovni skupnosti. Odgovore morajo zagotoviti ravnatelj. Center za razvoj samoupravljanja pa zbira

vprašanja (470 leta 1985), ki so namenjena strokovnim službam oziroma drugim tozdom ali delovnim skupnostim. Odgovore potem pošlje skupinam.

Iz raziskave Javno mnenje v Železarni Ravne povzemam tudi podatek, da se sestankov skupin vedno ali pogosto udeležuje 72% ljudi, 5% pa nikoli. Polovica anketirancev je bila na teh sestankih aktivna – dajali so pobude, pripombe ali pa jih kritično ocenjevali. Večina pasivnih opazovalcev je menila, da sodelovanje »nič ne koristi«. Učinkovitost samoupravnih skupin smo ugotavljali po uspešno obvladanih problemih, ki so jih anketiranci obravnavali na skupinah. Približno tretjina jih je odgovorila, da so rešili vse oziroma večino, polovico v 15,7% primerih, a nobenega v 13,3%.

Glede na do zdaj opredeljeno vlogo samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne bom poskušala določiti, kakšne so njene funkcije.

Informativna funkcija

V projektu je bil dan poudarek obveščanju samoupravnih delovnih skupin. Informacije so pisne in ustne. Osnovna pisna informacija je Vestnik (v letu 1985 16 števil), ki prinaša poljudnejše povzetke strokovnih gradiv za razprave, Novice (priloga mesečnega glasila, predlani 39 števil), oglasne deske, ni pa zaživila razglasna postaja. Te informacije prihajajo iz delovne organizacije, zanje skrbi Center. Iz tozda oziroma delovne skupnosti pa s svojega delovnega področja oblikujejo informacije delavci, ki jih določi ravnatelj. Vodje skupin na sestankih, ki jih vsak mesec izmenično organizirata Center in ravnatelj, dobijo dodatne usmeritve za delo. Celoten pretok informacij je takle:

V omenjeni anketi smo delavce povprašali tudi, kje najpogosteje dobijo informacije za samoupravno odločanje. 63,5% jih je odgovorilo, da na sestankih samoupravnih delovnih skupin in na zborih delavcev, kar kaže na to, da so skupine (vsaj večina) dobro opravljale eno izmed svojih funkcij.

Razpravljalna funkcija

Samoupravne delovne skupine niso le v vlogi pasivnega sprejemnika informacij, temveč o posredovanih temah in o lastnih problemih tudi razpravljajo in sprejemajo sklepe, stališča, mnenja ter predlagajo rešitve ali pa jih zahtevajo. Tako se uresničuje tudi ena izmed možnosti, ki se na zborih delavcev (preveliko število udeležencev, strah pred javnim nastopom ipd.) ne more ali pa težje uresničiti. Tudi rezultati javnomnenjske raziskave kažejo, da so ljudje na skupinah aktivni.

Funkcija odločanja

Samoupravne delovne skupine v Železarni Ravne so bolj »priprava« za odločanje preko drugih oblik: referendum, zbora delavcev in delavskega sveta. Odločanje se bolj omejuje na »samoupravno sfero«, ni ga pa dovolj v »delovni sferi«. Ne obstaja avtonomija odločanja o razporejanju dela, usklajevanju aktivnosti ipd., kot je to uveljavljeno v avtonomnih delovnih skupinah na Švedskem. Gre bolj za obravnavo in sprejem planov, stroškov dela, kakovost dela ipd., skupina pa lahko premaguje probleme v novih organizacijskih oblikah (krožki kvalitete).

Baza za delegate

Skupina je baza za delegate delavskih svetov in za skupščino DPS in SIS. Na tem področju ugotavljajo v železarni še dosti neizkoriščenih možnosti. Tako je anketa o vsebini Vestnika iz leta 1985 pokazala, da je večina anketiranih vodij samoupravnih delovnih skupin ugotavljala, da je v njem premalo člankov o občini in o krajevnih skupnostih. V Centru za razvoj samoupravljanja so sicer ugotovili, da je »jasno izražena želja, da je treba informirati o občini in o krajevnih skupnostih, vendar je seveda vprašanje kje in kdo, saj Vestnik ni namenjen temu področju, Fužinar pa kot mesečnik tudi ni najbolj primeren«. ⁸ Problem je seveda, koliko je možno v samoupravnih delovnih skupinah obravnavati zadeve širšega pomena, ki presegajo cilje skupine.

Baza za delovanje družbenopolitičnih organizacij

Samoupravna delovna skupina je sedaj opredeljena kot oblika za sindikalno delovanje (preko sindikalne organizacije se uveljavljajo tudi stališča drugih DPO). To je temeljna baza za razpravo in sprejem stališč do sistemskih in idejnopolitičnih vprašanj. DPO in njihovi člani so dolžni pri delu skupin delovati aktivno, predvsem pa povezovalno in usmerjevalno. Predvideni sta dve obliki delovanja DPO: množično med delavci (poverjeniki usmerjajo članstvo za sodelovanje pri oblikovanju politike ter pri uresničevanju usmeritev, sklepov in stališč forumov) ter forumsko (po svojih voljenih telesih in po predstavnikih). DPO so zadolžene tudi za kadrovsko politiko in demokratizacijo volitev (evidentiranje kandidatov za delegacije in samoupravne organe).

Z anketo smo ugotovili, da so na sestankih samoupravnih delovnih skupin aktivnejši politično angažirani delavci kot drugi. Ločitev anketirancev na samoupravno aktivne in pasivne je pokazala, da so aktivni bolj zadovoljni z organiziranjem skupin, njihovo učinkovitostjo in se zavzemajo za večja pooblastila samoupravnim delovnim skupinam.

⁸ Rezultati ankete o vsebini Vestnika, Center za razvoj samoupravljanja, 1985, str. 2.

Samoupravne delovne skupine pomenijo racionalizacijo samoupravnega odločanja, ko delujejo kot oblika delnega zbora (npr. ob sprejemanju zaključnih računov).

Skupnost medosebnih odnosov

Skupina naj bi bila med seboj povezana s prijateljskimi odnosi (razumevanje, tovarištvo, medsebojna pomoč). Skupina tudi neformalno nadzoruje posameznike (preprečuje nedelo, nedisciplino ipd.). O doseganju želenih medčloveških odnosov bi več povedale analize (sociogrami) v konkretnih okoljih. Zanimiv pa je podatek iz javnomnenjske raziskave, da je kar 90% vseh anketirancev opazilo konflikte v svojem delovnem okolju (največ na relaciji nadrejeni-podrejeni: 39% in med sodelavci 33%). Polovica vseh je odgovorila, da konflikte najpogosteje razrešujejo z odkritimi tovariškimi razgovori. Okrog 30% jih je uporabljalo še druge poti (zbori delavcev, organi upravljanja, sindikalna organizacija). Le 1,3% se jih je obrnilo na sodišče združenega dela, 10% sporov pa je ostalo nerešenih.

Delovna funkcija

Delavci v smiselno izbrani delovni celoti opravljajo svoje delo. Omogočen jim je vpliv na urejanje problemov, ki se pri delu pojavljajo.

Oblika za izboljševanje dela

Samoupravne delovne skupine sicer pomenijo uspešen poskus vključevanja večine zaposlenih v aktivno premagovanje problemov v oddelku (tozdu ali delovni organizaciji), vendar pa ne premagujejo konkretnih problemov proizvodnje oziroma poslovanja. Za ustvarjalno delo vseh so tudi prevelike. V Železarni Ravne je eden izmed načinov delovanja teh skupin tudi krožek kvalitete. Delavci iz istega oddelka se povežejo v krožek, ko želijo kot skupina sodelovati pri izboljšanju proizvodnje, proizvodov in poslovanja. Število članov krožka se giblje od 5 do 7. Krožek vodi človek, ki mora imeti smisel za delo z ljudmi in sposobnost za sistematično obvladovanje problemov. Rezultat dela krožka so odpravljeni ali zmanjšani problemi, ki jih je krožek obravnaval, lahko pa tudi tehnične izboljšave. Sodelujoči v krožku pa sprejmejo tudi nov način dela, nova spoznanja, boljša je njihova vključenost v delo in proces in večja je njihova usposobljenost za upravljanje delovnega procesa.

Krožke so v železarni začeli uvajati v letu 1985, večjo pozornost pa so jim namenili lani. Usposobili so 30 pospeševalcev, ki so glavni organizatorji krožkov v svojih okoljih: razlagajo, kaj so krožki, predlagajo njihovo ustanovitev, jim pomagajo ob začetku dela in jih povezujejo s strokovnimi službami in drugimi krožki. Sedaj deluje okrog 50 krožkov kvalitete.

Z javnomnenjsko raziskavo smo ugotovili, da večina (70%) ljudi meni, da moramo probleme premagovati skupno. Navduševali so se nad skupinskimi oblikami premagovanja problemov, krožek kvalitete pa je izbralo le manjše število anketirancev. 40% jih je menilo, da so to uspešna in dobra oblika sodelovanja pri premagovanju problemov, skoraj toliko pa jih je bilo skeptičnih, češ da je zamisel sicer dobra, izpeljava pa slaba. (Anketiranje je potekalo še pred uvedbo pospeševalcev.)

Zanimiva se mi zdi ugotovitev dr. Veljka Rusa (na osnovi mednarodnih raziskav sedemdesetih let), da je »v jugoslovanskih podjetjih neposredno sodelovanje zaposlenih v vsakodnevnem proizvodnem procesu in v okviru delovne skupine enako ali pa celo manj razvito kot v podjetjih drugih evropskih dežel – kljub temu, da je sodelovanje predstavniških (samoupravnih organov) v Jugoslaviji bistveno bolj razvito. Razvijanje neposredne participacije, ki je usmerjena v probleme delovnega procesa, delovne skupine in delovnega okolja, je ključ za nadaljnji razvoj samoupravljanja v jugoslovanskih podjetjih.«⁹

VIRI IN LITERATURA

- Delovno Gradivo za preoblikovanje samoupravnih sindikalnih delovnih skupin, 1982.
Evidenca Centra za razvoj samoupravljanja o samoupravnih delovnih skupinah.
Lojze Janežič: Delovne skupine v železarni, v: Informativni fužinar, št. 7, 1973.
Kadrovsko poročilo Železarne Ravne za leto 1985.
Bogdan Kavčič, Tone Klasinc, Alfonz Šterbenc: Samoupravne delovne skupine, Ljubljana 1981.
Poslovnik o uresničevanju samoupravljanja, Železarna Ravne, 1984.
Projekt: Uresničitev samoupravne delovne skupine, Center za razvoj samoupravljanja, 1984.
Rezultati javnomnenjske raziskave v Železarni Ravne v letu 1985.
Statut Železarne Ravne, 1972.
Samo Šavec: Reorganizacija samoupravnih sindikalnih delovnih skupin v Železarni Ravne, v: Družboslovno raziskovanje v gospodarskih organizacijah združenega dela, Ljubljana 1983.

⁹ Dr. Veljko Rus: Odločanje in moč, Založba obzorja, Maribor 1986, str. 100.

Terminologija – terminografija – tvorba terminov

Zasnova začetnega programskega obravnavanja za opredelitev sodobnega sistema terminologije, terminografije in tvorbe terminov¹

Sodobno oblikovanje, usklajevanje, enotenje in standardiziranje terminov in terminologij je odvisno od družbenega, znanstveno-tehničnega in družbeno-kulturnega razvoja in potreb vsake dane družbe in vsega človeštva. Mnenje je, da naj bi bil vsak nov pojem na kakem znanstvenem, življenjskem in strokovnem področju poimenovan z ustreznim terminom. Zaradi množice objektivnih potreb in razlogov se je treba danes organizirano, sistematično in usklajeno ukvarjati s terminološko dejavnostjo in razvojem pojmovno-terminološke metodologije, prakseologije in kulture. Celotni terminološki sistem naše družbe, znanosti in strok ter vse naše materialne in duhovne kulture in civilizacije mora ustrezati naraščajočim potrebam našega hitrejšega in skladnejšega razvoja. Terminološki sistem v celoti kakor tudi njegovi temeljni deli morajo biti na ravni sodobnega razvoja temeljnih panog in področij človeške dejavnosti, tehnike, znanosti in strok.

Terminologija in pojmovno-terminološka kultura nastopata hkrati kot pogoj za naravni zgodovinski razvoj družbe in kulture in kot njuna posledica, pogoj za človekovo delovno, strokovno in znanstveno dejavnost in njihove dosežke. Terminologija je zgodovinsko in družbeno-kulturno spremenljiv pojav in tvorba. Viri za njen nastanek, oblikovanje in razvoj so mnogoteri. Za prejšnje zgodovinske dobe so bili značilni prevladujoči vplivi posameznih narodov in kultur. Tako je bil, na primer, med razvojem filozofije, znanosti in kulture na starem Bližnjem vzhodu temelj terminologije v državah muslimanskega vzhoda arabska terminologija. V času renesanse sta imela v Evropi pri oblikovanju terminologije odločilni vpliv grški in latinski jezik in kultura. V poznejših obdobjih se je močno povečalo število terminov, nastalih na narodni jezikovni podlagi, vzporedno ali hkrati z naraslo migracijo pa tudi sprejetih iz drugih jezikov. Na široko so se začele uporabljati tuje terminske prvine in se mešale in družile z narodnimi.

V vseh visoko razvitih družbah, zmeraj bolj pa tudi v manj razvitih družbah in kulturah postaja terminologija predmet ali sestavina znanstvenega razvoja, jezikovnega načrtovanja in jezikovne politike, usklajevanja, enotenja, standardizacije in široko zasnovanih, nenehnih leksikografskih, sociolingvističnih in semantičnih raziskovanj. Vse večji pomen in vlogo dobiva ustvarjanje nacionalnih terminoloških besednjakov in specializiranih panožnih in monodisciplinarnih slovarjev. Terminologija se vse tesneje povezuje s problemi navadnega in strojnega prevajanja, izpopolnjevanjem računalniških in informacijskih raziskovalnih in dokumen-

¹ Prispevek za 5. znanstveno-strokovno srečanje sekcije za metodologijo pri Jugoslovanskem združenju za sociologijo septembra 1987 na Bledu.

tacijsko-knjižničnih sistemov in služb ter sistemov za avtomatizirana raziskovanja in samodejno upravljanje na posameznih področjih družbenega dela in ustvarjanja.

Terminologija pogosto nastopa kot nekakšen barometer, ki očitno izdaja raziskovalčevo pripadnost neki znanstveni šoli in njegovo razmerje do drugih znanstvenih šol, zanimanj in usmeritev. V knjigi *Jezik lingvistike (The Language of Linguistics)*, Tübingen, 1973), posvečeni analizi terminov *nivo* (raven, ravnina) in *rang*, opozarja R. R. K. Hartman na možnost njihove vzajemne prevedljivosti v osmih znanstvenih modelih skupaj z njihovimi metodičnimi in terminološkimi aparati v vsaki od primerjalno obravnavanih šol: t. j., saussurovski, praški, glosemantični, potem deskriptivni in transformacijski lingvistiki, tagmemiki in sistemski in stratifikacijski slovnici. V zvezi s tem je razumljivo, da je mogoče isti sestavljeni sistem opisovati z različnimi modeli, vsak od njih pa kaže samo eno izmed več platí preučevanega sistema.

V zasnovi, ki jo poskušamo razviti tukaj, je to modelno gledanje na svet znanosti in strok nadvse pomembno, zato se moramo pri njem še malo ustaviti. Obstaja množica vidikov, modelov, določil, uresničenih in potencialno mogočih oblik in vrst kulture, znanosti in terminologije. Vsak sestavljeni kulturni objekt ali sistem kulture je mogoče opisovati z različnih vidikov, z različnimi modeli in definicijami. Vsak od njih kaže eno plat ali lastnost preučevanega sistema. Gre za pogled na sistem iz nekega posebnega zornega kota, v posebnem vidnem območju ali sklopu spoznavne svetlobe. V takšnem pojmovanju znanosti in znanstvenega dela seveda ni prostora za spoznavno diskriminacijo, prestižno-hierarhično ubogljivost, ideološko-represivno apriorno pravico do prvenstva in metodološki redukcionizem in dogmatizem. Pravico do hkratnega obstajanja in spoznavnega hevrističnega tekmovanja, kar zadeva strategije, viře in merila teoretične in praktične uspešnosti, imajo lahko različni znanstveni in terminološki vidiki, modeli in opredelitve. Seveda vsebuje takšno stališče tudi nekatere nevarnosti in težave, vendar se tukaj ne moremo spuščati v njihovo naštevanje.

Eden izmed prvih problemov, s katerimi se sreča raziskovalec, ko poskuša opredeliti temeljne pojme sporočila, so poliformizem, polisemija ali večpomen-skost pojmov in terminov. Že pojem jezika ima čez 16 pomenov, kulture čez 300, ideologije več kot 150 in znanosti več kot 100. Kar zadeva terminologijo, ni soglasja o tem, ali gre samo za mrežo terminov ali tudi terminologij, terminoloških gnezd in terminoloških sistemov. Ali naj imamo za terminologijo tudi tisto, kar stihijsko obstaja in deluje v življenju, ali samo termine, ki so standardizirani in zbrani v ustreznih terminoloških slovarjih? Ali lahko v pojem terminologije spravimo tudi različne vrste in oblike nomenklatur z različnimi nameni in nadlogami? V botaniki in zoologiji obstaja čez 200 let dolga tradicija, da spadajo v terminologijo tudi nomenklature. Ni soglasja o tem, kaj je temeljna celica ali najmanjši del neke nomenklature. Ali je to ime, takson ali termin? Po čem se ločijo med seboj, kako so strukturirani in kako funkcionirajo? Katere podobnosti in razločki so med terminološkimi in neterminološkimi enotami, kot so besede, fraze, frazeološke enote, formule in epistemološki konstrukti. Po katerih poteh in pod katerimi pogoji se lahko terminologija emancipira, osamosvoji in razvije iz nevažnega ali precej zapostavljenega dela leksike in leksikografije v samostojno, avtonomno interdisciplinarno znanost in stroko?

Potem ko je znani češkoslovaški jezikoslovec Ljubomir Drozd s katedre za anglistiko, germanistiko in nordistiko na praški filozofski fakulteti in eden izmed raziskovalcev, ki so se poleg Eugena Wüsterja (1898–1977) najdlje ukvarjali s terminološko problematiko, naštel pet pomenov besede *terminologija*, je zapisal: »Schema petih kognitivnih pomenov besede terminologija sili k naslednjemu vprašanju: ali je *terminologija* ena beseda ali pet besed? Tradicionalno jezikoslovje bi odgovorilo: ena beseda z več homonimi. Strukturalne šole in terminologi bi rekli: pet besed zaradi petih vrst enotnosti oblike in pojmov. Danilenko (sovjetski

jezikoslovec – op. avtorja) bi sklepal: to je *kategorialna polisemija*, podobna, na primer, besedi *gramatika* (vir: *Infoterm*, Series 8, K. G. Saur, München, 1986, str. 515).« Drozd pripominja, da je kategorialna polisemija zasnovana na misli Eugena Wüsterja, po kateri je termin ime za pojem. Vendar pa Drozd ne najde in ne predlaga izhoda iz neprijetnega položaja, v katerem je vse to področje. Svojo razpravo končuje s sklepom, da je treba upoštevati ne samo nacionalno naravo terminologij, temveč tudi individualno. »ISO (Mednarodna organizacija za standardizacijo),« piše Drozd, »ne mara idiolektov, tako kot jih tudi Infoterm (Mednarodni informacijski center za terminologijo) ne mara. Idiolekti so komunikacijske ovire ali so taki videti. Vseeno pa moramo – na primer, v lingvistiki – spoštovati idiolekte posameznikov ali šol. V tem pogledu je veliko nestrpnosti. Neka šala pravi: ta in ta profesor bo raje uporabil kolegovo zobno ščetko kot njegovo terminologijo. Terminologi pa morajo biti strpnejši.« končuje Drozd (op. cit., str. 516).

Na 1. znanstveno-strokovnem srečanju, posvečenem leksikografiji in leksikologiji (Zbornik radova *Leksikografija i leksikologija*, SANU, Beograd, 1982, str. 307–308) je Drago Čupić, govorec o stanju novejšje srbskohrvaške leksikografije, rekel: »Pri nas smo že takoj po drugi svetovni vojni sprejemali nekatere ukrepe, zato da bi začeli organizirano izdelovati *terminologije* – za različna področja gospodarskega in družbenega življenja. Redki plodovi teh ukrepov so kolektivna dela, za katerimi stoji institucionalizirano organizirano delo. Napravljenih je bilo največ nepopolnih terminologij, še več pa je indeksov in nomenklatur izrazov oziroma pojmovnih poimenovanj v posameznih strokah ali panogah dejavnosti, bodisi da so enojezični ali dvojezični, terminoloških slovarjev pa skorajda ni. Obstaja več deset naslovov s tega področja, vendar lahko rečemo, da večini manjka pri obdelavi jezikoslovna metoda, manjka popolnejših podatkov o oblikah in pomenih gesel, zato imajo manjšo normativno in uporabno vrednost. Zato je več kot dovolj razlogov, da razmislimo, kako bi bilo mogoče naše jezikoslovje tako organizirati, da bi imelo večji vpliv na terminološko leksikografijo.«

Branka Tarfa je na tem srečanju (Zbornik radova, str. 297) povedala o preslabotni razvitosti teoretičnega dela naslednje: »Medtem ko se s fonologijo in morfologijo ukvarja veliko raziskovalcev, je ostala leksikologija nekako na robu pozornosti naših jezikoslovcev. Nemara je vzrok za to, ker so fonološki in morfološki sestavi zaprti, imajo znan in prešteven inventar in vidno distribucijo in razmerja, medtem ko je leksični sistem odprt, z nemerljivim številom kombinacij, močno spremenljiv, razmerja med njegovimi prvini pa so zahtevna in mnogotera, zato ga je tudi teže opisati. Mnogi leksiki celo oporekajo sistemskost, nekateri pa menijo, da termin 'leksični sestav' sploh nima jezikoslovne vsebine.« O treh vrstah problemov v leksikografski praksi je na srečanju govorila Darinka Gortan-Premk v delu z naslovom O semantični vsebini leksikografske definicije (O semantičkom sadržaju leksikografske definicije).

Miroslav Isaković iz Jugoslovanskega zavoda za standardizacijo se je zavzemal za organizirano povezovanje terminološke dejavnosti (Zbornik radova: *Društvena funkcija znanja stranih jezika*, Beograd, 1983, str. 43–49) in pri tem takole presojal naš današnji položaj: ». . . najsi še s tolikšnim spoštovanjem spremljamo prizadevanja, da bi v Jugoslaviji sestavili slovarje za posamezna znanstvena in tehnična področja, najsi se zadnja leta še tako množijo pobude za delo pri terminologiji in dosega tudi nekateri uspehi, ne moremo drugega, kot da priznamo, da tudi na tem področju trpimo za običajnimi boleznimi: a) neobveščenostjo, b) negospodarnim načinom dela, c) parcialnostjo in d) odsotnostjo časovne kontinuitete pri delu.«

Teoretično-metodološko podmeno in program, ki bi po našem mnenju pomagala k nadaljnjemu razvoju terminološke dejavnosti, lahko razložimo v naslednjih nekaj splošnih točkah. Zaradi omejenega prostora in pičlega časa za razlago bomo izsledke naših dosedanjih raziskovanj in program prihodnjih prikazali čisto na

kratko, v obliki krajših sklepov in tez za razpravo, ne da bi jih širše pojasnjevali, ustrezno notranje povezovali in popolneje utemeljevali.

PRVIČ. *Trismerno obravnavanje objekta in predmeta terminologije.* Objektivno potrebno je, da se terminologije in terminološke dejavnosti lotevamo s trismerne epistemološkega vidika: 1. terminologija kot objekt resničnosti ali objektivni družbenozgodovinski, znanstveno-strokovni in sociokulturni pojav, proces in dejavnost; 2. terminologija kot predmet raziskovanja različnih ved in strok, in 3. kot predmet preučevanja konkretne vede in stroke – TERMINOLOGIJE – ali terminološke vede in stroke, ki se bo sčasoma izločila iz lingvistike, leksikologije in leksikografije in se osamosvojila v samostojno, po tipu in naravi interdisciplinarno vedo in stroko.

DRUGIČ. *Trije viri in sestavni deli terminologije.* Terminologija, terminografija in tvorba terminov imajo tri vire in sestavne dele: prva je obča lingvistika kot najsplošnejša veda o splošnih lastnostih in zakonitostih diahronnega in sinhronnega jezikovnega sistema, delovanja in razvoja; na drugem mestu so posebna jezikoslovna področja, ki raziskujejo posamezne nacionalne jezike ali jezikovne skupine, kot slavistika, anglistika, orientalistika, romanistika, nordistika, germanistika, jugoslavistika, srbokroatistika itd.; in tretjič, terminološke potrebe in dejavnost v zunajlingvističnih območjih družbe, kulture ter nejezikovnih ved in strok.

Če naj se terminologija na vseh treh naštetih področjih hitreje, uspešneje in hevristično plodneje razvija, je objektivno potrebno, da se ta tri, danes še zmeraj stihijsko vzporedno obstajajoča področja med seboj hitreje zblížujejo, trdneje povezujejo in integrativno vzajemno oplajajo. Se pravi, da samo objektivna potreba ni dovolj. Razviti se morata tudi subjektivna družbena in znanstvenostrokovna zavest o tej objektivni potrebi in osebna poklicna pripravljenost znanstvenikov na teh treh področjih za nadpovprečno delo, zato da bodo ta področja zblížili in vzdignili na novo, višjo in hevristično plodnejšo reintegrativno raven.

TRETIČ. *Razvoj kompleksne delovne metode pri konstituiranju in funkcioniranju terminologije, terminografije in tvorbe terminov.* Ker nam tukaj ni mogoče bolj celostno in vsestransko obravnavati razvoja delovne ali prakseološke paradigme v terminološki vedi in stroki, se bomo omejili samo na morfološki prikaz notranjih sestavin terminološke dejavnosti. Vse raziskovanje dosejanega razvoja, sodobnega stanja in prihodnjih razvojnih perspektiv terminološke dejavnosti bi lahko povzeli z naslednjimi sedmimi spoznavnimi komponentami: 1. cilji, nameni, norme, ideali, standardi, vrednosti in naloge dela v terminologiji, terminografiji in tvorbi terminov, 2. objekti te dejavnosti, 3. subjekti dejavnosti, 4. metode, obravnavanja, sredstva in instrumenti dejavnosti, 5. notranji in zunanji pogoji za dejavnost, 6. oblike dejavnosti, in 7. dosežki dejavnosti.

Ker ni možnosti za podrobnejše razčlenjevanje vsake od naštetih sedmih sestavin posebej in njihovih možnih interakcijskih zvez in usmeritev, vzemimo za osvetlitev samo enega izmed elementov te sedmeročlene paradigme – dosežke terminološkega dela. Vrsto ali tip končnega dosežka terminološkega dela odreja: 1. naloge, ki jih postavljata utrditev terminologije in njena predstavitev v nekem dokumentu, pa najsi se je ta terminologija oblikovala naravno ali bila ustvarjena in izboljšana z načrtno in smotno raziskovalno obdelavo: odbiranjem, predelovanjem, urejanjem in uveljavljanjem pravila enoumnosti, 2. tip strukturnih elementov terminološke enote, ki je bil izboljšan (vsebinsko, izrazno ali oboje skupaj), 3. popolnost, s katero je bila obravnavana dana terminologija (upoštevanje vse enote ali samo posamezne, enega izmed tipov ali vse, t.j., tako termine in nomenklatura poimenovanja kakor skrajšane oznake in znamenja), 4. število zajetih jezikov (terminologije enega jezika, terminologije dveh ali več jezikov), 5. pravno-normativni status dokumenta, v katerem je predstavljen dosežek terminološkega dela (obvezen/neobvezen ali samo priporočen).

Pomembno je, da dosežek terminološke dejavnosti obravnavamo tudi z vidika obsega in števila poklicnih področij, ki jim dana terminologija pripada: veda

eksaktnega/neeksaktnega tipa in narave; temeljna/uporabna, tehnika in tehnologija, posamezna področja in veje znanosti in strok, proizvodnja, socialna, samoupravna državna, institucionalna struktura družbe, področje kulture in njenih posameznih področij, kot književnosti, gledališča, likovne umetnosti, filma, športa, radia in televizije itd.

ČETRTIČ. Različnim tipom in vrstam terminologije, terminografije in tvorbe terminov se postavljajo poleg nekaterih splošnih zahtev tudi nekatere posebne. Tako je, na primer, na znanstvenem področju vsaka terminologija najtesneje povezana z nekim določenim krogom teoretičnih idej. To lahko konkretiziramo, rekoč: vsaka terminologija je funkcija nekega teoretičnega sistema, ki ji služi za temelj. Vsaka družbeno-znanstvena in filozofska terminologija nosi s seboj neki določen in omejen teoretični sistem, ob njem pa tudi vrednostnega. Drugače povedano, dela pri terminologiji ne smemo pojmovati formalistično in ozko deskriptivno rutinsko. Zaradi tega se mora terminološka dejavnost bogatiti in večstransko trismerno razvijati. Potrebna sta zblíževanje in organska spoznavna sinteza terminološkega dela: 1. v smeri SINTAKSA–SEMANTIKA–PRAGMATIKA, 2. trismerno v iskanju odgovora na vprašanje, kaj je pomen: a) v teoriji komunikacijske namere, ki poskuša razložiti pomen, glede na to kaj hočeta govornik in poslušalec povedati, o čem hočeta obvestiti, ali kratko malo, kaj hočeta doseči v neki govorni situaciji, b) v teoriji resnice in resničnosti, ki poudarja zvezo med pomenom in resničnostjo, in c) v teorijah vzročnosti, ki pomensko zvezo iščejo in vidijo v terminih vzroka in posledice.

PETIČ. Objektivno potrebno je, da poteka delo pri terminologiji hkrati in vzporedno in da se celo korenito preusmeri (teoretično in metodološko) od sedanje naravnosti *od termina k pojmu* k novi in spoznavno bogatejši usmeritvi, ki se bo gibala *od pojma k terminu*.

ŠESTIČ. V prihodnjem razvoju je treba pričakovati poleg vse večje internacionalizacije, metodologizacije in teoretizacije pojmovno-terminološkega območja tudi krepitev *resnične* in ne samo mehanične, deklarativne in dekorativne *interdisciplinarnizacije*. Interdisciplinarnost je sama po sebi relativna reč in se lahko giblje v različnih smereh in na različnih strukturo določenih ravneh. Pravzaprav je *kontinuum*, ki obsega vse, kar je vmes med dvema vedama in strokama ali med vsemi vedami in strokami. Res pa v praksi najpogosteje uporabljamo interdisciplinarnost, ko gre za dve, tri ali samo nekaj ved in strok, ne pa za vse.

Izsledki naših raziskav so nas pripeljali do sklepa, da sestavlja na pojmovno-terminološkem področju jedro interdisciplinarnosti kompleksno in hkratno preučevanje POJMA in pojmovno-logičnih mrež in struktur (to je, kot vemo, predmet preučevanja formalne in dialektične LOGIKE in logike ustreznih predmetno-vsebinskih ved in dejavnosti), nadalje TERMINOV in jezikovno-terminoloških mrež in struktur (to je predmet LINGVISTIKE in TERMINOLOGIJE), potem OZNAČEVALCEV in označevalsko-semiotičnih sistemov (to preučujejo SEMIOTIKA in njene sestavne nižje discipline: *sintaksa*, ki preiskuje razmerja med označevalci, *semantika*, ki se ukvarja z razmerji med označevalcem in označenim, in *pragmatika*, ki raziskuje razmerja med označevalci in uporabniki označevalcev ali uporabo označevalcev).

POJEM–TERMIN–OZNAČEVALEC oziroma LOGIKA–LINGVISTIKA–SEMIOTIKA – je najožje interdisciplinarno jedro tega razširjajočega se področja človeškega znanja, znanosti in kulture. V širšo interdisciplinarno sestavo tega področja spada poleg naštetih treh disciplin še nekaj drugih s svojimi posebnimi ugotovitvami in zornimi in raziskovalnimi koti. To so: informatika, veda o znanosti, sociologija znanosti in spoznavanja, sociolingvistika, psiholingvistika, kognitivna psihologija, teoretična veda o tehniki, standardizacija, veda o kakovosti, kvalitometrija in druge. V najširšo interdisciplinarno sestavo tega področja spadajo bolj ali manj vse vede in stroke, še zlasti, kadar gre za konceptualizacijo in terminologizacijo njihovega predmeta, metode, sistema in z vidika vede o znanosti

opredeljene vsebine, kadar je neki problem predmet skupnih interdisciplinarnih raziskav in kadar je zaradi metadisciplinarnega obravnavanja lastne problematike nujno izstopiti iz ozkih okvirov razdrobljenih ved in strok.

SEDMIČ. *Terminologija kot pomožna veda in stroka.* Kadar govorimo o terminologiji kot pomožni vedi in stroki, se uporablja izraz »pomožni« v epistemološkem ali spoznavnem pomenu in ne aksiološkem ali vrednostnem. V globalnem svetu znanosti in strok se lahko – pač glede na mnoge notranje in zunanje dejavnike – vsaka veda, vštveši tudi filozofijo, znajde v položaju pomožne vede v primerjavi s kako drugo vedo ali znanstveno panogo. Dogaja se, da posamezne vede razmeroma dolgo zavzemajo mesto pomožnih disciplin v sistemu razvitejših ved in strok. Potem pa nenadoma »izstopijo« in izpričajo neverjetno velik spoznavni potencial in obsežno ekspanzivno in hevristično plodno moč. To se, kot menimo, danes dogaja z onomastiko ali toponomastiko; ta veda o osebnih imenih je dolgo veljala za manj pomembno, jezikoslovno disciplino in pomožno zgodovinsko vedo, v današnjem času pa je pokazala mnoge lastnosti samostojno razvijajoče se vede, ki ima veliko svojih poddisciplin. Pomožne discipline so torej vede, ki pomagajo pri odgovarjanju na prva vprašanja in opravljanju prvih raziskovalnih nalog oziroma spoznavanju izbranega problema. Ni kakšnega stalnega, zmeraj veljavnega spiska ali toge razvrstitve temeljnih, glavnih ved in pomožnih ved in strok. V vsakem obdobju družbeno-kulturnega in znanstveno-strokovnega razvoja in pri vsaki raziskavi je tudi zaporedje pomožnih ved in strok različno.

OSMIČ. Tako kot JEZIK v človekovem življenju, pri njegovem delu, občevarstvu in spoznavanju ni nekaj samo instrumentalnega in zunanjega, tako ni tudi v znanosti. Ni naključna sestavina znanosti, temveč njen notranji konstitutivni sistemsko-strukturni ali organsko-skeletni element ali podsystem. JEZIK konstitutivno in strukturno spada v znanost predvsem kot njena terminologija, terminografija in tvorba terminov. V znanosti torej obstaja objektivno dano področje, ki ga lahko poimenujemo za pojmovno-terminološko sfero in pojmovno-terminološko REALNOST. Sestavljata jo terminološka leksika ali slovarski sestav znanstvenostrokovnega jezika in sistem terminov, pripadajočih neki disciplini ali panogi znanosti, stroke, tehnike, proizvodnje, družbenih dejavnosti, politike, prava, umetnosti in kulture. Terminologija je, kot rečeno, najtesneje ali neločljivo povezana z ustreznim sistemom pojmov in spoznavnih kategorij.

V najbližji prihodnosti se bodo TERMINOLOGIJA–TERMINOGRAFIJA–TVORBA TERMINOV, kot smo jih poimenovali, konstituirale kot posebna družina znanosti in se ločile od jezikoslovja in slovaropisja. Imele bodo svojo objektno, predmetno in metodološko identiteto in doktrinarno avtonomijo. Čeprav bo ta družina znanosti izšla iz družine jezikoslovnih disciplin, se bo tako po objektu, predmetu in metodi kakor drugih posebnostih svojega obravnavanja empiričnega gradiva, teoretičnega kategorialnega okvira in posploševanja ločila od jezikoslovja. Seveda ne bo pretrgala vseh stikov z jezikoslovjem in njegovimi poddisciplinami. Uporabljala bo lingvistične metode, strategije, potenciale in merila uspešnosti za preučevanje, razumevanje in razlaganje jezikovnih vidikov in modelov terminov in terminologij.

DEVETIČ. Obstajata tako spoznavna potreba kakor objektivna možnost, da se terminološka veda in stroka konstituirata in razvijata trisermno organsko povezano in enotno kot TERMINOLOGIJA–TERMINOGRAFIJA–TVORBA TERMINOV. Če poimenujemo vse, kar mislimo in o čemer v znanosti sploh moremo misliti, za predmet, potem lahko rečemo, da je TERMINOLOGIJA veda, katere predmet preučevanja so terminologičnost, terminologizacija, terminografija in tvorba terminov v znanstvenem in strokovnem raziskovanju, pouku, izobraževanju, samoizobraževanju, poklicnem in družbenem življenju. Terminologija, terminografija in tvorba terminov se bodo konstituirale in razvijale, s tem da bodo ustvarile in razvijale svoj širše sprejemljivi naziv, ontološko in doktrinarno identiteto, metodo, pojmovni, kategorialni in terminološki sistem, simbolizacijo,

kvalifikacijo, matematizacijo, teoretizacijo, sociolingvistizacijo, teorije, hipoteze, cilje, naloge, strategije, potenciale, uspešnostna merila, sociokulturni status in status z vidika vede o znanosti, praktično uporabnost in razvojne perspektive svojega prihodnjega napredka.

Ko govorimo o *terminologiji*, je teža na preučevanju objektov in predmetov objektivne resničnosti, kakor na preučevanju, razlaganju in razumevanju kategorij, pojmov, terminov, terminoloških gnezd in sistemov ter pojmovno-terminoloških mrež. *Terminografija* nam pomeni leksikografsko, kvalitativno-kvantitativno in kvalitativno preučevanje z deskripcijo, klasifikacijo, merjenjem in tipologijo ne le terminov in lastnosti zunanje resničnosti, temveč tudi kategorij, pojmov, terminov in pojmovno-terminoloških sistemov in mrež. *Tvorba terminov* je tako rekonstrukcija in reterminologizacija obstoječih terminov kakor ustvarjanje, detajliziranje, konkretiziranje in uveljavljanje novih terminov, pojmov in pojmovno-terminoloških mrež in sistemov.

Če še natančneje konkretiziramo navedene pojme, lahko rečemo, da s terminografijo mislimo: 1. preučevanje načel in metod načrtovanja, konstruiranja, rekonstruiranja, izdelovanja in izpopolnjevanja pojmovno-terminoloških slovarjev ter novih vrst nacionalnih in mednarodnih pojmovno-terminoloških leksikonov in enciklopedij za posamezne skupine ved in strok; 2. izvajanje in metodologijo slovarskega in konceptualnega leksikonskega dela ter konstruiranja in sestavljanja teh slovarjev, leksikonov in enciklopedij; 3. vse terminološke slovarje in konceptualne leksikone neke vede, stroke ali znanstveno-strokovnega jezika. Objektivno potrebno je razvijati učno-pedagoško in poklicno terminologijo in leksikografijo. Njena naloga je kompleksno leksikografsko in terminološko raziskovanje in interpretiranje semantičnih, sintaktičnih in morfoloških lastnosti in substancialnih, atributivnih in relacijskih značilnosti terminoloških enot, gnezd in sistemov, ki delujejo in se oblikujejo na najpomembnejših področjih sodobnih ved in strok.

Razvoj naših nacionalnih slovarjev in slovarjev znanstveno-strokovnih jezikov poteka po več poteh, med njimi so najpomembnejše naslednje: 1. oblikovanje neologizmov s pojmovno-logično in jezikovno-lingvistično ustvarjalnostjo ter leksičnimi in besedotvornimi sredstvi, ki v naših jezikih že obstajajo; 2. ustvarjanje kalkov in sposojanje iz klasičnih in modernih nacionalnih jezikov; 3. internacionalizacija in prevzemanje svetovne znanstveno-strokovne leksike in terminologije; 4. dopolnjevanje splošnih in strokovnih slovarjev s prvinami poklicnih in družbenih žargonov, narečij in variant ter neknjiževnimi prvinami za tvorbo terminov; 5. semantično spreminjanje od prej znanih besed in terminov; 6. jezikovno-terminološko načrtovanje in smotrno jezikovno-lingvistično in pojmovno-terminološko raziskovanje in razvijanje novih oblik in metod jezikovno-lingvističnega dela in pojmovno-terminološke produkcije; 7. razvijanje funkcionalnih slogov, teorije in prakse prevajanja, nominacijske teorije in prakse ter karakterizacije jezikovno-lingvistične in celotne resničnosti.

Vsi poznamo normativno jezikovno stališče, da ni zaželeno mešati besedotvorne prvine iz različnih jezikov. Vendar se včasih temu ne da ogniti. Kaj naj storimo, ko že ključno besedo naše razprave in vede sestavljata prvini različnega izvora. Kot vemo, je *termin* beseda, ki je nastala iz poznolatinškega *terminus* (= termin) oziroma latinskega *terminus* (= predel, meja), beseda *logija* pa izhaja iz grške besede *logos* (= črka, pojem, razlog, razmerje, nauk, znanje, veda).

Tudi sociologija oziroma veda, ki je predmet in vsebina naše poklicne dejavnosti, je nastala po enakem načelu: iz latinske besede *socius* in grške *logos*. Prepiri o imenu te vede so se vlekli dolgo časa. Nekateri so mu nasprotovali, češ da je slaba in nedovoljena skovanka. Danes nima z vidika lingvistično-jezikovnega purizma v glavnem nihče več nič proti tej še zmeraj družbeno nesrečni vedi in stroki. So pa druga in nevarnejša nasprotovanja.

Kot ene izmed kognitivnih disciplin v nastajanju in razvoju lahko terminologija, terminografija in tvorba terminov pomagajo k ustvarjanju, izpopolnjevanju,

kritiki, humanizaciji in razvoju bolj celostne znanstvene podobe sveta in znanosti kot zgodovinsko nastalega in nenehno razvijajočega se objektivnega, logičnega, natančnega, preverljivega in uporabnega sistema znanja, metod in dejavnosti za zbiranje, opisovanje, razvrščanje, opredeljevanje, merjenje, eksperimentiranje, posploševanje, razlaganje, razumevanje, napovedovanje, nadziranje, uporabljajenje, presojanje in vrednotenje izkustvenih dejavnikov, intuitivnih spoznanj, spoznavnih modelov, metafor in paradigem ter pojmovno-terminoloških mrež in refleksivnih oblik samospoznavanja.

Kot posebno in razmeroma samostojno vedo in stroko torej TERMINOLOGIJO odlikujejo (ali jo bodo odlikovali): 1. posebno ime, objekt, *predmet*, metoda, kategorialno-pojmovni in terminološki ustroj, položaj, cilji in naloge; 2. posebna oblika znanstveno-strokovne *dejavnosti*, s katero se ukvarjajo specializirani kadri, kot terminologi, specializirani za terminološko teorijo in metodologijo, terminologi, ki delajo na raznih posebnih področjih ali v posebnih vejah znanosti, proizvodnje in kulture, terminološki dokumentalisti in knjižničarji, jezikoslovci, usmerjeni v uporabno jezikoslovje, specialisti informatiki, prevajalci, strokovnjaki za redni terminološki pouk in dopolnilno izobraževanje terminoloških kadrov, in razni drugi kadri; 3. raznovrstni *dosežki* terminološke dejavnosti, kot znanstveno-strokovni termini, teorije, hipoteze, koncepcije, terminološki sistemi, in raznovrstni objektivizirani *izdelki*, kot terminološke knjige, slovarji, monografije, specializirani slovarji, glosarji, sezname in nomenklature, bibliografije, standardi, časniki, magistrske teze in doktorske disertacije, članki in zborniki del s terminoloških znanstveno-strokovnih srečanj; 4. posebni znanstvenoraziskovalni *projekti* in posebne oblike redne in dopolnilne *pedagoško-izobraževalne* dejavnosti, usmerjene v temelje terminologije, terminološka načela in metode terminološke leksikografije in tvorbe terminov; 5. posebne oblike družbenih in znanstveno-strokovnih nacionalnih in mednarodnih *ustanov, združenj in komunikacij*, kot nacionalni državni komiteji za terminologijo in terminološke standarde, komisije akademij in odbori ter komisije posameznih poklicnih združenj (npr. COCTA, t.j., raziskovalni komite pri Mednarodnem sociološkem združenju).

O današnjih razsežnostih terminološke dejavnosti po svetu je mogoče soditi po nekaj naslednjih ilustrativnih podatkih.

PRVIČ. Kot je znano, na Dunaju obstaja in deluje Mednarodni informacijski center za terminologijo (Infoterm); ustanovljen je bil leta 1971 pod Unescovim pokroviteljstvom, in sicer kot del programa UNISIST, v sodelovanju z avstrijskim komitejem za standardizacijo in tehničnim komitejem 37 (Terminologija »načela in koordinacija«) Mednarodne organizacije za standardizacijo (TC-37 ISO). Po Infotermovem pregledu iz leta 1979 je v tistem času obstajalo okrog 10.000 standardiziranih predmetnih slovarjev z nekaj milijoni standardiziranih tehničnih terminov. Zdaj je slovarjev že čez 12.000. Sodobna elektronska sredstva omogočajo vse lažje zbiranje, hranjenje, širjenje in uporabljanje teh terminov v bankah terminoloških podatkov.

DRUGIČ. Po najnovejšem *Svetovnem vodniku po terminoloških dejavnostih*, ki ga je pri Infotermu (K. G. Saur, München, 1985, str. 158) pripravila Magdalena Kromer-Benz, deluje danes po svetu v terminoloških dejavnostih 539 mednarodnih, področnih in nacionalnih organizacij in drugih teles. Med njimi so navedene tudi naše štiri organizacije: Jugoslovanski zavod za standardizacijo v Beogradu, Referalni center univerze v Zagrebu in terminološki komisiji MANU in SAZU. Po neki prejšnji anketi Mednarodne organizacije za standardizacijo (iz leta 1952) je bilo v naši državi registriranih čez 10 organizacij, ki so se ukvarjale s terminološko dejavnostjo.

TRETIČ. Zanimivo je, da zadnja Unescova *Bibliografija eno- in večjezičnih slovarjev, tezaurosov, predmetnih naslovov in klasifikacijskih shem v družbenih vedah* (Reports, No. 54, 1982, str. 98) vsebuje 608 slovarjev in 368 tezaurosov, predmetnih naslovov ali poglavij in klasifikacijskih shem.

ČETRTIČ. Vloga in pomen terminološke problematike v razvoju znanosti, družbe in kulture naraščata. Po nekaterih virih postaja specialna terminologija glavni vir za dopolnjevanje slovarskega sistema književnega jezika. Po ugotovitvah vrste znanstvenikov pride zadnjih nekaj let v nekaterih jezikih, kot sta, na primer, francoski in češki, na vsako besedo iz splošne rabe, ki je nastala, 10 novih terminov in profesionalizmov. Po sovjetskem avtorju V. M. Lejčiku (*Voprosy jazykoznanja*, 2/1981, str. 62) je v slovarju priložniku *Nove besede in pomeni* (2 in 3, M. 1973), sestavljenem iz gradiva iz ruskega tiska in literature v šestdesetih letih 20. stoletja, med leksičnimi enotami čez 80 odstotkov terminov.

SKLEP

Družbeno podprta ter znanstveno-strokovno organizirana in koordinirana terminološka dejavnost je nujni pogoj za naš uspešnejši izvoz, hitrejšo in nebolečo vključevanje v svetovno delitev dela, poleg tega je ena izmed sestavin uspešnejšega razvoja doktrine in gibanja neuvrčenosti, ena izmed poti za hitrejši razvoj s premoščanjem prepada med razvitimi in nerazvitimi, pogoj za uspešnejše prenašanje tehnologije, znanstvenega in strokovnega znanja, tehničnih metod in proizvodnih spretnosti, pogoj za nacionalno in mednarodno oblikovanje, usklajevanje, enotenje in standardiziranje tehnično-tehnoloških in poklicnih informacij, specializiranih standardov in strokovnih terminoloških besedil, prevajanje naše terminologije v svetovne jezike in tujih terminov in terminologij v naše, prevajanje posebnih besedil v druge vrste jezikov, zbiranje, hranjenje in širjenje tehničnih in znanstveno-strokovnih znanj, naše vključevanje v svetovni sistem statistike in standardizacije, izboljševanje kakovosti, urejanje globalnih sodobnih problemov, sodelovanje v UNISIST-u in pri drugih programih OZN, Unesca, MOR, Svetovne zdravstvene organizacije, FAO in drugih mednarodnih in nevladnih teles in organizacij kakor tudi pogoj za ohranjanje in razvijanje lastne družbene in etnične identitete in sociokulturnih posebnosti ter upiranje asimilatorskim in neokolonialističnim težnjam in praksam sodobnih svetovnih centrov moči, vpliva, komunikacija, kapitala in sociokulturnega imperializma.

Ko sklepamo pregled terminološke vede in stroke ter oblike družbene in znanstveno-strokovne nacionalne in mednarodne dejavnosti, lahko rečemo, da smo jo obravnavali: 1. kot znanstvenoraziskovalno, pedagoško-izobraževalno in praktično-poklicno področje in samostojno znanstveno disciplino s svojim objektom, predmetom, metodo, sistemom, zgodovino in prakseologijo, 2. kot svetovno univerzalno transkulturno polje in sfero temeljnih, uporabnih, pedagoško-izobraževalnih in praktičnih delovnih raziskovanj, 3. kot eno izmed zelo pomembnih komunikacijskih poti za prenašanje znanstvenega in strokovnega znanja, tehnike, tehničnih metod in spretnosti, kot pogoj in sredstvo za usklajeno, natančno in ekonomično znanstveno-strokovno, gospodarsko-ekonomsko in sociokulturno komuniciranje tako v globalnih nacionalnih skupnostih kakor v mednarodni kooperaciji, sodelovanju in povezovanju, 4. kot transdisciplinarno in interdisciplinarno polje študija, pouka in raziskovanja in ne kot izključno pomožno dejavnost in pomožno znanstveno-strokovno monodisciplinarno področje, 5. kot inventivno in inovativno nedogmatično polje znanstveno-strokovnega in praktičnega dela, 6. kot potencialno ustvarjalko in uporabnico novih in izvirnih intelektualnih gledišč, postopkov, sredstev, tehnik in tehnologij, 7. kot večstransko kompleksni in koristni sistem aktivnosti, ki se ne ukvarja zgolj s svojimi notranjimi strukturnimi, funkcionalnimi in razvojnimi problemi, temveč je v pomoč tudi številnim zunanjim uporabnikom v gospodarstvu, tehniki, kulturi in vsem vedam in strokam, in 8. za konec povejmo, da ima pojmovno-terminološka dejavnost, ali vsaj naj bi imela, poleg instrumentalnih signifikativno-nominativno-definicijskih funkcij in nalog še mnoge znanstveno-strokovne in širše sociokulturne in družbene funkcije in

naloge, kot so: metaznanstvena, informacijska, ontološka, splošna gnoseološka, interpretativna, spoznavno-kritična, hermenevitična, kulturno-vzgojna, mednarodno povezovalna, aksiološka, družbeno-humanistična in ustvarjalno-emancipatorska.

Organizirano ukvarjanje s pojmovno-terminološko in metajezikovno problematiko lahko prispeva k optimizaciji in učinkovitejšemu delovanju naših individualnih, skupinskih, kot tudi naših kolektivno-profesionalnih in globalnih družbenih intelektov, h kritičnospoznavni zavesti, k etični zavesti ter k emancipacijski, humnistično oblikovani in naravnani osamosveščenosti.

BIBLIOGRAFSKE BELEŽKE

1. Na področju terminološke dejavnosti obstajajo in se razvijajo naslednje štiri znanstveno-strokovne šole: a) dunajska, poznana pod imenom »Infoterm«, b) sovjetska šola, c) praška in d) kopenhagenska. Znotraj vsake od teh šol obstaja še zajetna zgodovinska in sodobna literatura, katere navajanje bi preseglo namen tega prispevka. Za ilustracijo bomo navedli le nekaj del.

2. Konec leta 1986 je bilo v Beogradu v organizaciji Združenja znanstvenih in strokovnih prevajalcev posvetovanje o terminologiji – o načelih, normiranju in usklajevanju dela. Sodelovali so znanstveniki in strokovnjaki iz vseh naših republik in pokrajin. Za to posvetovanje je bil izdelan in objavljen »*Terminološki pregled*« (Prevajalec, Beograd 1986, 249 str.). Pregled je zbornik, v katerem so objavljeni prispevki sedemnajstih avtorjev. Urednica je bila Nadežda Vinaver. Pregled ima dva razdelka: a) Prispevki za terminologijo v Jugoslaviji, in b) Prispevki o terminologiji v svetu. Pripravljajo zbornik gradiv s tega posvetovanja, v katerem bo objavljenih več kot 30 referatov.

3. Najboljši in najpopolnejši pregled terminološke bibliografije je objavljen v delu *Terminology Manual* by Helmut Felber, Paris, 1984. Bibliografija zajema naslednja področja:

1. Bibliography
- 7.1 Terminology work and science in general
- 7.11 Terminology in general
- 7.12 Terminology science
- 7.121 The Vienna School
- 7.122 The Prague School
- 7.123 Soviet School
- 7.124 Basic Research in the GDR
- 7.125 Basic Research in the DRG
- 7.126 Basic Research in Canada
- 7.14 Coordination of terminology work
- 7.15 Training
- 7.16 Term Net
- 7.17 Infoterm reports
- 7.2 Fundamentals of the General Theory of Terminology
- 7.3 Terminological Principles and Methods
- 7.4 Methods of Terminography
- 7.5 Terminology Documentation
- 7.6 Periodicals, Journals and Newsletters

4. Za področje družbenih ved je pomembna tudi dejavnost Komiteja za konceptualno in terminološko analizo Mednarodnega združenja za politične vede (IPSA/COCTA). Dragocena so tudi vsa sporočila o dejavnosti na tem področju organizacije Unesco – *Reports and papers in the social science* – zlasti v nekaterih zadnjih številkah.

GRAMSCI

Civilna družba in država

Pred nami je še en izbor Gramscijevih del*, tokrat posvečen 50-letnici njegove smrti. V dvaintridesetih letih, odkar je slovenska strokovna javnost prvič lahko brala Gramscija v materinščini, smo dobili že četrty izbor¹, tokrat z zgovornim naslovom, ki govori tudi o naših družbenih in političnih razmerah v Jugoslaviji. Oživljeni interes za civilno družbo, še posebej v slovenskem teoretskem prostoru, in tudi drugi razlogi², so spodbudili red. prof. A. Bibiča, da je iz Gramscijevega teoretskega opusa izbral tiste fragmente, ki osvetljujejo predvsem razumevanje civilne družbe in države, z jasnim namenom, da se ob premišljanju sedanjega trenutka ne zanemarija tistih teoretskih premišljanj iz zgodovine marksizma, iz katerih lahko še danes črpamo »energijo«.

Izbor sestavlja Predgovor (k izboru besedil) (str. 9–11) prof. A. Bibiča, ki je napisal tudi obširno uvodno študijo z naslovom Civilna družba in država pri Gramsciju (str. 13–50). V tem delu prof. A. Bibič razmišlja o »aktualnosti Gramscijevih idej za našo sodobnost« in izpostavlja predvsem nekatere bistvene aspekte Gramscijevih pogledov na politiko, ki so izpeljani iz pojmovanja odnosa med civilno družbo in državo. V študiji so izpostavljeni naslednji aspekti:

- osrednost odnosa med družbo in državo pri proučevanju politike;
- vpliv pomembnejših virov (avtorjev) pri koncipiranju odnosa med civilno družbo in državo;
- inovacije, ki jih je prispeval k razumevanju civilne družbe;
- sestavine civilne družbe;
- civilna družba v funkciji graditve in sestavni del nove strategije;
- povezanost civilne družbe z drugimi kategorijami;
- povezanost civilne družbe z ekonomsko strukturo in odnos civilne družbe do države (»politične države«);
- problematika politične stranke;
- civilna družba in država pri oblikovanju »urejene družbe« (komunizem);
- sporočilo sodobni politični znanosti, ki jih ponujajo Gramscijevi pogledi na civilno družbo in državo.

Sledijo izbrana besedila Antonija Gramscija v obsegu 150 strani, ki so razdeljena na šest tematskih sklopov. Od tega so na novo prevedeni teksti v prvem in tretjem poglavju, ostala poglavja pa vsebujejo nekatere tekste, ki so prevedena po kritični izdaji Zvezkov iz ječe (V. in VI. poglavje), preostali teksti pa so ponatis iz Antonio Gramsci, Izbrana dela, CZ, Ljubljana 1974. Ureditev tekstov po poglavjih in poglavja sama pa so urejena tako, da sledijo naslovni ideji izbora.

Notranja struktura tega dela knjige govori v prvem poglavju »proti ravnodušnosti« (51–61), v drugem o »delavski demokraciji in tovarniških svetih« (61–76), v tretjem poglavju spregovori o »soočanju s fašizmom« (77–94) v četrtem poglavju so objavljeni teksti na temo filozofije prakse (94–108), peto poglavje, ki je najobsežnejše in najbolj razčlenjeno, govori neposredno o civilni družbi in državi (108–186), šesto poglavje nosi naslov Velika politika – mala politika (186–205).

V zadnjem delu knjige pa spregovori o pomembnosti Gramscijevega dela devet znanih teoretikov v avtorskih člankih in eden

* Založila ČZDO Komunist, TOZD Komunist Ljubljana, 1987, 280 str.; nova besedila je prevedla Neda Pagon-Brglez.

¹ Prvi izbor smo dobili leta 1956 pod naslovom »Pisma iz ječe« (Ivan Regent); leta 1974 je dr. Anton Žnan izdal »Izbrana dela«; »Izbor političnih spisov« pa je uredil leta 1982 Boris Žuževič.

² V Predgovoru (str. 9) prof. A. Bibič našteva še: »problem dostopnosti že prevedenih Gramscijevih del«, »objavljene kritične izdaje najpomembnejših Gramscijevih del« in »posebno aktualnost, ki jo ima Gramscijeva politično-teoretična misel«.

skozi intervju na temo »Zvezki iz ječe – rudnik, ki še vedno deluje.« Ta sklop obsega 53 strani in vključuje tudi biografsko beležko o Gramsciju.

Na koncu je knjiga opremljena še s stvarnim in imenskim kazalom (sestavil ga je I. Lukšič), kar je noviteta za izdajo izbranih del; navedena je še bibliografija poglobljenih prevodov Gramscijevih del v jezike jugoslovanskih narodov in narodnosti ter bibliografija del jugoslovanskih avtorjev o Gramsciju (izbor). Na koncu je povzetek v angleškem jeziku »Gramsci, Civil Society and State«.

Na pot k tej že četrto izdaji izbranih Gramscijevih tekstov v slovenskem jeziku, katere namen je popularizirati in seznanjati družboslovno javnost z mislijo danes še vedno aktualnega misleca, naj z željo o čim-prejšnji razprodaji tudi tega izbora – kljub visoki ceni, zato pa »nizki« nakladi (1000 izvodov) – upamo, da bomo vsaj leta 2000 dobili kritično izdajo Gramscijevih del, ki bo omogočala globlji študijski prodor v Gramscijevo misel.

A. L.

Jugoslovanska družba v luči mednarodne družboslovne literature

Mednarodna odzivnost sociologov, politologov in drugih družboslovcev na spremembe v Jugoslaviji je v povojnem obdobju močno nihala. Na splošno bi lahko rekli, da je bila odvisna od intenzitete teh sprememb samih in od njihovega značaja, ki se kaže v njihovi izjemnosti oz. posebnosti v odnosu do drugih dežel. Ta posebnost družbenih sprememb v Jugoslaviji se je pred časom kazala v inovativnosti razvojnih usmeritev; v zadnjem obdobju pa ta inovativnost, ki se je glede na dane razmere v veliki meri izkazala kot utopična ali celo kontraproduktivna, stopa v ozadje. Jugoslavija ni več zanimiva kot nekakšen pozitiven vzor, temveč kvečjemu še glede na dramatične razežnosti njene zaostajanja in dezorganizacije. Čeprav bodo npr. ideje o samoupravljanju v svetov-

nem merilu lahko živele naprej in celo dobivale večjo veljavo – vendar v materialno in kulturno primernejših okoljih – se zanimanje za Jugoslavijo preusmerja na bolj »klasično« vsebino: izstopajo obravnave »balkanizacije« (v smislu izjemno visoke družbene fragmentacije), mednacionalnih konfliktov, neenakomernega razvoja, zunanje zadolženosti, različnih političnih škandalov ipd. Upadlo pa je zanimanje za različne institucionalne spremembe političnega sistema. Vzoredno s tem se v ospredje prebija realna družbeno-ekonomska osnova, dejanski položaj delavstva in dejanska distribucija družbene moči itd. Celo v odnosu do drugih »socialističnih dežel« izgublja Jugoslavija svojo komparativno prednost. Z dogmatiskim vztrajanjem pri nekaterih neživljenjskih rešitvah izgublja prejšnjo prednost – npr. pred Madžarsko, Kitajsko, Sovjetsko zvezo itd. Ideološka ekskluzivnost in pretenoznost je tudi na družboslovnem področju Jugoslavijo vse bolj izolirala. V 70. letih je bilo skoraj prekinjeno mednarodno komparativno družboslovno raziskovanje.

Restriktivni ukrepi so skoraj onemogočili raziskovalno dejavnost tujih družboslovcev pri nas. Le redki kanali mednarodne izmenjave družboslovcev, kot npr. Fulbrightove štipendije, dopuščajo – v omejenem obsegu – individualno raziskovalno delo tujcev pri nas. To se potem seveda kaže tudi v novejši družboslovni literaturi o jugoslovanski družbi. Tako opažamo, da se novejšje publikacije v večji meri opirajo le na sekundarne vire (npr. novinarske članke v dnevnem in periodičnem tisku ipd.).

Še bolj omejeno pa je mednarodno predstavljanje družbenih razmer v Sloveniji. Do tega prihaja namreč večinoma le posredno, npr. na podlagi srbsko-hrvatskih virov, saj je očitno, da tuji avtorji, ki obvladajo srbohrvaški jezik, ne najdejo dodatnih moči, da bi preučevali še slovenske družboslovne vire. Čeprav najdemo seveda tudi svetle izjeme, gre vendarle že kar za nekakšno pravilo. Tako torej razkrivamo naslednje protislovje: po eni strani je značilno, da se npr. zlasti v zadnjem obdobju v jugoslovanskem merilu priznava, da stopajo prav prispevki slovenskih sociologov vse bolj v ospredje. Po drugi strani pa so v mednarodnih študijah o Jugoslaviji – predvsem zaradi jezikovnih barier – dela slovenskih sociologov očitno zapostavljena. Nekaj podobnega velja verjetno tudi

za politične znanosti, ekonomijo in druga področja.

Ne tem mestu bomo na kratko prikazali dve novejši družboslovni študiji o Jugoslaviji.

I. Pedro Ramet (Editor), *Yugoslavia in the 1980's*, Westview Press, Boulder and London, 1985

Ta knjiga obravnava politološke, sociološke in ekonomske vidike družbenih sprememb v Jugoslaviji v osemdesetih letih. V njej je Pedro Ramet (kot urednik) predstavil prispevke enajstih avtorjev iz večih dežel, ki se že dalj časa ukvarjajo s posameznimi vidiki družbenopolitičnih in ekonomskih sprememb pri nas. Med njimi prevladujejo zlasti mlajši ameriški avtorji. Vsebinska zgradba knjige je razmeroma preprosta, saj se poleg uvodnih ocen omejuje le na:

1. institucionalne okvire družbenopolitičnega delovanja,
2. na nekatera značilna problemska področja notranje politike,
3. na izbrani temi iz zunanje politike in
4. na zaključni, sistemski pogled na protislovja najnovejših (političnih) sprememb v Jugoslaviji.

V celoti prevladujejo prispevki politologov. V veliki meri izstopa opisovanje posameznih dogodkov in sprememb v novejšem času. To po eni strani kaže na relativno dobro poznavanje – čeprav le nekaterih vrst – virov; po drugi strani pa pogrešamo sociološko ali politološko konceptualizacijo, ki bi omogočala bolj poglobljeno analizo temeljnih razvojnih sprememb v jugoslovanski družbi. Za večino prispevkov je značilno, da sicer navajajo mnoge vire (npr. prvemu poglavju, ki ima približno 20 strani teksta, je dodano še 5 strani, na katerih je navedeno 85 uporabljenih virov). Vendar lahko hkrati ugotovimo, da med viri ne najdemo vrste relevantnih socioloških in politoloških raziskav, katerih dostopnost je seveda bolj omejena, kot pa to velja za novinarske članke iz Jugoslavije in iz drugih dežel.

Knjiga obravnava vsekakor zelo aktualne teme, vendar pa ne bi mogli reči, da temeljijo prispevki na nekem skupnem, teoretsko opredeljenem imenovalcu. Gre bolj za zbornik različnih prispevkov, ki pomenijo odziv na široko naznačeni okvir – Jugoslavija v 80.

letih. Ob tem pa vendarle izstopa poizkus urednika P. Rameta, da bi kot nekakšen skupni imenovalac sprejeli njegovo koncepcijo »apokaliptične kulture«. Opredeli jo kot kulturo, ki je usmerjena navznoter, prežeta z iskanjem smisla in pripravljena postaviti pod vprašaj temeljne politične in družbene vrednote. Povezana je z anomijo in kot taka značilna za veliko družbeno negotovost, ki se pojavlja v kontekstu razvitih družb v propadanju. Njena odprtost do radikalno novih rešitev izhaja iz prepričanja, da je obstoječi sistem prispel do zgodovinske preokretnice in izčrpal svojo vlogo. Zanj je značilno tudi nagnjenje k pesimizmu, brezperspektivnosti, resignaciji ter eskapizmu – po drugi strani pa k mrzlični ustvarjalnosti, povezani z družbeno kritiko in svarilnimi glasovi o grozeči nevarnosti ter s preroškim odpiranjem novih vizij in novih rešitev.

Pri tem avtor ugotavlja, da razvidnost apokaliptične kulture še ne pomeni, da gre nujno za družbo, ki naj bi dejansko razpadla. Gre bolj za to, da ljudje izgubljajo zaupanje, da bi bilo možno probleme rešiti na podlagi dotlej prevladujočih političnih vzorcev in družbene prakse. Vendar pa ob tem, ko se na prejšnje rešitve ni več mogoče opirati, tudi ni soglasja o novih rešitvah, kar vse skupaj ustvarja vzdušje negotovosti. Pod takšnim zornim kotom avtor analizira konkretne pojavnne oblike apokaliptične kulture in apokaliptične politike v današnji Jugoslaviji.

Wolfgang Höpken analizira vlogo Zveze komunistov v času po Titovi smrti. Koncept ZKJ, kot se je uveljavil v 70. letih, tj. kot ideološko zaprte, organizacijsko federalizirane, obenem pa vendarle politično enotne organizacije – po avtorjevem mnenju – ne ustreza več novim razmeram. Oslabitev centra, do katere je najprej prišlo znotraj državne strukture, se je razširjala tudi na partijo. V zvezi s tem Höpken sklepa, da je bilo napačno pričakovati, da bo partija lahko vzdržala kot homogeniziran in integrativen faktor ob siceršnji federalizaciji ter ob veliki avtonomiji »osmih partij«. Glede na to vidi avtor le dve možnosti: bodisi da partija odkrito prizna, da predstavlja le nekakšno konfederacijo šestih ali osmih avtonomnih organizacij, katere centralni organi bi služili le za konzultacijo in iskanje soglasja med njimi. To bi pomenilo tudi zavrnitev demokratskega centralizma. Ali pa se ZK lahko

utrudi na podlagi »defederalizacije« centralnih partijskih organov, z osamosvojitvijo njenega centra v odnosu do republiških partij. To pa bi lahko dosegla le z njihovim soglasjem, kar pa se zdi vsaj za zdaj povsem neverjetno.

Največje preglavice pa povzročata analitičkom primerov iz Jugoslavije dejstvo, da ti ne sodijo v nikakršne čiste kategorije, ki jih sicer uporabljajo v preučevanju »komunističnih sistemov«. Ne gre niti za popolni monopol partije (utrudi se je policentrizem centrov odločanja), niti za polno uveljavljanje pluralizma, h kateremu sicer teži tako samoupravljanje kot večnacionalna struktura jugoslovanske družbe.

Ta tematika se ponovno pojavlja še v drugih poglavjih, čeprav pod različnimi oznakami. Dennison Rusinow (znan že kot avtor knjige »The Yugoslav Experiment, 1948–1974«) se vrača k tej temi v poglavju o nacionalnem vprašanju. George Schöpflin ob razpravi o eroziji enopartijskih sistemov v Vzhodni Evropi tudi pretežno obravnava tako imenovano »republikanizacijo« jugoslovanske politike in oblasti. V tej »republikanizaciji« razkriva tako razvojno pozitivne učinke (zmanjšanje odmaknjenosti centrov odločanja) kot tudi negativne posledice (gospodarska fragmentacija, neodgovornost republiških centrov moči ipd.). Avtor prihaja pri tem do zelo ekstremne ocene, češ da je v letu 1985 (ko je pisal ta tekst) težko sploh še govoriti o eni državi v običajnem pomenu besede. Dejanska oblast je znotraj posameznih republik, je torej bolj ali manj v rokah republiških elit. S tem pa prihaja tudi med republikami do velikih razlik v stopnji demokratizacije. Ostaja torej odprto in nejasno, kako se bo znotraj jugoslovanske družbe razreševalo nasprotje med težnjo k enotnosti in težnjo k raznovrstnosti. Od 1. decembra 1918. leta je bilo že precej poizkusov, ki niso pripeljali do ustrezne rešitve. Tako avtor pričakuje, da se bodo medsebojno odvisne politične, ekonomske in družbene dileme kopičile in da ne kaže, da bi zanje politično vodstvo našlo ustrezne odgovore.

Knjiga obravnava še vrsto drugih vprašanj, kot so npr. samoupravljanje in proces socializacije, problemi ekonomskega razvoja v 80. letih, vloga sredstev množičnega obveščanja v procesu demokratizacije, t. i. »žensko vprašanje« itn.

Za celotno delo bi lahko rekli, da obrav-

nava sicer marsikaj takega, kar nam je Jugoslovanom tudi že splošno znano; po drugi strani pa vendarle odpira tudi nova vprašanja na številnih področjih, kjer se nam dostriktar zdi, da so stvari že same po sebi umevne. Izbor posameznih tematskih sklopov je bolj priložnostnega značaja, tako da knjiga nima pretenzij, da bi celoviteje in sistematično zajela v naslovu nakazano vsebino, tj. Jugoslavijo v osemdesetih letih. Zato bodo verjetno tudi bralci bolj selektivni, pač glede na specifično tematsko področje, ki ga bodo našli v knjigi. Vendar pa mislim, da je potrebno nasploh spodbujati dialog med domačimi in tujimi družboslovci, ne glede na to, ali gre za splošnejša vprašanja družbenega razvoja ali pa za povsem specifične teme v jugoslovanskem kontekstu.

II. Lenard Cohen and Paul Warwick, *Political Cohesion in a Fragile Mosaic: The Yugoslav Experience*, Westview Press, Boulder 1983

Druga študija, ki jo bomo prikazali, zadeva politično kohezijo »krhkoga mozaika« jugoslovanske družbe. Avtorja knjige sta politologa na Simon Fraser University, British Columbia. Zastavila sta si nalogo, da preučita izkušnje šestdesetletnega političnega razvoja v Jugoslaviji, še zlasti z vidika spremenjajoče se stopnje politične kohezivnosti, ki sta jo preučevala skozi posamezna zgodovinska obdobja vse od ustanovitve jugoslovanske države. V tem smislu se njuna knjiga razlikuje od večine drugih, ki Jugoslavijo obravnavajo največkrat le glede na trenutne razmere. S tem pa je povezana druga značilnost te študije, namreč dejstvo, da se opira na temeljito in metodološko domiselno analizo agregiranih podatkov o volitvah tako v stari kot v povojni Jugoslaviji. Takšen pristop pa temelji tudi na spoznanju oz. prepričevanju, da so imele volitve v povojnem, »komunističnem« obdobju v Jugoslaviji drugačno vlogo in pomen kot v vzhodnoevropskih deželah »realnega socializma«. Zato sta se odločila, da izkoristita za primerjalno analizo predvojnega in povojnega obdobja doslej dokaj malo uporabljene podatke o volitvah.

Za razliko od zgoraj prikazane knjige (Jugoslavija v 80-letih), gre v tem primeru za bolj določno opredeljeno predmetno pod-

ročje (ne le za heterogeni skupek različnih tem) in tudi za bolj izdelano enotno teoretsko in metodološko izhodišče. Avtorja sta se odločila, da bosta problematiko kohezivnosti in preživetja političnih sistemov preučevala na primeru Jugoslavije, saj po njunem mnenju med sodobnimi državami ni najti boljšega primera za izjemno in – kot pravita celo – legendarno kulturno kompleksnost in segmentacijo. Pri tem se osredotočata na preučevanje strategij obvladovanja kulture raznovrstnosti (diversity). Ta svoj interes postavljata v splošni konceptualni okvir, ki temelji na dveh kriterijih: a) na tipih režimov (levičarski, centristični, desničarski) in b) na strategijah za obvladovanje kulturne raznovrstnosti («sinkretična amalgamacija», «pluralistična akomodacija» in «grupna dominacija»). Vzajemno upoštevanje tipov režimov in strategij jima rabi za oblikovanje tipologije z devetimi značilnimi pristopi, ki jih je možno upoštevati v komparativnem raziskovanju. Pri tem pa konkretno ugotavlja, da že politična zgodovina Jugoslavije razkriva vse tri značilne tipe režimov in tudi sedem od skupno devetih identificiranih strategij. Izhodiščna tipologija strategij se kaže v naslednjem:

1. Strategija «sinkretične amalgamacije».

Ta se kaže v prizadevanju, da bi oslabili ali zatrli obstoječe kulturne identitete z ustvarjanjem povsem novih vej in novih oblik kolektivne solidarnosti. Pri tem gre praviloma za visoko stopnjo državnega poseganja v družbene odnose z namenom, da bi preseгли obstoječe skupinske lojalnosti. Tako naj bi razširjali stike med člani različnih kulturnih skupin tako, da bi prišlo do njihove amalgamacije. Nakazane so tri variante takšnega pristopa in sicer:

a) *Revolucionarna fuzija*. Ta je značilna za marksistično-leninistične sisteme v zgodnjih mobilizacijskih fazah njihovega političnega razvoja. Ta strategija si prizadeva, da bi na podlagi razredne zavesti utrdila ali ustvarila nove vezi, ki naj bi nadomestile obstoječe grupne lojalnosti (ideološko ocenjene kot parohialne in preživele glede na »neizprosne zakonitosti« zgodovinskega razvoja). Pri tem kot primer navajata Leninovo stališče, da »cilj socializma ni le odpraviti sedanje delitve človeštva na majhne države in nacionalno izolacijo, ni le v tem, da bi narode medsebojno zblížali, temveč da bi jih stopili«. Gospodarstvo bo – kot pravi Lenin

na drugem mestu – »privedlo do zlitja različnih narodov«.

b) *Evolucijsko stapljanje*. Tudi ta strategija ima svoje marksistično-leninistično izhodišče, vendar predpostavlja manj intenzivno politično poseganje v procese družbene preobrazbe. L. Cohen in P. Warwick štejeta, da gre tudi za post-revolucionarne levičarske režime, v katerih – na podlagi spoznanja o visoki realni ceni radikalnih posegov v spreminjanje vzorcev tradicionalnih skupinskih lojalnosti (etničnih, verskih, sektorskih idr.) – se vodstvo posluži evolucijske strategije, da bi doseglo iste »revolucionarne« cilje. Najbolj grobo prisilo in »utopične« normative zahteve nadomestijo prepričevanje in gmotne spodbude. Po tem prepričanju naj bi tradicionalne kulturne vezi sicer izumirale, vendar bo to dolgotrajnejši in postopen proces. Zlivanje podedovanih in utrjenih identitet je sicer mogoče spodbujati in usmerjati; vendar so za to primerne le milejše in bolj prefinjene metode, kot pa so jih uporabljali v okviru revolucionarne fuzije.

c) *Asimilacija »talilnega lonca«* (melting-pot). Ta pristop h kulturni raznovrstnosti se opira na literaturo o absorpciji in preobrazbi priseljencev v Severno Ameriko. Pristaši »talilnega lonca« so – čeprav na povsem drugačnih ideoloških izhodiščih – izražali nekatere podobnosti s fuzionistično strategijo marksističnih revolucionarjev. Tako kot so ameriški pisci izražali alternativno izključenost med pripadnostjo posebnim nacionalnim skupinam in »amerikanizmom«, tako je tudi Lenin pisal o »brezpogojni enotnosti« in o »amalgamaciji« vseh narodnosti na poti k »višji enotnosti«.

2. Pluralistična akomodacija

Za pluralistično strategijo pa je značilna strpnost in celo spodbujanje kulturne raznovrstnosti. Politično vodstvo si prizadeva, da bi zagotovilo primerne postopke za razreševanje medskupinskih konfliktov in za usklajevanje nasprotujočih si interesov, ne pa za uveljavljanje programov za preobrazbo in standardizacijo kulturnih vrednot. Takšna strategija se pojavlja predvsem v »liberalnih demokracijah« parlamentarnih in predsedniških tipov; vendarle pa gre še za druge pluralistične variante v »liberalnih« režimih levega in desnega krila ideološkega spektra.

a) *Pluralistični socializem*. To strategijo avtorja odkrivata v »liberaliziranih« režimih državnega socializma, ki poizkušajo ohraniti

monoideološki politični sistem brez opozicije, obenem pa zagotoviti strpnost do kulturne raznovrstnosti. Pluralistični socializem naj bi pomenil (za razliko od evolucijskega stapljanja) »bolj decentralizirano socialistično državo, v kateri se edina partija, čeprav ima še monopol v določanju političnih usmeritev, manj neposredno in operativno vmešava v družbene in ekonomske dejavnosti«. Vrsta drugih množičnih družbeno-političnih institucij deluje na pol-avtonomni način in ne le kot podredljive transmisije partijskega vodstva. Velika kulturna raznovrstnost in nasprotja, do katerih v tem sistemu prihaja, se v tem pluralističnem modusu, ne štejejo za nezdružljiva s socialističnim razvojem. Poudarek je bolj na *usklajevanju* nasprotujočih si grupnih interesov, ki se bolj odkrito izražajo in spopadajo. Mednarodna nasprotja nivo več tabu tema. Značilen primer predstavlja Jugoslavija v poznih 60-tih letih.

b) *Kulturni pluralizem* (multi-kulturalizem). Ta pristop h kulturni raznovrstnosti zahteva, da je treba priznati in ohranjati obstoječe kulturne razlike v družbi kot tudi kulture, ki prihajajo s priseljevanjem prebivalstva. Minimalna zahteva do pripadnikov vseh kulturnih skupin je le v tem, da izražajo svojo lojalnost in pripadnost skupni državi ter izpolnjevanje rutinskih državljskih dolžnosti. Torej gre za kombinacijo minimalne integracije s podporo grupni raznovrstnosti in »deljeni lojalnosti«. Teoretiki kulturnega pluralizma zatrjujejo, da je potrebna določena stopnja ločevanja med kulturnimi skupinami, da bi tako ohranili specifične skupnosti in njihove tradicije (npr. le omejen delež porok preko okvirov skupine, ohranjanje starega jezika ipd.); obenem pa da je treba pospeševati zadosti med-kulturnih stikov in povezovanja na drugih področjih družbeno-ekonomskega in političnega življenja, da bi lahko zagotovili kohezivno družbo. Kolikšna naj bi bila stopnja medskupinske povezanosti ali skupinske segmentacije, pa variira tako v teoriji kot v praksi. Politika naj bi se prilagajala obstoječi etnični strukturi in priznavala ter podpirala obstoječe skupnosti. Organizirane manjšine pa naj bi miroljubno koeksistirale znotraj iste države.

c) »*Consociational Democracy*«. Tretji značilen pristop se kaže v stališču, da sta demokracija in večinska vlada – v razcepljenih ali »pluralnih« družbah – nezdružljivi.

Zato namesto vladavine večine »konsociacijski« pristop poudarja štiri načela: veliko koalicijsko vlado, vzajemni veto, sorazmernost in segmentalno avtonomijo. »Konsocialisti« zagovarjajo mnenje, naj člani potencialno nasprotnih skupin ostajajo medsebojno relativno izolirani, s tem da svojim elitnim predstavnikom dopuščajo, da se v njihovem imenu pogajajo z drugimi skupinami. Po drugem načelu naj bi vsaka kulturna skupina ali segment v družbi imela pravico veta, tako da so manjšine zaščitene oz. varne pred morebitnim preglasovanjem večine. Tretjič, politične položaje in finančna sredstva se dodeljujejo na podlagi sorazmernosti med skupinami, ne pa tako, kot velja za večinsko vladanje, ko zmagovalec dobi vse. Včasih se zagovarja pariteta do te mere, da dosežejo tudi najmanjši segmenti enako obravnavo v delitvi sredstev, kot jo ima večina ali največja skupina. Končno, takšno (consociational) razumevanje demokracije predpostavlja, da se pravica odločanja čim bolj prenaša na posamezne (manjšinske) segmente družbe.

3. *Grupna dominacija*

Za tretjo kategorijo strategij gre tedaj, kadar si člani ene ali večih kulturnih skupin pripisujejo višji položaj v družbi in z obvladovanjem političnih in ekonomskih sredstev poizkušajo oblikovati, preobraziti ali izločiti druge kulturne skupine, ki nimajo tako ugodnega položaja.

Glede na to, kako se obravnava člane podrejenih skupin, avtorja tudi tu razločuje ta tri variante takšne strategije:

a) *Hegemonija jedra*. Vrednote in običaji politično dominantne skupine se upoštevajo kot model, ki ga morajo člani drugih kulturnih skupin sprejeti in posnemati v procesu akulturacije ali asimilacije. Od »melting-pot« asimilacije se ta strategija razlikuje po tem, da nima namena ustvariti neko novo kulturno mešanico, temveč hoče oslabiti posebne značilnosti podrejenih skupin (v ZDA in Kanadi naj bi vse kulturne skupine prevzele vrednote in vedenje anglo-saksonskega jedra).

b) *Avtoritarna izključnost*. Za to obliko gre tedaj, kadar ena dominantna kulturna skupina ali koalicija skupin enostavno izključuje vse druge člane družbe, tako da ne morejo legitimno in pomembno sodelovati v političnem sistemu. Elita v takšnih režimih odvrta vse druge od kakršnekoli pomembnejše

politične udeležbe, celo ko gre za člane dominantne skupine, in se izogiba vsakršnim programom temeljne družbene preobrazbe; v kolikor člani podrejenih skupin niso že fizično ločeni od članov dominantne skupine, jim je pravno ali pa neformalno onemogočeno, da bi dobili pomembnejši politični in ekonomski vpliv. P. Van den Berghe takšne primerčve označuje kot »Herrenvolk demokracija«.

c) *Ultra-nacionalistično očiščevanje*. Takšen najbolj brutalen pristop h kulturni raznovrstnosti pomeni, da dominantna skupina bodisi uniči, podjarmi ali prežene člane vseh skupin, ki jih šteje za inferiorne.

Prikazana tipologija se sicer približuje konkretnim politikam oz. strategijam različnih režimov, vendar predstavlja predvsem idealno-tipske abstrakcije, ki naj bi služile za analitične potrebe. Večji del obravnavane knjige je vsaj implicitno posvečen primerjalni analizi učinkovitosti različnih strategij, ki se jih v teku šestdesetih let prislužuje jugoslovska politika v reševanju nacionalnega vprašanja.

Ob tem ko smo – zato da bi podali zaokroženo sliko – izčrpnje prikazali konceptualno izhodišče te študije, se na tem mestu ne bomo mogli spuščati tudi v podrobnejši prikaz konkretnih ugotovitev opravljene analize. Naj dodamo le še nekaj splošnih ocen. Najprej to, da je knjiga izredno natančno dokumentirana in da študija tudi z metodološkega vidika vključuje vrsto zanimivih rešitev (npr. merjenje posameznih spremenljivk in različne analitične postopke, ki bi bili uporabni tudi v drugih politoloških ali socioloških raziskavah).

Knjiga vključuje še veliko zgodovinskih podrobnosti, tako da vse to skupaj izstopa skoraj kot predimenzioniran instrumentarij glede na relativno skromne vsebinske ugotovitve v zaključnem delu študije. Avtorja sta prikazala, kakšne so bile zgodovinske izkušnje uporabe posamičnih – zgoraj prikazanih – strategij. Ob tem je v teku časa prihajalo do sprememb, ki so vključevale tudi določen proces »učenja« – kot bi pri nas rekli – vodilnih subjektivnih sil. Kljub temu pa se zdi, da imata avtorja prav, ko v zaključku nakazujeja mnenje, da ostajajo temeljne dileme odprte tudi za prihodnji čas.

Prispevek te knjige vidim predvsem v dvojem. Najprej v zelo razčlenjeni konceptualizaciji, katere pomen in uporabnost pre-

sega okvir konkretne, že opravljene analize (njeno uporabnost vidim v dosti širšem kontekstu, npr. v zvezi z operacionalizacijo splošne sociološke paradigme družbenega razvoja kot enotnosti nasprotij osamosvajanja in povezovanja). Kaže pa se tudi v analitični temeljitosti in v zahtevni uporabi doslej neizkoriščenih informacijskih virov iz daljšega časovnega obdobja. Neskladje v knjigi pa je v tem, da je vsebinsko izhodišče dosti širše kot pa uporabljeni podatki, ki se nanašajo predvsem na volilno udeležbo.

Za obe knjigi lahko rečemo, da bomo v njih sicer naleteli še na marsikatera sporna vprašanja, glede katerih bo bralec verjetno ugovarjal posameznim avtorjem. Kljub temu pa takšnih del jugoslovskega politologija in sociologija ne moreta puščati vnevar ali pa jih apriorno zavračati kot »tuyo navlako«. Tudi pri študiju, še posebej na podiplomski ravni, se ne bi smeli več zadovoljiti le z domačimi viri. Zato bo potrebno bolj sistematično spremljati ter zagotavljati dostopnost in sprotno, kritično obravnavanje mednarodne družboslovne literature; ta lahko bodisi s svojimi spoznanji neposredno ali pa posredno – kot izziv prispeva k teoriji in praksi usmerjanja razvojnih sprememb pri nas.

Zdravko Mlinar

MIRJAM MILHARČIČ-HLADNIK,
JANEZ ŠUŠTERŠIČ

Šolska reforma je papirnati tiger

(Republiška konferenca ZSMS in univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana 1986)

Knjiga dveh avtorjev je kronologija reformnih procesov v letih 1974–85, kakor so bili dostopni javnosti v sredstvih obveščanja. Naslov »papirnati tiger« opravičuje 20 kg časopisnih člankov o šolski reformi, ki so nastali v tem desetletju, če odmislimo tone delegatskih gradiv. Knjiga govori o kronologiji izsiljevanja dialoga med reformatorji in kritiki.

V predgovoru razmišlja Bojan Baskar o mračnjastvu pod razsvetljensko fasado. Re-

formo izvajamo z motivacijo znanstveno-tehnične revolucije, vendar s spodreznim proračunom, ki pa reformi ne more dati objektivne nujnosti. Reformatorji skušajo odpraviti šolski tradicionalizem tako, da se borijo proti njegovim simbolom: klasičnemu predmetniku z grščino in latinščino in učitelju kod predavatelju. Dejansko obstaja le tradicija šole, ki se kaže v njeni relativni avtonomiji in zaprtosti od družbe ter s tem tudi v njeni nenadomestljivosti z množičnimi mediji, ki omogočajo bližnice do znanja druge vrste kot ga tradicionalno posreduje šola. Šolsko znanje si prisvaja učenec samo z intelektualnim naporom in disciplino v določenem času. Dilemo ohranjanja tradicije šole ali odpravljanja tradicionalizma naj bi razreševali v korist prvega člena, ker reforma, ki odpravlja šolo, kakršna se je izoblikovala v zadnjih stoletjih, sloni na ideoloških predpostavkah antiintelektualizma, antielitizma, egalitarizma (enakosti v neznanju). V omenjeni dilemi se kaže metodični spor med reformatorji in kritiki glede vprašanja, kje reformo začeti.

Med osnovne postavke resolucije X. kongresa ZKS spada teza, da je usmerjeno izobraževanje vzgoja za delo, z delom in iz dela. Avtorja ugotavljata, da so bile že v interpretacijah te postavke v tedanjem času mišljene trenutne potrebe dela, opravljanje poklica na delovnem mestu in da je šlo za neintelektualne poklice. Zato je tedanja vizija reforme pred enajstimi leti spregledala dolgoročno perspektivo vlaganja kapitala v izobraževanje. V tem pogledu še danes nimamo enotnega stališča o reformi, o čemer nas potrjujejo članki avtorjev, ki so navedeni na koncu knjige.

Knjiga o srednješolski reformi 81–85 se po besedah B. Baskarja »bere kot kriminalka«, v kateri je krivec znan že od začetka. Ker se birokracija že po definiciji rada skriva, jo je potrebno odkrivati vedno znova pri njenem dejanju. Reformatorji so reformo izpeljevali, napredna javnost pa jo je interpretirala, tj. kazala na njene pomanjkljivosti. Prvo presenečenje za birokracijo je bilo, da ni naletela na konservativno in pasivno javnost, ki bi dopustila, da odločajo o reformi samo strokovne in upravne službe. Bralec knjige »Šolska reforma je papirnati tiger«, pri kateri že naslov sugerira odgovor na vprašanje, ali ima prav birokracija ali demokratska javnost, dobi vtis, da je reformo

potrebno nadaljevati. Šolska reforma ni samo papirnati tiger, ker absolutizacija te identifikacije prekriva bistvo šolske reforme z njenim videzom. V času Gutenbergove galaksije se nobena reforma ne more pojavljati nepapirnato. Delitev avtorjev polemik v časopisju v času 81–85 na branilce in kritike reforme je enostranska oz. netočna, dokler ni jasen kriterij te delitve. Avtorji, ki so v časopisih opozarjali na napake reforme, še niso bili proti reformi nasploh ali proti njenim ciljem. Namen reformatorjev tudi ni bil reduciran na obračun s »simboli tradicionalizma v šoli«. Če bi bila poanta v tem, bi bila knjizica samo farsa dejanske tradicije.

Na koncu knjige »Šolska reforma je papirnati tiger« obstaja imensko kazalo avtorjev, ki so prispevali javnosti svoja mnenja o reformi. Ker pa je izbor člankov, ki so bili navedeni v knjigi, zaradi preobsežnosti nujno selekcioniran, tudi register imen ne more biti popoln. Kronologija reformnih procesov 74–85 ne more biti izčrpana, ker je namenjena kot popularna informacija najširši javnosti. Šele sistematična obdelava argumentov in protargumentov v reformnih polemikah bi omogočila nastanek stvarno-pojmovnega kazala, ki bi omogočil nadaljnji študij reforme z objektivnejšo distanco do nje. Polemike znotraj reformne retorike in reformne ideologije »reformatorjev« omogočajo nastanek knjige uspešnice za javnost, ki bi morala biti o ciljih in poteku srednješolske reforme bolj obveščena. Želja po popravljanju reformnih napak priča tudi o nekaterih njenih dobrih straneh. To pa pomeni, da tudi kritiki niso bili jasnovidni. Manihejska presoja reforme izpušča njen »protisloven, zapleten in komaj obvladljiv proces« (B. Ratković). Zakonitosti razvoja vzgojno-izobraževalnega sistema so na nek način še vedno odprto vprašanje. Ideje tradicionalnosti, institucionalnosti in inertnosti šole v poenostavljeni obliki vodijo do stališča, da že sama preobrazba vzgojno-izobraževalnega sistema prinaša pozitivne rezultate. Pri tem se prikrije vprašanje, zakaj niso mehanizmi preobrazbe delovali tako, kot je bilo predvideno – zakaj ni bilo združeno delo pripravljeno v celoti prevzeti odgovornosti za razvoj vzgojno-izobraževalnega sistema. Odgovori so bili že objavljeni v tisku, vprašanje je le, če so z zgodovinske perspektive dovolj objektivni. To vprašanje presega okvir »papirnatega tigra«, ki je pisan s predpo-

stavko, da je bilo možno namesto neuspešnih poskusov preobrazbe vzgojno-izobraževalnega sistema uveljaviti uspešno in tako prihraniti zmote. Vendar čas reforme (81–85) ni bil niti čas usode niti čas absolutne svobode.

Avtorja knjige se v I. delu ukvarjata s pripravami na reformo, v II. delu s prebojem kritike in v III. delu z dvema vprašanjem: 1. katerim vprašanjem smo se izognili oz. jih nismo pravočasno odprli, in z 2. vprašanjem, kam želi ta družba iti (1983–85). Knjigo o šolski reformi je možno brati na več načinov glede na različne namene. Verjetno je, da tudi avtorja nista pisala kronologije procesov reforme z enim samim namenom – da se ti ne bi več zgodili. Vprašanje je, kako bolje uveljaviti samoupravno, demokratično odločanje o poteku reforme, kako izboljšati odnose med politiko in stroko, kako popraviti najbolj očitne napake in kako hitreje slediti znanstveno-tehnološkemu razvoju kot osnovnemu motivu reforme vzgoje in izobraževanja in tako ujeti korak s časom.

Bogomir Novak

MOMČILO ZEČEVIČ

Na zgodovinski prelomnici

(Obzorja, Maribor 1986)

Dr. Momčilo Zečevič je slovenski javnosti ponudil še eno delo iz novejše slovenske zgodovine *Na zgodovinski prelomnici* s podnaslovom: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929.

Knjiga je rezultat večletnega raziskovalnega dela, s katero je avtor z visoko ravnijsko analize, v nekaterih vidikih inovativnim metodološkim pristopom tudi za povprečnega bralca na sprejemljiv način prikazal (ponekod iz objektivnih razlogov tudi hipotetično) »položaj, razvoj in vlogo Slovencev v jugoslovanski družbi v obdobju 1919–1929.«

Zečevič je slovenski javnosti že znan po izidu knjige *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje*, ki jo je kot doktorsko tezo uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1973.

Največji del teksta je plod avtorjevega proučevanja raznovrstne izvirne literature – in prav ti deli po kvaliteti izstopajo.

Uvodnem delu je orisal bistvene značilnosti treh osnovnih političnih taborov na Slovenskem do začetka 1. svetovne vojne. Najprej je prikazal razvoj katoliškega gibanja, njegovih političnih društev in strank ter socialnogospodarskih organizacij (zadrug, ipd.), postopno »pocerksenjenje« javnega življenja in idejnopolično prevlado katoliškega gibanja. V nadaljevanju precej bolj na kratko oriše slovensko liberalno buržoazijo in njen razvoj; izpostavi idejni paradoks, da je liberalna stranka sama nasprotovala zahtevam, ki so plod njene ideologije, dočim jih je konservativna stranka branila (str. 29). Še bolj na kratko (morda celo preveč) predstavi porajanje slovenske socialne demokracije in njeno idejno odvisnost od revizionističnih pojmovanj Druge internacionale in avstromarksizma.

Vse do objave novejših zgodovinskega del, ki so izšla v zadnjih dveh desetletjih, pravi avtor v predgovoru, je t. i. slovenska komponenta jugoslovanske ideje in jugoslovanskega vprašanja – zlasti iz obdobja neposrednega boja za skupno državo 1914–1918 – stala globoko v senci prevladujočih pojmovanj o izključnem in odločujočem pomenu srbo-hrvatskih odnosov za njeno uresničenje in utemeljitev. Ta pojmovanja o značaju jugoslovanske misli, pa tudi sodbe o prispevku narodov k nastanku jugoslovanske države leta 1918, so novejša zgodovinska dognanja v marsičem spremenila. Sodobno zgodovinsko pomen daje prav Slovincem večji pomen pri porajanju jugoslovanske misli, Majniške deklaracije. Ženevske konference, nastajanju države SHS, pa tudi kasnejše kraljevine. To in še nekatere nove kritične osvetlitve problemov je podal v poglavju Slovenci in nastajanje nove jugoslovanske države v letih 1914–1918, kjer analizira različne poglede in inačice jugoslovanske misli v vsakem taboru posebej. Iz analize je razvidna precejšnja idejna diferenciacija celo znotraj istega gibanja.

V naslednjem tematskem sklopu obravnava politično in idejno vrenje med meščanskimi strankami in idejne spopade in delitve v delavskem gibanju v letih 1919–1929. Prikazuje proces novega oblikovanja političnih strank po 1. svetovni vojni. Večina teh je bila aktivna le v času volitev. Ob volitvah

leta 1925 jih je delovalo kar štirinajst. Avtor zelo slikovito predstavi vidnejše slovenske politične stranke, med njimi Slovensko ljudsko stranko in katoliško gibanje v novih razmerah, ki se je z iztekom dvajsetih let vse bolj približevala notranjemu idejnemu in na posled tudi političnemu razcepu; dalje osvetli neizpolnjena pričakovanja slovenskih liberalcev (združenih v Jugoslovanski demokratski stranki). V nadaljevanju oriše še Samostojno kmeto stranko, slovenske republikance, zemljoradnike in radikale, Narodno socialistično stranko, Narodno ljudsko stranko, avtonomistično gibanje in slovensko Orjuno. Vse te so se zaradi heterogenih notranjih težej cepile v razne struje ali celo v samostojne stranke, tako da so skupaj z različnimi skupinami okoli nekaterih časopisov in revij ter z ekspoziturami nekaterih drugih jugoslovanskih strank tvorile zanimivo podobo meščanskega političnega življenja na Slovenskem.

V istem poglavju je Začevič prikazal tudi idejne spopade in delitve v slovenskem delavskem gibanju, v glavnem socialdemokratskem in komunističnem. Predvsem glede zadnjega – tu mislim na predstavnike prve generacije slovenskih komunistov (L. Klemenčič, V. Fabjančič, D. Gustinčič) – se vsiljuje misel, da bi morali njihove socialne in politične (vključno z nacionalnimi) ideje še enkrat temeljito premisliti in delno pre vrednotiti.

V drugem delu knjige analizira avtor ustavno vprašanje in boj med centralističnimi (unitarističnimi) in avtonomističnimi tendencami v takratni državi in še posebej na Slovenskem. Pomembno je poudariti, da se ustavno vprašanje vseskozi kaže kot del (reševanja) narodnostnega vprašanja. To pa je bilo neizbežno osrednja vsebina programov slovenskih političnih strank. Medtem ko so liberalci zasnovali svoj program na centralizmu in unitarizmu, so klerikalci nekako posebej bojevali za avtonomizem na Slovenskem, čeprav so nekajkrat svojo »visoko« ali t. i. beograjsko politiko (ali kasneje, ko so paktirali z radikali) obrnili tudi v drugo smer. Precej nedoslednosti so pri tem pokazali tudi socialisti in komunisti.

O hudem kršenju narodnostnih pravic v jugoslovanski državi priča v knjigi objavljena Prepeluhova spomenica laburističnemu predsedniku angleške vlade J. Ramsayu

Mac Donaldu, ki jo je avtor našel v nekem arhivu londonskega PRO.

S poglavjem o prosvetni in kulturni politiki na Slovenskem v obdobju 1910–1929, ki pomeni v nekem smislu domala pionirsko delo na tem področju, je avtor zapolnil še eno veliko vrzel v slovenskem zgodovinsko pisju.

Slovenci smo s knjigo Momčila Zečevića dobili še eno izvrstno delo iz slovenske medvojnje zgodovine. O tem priča tudi to, da so mu zanjo podelili nagrado sklada Borisa Kidriča za leto 1987. Pravkar pripravlja avtor še drugo knjigo, v kateri bo predstavil gospodarski razvoj Slovenije in še nekatere druge probleme Slovencev iz dvajsetih let tega stoletja.

Milan Zver

SLOBODAN INIČ

Težave socializma

Raziskovanje človeškega smisla in zgodovinskega dometa ter socialno-političnih mehanizmov v izvedenih socialističnih revolucijah je običajna tema klasične in sodobne marksistične literature. Iničeva razprava *Težave socializma*,* ob upoštevanju metodološkega principa totalitete, je osredotočena na to razmerje, v katerih so potekale socialistične revolucije, in to v določnicah materialnih predpostavk (k temu nas pobljže naveda tudi podnaslov knjige: »Prispevek k teoriji revolucije ali: so mar revolucije po letu 1917 „prezgodaj“ uspele kot dejavniki ukinjanja zgodovinske kontinuitete«).

Upoštevati moramo, da pojmuje Inič z materialnimi predpostavkami »stopnjo razvoja materialnih proizvodnih sil družbe, način proizvodnje materialnega življenja, ekonomske pogoje proizvodnje, ekonomski temelj družbe, materialne pogoje za obstoj novih družbenih odnosov in celotno bogastvo države« (s. 22). Tako razumljene materialne pogoje je – v skladu s črko in duhom Marxove misli – mogoče razlagati kot svojsko družbeno bazo, ki s svojo dina-

* Slobodan Inič, *Teškoče socializma*, Prosveta, Beograd, 1985.

miko pripravlja objektivne pogoje za revolucijo. Vprašanje pa je: ali je (ne)dozorelost teh objektivnih razmer zares dovolj utemeljen razlog, da so se socialistične revolucije dogajale (ali jih ni bilo)? Zgodovinski potek se je, v nasprotju z Marxovimi eksplicitnimi pričakovanji, usmeril v naslednjo alternativo: v ustvarjanju materialnih postavk je kapitalizem pokazal, da je spodoben »zagotoviti napredek, nadaljnji materialni razvoj in njemu ustrezne odnose, zagotoviti družbeno klimo za podporo kapitalističnemu redu v razmerah razvitih družb« (s. 29). Tako se revolucija – če se izrazimo v besednjaku, ki je lasten optimizmu marksistov – suspendira v element odlaganja, predstavlja se v prihodnost. Ali pa se »objektivni manjko« zanemarija in se v Leninovi (in leninistični) teoretsko-praktični verziji revolucije izjemno angažirajo subjektivni dejavniki, da bi »osvojili oblast«. Tako so se politične sile revolucije, kot npr. komunisti, ki se organizirajo najprej v partijo in potem tudi v ustrezno državo, znašle pred nalogo, da izpolnijo poslanstvo – človeško in zgodovinsko – dograjevanje baze (= materialnih predpostavk), ker je ta manjkala in ker je bila nezadostna v svojem spontanem stihijem toku nastajanja.

S tem »momentom« se zares porajajo teoretično-praktične težave socializma. Poglavitni problem je: ali more subjektivni dejavnik z enormno ekspresijo volje in akcije »pritegovati« bazo k svojemu komunističnemu cilju in viziji – in kakšna je narava te ex post »graditve« materialnih pogojev revolucije (logična kontradikcija, ki je podčrtana v vprašanju, je odsev dejanskih dogajanj)? Mar more, če uporabimo Marxovo izrazoslovje, »gola volja« postati gibalno, nadomestilo za »dejanske odnose«? S političnim »uvajanjem socializma« se nadaljuje uresničevanje – dozorevanje proizvodnih sil, skladnih buržoaznim formam, ne glede na njihov preživel politični plašč. Ideološko-politična ekspresija se razkriva kot sekundarna ornamentika, ki ni odločujoča za vsebinsko naravo dogajanja. Zato Inič sklepa: »Resnici na ljubo, vzpon sodobnega socializma po letu 1917 v obliki partijskega socializma skupaj s revolucionarno-socialističnimi silami kot protagonisti razvoja razkriva, da se kapitalizem zgodovinsko udejanja in da se njegove vsebine uresničujejo s programom socializma.

Zato je socializem po mnenju nekaterih družba – slepilo, kapitalizem pa dejanska družba« (s. 77).

Zanemarjanje materialnih postavk kot temeljnega pogoja za politično (socialistično) revolucijo se naknadno obrne in z obrnjenim pomenom se kaže v prizadevanju po »aktiviranju baze z nadstavbo«. Tako pridemo do stanja, »... v katerem je partijska država s totalizacijo ekonomske vloge ter s politično silo in sredstvi nadomestila razpored kapitalistov in njihovo podjetniško moč« (s. 79).

Zato se odprava zasebne lastnine (tako na objektivni kot na subjektivni ravni) – ki se v »normalnem« poteku stvari izraža kot socializirajoča težnja ekonomske-socialne dinamike baze – dogaja kot odvzem lastnine zasebnim lastnikom z uporabo sile (nacionalizacije, razlastitev, boj proti kulakom itd.). Narava prevzemanja socializirajoče vloge »baze« v posest države in alokacija te vloge v državno-partijski kompleks, učinkuje, kadar se in če se preveč poudarja, kot violentno-agresivno uvajanje socialističnih proizvodnih odnosov v zgodovinski milje, ki jih ne »želi« in ne sprejema. Tako je bila možna, če že ni (bila) nujna logika navezovanja od Marxa prek Lenina do Stalina in stalinizma. Ne da bi se spuščali v Iničeva izvajanja, bomo citirali njegovo temeljno stališče, ki zadeva prej omenjeno navezovanje. Stalinizem je »... bil možen spričo tistega tipa marksistov, ki so po naravi nagnjeni k avtoriteti. Marksizem se ni prelevil v stalinizem zato, ker je znal pripeljati komuniste na oblast. Postane stalinističen takrat, ko deluje kot oblast; kajti marksizem v pomenu kritične teorije v razmerju do oblasti sploh ne more biti ploden, če predstavlja legitimnost oblasti. Zato stalinizem ni posledica neke revolucije, ki je nemogoča, marveč revolucije, ki ima pričakovane težave, da bi se uveljavil na zgodovinskem prizorišču. Ni toliko proizvodov marksovskega Uma, kolikor stanja razmer« (s. 115).

Temeljna teza, ki je predmet Iničevega dokazovanja, je v tem, da se je socializem zaradi nedozorelih materialnih pogojev omejil predvsem na »politični prevrat«, manj pa se je uveljavil kot »socialna preobrazba« (med drugim na s. 158). Zato se v socializmu vse »vrti« okoli političnega konteksta, političnih razmer, subjektivnih sil in ideološko-politične valorizacije celote in »detajlov« družbene biti socializma. Nova

družbenost kot socialna samoorganizacija, zrastle iz zgodovinsko nastalega antropološkega substrata socializma, se omenja doma- la izključno v teoretičnih eksegezah marksistov, v politični dejavnosti vodstva subjektivnega dejavnika – ki bi moralo biti prvo gibalno izvirne družbene integracije socializma – pa kot redka ideološka floskula.

V tem kratkem pregledu smo omenili samo nekaj idej, s katerimi Inič argumentira na začetku zastavljeno tezo. Upravičeno se obrača h klasičnim marksističnim trditvam pa tudi k teoretikom, ki so s svojim opusom ustvarjali »zgodovino marksizma«. Na primer, številna izvajanja podkrepi z zgodovinsko aktualnimi opozorili E. Bernsteina in posebej še K. Kautskega. Upošteva je znanstvene argumente da videti, da sta imela omenjena »revizionista« žal v marsičem prav, in to celo v tistih točkah – Inič se je omejil prav na ta vozlišča – s katerimi sta »revidirala« Marxov nauk.

Splošen vtis, ki ga pušča Iničeva razprava, se steka v ugotovitev, da je to inspekcija dogajanja revolucije z razdalje, ki dovoljuje današnji teoretični diskurz; tak diskurz o sedanjih empiričnih kontroverzah je verjetno prav tako (ne)močen, kot je bila (ne)močna »kritizirana« revolucionarna teorija stvarnega korelata iz že previharjenih časov. S tem pa ni rečeno, da stvarnost, ki je odvršala, ni navzoča še v sedanjosti. S tem dobivajo Iničeve objekte svoje teže in pamet. Vrh tega bi morala biti revolucionarna opredelitev, razumljena kot vseobsegajoči cilj – ki presega in subsumira politična dejanja – na višji stopnji »skladnosti« in intimnejša z aktualnimi humanističnimi možnostmi baze, prav tako pa tudi z možnostmi, da pride do rekonstrukcije in dekompozicije rigidno in samozadovoljno artikulirane nadgradnje. S tem se seveda odkrivajo težave, postajajo pa tudi otipljivejše možnosti socializma. Toda to je že nova tema, ki ni predmet te Iničeve razprave, čeprav bo, sodeč po naravi njegovega širšega znanstvenega interesa, nadaljeval delo v zvezi s temami, ki jih je v napovedi načel.

Nikola Poplašen

BOJANA TADIĆ

Pokret nesvrstanosti i sukobi među nesvrstanim zemljama

(Medunarodna politika, Beograd 1987)

Strokovna, znanstvena ali publicistična bibliografija o teoretičnih ali praktičnih vidikih gibanja nevrščenih je v Jugoslaviji razmeroma obsežna. Ker pa večina avtorjev obravnava nevrščenost iz splošno teoretičnega zornega kota, prevladujejo v jugoslovanski literaturi splošne teme. Občutno pa je pomanjkanje sistematičnih teoretičnih študij, ki bi na podlagi analize prakse v sintezi izpostavile veljavne teoretične splošitve. Nimamo torej takih del, ki bi lege artis problematizirale bodisi konkretno delovanje nevrščenih bodisi opredelilive, ki jih vsebujejo temeljni dokumenti nevrščenih in ki jih je praksa demantirala.

V tem smislu je knjiga Bojane Tadić o sporih in vojnah med nevrščenimi državami svetla izjema, ki daje odličen vpogled v enega najbolj občutljivih problemov gibanja.

Ker so spori in vojne temeljne značilnosti preteklih in sedanjih mednarodnih odnosov, je tudi svetovna strokovna literatura o tej problematiki izredno obširna. Ugotoviti pa moramo, da je o vzrokih, ki povzročajo spore in vojne med nevrščenimi državami, napisano zanemarljivo malo tekstov; še posebej pa ni pomembnejše literature, ki bi na podlagi faktografske analize obravnavala posledice takih konfliktov. V tem smislu je študija Bojane Tadić še posebej dragocena, saj so se razni avtorji iz nevrščenih držav tej temi neopravičeno izogibali.

Delo B. Tadić o sporih in spopadih med nevrščenimi državami je v Jugoslaviji prva monografija, ki na sistematičen in studiozen način predstavi omenjeno problematiko od prve konference nevrščenih v Beogradu 1961. leta pa do sedmega vrha v New Delhiju 1983. leta.

Od druge svetovne vojne do danes, od nosno v štiridesetih letih ni prišlo do svetov-

nega vojaškega spopada. Hkrati pa so v tem obdobju izbruhnile številne lokalne vojne ter nastala nova krizna stanja – in to praviloma med malimi in srednjimi nerazvitimi državami, ki so se, vsaj nekatere med njimi, priključile gibanju neuvrščenih. Med te lokalne spopade lahko vštejemo – kot nekakšno podvrsto – tudi spopade med neuvrščenimi državami, ki se razlikujejo le po tem, da so protagonisti teh spopadov v tem primeru države članice gibanja neuvrščenih. V tem smislu je knjiga Bojane Tadić svojevrstna zgodovina gibanja, ki fenomen neuvrščenosti obravnava skoz prizmo sporov in vojn ter njihovih posledic na medsebojne odnose neuvrščenih držav in na gibanje v celoti.

Knjiga razbija tudi nekatere utvare, ki so jih neuvrščeni nerazumljivo dolgo pestovali v svojem naraščanju. Prva utvara je vsekakor prepričanje neuvrščenih, da imajo novosobojne države samo dva sovražnika, in to nekdanje kolonialne metropole ter blokvske sile, ki želijo zaradi vzdrževanja neobhodnega medsebojnega ravnotežja neuvrščene in nerazvite države vključiti v svoje interesne sfere. Če sodimo po dokumentih, so bili neuvrščeni skoraj dve desetletji prepričani, da bosta solidarnost in akcijska enotnost v boju za nove politične in ekonomske odnose v svetu možnost medsebojnih sporov in vojn eliminirali.

Politična praksa je šla svojo pot in tako je postopoma prihajalo do političnih nasprotij, sporov in vojn med neuvrščenimi, ki so menili, da gre le za občasne in ekstremne primere, ki ne zaslužijo večje pozornosti. Drugo zmotno prepričanje neuvrščenih je bilo, da bodo lahko medsebojne spore in spopade razreševali na miren način, zgolj ob spoštovanju načel o enakopravnosti in upoštevanju obojestranskih interesov. V tem smislu se je tudi v praksi utrdilo prepričanje, da spore in spopade ni potrebno obravnavati na vrhunških sestankih, saj bi le obremenjevali akcijsko sposobnost neuvrščenih. Tako so ti pomembni problemi ostajali »pred vrati konferenčnih dvoran«, čeprav so po svojem bistvu resno ogrozili kredibilnost gibanja.

Ko je končno problematika sporov in vojn le prodrla v konferenčne dvorane (ministrska konferenca, Beograd 1978), se je pojavila tudi nova zabloda, češ, da je potrebno samo sprožiti politično akcijo in organizirati misije »dobrih uslug«, s katerimi bo mogoče nastale spore in spopade med neuvrščenimi

razreševati v skladu z načeli Ustanovne listine Združenih narodov in gibanja neuvrščenih. V resnici pa se je namreč pokazalo, da so spori in spopadi med neuvrščenimi preveč zapleteni, da bi jih bilo mogoče ustaviti ali razrešiti zgolj s političnimi akcijami in misijami »dobrih uslug«.

Tadićeva je snov sistematizirala v dve temeljni poglavji. V prvem obravnava posebnosti in razvoj gibanja neuvrščenih z vidika sporov in vojn med neuvrščenimi državami, v drugem pa obravnava dinamiko, vzroke in posledice sporov in vojn za samo gibanje ter načine njihovega reševanja. Ker je obravnavana problematika v knjigi obširna, se recenzent omejuje le na izpostavitve nekaterih ugotovitev in problemskih sklopov ter po potrebi na lasten komentar.

Avtorica na podlagi ocene konkretnih primerov jasno dokazuje, da neuvrščeni med svojim razvojem niso uspeli medsebojnih problemov razreševati brez uporabe raznih oblik sile. Prav tako moramo ugotoviti, da spori in spopadi med neuvrščenimi državami po svoji številčnosti, pogostnosti in intenzivnosti – če že niso najnevarnejši za svetovni mir – predstavljajo najštevilnejši del konfliktnih situacij v sodobnih mednarodnih odnosih. Ne glede na to, da je celotna filozofija gibanja neuvrščenih usmerjena v ohranjanje miru in eliminacijo sile kot načina za urejanje problemov v svetu, neuvrščeni namreč do sedaj niso uspeli, da te cilje uresničijo v medsebojnih odnosih.

Iz analize konkretne prakse prav tako lahko ugotovimo, da osnovni vzroki spopadov niso v samem gibanju kot skupnosti neuvrščenih držav. Neuvrščene države se namreč ne spopadajo zato, ker so neuvrščene, pač pa zato, ker je med njimi vrsta nerešenih problemov – ki bi ostali, četudi ne bi bile članice gibanja neuvrščenih. Spori in spopadi med neuvrščenimi nimajo posebnih značilnosti, zaradi katerih bi se razlikovali od drugih sporov in spopadov med državami v razvoju ali lokalnih vojn. V tem smislu jih Tadićeva obravnava kot vrsto lokalnih sporov, ki so interesantni z vidika raziskovanja možnosti, da neuvrščeni v prihodnje najdejo učinkovitejše poti in načine za njihovo razreševanje.

V obdobju, ki ga študija obravnava (1961–1983), lahko ugotovimo, da so bili – v primerjavi s spopadi med neuvrščenimi in drugimi državami tretjega sveta in spopadi

med nevrščenimi in razvitimi državami Vzhoda ali Zahoda – spopadi med samimi nevrščenimi državami najštevilnejša skupina konfliktov v omenjenem obdobju. Glede na ritem nastajanja (izbruha) spopadov je opazna določena neenakomerna dinamika. V času Beograjske konference 1961. leta ni bilo nobenega spopada, do druge konference na vrhu v Kairu 1964. leta so izbruhnili že štirje spopadi. To število je v kasnejših letih stalno naraščalo zaradi vstopanja novih držav v gibanje, na drugi strani pa je prišlo do novih spopadov med državami članicami. Konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let je bilo največ spopadov med nevrščenimi, saj se je njihovo število kumulativno povečevalo.

Študija prav tako pokaže, da potekajo spori med nevrščenimi praviloma skozi različne, bolj ali manj intenzivne faze in da v največjem številu primerov niso dokončno rešeni. Celo tisti spori, ki so veljali za končne, so neredko po določenem času ponovno izbruhnili.

Tadićeva tudi ugotavlja, da v obdobju zaostrenih odnosov med supersilama in blokoma praktično ni bilo spopadov med nevrščenimi. V obdobju popuščenja napetosti med supersilama v drugi polovici 60-tih let pa se število teh spopadov naglo povečuje. Lahko bi sklepali, da torej obstaja tesna vzročna zveza med izbruhi spopadov med nevrščenimi in stopnjo zaostrovanja mednarodne napetosti, oziroma da se z zmanjšanjem zaostrovanja povečuje tudi število spopadov med nevrščenimi. Vendar pa moramo reči, da se je v 70-tih in 80-tih letih nastajanje in stopnjevanje teh spopadov zvečevalo ne glede na stanje odnosov med supersilama in blokovskimi državami. Recenent namreč meni, da ni mogoče povsem argumentirano trditi, da gre za vzajemno odvisnost med stanjem v odnosih supersil in blokov na eni strani in spopadov med nevrščenimi na drugi strani. Praksa namreč kaže, da spori in spopadi med nevrščenimi državami postopno dobivajo lastno dinamiko in ritem, in to ne glede na to, koliko so v posameznih fazah spopada izpostavljeni zunanjim vplivom.

Z vidika teritorialne razporeditve sporov Tadićeva ugotavlja, da je največje število spopadov izbruhnilo v Afriki in Aziji, medtem ko v omenjenem obdobju ni prišlo do njih v Evropi in Latinski Ameriki. Kot vemo

iz vsakodnevnih poročil, so na področju Latinske Amerike številni spori in da posebno v zadnjih letih narašča število spopadov med nevrščenimi in drugimi državami. Na podlagi analogije, ki je značilna za Afriko in Azijo, je zato možno predpostaviti, da bo v bodoče prišlo do pojavljanja in naraščanja spopadov med nevrščenimi državami Latinske Amerike.

Iz vrste konkretnih primerov, ki so podlaga omenjene študije, lahko ugotovimo, da so vzroki spopadov najrazličnejši. Praviloma gre za kombinacijo nerešenih ozemeljskih prapranj in tistih faktorjev, ki sodijo v okvir političnih kontroverz, hegemonističnih pretenzij, varnostnih problemov ter verskih, etničnih in nacionalnih nasprotij kot tudi povsem različnih ekonomskih interesov. K temu moramo dodati še pogosta ideološka nasprotja in v določeni meri tudi različno stopnjo povezanosti z zunanjimi nasprotujočimi si silami, posebno z obema supersilama oziroma z razvitimi državami Vzhoda in Zahoda. Kar zadeva vpliv teh zunanjih faktorjev, kot to kažejo obravnavani primeri, moramo reči, da so ti bolj ali manj vedno prisotni, vendar pa niso tudi odločujoči. Ker je temu tako, je seveda vprašljiva v dokumentih nevrščenih stalno ponavljana teza, da so »nasprotja in spori med nevrščenimi državami posledica politike bivših kolonialnih sil ali pa so plod od zunaj vsiljene neuravnoteženosti« ter da spori »niso posledica namernega delovanja bratskih držav v gibanju . . .«

Omenili smo le nekatere bistvene probleme in dileme Tadićeve monografske študije, ki poleg koristnih tabelarnih prikazov vsebuje tudi obsežen dokumentarni pregled vseh spopadov, ki ga je pripravila Ana Damjan. Knjiga je torej dragocen prispevek k naši literaturi, saj nam razbija nekatere iluzorne predstave o nevrščenosti in se ne izogiba obravnavi mnogih, za gibanje bistvenih problemov.

Iztok Simoniti

Politika u granicama prava. Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Institut za uporedno pravo (Beograd): Beograd 1984, str. 171)

Monografija Lidije Basta nudi kako-vostno branje: njen predmet je angleški konstitucionalizam kot ideja, ideologija in teorija o pravno omejeni in nadzorovani politični oblasti; motri ga s teoretičnopravnega, ustavnopravnega in politološkega zornega kota, vsebinsko pa ga zajema v njegovem zgodovinskem razvoju in v njegovi zračnosti z angleškimi ustavnimi in političnimi institucijami. Njen prvi del ga preučuje kot sestavino novoveškega angleškega ustavnega razvoja: avtorico vznemirjajo prvi veliki ustavni spori med kraljem in parlamentom skupaj z njihovo teoretično obrazložitvijo (ki se opira bodisi na doktrino *common law* ali pa na teorijo naravnega prava), ukvarja se z nastajanjem ustavne monarhije (to je z institucionalnimi sestavinami sodobnega angleškega konstitucionalizma), ustavlja se ob suverenosti parlamenta in vprašanju temeljnega zakona kot tudi ob sistemu organizacije oblasti, ki ga obravnava v luči institucionalnopravnih oblik omejevanja in nadzoro-vanja politične oblasti.

Na teh izhodiščih gradi drugi del, ki je posvečen sodobnim teorijam in institucijam angleškega konstitucionalizma: v njem preučuje teorijo vladavine prava kot temeljno načelo angleškega konstitucionalizma (za kontinentalno usmerjenega bralca je posebej zanimiva primerjava med vladavino prava in načelom pravne države, znane kot *Rechtsstaat*), posebej intenzivno pa raziskuje parlamentarni sistem, ki ga razpira kot sistem zavor in ravnovesij – kot sistem, kako je institucionalizirana in kako deluje politična oblast (liberalistična teorija predstavniške demokracije, sistem zavor in ravnovesij kot načelo parlamentarizma, parlamentarizem kot »čisti politični izraz« meščanske vladavine). Sledi kratko, a zato nič manj

tehtno sklepno poglavje, povzetek v angleškem jeziku in 201 enoto dolg pregled uporabljnih del (med njimi žal ni nobenega slovenskega, zlasti poglobljene Kušejeve monografije o mešani državni obliki iz leta 1941: Gorazd Kušej, *Mešana državna oblika*, v: Zbornik znanstvenih razprav, 17, 1941–42, str. 199–227).

Že iz tega kratkega pregleda je mogoče videti, da je monografija Lidije Basta vsebinsko bogata, teoretično temeljita in tematsko privlačna študija o politiki, ki deluje v mejah prava – o političnem sistemu, v katerem se »politični odnosi spreminjajo v pravna razmerja, legitimnost v legalnost, konstitucionalizem v institucije«. In hkrati monografija, ki jo avtorica piše skrajno zavzeto in vseskozi s tiho mislijo, da mora tudi socialistični politični sistem delovati v mejah vladavine prava (ob vseh razlikah, ki so med njim in angleškim konstitucionalizmom kot »teoretično in institucionalno dedukcijo liberalizma«). Ta avtoričina »motivacija« je nemara najbolj jasno razvidna iz naslednjega odlomka, ki ga je zapisala v sklepu svoje monografije: »Zahtevom za podeljenim vršenjem vlasti (ne sistemom podele vlasti) ne mogu se nikako braniti same pretpostavke uspostavljanja političke vlasti, ali se i te kako može uticati na mehanizam njenog institucionalizovanja. Politika postaje institucija, lišena arbitrarnosti i voluntarizma. Prema tome, *telos* konstitucionalizma je opšterelevantan za svako ustavno organizovanje političke vlasti u savremenom društvu, uključujući i socijalističko, i to u onoj meri u kojoj se socijalistička država, kao klasna tvorevina, još uvek javlja i kao oblik političke države; tačnije, u kojoj i dalje postoji raskorak između interesa svih i opštih interesa, a pravom garantovani interes nije i interes svih na koje se pravo primenjuje«.

In iz tega je tudi razvidno, da je monografija Lidije Basta prišla ob pravem času – ne kot delo, ki temelji na zaprašenih doktrinah in življenju tujih teorijah, ampak kot delo, ki na primeru angleškega konstitucionalizma razgrinja kopico ključnih vprašanj o razmerju med pravom in politiko. Skratka: pred nami je monografija, ki bogati jugoslovansko teorijo države in prava ter ustavnega prava, monografija, ki je vse prej kot zunaj časa in prostora, v katerem je nastala.

Marijan Pavčnik

Einführung in die Sozialisationstheorie

(Belz: Weinheim und Basel, 1986)

Vsaj dve osnovni značilnosti opredeljujeta zdajdo knjigo Klause Hurrelmana *Einführung in die Sozialisationstheorie*: najprej dejstvo, da tudi v tem delu avtor ostaja zvest tematiki, s katero se ukvarja že v svojih prejšnjih delih (npr. v *Lebenslage, Lebensalter, Lebenszeit; Lebensphase Jugend; Handbuch der Sozialisationsforschung; Sozialisations und Lebenslauf*) – namreč tematiki socializacijskega procesa in teorije o njem; in drugič, da je delo, ki ga imamo pred seboj, sestavljeno iz predavanj, ki jih je avtor imel v zadnjih letih na bielefeldski univerzi (gre torej za t. i. »Studienbuch«). Če je s prvim omenjenim dejstvom povezana široka razgledanost na področju socializacijske teorije in njenih dosežkov, je druga značilnost knjige, da se lepo bere, da jo odlikujeta preglednost in sistematičnost.

Po vsebinski plati načena delo zelo širok spekter vprašanj s področja socializacijske teorije, ki so povezana v štiri temeljne sklope; dovolj jasno jih označujejo že sami naslovi poglavij: 1. Psychologische und soziologische Theorien der Sozialisation; 2. Ein umfassendes Modell: Sozialisation als produktive Verarbeitung der aussern und der innern Realität; 3. Gesellschaftliche und familiale Kontexte der Persönlichkeitsbildung; in 4. Gelingende und misslingende Sozialisation.

Naš kratki prikaz nima namena, da bi se skušali tudi povsem na kratko ustaviti ob vsakem od poglavij. Raje bomo zato v nadaljevanju izpostavili le nekaj tistih značilnosti, ki v omenjenem delu posebej izstopajo.

Naj na prvem mestu omenimo dovolj pregleden in razčlenjen prikaz različnih teoretičnih pristopov v proučevanju socializacijskega procesa, posebej kar zadeva pristope in prispevke dveh disciplin: psihologije in sociologije. Za slovenskega bralca bo posebej razveseljiva prva predstavitev socioloških pristopov v proučevanju socializacije, ker si v naših razmerah pač psihologija in pedagogika to raziskovalno področje skoraj izključno lastita. Sociološki prispevki na to

temo pa so šli zato bolj ali manj v pozabo. V okviru socioloških pristopov predstavi pisec prispevke štirih avtorjev: T. Parsonsa (str. 40 in dalje), N. Luhmanna (str. 46 in dalje), G. H. Meada (str. 48 in dalje) in J. Habermasa (str. 57 in dalje). V okviru psiholoških pristopov so predstavljeni prispevki A. Bandure (str. 24), S. Freuda (str. 26 in dalje), E. H. Eriksona (str. 29), A. Lorenzerja (str. 29), J. Piageta (str. 30 in dalje) in U. Bronfenbrennerja (str. 35 in dalje).

Naslednja pomembna značilnost dela je jasnost in izdelanost definicij. Posebej je s tem v zvezi, spet za slovenske (pa tudi jugoslovanske) razmere, zanimivo vprašanje odnosa med pojmom socializacija in vzgoja. Socializacija je namreč v odnosu do vzgoje opredeljena kot širši pojem; vzgoja je le del socializacije (str. 14). Gre torej za pristop, ki je v teoriji socializacijskega procesa danes v svetu splošno sprejet, pri nas pa je – z izjemo redkih avtorjev (npr. S. Južniča) – nepriznan (večina avtorjev, posebej pedagogov, namreč definira vzgojo kot pojem, ki je širši od socializacije).

Prav tako se delo odlikuje z jasno sistematizacijo vključenih problemov. Naj navedemo le dva primera: vse zgoraj navedene teorije oz. teoretične pristope razdeli avtor na podlagi za njih tipično pojmovanega odnosa med posameznikom in socialnim okoljem v štiri temeljne modele (str. 20–22): v mehanični, organski, sistemski in interaktivni model. Prav tako jasno je poskušal avtor sistematizirati temeljna teoretična izhodišča v proučevanju socializacijskega procesa, kar mu je omogočilo, da je izoblikoval sedem temeljnih maksim socializacijske teorije (70–81); te sodijo kljub nekaterim spornim točkam zagotovo med pomembnejše dosežke obravnavanega dela.

Iz obravnavanja doslej nakazanih problemov se izluči tudi avtorjeva teoretična pozicija. Hurrelmann se v proučevanju socializacijskega procesa zavzema za interdisciplinarni pristop, v katerem daje prednost predvsem teoriji simboličnega interakcionizma in marksističnim prispevkom na tem področju (str. 66). Svoj pristop v proučevanju socializacijske teorije poimenuje »posameznikova produktivna predelava zunanje in notranje realnosti«, pri čemer poudarja in izpostavlja predvsem posameznikovo zavestno in usmerjeno aktivnost (str. 75).

Na podlagi nakazanega tebritičnega pristopa analizira avtor v naslednjih treh poglavjih vrsto vprašanj, ki so bistvena za socializacijski proces in teorijo o njem (npr. problem spolno in razredno specifične socializacije, problem identitete, problem spodletele socializacije, problem družinske, šolske in poklicne socializacije, problem socializacije v odrasli dobi itd.).

Ne moremo pa tudi mimo nekaterih očitnih »praznih«, značilnih za omenjeno delo. Iz okvira predstavitve temeljnih disciplin, ki se ukvarjajo s teorijo socializacije, in njihovih dosedanjih rezultatov na tem področju, je v celoti izpuščena antropologija z vsemi svojimi dosežki vred. Korak torej, ki bi bil morda lahko značilen za tovrstne predstavitve pri nas, ki pa je za sodobne nemške razmere precej presenetljiv; cela vrsta sodobnih nemških avtorjev namreč jasno izpostavlja pomen in ključnost antropoloških proučevanj socializacijskega procesa (npr. Griesse in Huch, če omenimo le dva).

Nič manj presenetljiv »izpad« zaveda predstavitev psihoanalitične teorije in njenih prispevkov k proučevanju socializacijskega procesa. Hurrelmann se pri tej predstavitvi naslanja pravzaprav izključno na t. i. ameriško šolo psihoanalize, v celoti pa pušča vnevar sodobne evropske dosežke na tem področju, posebej in dosledno lacanovsko smer psihoanalize, ki na bistveno nov način načinja vrsto vprašanj, ki so za socializacijski proces zelo pomembna (npr. vprašanje »družbene narave« nagonov, vprašanje načina vmeščenosti družbene represije v nezavedno ipd.).

Prav tako je presenetljivo ignoriranje nekaterih avtorjev, ki so na področju socializacijske teorije danes v svetu priznani že za klasike (tako je npr. iz obravnave »izpadlo« delo *The Social Construction of Reality* avtorjev Bergerja in Luckmanna, da npr. o klasičnih prispevkih Durkheima in Coolya sploh ne govorimo).

Vendar pa problem »belih lis« ne zadeva samo področja teorij, šol in avtorjev; s tem problemom se srečujemo tudi na vsebinskem planu. V Hurrelmannovem delu namreč pogrešamo celo vrsto vprašanj, ki so, kot kažejo sodobna proučevanja socializacijskega procesa, za socializacijo zelo bistvena ali celo osrednja. Kot primer naj navedemo le vprašanja povezanosti socializacije s procesi reprodukcije družbe in vprašanje represiv-

nosti socializacijskega procesa. Hurrelmann tako iz svoje obravnave v celoti izpušča analizo vprašanja, kako socializacija pogojuje procese reprodukcije vsake družbe. Obravnavanje problema družbene pogojenosti osebnostnega razvoja posameznika, ki ga Hurrelmann sicer vključuje, namreč ta problem le navidezno pojasni, v bistvu pa gre za dve povsem različni, čeprav na prvi pogled morda podobni vprašanji. To popolno zopostavljanje reprodukcijskega vidika socializacijskega procesa je med drugim jasno razvidno tudi iz Hurrelmannove definicije socializacije (str. 14 in 65). S tem Hurrelmann svoje proučevanje socializacije sam zožuje na analizo tega procesa z vidika posameznika, kar pa je zgolj eden od dveh možnih in nujnih vidikov analize socializacijskega procesa (na kar v nemškem prostoru izrecno opozarja Hans-Peter Frey v svojem delu *Theorie der Sozialisation*, str. 4).

To, da je v Hurrelmannovi analizi zamenjen problem represivnosti, se seveda vzročno povezuje z zoževanjem analize socializacijskega procesa na zorni kot posameznika. Kajti problema represivnosti socializacijskega procesa ne gre iskati v večji ali manjši avtoritarnosti v socializaciji uporabljenih vzgojnih tehnik, v večji ali manjši navzočnosti avtoritete ipd. (v čemer iščejo jedro represivnosti zlasti psihološke in pedagoške analize tega problema). Problem represivnosti je mnogo širše povezan s samo strukturo socializacijskega procesa, na kar so že zelo zgodaj jasno opozorila antropološka proučevanja socializacijskega procesa (v tej točki se Hurrelmannu nepoznavanje antropoloških proučevanj socializacije seveda krepko maščuje).

Neustrezna razčlenitev teh dveh vprašanj pa seveda vpliva tudi na nedorečenost o nekaterih drugih vprašanjih – npr. na nerazčiščenost vprašanja o povezanosti posameznika in družbe, ali vprašanja možnosti presežanja okvirov družbi lastnega tipa socializacije (kar sta gotovo dve središnji vprašanji Hurrelmannovega dela).

Tako bi lahko sklenili, da Hurrelmannovo delo ostaja zavezano tistemu, kar bi v socializacijski teoriji lahko poimenovali kot prevladujoči pristop v proučevanju socializacije. In to tako v dobrem kot v slabem. Novih vidikov pa omenjeno Hurrelmannovo delo ne odpira.

Vesna Godina-Vuk

Diplomacija posebnih odposlanstev

Dimitrije Pindič, »Specijalne misije u savremenom međunarodnom pravu«, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1986 str. 376

Kar se tiče diplomacije, moramo Slovenci najprej ugotoviti dvoje: prvič, nimamo ustreznih slovenskih izrazov za tiste strokovne pojme (terminus technicus), ki se uporabljajo v sodobni diplomatski praksi; drugič, o diplomaciji nimamo nobenega svojega strokovnega dela. Prvo in tudi zadnje knjigo o diplomaciji smo prevedli natanko pred štiridesetimi leti (V. P. Potemkin; Zgodovina diplomacije, DZS, Ljubljana 1947).

V prikazu zgoraj navedene knjige predlagam, da se v slovenščini za pojem »specialna misija« uporabljata strokovni izraz *posebno odposlanstvo*.

Menim, da moramo pri iskanju ustreznega vsebinskega in jezikovnega prevoda za pojem (special mission – angl., mission special – fr., missione speciale – it., specijalna misija – srbohrv.) v slovenščino izhajati iz definicije, ki jo vsebuje 1. čl. Konvencije o specialnih misijah (1969). To je »časna misija, ki ima zastopniški značaj države in ki jo ena država pošilja v drugo s pristankom le-te, da z njo pretrese določena vprašanja ali da pri njej opravi določeno nalogo«. Definicija hoče poudariti, da je misija: a) poslana iz ene v drugo državo; b) da mora zastopati državo pošiljateljico; c) da ni potrebno, da ima značaj misije, ki je odgovorna za vzdrževanje splošnih diplomatskih odnosov med državami; d) da je naloga misije posebna za vsak primer, v čemer se tudi razlikuje od stalne diplomatske misije; e) da je v nasprotju s stalno to le občasna diplomatska misija, kar je razvidno iz njene omejene trajnosti in posebne naloge, ki jo opravlja.

Svetovna literatura po drugi svetovni vojni – bodisi da v njej obravnavajo avtorji diplomacijo kot instrument za uresničevanje zunanje politike, kot posebno večino ali znanost, ki ima opredeljen predmet raziskave in izdelano metodologijo – postaja zaradi števila del že težko pregledna. Jugoslovanska bibliografija od začetka tega stoletja do danes obsega nekaj deset del, ki se ukvarjajo

z diplomacijo bodisi s teoretičnih ali praktičnih vidikov. Slovenci, ki naj bi prav tako imeli nekakšno svojo tradicijo, žal nimamo niti enega dela. Resda smo pred kratkim dobili dve memoarski knjigi, ki pa sta pisani zgolj po spominu avtorjev, ne pa na podlagi dnevnikov, zapisnikov ali arhivov o obdobju, ki ga avtorji opisujejo.

Ta uvodna misel je bila potrebna zato, da bi pokazali, da je vsako delo o diplomaciji, ki se pojavi v Jugoslaviji ali Sloveniji redkost, in to velja tudi za Pindičeve »Specijalne misije . . .«

Avtor obravnava pravne rešitve, ki so jih Združeni narodi sprejeli glede pravnega položaja, mesta in vloge posebnih odposlanstev v sodobnem mednarodnem pravu po končani kodifikaciji, to je po sprejetju konvencije o specialnih misijah (1969) in Fakultativnega protokola o obveznem reševanju sporov iz Konvencije (1969). S tema instrumentoma, ki predstavljata sodobni corpus iuris gentium, je tako reguliran eden od načinov sodobnega komuniciranja med državami. Vsaka mednarodna konvencija, posebno pa tiste, ki nastanejo v okviru Združenih narodov in s katerimi se države obvezujejo na določeno obnašanje, je praviloma rezultat kompromisov in stopnje pripravljenosti držav za sodelovanje. V tem smislu Pindič kritično analizira dosežene rezultate (vsebinsko konvencije) odnosno pozitivne in negativne vidike, ki so značilni za sodobno kodifikacijo mednarodnega prava.

Kot vsaka stvar, ki je povezana z diplomacijo, imajo posebna odposlanstva svojo dolgo predzgodovino, saj so kot najbolj razprostranjen in sprejemljiv način ad hoc diplomacije prva poznana oblika sporazumevanja med državami. Številni zgodovinski, pravni, diplomatski in drugi viri dokazujejo, da so poznali in uporabljali institut posebnih odposlanstev vsi stari narodi Evrope, Azije in Afrike. Prav zgodovinsko pravni fenomen posebnih odposlanstev (ad hoc diplomacije) dokazuje, da so se stalna diplomatska poslanstva (npr. ambasade, konzulati itd.) pojavili šele na določeni stopnji razvoja držav in njihovega občjenja v mednarodnih odnosih, vedno pa je bila v mednarodnih odnosih navzoča diplomacija posebnih odposlanstev. Kot kaže analiza sodobne prakse držav, danes ni nobene države, ki ne bi uporabljala tega instrumenta. Tu ne gre samo za mlade, nove države, ki jim ta gibčni in neformalni

institut pogodbenega značaja pomeni važen način občevanja z drugimi državami, uporabljajo ga tudi države, ki imajo dolgoletno tradicijo in mogočno mrežo stalnih poslanstev. Diplomacija je namreč kot instrument uresničevanja zunanje politike ena najbolj konservativnih (v dobrem pomenu) veščin, ki jo države uporabljajo na vsebinsko in metodološko identičen način, ne glede na vsakokratno veljavne družbenopolitične sisteme in ideologije.

Poglaviten predmet omenjene knjige so rezultati dela o kodifikaciji in progresivnem razvoju materije o posebnih odposlanstvih, ki so se materializirali s sprejetjem posebne konvencije in fakultativnega protokola o obveznem reševanju sporov iz konvencije (1969). Po sprejemu Dunajske konvencije o diplomatskih odnosih (1961; v veljavi 24. aprila 1964) in Dunajske Konvencije o konzularnih odnosih (1963; v veljavi od 19. marca 1967), je skupaj s konvencijo o posebnih odposlanstvih kodeks sodobnega diplomatskega prava (codex diplomaticus), ki so ga pripravljali Združeni narodi, dobil svoj tretji del. S tem je zaokrožen, ne pa tudi dokončan ciklus velikih kodifikacij diplomatskega prava. Ideja o izdelavi kodeksa sodobnega diplomatskega prava, ki bo vseboval štiri dele, bo pa seveda enoten instrument, se je pojavila že 1958. leta. Vsekakor bo bodoči kodeks, ki ga pripravljajo Združeni narodi, poleg obstoječih materij moral vsebovati tudi druge oblike predstavljanja sodobnih subjektov mednarodnega prava, za katera danes še niso izdelana obča pravila mednarodnega prava, čeprav jih konkretna diplomatska praksa priznava.

Pindič je problematiko posebnih odposlanstev sistematiziral v petih poglavjih. Prvo poglavje podaja historiat dela Združenih narodov pri kodifikaciji omenjene konvencije. Pobuda za oblikovanje kodeksa o ad hoc diplomaciji je nastala v času dela komisije ZN za mednarodno pravo, ki je bila zadolžena za oblikovanje splošnih pravnih pravil o delovanju stalnih diplomatskih misij – nazadnje je delno kodificiral to materijo že Dunajski kongres leta 1815. Problematiko posebnih odposlanstev kot materijo, ki jo je potrebno kodificirati, pa je Komisija za mednarodno pravo sprejela leta 1949. V zvezi s sprejemanjem konvencije o posebnih odposlanstvih in fakultativnega protokola Pindič opozarja tudi na pomemben prece-

dens. Omenjeni konvenciji je namreč Generalna skupščina na podlagi načrta Komisije ZN za mednarodno pravo sprejela z resolucijo, kar je bilo prvič, da se kodifikacija in progresivni razvoj neke problematike izvede na tak način.

V drugem poglavju opredeljuje avtor pravno naravo posebnih odposlanstev in njihovo vlogo v sistemu mednarodnega prava; izpostavlja praktične in teoretične razlike med to in drugimi vrstami ad hoc diplomacije ter analizira konstitutivne elemente tega pojma. Kot smo že dejali, nam prvi člen konvencije pove, da moramo s pojmom posebno odposlanstvo razumeti kot tisto »začasno poslanstvo, ki ima zastopniški značaj države in ki jo ena država pošilja v drugo državo s pristankom le-te, da z njo pretrese določena vprašanja ali da pri njej opravi določeno nalogo«. Pindič je mnenja, da je mogoče opredeliti resnično pravno naravo posebnih odposlanstev le s kumulativno, organsko in medsebojno povezano obravnavo elementov, kot jih vsebuje definicija iz konvencije. V tem poglavju avtor še posebej opozarja na možnost različnega tolmačenja tega, kdaj ima posebno odposlanstvo resnično zastopniški značaj – kar je osnovni pogoj, ki ga narekuje konvencija – in kdaj gre zgolj za odposlanstva »tehničnega značaja«, ki jim praksa odreka tiste pravice, katerih so posebna odposlanstva sicer deležna.

Tretje poglavje obravnava pravni položaj posebnega odposlanstva in položaj njegovih članov. Pindič analizira naslednje probleme: nekatere poglavitne značilnosti sicer kompleksnega položaja posebnih odposlanstev; posebne pravice in obveze držav, ki pošiljajo ali sprejemajo posebna odposlanstva ter tretjih držav; primere, kadar med državo ki pošilja, in državo ki sprejema posebno odposlanstvo, ne obstoje diplomatski ali konzularni odnosi – kar sicer ne ogroža samega namena odposlanstva tudi v primerih, kadar ena država ne priznava druge ali kadar sta državi v vojnem stanju. Pindič prav tako obravnava občutljive primere, ki nastajajo v zvezi s priznavanjem države in uporabo posebnih odposlanstev – ter nemalokrat zapletene odnose med stalno in posebno misijo. Avtor meni, da imajo posebna odposlanstva specifični pravni položaj (status iuris per se) v primerjavi z drugimi današnjimi predstavništvii držav.

V četrtem poglavju Pindič razčlenjuje tudi

specifični značaj funkcij, ki jih opravljajo posebna odposlanstva. Glede na različna tolmačenja konvencije v praksi avtor meni, da morata stranki, ki pošiljata ali sprejemata posebno misijo predhodno skleniti ad hoc sporazum, ki natančno določa funkcije in kompetence, namere in modalitete kot tudi njihovo trajanje. To poglavje obravnava tudi vprašanja pristojnosti delovanja v imenu posebnega odposlanstva in v tej zvezi še posebej položaj predstavnikov države pošiljateljice ter začetek in konec njegovih funkcij.

Peto poglavje se ukvarja z ugodnostmi, privilegiji in imunitetami, ki jih uživa posebno odposlanstvo ter njegovi člani v času delovanja misije. Konvencija o posebnih odposlanstvih je v tem pogledu mutatis mutandis identična s konvencijama o diplomatskih in konzularnih odnosih. Avtor posebno pozornost namenja pravnim rešitvam o privilegijih in imunitetah v primeru, kadar so na čelu posebnih odposlanstev šefi držav ali drugi visoki funkcionarji, kar je pogost primer v sodobnih mednarodnih odnosih.

Kot kaže sodobna praksa meddržavnih

stikov, so se posebna odposlanstva izkazala kot učinkovit instrument, ki omogoča najširše sodelovanje državam z različnimi družbenopolitičnimi sistemi in ideologijami na praktično vseh področjih. Na začetku smo ugotovili, da so posebna odposlanstva poznana kot prva oblika občenja med državami. V povojnih diplomatskih odnosih med državami pa so postala posebna odposlanstva kot zelo prilagodljiv, neformalen in pogodben operativni instrument najbolj sprejemljiva oblika ad hoc diplomacije.

Dodatna kvaliteta študije o posebnih odposlanstvih je tudi v tem, da je Pindić sam aktivno sodeloval v procesu nastajanja konvencije ter nam zato lahko kompetentno pojasni razlike, dileme in kompromise, ki so pripeljali do kodifikacije omenjene materije. Knjiga vsebuje tudi selektivno bibliografijo, napotila na številne primarne vire in kratek povzetek v angleščini. Študija je vsekakor pomembno delo v sicer dokaj skromni jugoslovanski literaturi o diplomaciji.

Iztok Simoniti

Sociologija sela (Zagreb)
št. 87-90/1985

Članki: SVETOZAR LIVADA: Sociološki aspekti revitalizacije kmetijstva; BRANISLAV MIKULIĆ: Agrar – neizkoriščena možnost za vrnitev in proizvodno reaktivizacijo zunanjih migrantov; *Uvodnik:* Raziskovanje družbenega položaja Romov; ALIJA HODŽIĆ: Življenjski standard romskih gospodinjstev; RUŽA FIRST-DILIĆ: Prostorska stabilizacija in udomačevanje Romov; NIVES REBERNJAK: Pismenost in izobraženost romskega prebivalstva; ANTONIJA GOLOGAŽA: Socialno in zdravstveno varstvo Romov; ALEKSANDRA MITROVIĆ: Zakon in družinski odnosi Romov kot dejavnik njihovega družbenega položaja; *Izbor iz bibliografije del o Romih;* DINKA MARINOVIĆ: Religioznost vaškega prebivalstva v letih 1972 in 1982; *Priказi knjig in časopisov.*

Gledišta (Beograd)
št. 1-2/1987

Tema številke: Nujnost gospodarskih reform v socialističnih državah – možnosti in potrebe; SAVA ŽIVANOV: Vzroki, usmeritve in možnosti reform; DRAGOJE ŽARKOVIĆ: Ideologija in kriza; ZORAN PJANIĆ: Jugoslavija med krizo in reformo; MARIJAN KOROŠIĆ: Zastarela ideologija je antireformatorska; KOSTA MIHAILOVIĆ: O odporih realni ekonomiji; FRANCE ČERNE: Gospodarske reforme v državah »realnega socializma« – zakaj, v kateri smeri? ĐURO KOVAČEVIĆ: Socializem in reforma; NIKOLA POPLAŠEN: Proizvodnja politične lojalnosti; IVAN PEDERIN: Nemški domovinski roman in zgodovina književnosti kot čtivo Adolfa Hitlerja; *Prevodi:* MICHAEL ZERAF: Subjektivizem in odtujenost; *Recenzije in prikazi.*

Kultura (Beograd)
št. 73-75/1986

JELENA ĐORĐEVIĆ: Mnoštvo obrazov praznika; ROGER CAILLOIS: Teorija praznika; RENE-GIRARD: Dionis; BOJAN JOVANOVIĆ: Praznična antiteza slavljenja obstoječega; GEORGES BATAILE: Pojem trošenja; JEAN DUVIGNAUD: Prazniki in civilizacije; S. F. MOORE, B. G. MYERHOFF: Svetovni rituali – oblike in pomeni; ALFRED SIMON: Praznik in politika; STEVEN LUKES: Politični ritual in družbena integracija; HENNING EICHBERG: Nacistični 'Thingspiel' – teater množice v fašizmu in proletarski kulturi; CHRISTEL LANE: Ritual in ceremonija v sodobni sovjetski družbi; JOFFRE DUMAZEDIER: Vsakemu njegov mali praznik; P. F. de QUEIROZ SIQUEIRA: Jaz, maska, nekdo drugi; RADOSLAV ĐOKIĆ: K praznični kulturi; ABNER COHEN: Drama in politika londonskega karnevala; ROBERTO DA MATTA: Dva brazilska nacionalna rituala; SALLY F. MOORE: Politični sestanki in simulacija enoglasnosti; BRANIMIR STOJKOVIĆ: Kulturni heroj in slavljenje zmagovalca; VESELIN ILIĆ: O mitološki naravi/kulturi praznika; *Prazniki, rituali, slavljenje (selektivna bibliografija;* In *memoriam:* Vujadin Jokić (1928–1986); Veroljub Veca Pavlović (1925–1986).

Marksizam u svetu (Beograd)
št. 3-4/1987

Italijanska levica: ALEKSANDAR SEKULOVIĆ: Med kompromisom in alternativo; MARCELLO FEDELE: Strankarski sistem v Italiji – eno od možnih tolmačenj; GIORGIO GALLI: Nepopolni bipartizem; ANTONIO BALDASSARRE: Od alternative do osrednjega položaja socialistov: Soci-

alistična partija Italije v strankarskem sistemu; GIUSEPPE TAMBURRANO: Od De Gasperija do De Mita – jez, ki spušta vodo; GIULIANO AMATO, LUCIANO CAFAGNA: Spopad na levi; ROBERTO VILLETTI: Alternativa v Evropi je socialdemokratska, ali pa je ni; Intervju z Norbertom Bobbajem o perspektivah socializma; GERARDO CHIAROMONTE: Pomen zgodovinskega kompromisa; ACHILLE OCCHETTO: Zgodovinski kompromis in demokratična alternativa; MASSIMO L. SALVADORI: Kriza misli na levi; Osem Berlinguerjevih odgovorov Moraviji; ALDO SCHIAVONE: Pomen demokratične alternative; LUCIANO PELLICANI: Popravljalci in stalinoidei; Socialisti, demokristjani in komunisti (pogovor z Alessandrom Natta); CONSTANZO PREVE: Stanje zdravja marksizma v Italiji; *Aktualna tema*: ANDREA SEGE: Interes in struktura – interesna struktura.

Marksizam u svetu (Beograd) št. 5-6/1987

Tema zvezka: Biologija in kultura: UMBERTO MELOTTI: Uvod; Prvi del: *Biologija in kultura*: LUCIANO GALLINO: Koevolucija biologije in kulture; UMBERTO MELOTTI: Biologija, kultura in racionalnost protislovja civilizacije in dialektike osvoboditve; FRANCESCO ROBUSTELLI, CAMILLA PAGANI: Instinkt in kultura; ANTONIO SANTANGELO: Pojem »predkulturnega« ponašanja; MASSIMO BONFANTINI: »A priori« med biologijo in kulturo; Drugi del: *Biološki vidiki družbenosti*: BRUNETTO CHIARELLI: Prispevek k sociobiološki definiciji demosa; VITTORIO PARISI: Biološki čas in mrežasta evolucija družbenih potreb; SERGIO MANGHI: O naravi kompleksnosti družbenega; MARCO INGROSSO: Individualne odločitve in družbeni sistem: »zaupanje« v odnosih menjave in družbenosti; GIANLU-

IGI PONTI, AMBRA BRAGA: Sociobiologija: Možni prispevek k vprašanju asocijalnosti? Tretji del: *Antropološka problematika*: SILVANA BORGOGNINI TARLI, MELCHIORRE MASALI: Interes antropologije za proučevanje spolnega biformizma; MASSIMO CANEVACCI: Hiperstruktura: beležke za dialektično »triadno« antropologijo; FRANCO CURTI: Paradoksi skritega opazovalca: epistemološke in kibernetične paradigme v antropološkem raziskovanju; CARMELA R. GUGLIELMINO MATESSI: Geografske korelacije kulturnih značilnosti v Afriki; Četrti del: *Psihološke in pedagoške perspektive*: LINO ROSSI: Piagetova teorija evolucije med darvinizmom in lamarkizmom; GRAZIA ATTILI: Biologija in socialna funkcija: prispevek in meje teorije o privrženosti v proučevanju odnosov med otroki; FABRIZIO BERCELLI: Problemi sistemskega pristopa k proučevanju primarnih družbenih odnosov; Peti del: *Sklepna interdisciplinarna razprava*: Kakšna sociobiologija? RICHARD LEVINS, RICHARD LEWONTIN: Dialektični biolog.

Kulturni radnik (Zagreb) št. 1/1987

PREDRAG VRANICKI: Socialistična revolucija – o čem teče beseda? ALEKSANDAR GRLIČKOV: Zgodovinski trenutek socializma v svetu; *Raziskovanja*: DAMIR BAČIĆ: Kulturno-umetniška samoiniciativnost v SR Hrvatski; DARKO MARINKOVIĆ: Temeljne značilnosti in dejavniki sprememb v socialno-razredni strukturi nosilcev volilnih funkcij v SFRJ v obdobju 1974–1986; OGNJEN ČALDAROVIĆ: Društvenost v sodobnem mestu; *Kultura in družba*: UMBERTO CERRONI: Teorija množične družbe; LUCIEN GOLDMANN: Odvisnost med industrijsko družbo in novimi oblikami kulturne ustvarjalnosti; MIKE FEATHERSTONE: Življenjski stil in potrošniška kultura; *Ideje, pogledi, mnenja*.

bibliografija knjig in člankov

iz dokumentacije osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. MARKSIZEM

- CARLING Alan: Exploitation, Extortion and Oppression. Political Studies, 35(1987)2
GAŠOVIČ Danilo: Marksizam i moral. Praksa, (1987)2

II. FILOZOFIJA

- FELMAN Shoshana: Spoznaja i uživanje ili performans filozofa. Treći program, (1986)70
FROLOV Ivan Timofeevič: Itogi i perspektivy issledovanij filosofskih i social'nyh problem nauki i tehniki. Vo-prosy filosofii, (1987)4
HONNETH Axel: Fukoova teorija društva; ukidanje »Dijalektike prosvetiteljstva« sa stanovišta teorije sistema. Treći program, (1986)70
JINGSHAN Liu: Comparison between the Chinese and Western models of philosophy. International Social Science Journal, 39(1987)2
KEENAN Tom: The »Paradox« of Knowledge and Power: Reading Foucault on a Bias. Political Theory, 15(1987)1
SPINOZA Baruh: Rasprava o bogu, čoveku i njegovoj sreći. Beograd: Grafos; 1987
THE PHILOSOPHY of Mind. Oxford: Oxford University Press; 1986

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- AN EMPIRICAL Study of the Reliability and Stability of Survey Research Items. Sociological Methods and Research, 15(1987)3 (tematska številka)
BAILEY Kenneth D.: Methods on Social Research. New York: Free Press; 1987
FREUD Sigmund: Psihoanaliza i telepatija: i drugi ogledi. Beograd: Grafos; 1987
McADAMS John: Testing the Theory of the New Class. Sociological Quarterly, 28(1987)1
VOWE Gerhard: Information und Kommunikation: Brücke zwischen Wissenschaft und Gesellschaft. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1984

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- CHOLDIN Harvey M.: Cities and Suburbs: An Introduction to Urban Sociology. New York: McGraw-Hill; 1985
CONTEMPORARY Catholicism in Spain. Social Compass, 33(1986)4 (tematska številka)
DOMANSKI Henryk, Sawinski Zbigniew: Dimensions of occupational mobility: the empirical invariance. European Sociological Review, 3(1987)1

- FIGHTING Poverty: What Works and What Doesn't. Cambridge: Harvard University Press; 1986
HARVEY Lee: The nature of »schools« in the sociology of knowledge: The case of the »Chicago School«. Sociological Review, 35(1987)2
KINGSTON Paul William, Finkel Steven E.: Is There a Marriage Gap in Politics? Journal of Marriage and the Family, 49(1987)1
LEVI-STRAUSS Claude: Oddaljeni pogled. Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; 1985
MALSCH Thomas: Die Informatisierung des betrieblichen Erfahrungswissens und der »Imperialismus der instrumentellen Vernunft« – Kritische Bemerkungen zur neotayloristischen Instrumentalismus – kritik und ein Interpretationsvorschlag arbeitssoziologischer Sicht. Zeitschrift fuer Soziologie, 16(1987)2
MORAN Emilio F.: Human Adaptability: An Introduction to Ecological Anthropology. Boulder, Colorado: Westview Press; 1982
NATIONAL Politics for Optimizing Validity in Applied Social Research. Knowledge, 8(1987)3 (tematska številka)
REGIONAL Science. Theory and Policies. International Social Science Journal, 39(1987)2 (tematska številka)
RILEY White Matilda: On the Significance of Age in Sociology. American Sociological Review, 52(1987)1
SCHMUTZ Georges M.: Sociologie de la Chine. Une perspective Europeenne. Cahiers Vilfredo Pareto, 25(1987)76
SLOVENSKO sociološko društvo. Sociološko srečanje (1986) Dobrna: Znanje kot dejavnik družbenega razvoja. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo; 1987
SLOVENSKO sociološko društvo. Sociološko srečanje (1987) Otočec: Neformalne dejavnosti v slovenski družbi. Ljubljana: Slovensko sociološko društvo; 1987
SOCIOLOGIJA grada. Sociološko pregled, 20(1986)3–4 (tematska številka)
STINCHCOMBE Arthur L.: The Functional Theory of Social Insurance. Politics and Society, 14(1985)4
SUM Andrew M., Harrington Paul E., Goedicke William: One-Fifth of the Nation's Teenagers: Employment Problems of Poor Youth in America, 1981–1985. Youth and Society, 18(1987)3
THE THINKING Organization: Dynamics of Organizational Social Cognition. San Francisco; New York: Jossey-Bass Publishers; 1986

IV. POLITIČNE VEDE

- CYCLES in Politics. European Journal of Political Research, 15(1987)2 (tematska številka)

- METHODOLOGICAL Innovations in Race Relations Research. *American Behavioral Scientist*, 30(1987)4 (tematska številka)
- OLLMAN Bertell: How to Study Class Consciousness and Why We Should. *Insurgent Sociologist*, 14(1987)1
- ROBERTSON David: *The Penguin Dictionary of Politics*. Harmondsworth: Penguin Books: 1986
- SCHNEIDER Anne L.: Evaluation research and Political science: an argument against the division of scholarly labor. *Policy Studies Review*, 6(1986)2
- SCHWARTZ Thomas: *The Logic of Collective Choice*. New York: Columbia University Press: 1986
- THE AMERICAN Constitution and the Administrative State. *Public Administration Review*, 47(1987)1 (tematska številka)
- THE ROOTS of Militarism. *New Left Review*, (1987)162 (tematska številka)

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

- BINNENDIJK Hans: *Authoritarian Regimes in Transition*. *Washington Quarterly*, 10(1987)2
- CHENG Joseph Y. S.: Hong Kong: the pressure to converge. *International Affairs*, 63(1987)2
- CHILDREN and Family Law: An International Perspective. *Journal of Comparative Family Studies*, 18(1987)2 (tematska številka)
- JELIĆ Jordan: Protivrječnosti demokratskog otvaranja u Latinskoj Americi (s osvrtom na Brazil, Argentinu i Urugvaj). *Praksa*, (1987)2
- NEW DEVELOPMENTS in State Constitutional Law. *Publius*, 17(1987)1 (tematska številka)
- OLSON Wayne: Crisis Politics in Mexico, 1986-85. *Insurgent Sociologist*, 14(1987) 1
- SINADINOVSKI Jakim: Samoupravljanje u trokutnom prostoru razvoja. *Pregled*, 77(1987)3
- SMITH Peter J.: The Ideological origins of Canadian confederation. *Canadian Journal of Political Science*, 20(1987)1
- SYMPOSIUM on Comparative Human Rights Policies. *Policy Studies Journal*, 15(1986)1 (tematska številka)
- TAYLOR Patricia A.: The Celebration of Heroes Under Communism: On Honors and the Reproduction of Inequality. *American Sociological Review*, 52(1987)2

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

- CLAEYS Gregory: Justice, Independence, and Industrial Democracy: The Development of John Stuart Mill's Views on socialism. *Journal of Politics*, 49(1987)1

V. MEDNARODNI ODNOSI

- AMERICA and the World 1986. *Foreign Affairs*, 65(1987)3 (tematska številka)
- HARTMAN John' Walter Barnhouse Pamela: Dependence, Military Assistance, and Development: A Cross-National Study. *Politics and Society*, 14(1985)4
- HOOVER Kenneth R.: The Rise of Conservative Capita-

lism: Ideological Tensions within the Reagan and Thatcher Governments. *Comparative Studies in Society and History*, 29(1987)2

- LARSON Welch Deborah: Crisis prevention and the Austrian State Treaty. *International Organization*, 41(1987)1

ŠVOB-DJOKIĆ Nada, Polić Mario: Tehnološka suradnja među nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju. *Razvoj*, 4(1987)1

- THE ARMS Trade. *Journal of International Affairs*, 40(1986)1 (tematska številka)

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- TRKULJA Jovica: Nerešena protivvrjeđa Marksove teorije i diktatura proletariata. *Praksa*, (1987)2

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

- MEDIA VIOLENCE and Antisocial Behavior. *Journal of Social Issues*, 42(1986)3 (tematska številka)
- RAKOW Lana F.: Rethinking Gender Research in Communication. *Journal of Communication*, 36(1986)4
- RICE Ronald E., Love Gail: Electronic Emotion, Socio-emotional Content in a Computer-Mediated Communication Network. *Communication Research*, 14(1987)1
- RUSS-MOHL Stephan: Hochschulgebundene Journalisten- ausbildung. *Von der Problemverstaatlichung zur Problemlösung? Publizistik*, 32(1987)1
- WILKE Juergen: Foreign news coverage and international news flow over three centuries. *Gazette*, 39(1987) 3

VII. SLO. DRUŽBENA SAMOZAŠČITA IN VOJAŠKE VEDE

- DIXON William J., Moon Bruce E.: The Military Burden and Basic Human Needs. *Journal of Conflict Resolution*, 30(1986)4
- VOLKOVA R. Ju., Kuznecova T. V.: Soldat v ameri- kanski armiji. *SŠA-ekonomika, politika, ideologija*, (1987)5

VIII. ZNANOST, KOLTURA, ŠOLSTVO, ZDRAVSTVO

- CAVALIERI Liebe F.: *The Double-Edged Helix: Genetic Engineering in the Real World*. New York etc.: Praeger; 1985
- DIZDAREVIĆ Ismet: Psihosocijalne dimenzije starenja i starosti. *Pregled*, 76(1986)11-12
- FIELD APPLICATION of Operations Research in Primary Health Care within Developing Countries. *Socio-Economic Planning Sciences*, 21(1987)2 (tematska številka)
- GUREVIĆ Aron: *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd: Grafos; 1987
- LOSEFF Lev: *On the Beneficence of Censorship: Aesopian Language in Modern Russian Literature*. München: Verlag Otto Sagner in Kommission; 1984

CARATAN, dr. Branko: Perestroika in USSR and Possibilities of a Reconstruction of Socialism
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 10-11, p. 1240-1252

Economic and political reform processes in the states of the so-called real socialism are analysed by the author, whereby particular attention is given to the endeavours of the Soviet Union. The main weaknesses of the model, created in the Stalin era, the reform oscillations of his followers up to the policy of change, designed by Gorbachew, are enlightened. On the basis of the evaluation of the distribution of social forces within the country, opinions given by scientists, intelligentsia and political top political circles in USSR, as well as observers in the West, the author comes to the conclusion that Gorbachew's reluctance and rationality in the creating of a new political strategy can be considered as a sign of his tactical maturity (i. e. a reconstruction of the cadre policy as the first condition of the construction of a new economic model). At the end the main changes which took place in the Soviet society in the last few years - of which individual changes do not represent a historical shift, but all together, cumulatively, promise a revolutionary transition toward a new model of socialism - are analysed by the author.

UDC 327(497.1)

VRHUNEC, dr. Marko: The Socialisation of Foreign Policy and International Relations
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 10-11, p. 1253-1265

A wholesome model of the socialization process of international activity in Yugoslavia is presented by the author. The concept, the internal and external standpoints of socialization, its tasks and goals, carriers, the content of its activity, its forms and methods as well as the cadre policy the regulation and organization of this activity are defined in eight chapters. Socialization is understood by the author as a negation of etatism and overcoming of the state monopoly in foreign policy, international contacts and relations; thus the importance of mass participation of subjects in these processes, which can no longer be managed and controlled by the state alone, are stressed by the author. An participation on equal footing of man, nation, class and state should be achieved in this activity. The foundation for such a trend is to be found in our Constitution, i. e. in its three basic principles: self-management, federalism and nonalignment. The process of socialization is presented as a new, modern model in which the human creative forces can be released in a democratic way in a two-dimensional flow of goods, ideas, knowledge and culture, (i. e. the opening up of the state to the world).

UDC 001.4

RADOVANOVIĆ, dr. Miroslav: Terminology, Terminography, Formation of Terms
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, Vol. XXIV, No 10-11, p. 1453-1462

The article is a paper read at the Fifth Scientific and Professional Meeting of the Methodological Section of the Yugoslav Association Sociological. In his contribution the author points to the problems connected with terminology as a scientific discipline, which promises to become independent and develop from a, so far less important and neglected part of the lexis and lexicography, into an independent, autonomous and interdisciplinary science. The reason for this development is in the fact that the entire terminological system as well as its parts, have to acquire the level of the contemporary development of the basic fields of human activity, technology and science. The activity in the field of terminology in the world and in our country is presented and some very practical motives for a quicker development of terminology are given at the end: a condition for an efficient export, for the participation within the international division of labour, for the transfer of technology and knowledge (Know-how), for a uniform system of technical, technological and professional information, standards, for the translation of our terminology into foreign languages and vice versa, for the perservation and development of our social and technical identity as a counterpart to the practices of the contemporary centers of power and to the sociocultural imperialism.

UDK 316.42(47)

CARATAN, dr. Branko: Perestrojka v ZSSR in možnosti obnove socializma
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 10–11, str. 1240–1252

Avtor razčlenjuje gospodarske in politične reformne procese v deželah tako imenovanega realnega socializma – s posebnim poudarkom na reformnih prizadevanjih v ZSSR. Nadrobneje osvetli glavne šibkosti modela, ki je nastal pod Stalinom v tridesetih letih, reformne oscilacije njegovih naslednikov – vse do politike sprememb Gorbačova. Na podlagi ocene razporeda socialnih sil znotraj dežele, mnenj znanstvenikov, inteligence in političnega vrha v ZSSR ter opazovalcev na Zahodu ugotavlja, da je postopnost in racionalnost Gorbačova v snovanju nove politične strategije znamenje njegove taktične zrelosti (velika kadrovska prenova kot prvi pogoj graditve novega ekonomskega modela). Na koncu razčleni poglavitne spremembe, do katerih je prišlo v sovjetski družbi v zadnjih letih – med katerimi vsaka zase ne pomeni epohalnega premika, komulativno pa delujejo kot revolucionarni prehod k novemu modelu socializma.

UDK 327(497.1)

VRHUNEC, dr. Marko: Podružbljanje zunanje politike in mednarodnih odnosov
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 10–11, str. 1253–1265

Pisec predstavi celovit model procesa podružbljanja mednarodne dejavnosti Jugoslavije. V osmih poglavjih opredeli pojem, notranja in zunanja izhodišča podružbljanja, naloge in cilje, nosilce, vsebino delovanja, oblike in metode, kadrovsko politiko, urejevanje in organiziranje te dejavnosti. Poudari, da je podružbljanje negacija etatizma, premagovanje monopola države in zunanji politiki, mednarodnih stikih in odnosih; zavzema se za vključevanje množice subjektov v te procese, za katere meni, da jih država ni več sposobna sama obvladovati. V to dejavnost naj se enakopravno vključijo človek, narod, razred in država. Izhodišče za tako naravnost je naša ustava oz. njeni trije temelji: samoupravljanje, federalizem in neuvrščenost. Proces podružbljanja predstavi kot nov sodoben model, ki na demokratičen način sprošča človekove ustvarjalne sile v dvosmernem pretoku blaga, idej, znanja in kulture oz. v odpiranju države v svet.

UDK 001.4

RADOVANOVIC, dr. Miroslav: Terminologija, terminografija, tvorga terminov
Teorija in praksa, Ljubljana 1987, let. XXIV, št. 10–11, str. 1453–1462

Avtor je prispevek napisal za 5. znanstveno-strokovno srečanje sekcije za metodologijo pri Jugoslovanskem združenju za sociologijo. V njem dokaj celovito razgre problematiko poimenovanja kot znanstvene discipline, ki ji obeta, da se bo osamosvojila, se razvila iz do sedaj manj pomembnega in zapostavljenega dela leksike in leksikografije v samostojno, avtonomno in interdisciplinarno znanost in stroko. To pa zato, ker mora biti celoten terminološki sistem in njegovi deli na ravni sodobnega razvoja temeljnih panog in področij človeške dejavnosti, tehnike, znanosti in strok. Predstavi terminološko dejavnost v svetu in pri nas – in na koncu našteje tudi nekaj povsem praktičnih motivov za hitrejši razvoj terminologije, ki so: pogoj na naš uspešnejši izvoz, za vključevanje v mednarodno delitev dela, za prenos tehnologije in znanja, za poenotenje tehnično-tehnoloških in poklicnih informacij, standardov, za prevajanje naše terminologije v tuje jezike (in obratno), za ohranjanje in razvijanje lastne družbene in etnične identitete nasproti praksam sodobnih svetovnih centrov moči in sociokulturnemu imperializmu.

adria airways

NUDIMO VAM:

- MEDNARODNI CHARTER
- DOMAČI CHARTER
- MEDNARODNE REDNE LINIJE
- DOMAČE REDNE LINIJE
- POSEBNE LINIJE ZA ZDOMCE
- TOVORNI PROMET

PREDSTAVNIŠTVA:

V JUGOSLAVIJI: BEOGRAD, SARAJEVO,
SKOPJE, SPLIT, TITOGRAD,
ZAGREB

V TUJINI: FRANKFURT, LONDON, PARIS,
NIKOZIJA, MÜNCHEN, STOCKHOLM.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Andrej Kirn: Družbenomoralna odgovornost znanstvenika in znanstvenih skupnosti

Giuliano di Bernardo: Odgovornost znanosti (epistemološki pogled)

Adolf Bibič: Civilna družba, država, samoupravljanje

France Černe: Civilna družba in »civilno« gospodarstvo

Miroslav Glas: Premoženje prebivalstva v socializmu (z ilustracijami za Slovenijo)

Vjeran Katunarić: Narodi in nacionalizmi v luči teorije treh funkcij

Stanka Kukar: Nacionalne razlike v ekonomski razvitosti Jugoslavije

Matija Golob: Problem balkanskih korupcijsko civilizacijskih con

Tatjana Zaslavska: Sociologija in perestrojka

Maca Jogan: Žensko plačano delo, racionalnost in kriza države blaginje

Razprave ob izidu knjig Petra Glotza »Manifest za novo evropsko levico« in Eugena Pusića »Upravni sistemi«